

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**OSMANLI VE İSPANYOL İMPARATORLUKLARININ
DÖNÜŞÜM SÜREÇLERİNİN İDARİ, EKONOMİK VE SOSYAL
YAPI BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ (1580-1699)**

Ömür YANAR

DOKTORA TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
EKİM- 2021

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**OSMANLI VE İSPANYOL İMPARATORLUKLARININ
DÖNÜŞÜM SÜREÇLERİNİN İDARİ, EKONOMİK VE SOSYAL
YAPI BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ (1580-1699)**

DANIŞMAN: Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
JÜRİ : Prof.Dr. M.Zahit YILDIRIM
JÜRİ : Prof.Dr. Hilmi BAYRAKTAR
JÜRİ : Prof.Dr. Orhan DOĞAN
JÜRİ : Doç.Dr. Murat ÇELİKDEMİR

Ömür YANAR

DOKTORA TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
EKİM- 2021

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**OSMANLI VE İSPANYOL İMPARATORLUKLARININ
DÖNÜŞÜM SÜREÇLERİNİN İDARİ, EKONOMİK VE SOSYAL
YAPI BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ (1580-1699)**

Ömür YANAR
DOKTORA TEZİ

Kod No :

Bu Tez 15/10/2021 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği/~~Oy Çokluğu~~ ile Kabul Edilmiştir.

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**OSMANLI VE İSPANYOL İMPARATORLUKLARININ DÖNÜŞÜM
SÜREÇLERİNİN İDARİ, EKONOMİK VE SOSYAL YAPI BAKIMINDAN
KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ (1580-1699)**

Ömür YANAR

Danışman : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
Yıl : 2021, Sayfa: 233+XIII
Jüri : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Başkan)
: Prof. Dr. M.Zahit YILDIRIM (Üye)
: Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Üye)
: Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Üye)
: Doç. Dr. Murat ÇELİKDEMİR (Üye)

Bu çalışma, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, ekonomik ve sosyal yapısında birtakım dönüşümlerin ortaya çıkmasına yol açan süreç, koşul ve dinamikler ile söz konusu dönüşümlerin nitelik, kapsam ve etkilerini benzer tarihsel süreçlerden geçen İspanyol İmparatorluğu temelinde karşılaştırmalı tarih yöntemiyle analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Osmanlıda olduğu gibi İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde de 16. yüzyıl sonlarından itibaren yeni eğilimlerin ortaya çıktığı ve mutlakıyetçi yapının zayıflaması ile birlikte iktidarda güç dengelerinin değiştiği anlaşılmaktadır. Sonuçları itibariyle benzer bir süreç söz konusu olmakla birlikte bu durum her iki imparatorluğun kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşümlerin temel sebepleri arasında yer alan nüfus artışı, iklimsel etkenler (kuraklık ve kıtlık), veba salgını ve savaşların mali yükü gibi unsurların niteliği,

kapsamı ve etkileri değişmekle birlikte İspanyol İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşümlerin de temel sebepleri arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda en azından İspanyol İmparatorluğu temelinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşümlerin Akdeniz'in doğu ve batı yakasında yaşanan gelişmelerle yakından ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının ekonomik yapısında meydana gelen en önemli dönüşüm fiyat hareketleri çerçevesinde olmuştur. 16. yüzyılın başlarından itibaren tedricen yükselmeye başlayan fiyatlar, yüzyılın sonlarına doğru Amerika'dan getirilen değerli madenler, nüfus artışı, kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel faktörler ile yapılan taşışlere bağlı olarak Osmanlıda altı, İspanya da ise dört kat yükselmiştir. Her iki imparatorluk da 16. yüzyılın sonlarından itibaren mevcut vergilerin usul ve esaslarını değiştirme ve yeni vergiler koymak suretiyle yeni kaynaklar yaratmaya çalışmıştır. Ayrıca kaynak yaratmak amacıyla yeni birtakım yöntemler de geliştirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1596-1610 yılları arasında ortaya çıkan Celâli İsyanları sosyal yapıyı derinden sarsarken; İspanya'da ise Endülüs (1568-1570), Hollanda (1568-1640), Katalonya (1640-1652), Portekiz (1640) ve Napoli (1647-1648) isyanları benzer etkiler yaratmıştır. Her iki imparatorluğun 17. yüzyılda sosyal yapısında ortaya çıkan bir önemli gelişme ise kırsal alandan kentlere ya da İspanya'da olmak üzere ülke dışına yani Amerika kıtasına yaşanan yoğun göç hareketleridir. Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının sosyal yapısının temel dinamiklerinde de birtakım dönüşümler meydana gelmiştir. Osmanlıda reayadan bilhassa sekban ve sarıca paralı askeri birlikler vasıtasıyla klasik dönemin aksine askeri tabakaya dengeyi bozacak şekilde yoğun bir geçiş söz konusu olduğu gibi askeri tabaka da zamanla ekonomik faaliyetlere dâhil olmuştur. İspanya'da ise temeli kan bağına dayalı olan ve hukuki niteliğı olan soyluluk unvanlarının gelir elde etmek amacıyla satılmasına bağlı olarak önceki dönemlerin aksine soylu sayısında büyük bir artışa gidilmiştir.

Çalışmanın bulguları, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşümlerin daha geniş bir düzlemde değerlendirilmesine ve bu dönüşümlerin doğasına yönelik daha genelleyici çıkarımlar yapılabilmesine imkân sağlayacak yeni perspektifler ortaya konulmasına yardımcı olması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İspanyol, İmparatorluk, Dönüşüm, Karşılaştırma.

DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY

ABSTRACT

PhD THESIS

**THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TRANSFORMATION PROCESSES OF
THE OTTOMAN AND SPANISH EMPIRES IN TERMS OF ADMINISTRATIVE,
ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURE (1580-1699)**

Ömür YANAR

Supervisor : Prof.Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Year : 2021, Pages: 233+XIII

Jury : Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Chairperson)

: Prof. Dr. M.Zahit YILDIRIM (Member)

: Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Member)

: Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Member)

: Assoc. Prof. Dr. Murat ÇELİKDEMİR (Member)

This study aims to analyse: (1) the processes, conditions and dynamics that caused certain transformations in the administrative, economic and social structures of the Ottoman Empire from the end of the 16th century, (2) the qualities, scope and effects of these transformations with the comparative historical method based on the Spanish Empire, which underwent similar historical processes. Also, it tries to present differences and similarities of these developments in certain analogies and explain determined phenomenons as far as possible.

It was revealed that new trends emerged in the central administration of the Ottoman and Spanish Empires from the late 16th century and the power balances in power changed due to the weakening of the absolutist structure.

Although there is a similar process in terms of its results, this situation was the consequence of the internal dynamics of both empires. Although their quality, scope and effects change, four main factors such as population growth, climatic events (drought and famine), plague epidemic and the cost of wars were among the main reasons for the transformations that took place in the economic and social structure of the Ottoman and Spanish Empires. In this regard, it is possible to say that the transformations in the economic and social structure of the Ottoman Empire, at least on the basis of the Spanish Empire, were closely related to the developments in the eastern and western parts of the Mediterranean. The price movements were determined as the most important transformation in the economic structure of both empires. The prices, which started to rise gradually from the beginning of the 16th century, rose six times in the Ottoman Empire and four times in the Spanish Empire at the end of the century due to the precious metals brought from America, population growth, climatic factors (drought and famine) and debasements. Both empires tried to change the procedures and principles of existing taxes from the late 16th century and create new resources by imposing new taxes. Besides, they developed a number of new methods to create resource. The Celâli Revolts that emerged in the Ottoman Empire between 1596-1610 deeply shook the social structure; In Spain, the revolts in the Andalusia (1568-1570), Netherlands (1568-1640), Catalonia (1640-1652), Portugal (1640) and Naples (1647-1648) had similar effects. An important development that occurred in the social structure of both empires in the 17th century was the intense migration movements from rural areas to cities, or only in Spain to the American continent. A number of transformations also took place in the basic dynamics of its social structure in the Ottoman and Spanish Empires. Unlike the classical period, there was an intense transition from the reaya (tax-paying subjects) to the military layer through in particular sekban and sarica mercenary troops, and the military layer was also included in the economic activities over time. In Spain, the number of aristocrats increased considerably due to the sale of nobility titles, which were hereditary and legal.

In conclusion, the findings of the study are important in terms of creating new perspectives that would allow for more general assessments and inferences about transformations that occurred in the classical administrative, economic and social structure of the Ottoman Empire from the end of the 16th century based on the Spanish Empire.

Keywords: Ottoman, Spanish, Empire, Transformation, Comparison.

ÖN SÖZ

Bilimsel bir çalışma şüphesiz her şeyden önce bir fikrin hayata geçirilmesini ifade etmektedir. Bir fikir ise muhakkak ki aniden ortaya çıkmayıp birtakım süreçler neticesinde oluşabilmektedir. Söz konusu süreçler de genel anlamda zihnin farklı unsurlar arasında bağlantı kurarak bu unsurları kombine etmesi temeline dayanmaktadır. Bilimsel bir çalışmaya ilişkin bu genel kaide, bu tez çalışması için de geçerlidir. Nitekim bu çalışmanın oluşum aşamaları genel hatlarıyla değerlendirildiğinde; sürecin aslında lisans dönemine kadar uzanabildiği söylenebilir. Bu dönemde aynı zamanda İspanyolca öğreniyor olmam ve bu çerçevede dilin konuşulduğu ülkenin tarih ve kültürüyle ilgilenmem bu çalışmanın ilk aşamasını oluşturmaktadır. Daha sonra lisansüstü öğrenimim sırasında İspanya tarihi üzerine yaptığım çalışmalar, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyıldaki tarihsel süreçleri arasında karşılaştırma yapmayı mümkün kılan birtakım benzerlikleri fark etmemi sağladı. İki imparatorluk tarihi üzerine müstakil olarak 16. yüzyıl sonlarından itibaren nüfus artışı, kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel etkenler, salgın hastalıklar ve savaşların mali yükü gibi hususlara bağlı olarak idari, ekonomik ve sosyal yapıda değişim/dönüşümlerin yaşandığına dair zengin bir literatür olmasının yanı sıra, başta Fernand Braudel'in Akdeniz tarihi üzerine çalışmasında olmak üzere Halil İnalcık, İlber Ortaylı ve Feridun M. Emecen gibi hocalarımızın çalışmalarının satır aralarında bu benzerliklere yapılan atıflar böyle bir karşılaştırmanın yapılabileceği fikrini daha da olgunlaştırdı. Zira bu durum, aynı zamanda karşılaştırma metodunun tarihsel yaklaşımlara uygulanması için birincisi gözlenen olgular arasında herhangi bir benzerliğin olması, ikincisi ise ele alınan olguların gerçekleştiği ortamlar arasında herhangi bir farklılığın olması olmak üzere gerekli olan iki temel koşulun sağlanması anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda başta Annales Ekolü'nün en önemli temsilcilerinden Marc Bloch'un çalışmaları olmak üzere, karşılaştırmalı tarih metodunun temel dinamikleri üzerine bir süre çalıştıktan sonra böyle bir çalışmanın yapılabileceği fikrini danışman hocam Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e belli bir plan ve program çerçevesinde açıkladığımda kendisinin konuyu uygun bulması her şeyden önemlisi güven duyarak teşvik edici bir tutum sergilemesi, zihnimdeki düşüncelerin hayata geçirilmesi anlamına gelmekteydi. Danışman hocamın birtakım ekleme ve düzeltmeler yaparak çalışmanın zamansal ve olgusal sınırların belirlenmesi konusundaki yönlendirilmesiyle çalışma da başlamış oldu.

Çalışmanın giriş bölümünde ortaya konulan amaç ve hedeflere gerek çevrimiçi çalışma imkânı sağlayan arşiv ve kütüphaneler, gerekse tespit edilen kaynakların bir şekilde tedarik edilmesi yoluyla azami derecede ulaşılmaya çalışılmıştır. Netice itibarıyla de ortaya böyle bir çalışma çıkmıştır. Bu noktada çalışmanın değerlendirilmesinde göz önünde bulundurulması açısından bir hususu açıklamak yararlı olacaktır. Bilindiği üzere genel anlamda bir tez çalışmasının *bilime yenilik getirme, yeni bilimsel yöntem geliştirme* ya da *bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulama* gibi üç temel nitelikten birini yerine getirmesi gerekmektedir. Bu çalışma, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının kendi yapısı içinde müstakil olarak ele alınan

birtakım hususları karşılaştırması suretiyle üçüncü niteliğin kapsamına girmektedir. Bu bağlamda Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının çalışmaya esas alınan konuları kendi yapısı içerisinde incelendiğinde, detaylara girilerek söz konusu konulara dair alt başlıklar oluşturulmasını gerektiren çok sayıda hususun olduğu gerçeği göz ardı edilmemektedir. Ancak bu çalışmanın her şeyden önce iki imparatorluk arasında karşılaştırmaya yer verecek benzer noktalarından hareket etmesi sebebiyle esas alınan konuların kendi yapısı içerisindeki detaylara inmek mümkün olmamıştır. Giriş bölümünde çalışmanın açıklanan amaç, hedef ve araştırma soruları çerçevesinde bakıldığında bu husus daha iyi anlaşılabilir.

Çalışmanın yürütülmesi süresince görüş, fikir ve önerileri ile yardımlarını sunan değerli hocalarım Prof. Dr. M.Zahit YILDIRIM ve Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR'a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte görüşlerine başvurduğum La Universidad de Alcalá'dan Prof. Dr. Emilio SOLA ve Kırklareli Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi H. Serdar TABAKOĞLU'na teşekkürü borç bilirim. İspanya'daki kaynakların tedarik edilerek bana ulaşmasında her türlü katkıyı sağlayan arkadaşlarım Lucía Menéndez GONZÁLEZ, Sandra CARUCCI ve Christine M. PEARSON'a özellikle teşekkür ediyorum. Desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen ve bana olan güvenleriyle güç veren başta annem olmak üzere aileme çok teşekkür ediyorum. Son olarak çalışmanın yürütülmesi süresince ilgi ve alakasını esirgemeyerek fikir ve önerileri ile her türlü desteği sunan değerli danışman hocam Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ'e sonsuz saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

Ömür YANAR
EKİM/2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
TABLOLAR LİSTESİ.....	IX
GRAFİKLER LİSTESİ.....	X
ŞEKİLLER LİSTESİ	XI
HARİTALAR LİSTESİ	XII
KISALTMALAR LİSTESİ	XIII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Problematiği	1
1.2. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	2
1.3. Araştırmanın Amaç ve Hedefleri.....	3
1.4. Araştırmanın Soruları	4
1.5. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	4
1.6. Araştırma Konusunun Özgün Değeri ve Önemi	4
2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR.....	6
3. OSMANLI VE İSPANYOL İMPARATORLUKLARI: ANALİTİK BİR DEĞERLENDİRME	9
3.1. İmparatorluk: Kavramsal Bir Değerlendirme.....	9
3.2. İmparatorlukların 17. Yüzyıl Sonuna Kadar Paralel Tarihsel Süreç ve Koşulları	10
3.3. İmparatorlukların Evrensel Egemenlik İdeali	15
3.4. 16. Yüzyılda Osmanlı-İspanyol İlişkileri	26
3.4.1. Orta Avrupa’da Güç Mücadelesi (1525-1547)	27
3.4.2. Akdeniz’de Mücadele ve 1580 Ateşkesi.....	33
4. İDARİ YAPIDAKİ DÖNÜŞÜMÜN KARŞILAŞTIRILMASI	40
4.1. Merkezî İdarede Yeni Eğilimler	40
4.2. Mutlakıyetçi Yapıda Zayıflama: İktidarda Değişen Güç Dengeleri.....	50
5. EKONOMİK VE SOSYAL DÖNÜŞÜMÜ HAZIRLAYAN SÜREÇ, KOŞUL VE DİNAMİKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI	83
5.1. Nüfus Artışı	83
5.2. İklimsel Etkenler: Kuraklık ve Kıtlık	92

5.3. Veba Salgını	101
5.4. Savaşların Mali Yüğü	112
6. EKONOMİK YAPIDAKİ DÖNÜŞÜMÜN KARŞILAŞTIRILMASI.....	127
6.1. Fiyat Artışları.....	127
6.2. Ekonomide Yeni Sistem, Teknik ve Kaynaklar	138
7. SOSYAL YAPIDAKİ DÖNÜŞÜMÜN KARŞILAŞTIRILMASI.....	153
7.1. İsyânlar	153
7.2. Göçler	166
7.3. Toplumsal Dinamiklerde Dönüşüm	179
8. SONUÇ VE TARTIŞMA	191
KAYNAKÇA.....	201
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLÖLAR LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 5.1. 1520-1530'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusu (Hane Olarak).....	86
Tablo 5.2. Anadolu'da Nüfus Artışı (Hane Olarak).....	87
Tablo 5.3. 16. Yüzyılda İspanya'da Bazı Şehirlerde Nüfus Değişim Oranları.....	89
Tablo 5.4. 16. Yüzyılda Kastilya Krallığı'na Bağlı Kentlerde Nüfus Artışı.....	90
Tablo 5.5. İspanya'da 1599'da Bazı Bölgelerde Veba Kaynaklı Ölüm Artış Oranları...	109
Tablo 5.6. İspanya'da 1599 Civarında Vebadan Ölenlerin Cinsiyet ve Yaşları.....	110
Tablo 5.7. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Bütçede Fazlalık ve Açıklar (1527-1688).....	117
Tablo 5.8. İspanyol İmparatorluğu'nda Mali Hesaplamalar (1566-1596).....	122
Tablo 6.1. On Yıllık Periyotlarla İspanya'nın Altın ve Gümüş İthalatı (Gram).....	130
Tablo 6.2. Hacienda Gelirleri ve Giderleri 1621-40 (Olarak).....	149
Tablo 7.1. Osmanlıda Bazı Yerleşim Birimlerinde Kaybolan Köy Sayıları.....	168
Tablo 7.2. İspanya'da 1575-1629 Yılları Arasında Metruk Hale Gelen Köyler.....	175

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafikler

Sayfa

Grafik 5.1. İspanya'nın İç Kesimlerinde 1575-1855 Yılları Arası Genel Ölüm Krizlerinin Yoğunluğu.....	110
Grafik 5.2. 1566-1596 Yılları Arası İspanyol İmparatorluğu'nun Gelirleri.....	121
Grafik 5.3. İspanyol İmparatorluğu'nun Askerî Harcamaları.....	123
Grafik 5.4. İspanyol İmparatorluğu'nda Bütçe'nin Durumu (1566-1596).....	124
Grafik 6.1. 1500-1650 Yılları Arasında İspanya'ya İthal Edilmiş Olan Değerli Madenlerin Miktarı ve Fiyatlar.....	132
Grafik 6.2. Osmanlı Para Biriminin (Akçe) Gümüş İçeriği, 1469-1914 (Gram olarak)	136
Grafik 6.3. Akçenin Gümüş İçeriği ve İstanbul'da Tüketici Fiyatları, 1469-1914.....	137
Grafik 7.1. İspanya Nüfusunun 17. Yüzyıldaki Seyri.....	172

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekiller

Sayfa

Şekil 4.1. 16. yüzyılda İspanyol Konsülleri.....	45
--	----

HARİTALAR LİSTESİ

<u>Haritalar</u>	<u>Sayfa</u>
Harita 5.1. Osmanlıda Üçüncü Evrede Veba Ağları, 1570-1600.....	103
Harita 5.2. İspanya’da Vebanın Görüldüğü Yerler ve Düzeyleri (1596-1602).....	108
Harita 7.1. Kastilya’da 1600-1700 Yılları Arasında Kırsal Alanda Nüfustaki Düşüş Oranları	175

KISALTMALAR LİSTESİ

Age.	: Adı Geçen Eser
AGPR	: Archivo General del Palacio Real de Madrid
AGS	: Archivo General de Simancas
Bk.	: Bakınız
BNE	: Biblioteca Nacional de España
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Drl.	: Derleyen
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
Eİ ²	: Encyclopaedia of Islam, Second Edition
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEFD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
No.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Araştırma Merkezi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TSMA	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
R.	: Recto
SEHCYT	: Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas
V.	: Vuelto
Vb.	: ve benzeri
Vd.	: ve diğerleri
Vr.	: Varak

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Problematiği

Tez çalışması, tarihsel bir sistemin kendi yapısı içerisinde incelendikten sonra bir sonraki aşamada yapılması gerekenin farklı coğrafi ve tarihsel alanlarda benzerlikler taşıyan diğer sistemler ile karşılaştırmalı analizini yapmak gerektiği görüşünü savunmaktadır. Bu anlayıştan hareketle, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik idari, ekonomik ve sosyal yapısında birtakım sebeplere bağlı olarak meydana geldiği gözlemlenen ve 17. yüzyıl boyunca farklı bir boyuta ulaşan değişim ve dönüşümlerin aynı dönemde Avrupa'da bilhassa İspanyol İmparatorluğu'nda ortaya çıkan ve karşılaştırmaya imkân sağlayan birçok dinamiğe rağmen ekseriyetle kendi yapısı içerisinde ele alınmasını önemli bir problem olarak görmektedir. Bu noktada, Fernand Braudel'in 20. yüzyılın ilk yarısında *Annales Ekolü*¹ temelinde, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyılda ortak mücadele sahası olan Akdeniz'i temel alarak siyasi yönünden çok olayların iktisadi boyutunu ve gündelik hayatı analiz eden çalışması² istisna olarak düşünülürse; gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nun etrafındaki dünya içindeki konumunun karşılıklı siyasi ve ekonomik ilişkilerin incelenmesi ile sınırlı kaldığını, böylece yukarıda izah edilen hususun Osmanlı tarihçiliği için gerçek anlamda bir problem teşkil ettiğini söylemek mümkündür. 20. yüzyılın sonlarından itibaren Rhoads Murph,³ Daniel Goffman,⁴ Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj,⁵ Karen Barkey,⁶ Sam White⁷ gibi tarihçilerin bu problemi tespit ederek Osmanlı tarihini muhtelif yönlerden karşılaştırmalı analiz temelinde ele alan çalışmalar yapmaya başladığı gözlemlenmektedir; ancak dünyada özellikle de

¹ Annales Ekolü, 1929 yılında Strasbourg Üniversitesi'nde ders verdikleri bir dönemde March Bloch ve Lucien Febvre tarafından kurulan Fransız dergisi *Annales d'histoire économique et sociale* (Ekonomik ve Toplumsal Tarih Yıllıkları)'de dile getirilen tarih yazıcılığı ekolüdür. Annales Ekolü, ekonomi, sosyoloji, psikoloji ve antropoloji gibi diğer toplum bilimleri ile işbirliğini sağlayacak bir tarih bilimi yaklaşımını öneren bir ekoldür. Bu ekolün temel önceliği 19. yüzyıl tarihçilerinin birçoğu üzerinde etkili olan, siyaset, diplomasi ve savaşlar tarihi üzerine yoğunlaşan anlayışın aksine, olayların gerisinde uzun erimli tarihsel yapıların da (*longue durée*) araştırılmasıydı. Böylece yapılan çalışmalarda konular demografik, coğrafi, dilbilimsel, kültürel ve antropolojik olmak üzere birçok yönden ele alınarak bütünsel bir tarih anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bk. Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-1989* (Oxford: Polity Press, 1990).

² Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949). Bu çalışmada söz konusu eserin Türkçe çevirisi (II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2 cilt. (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989–1990)'nden faydalanılmıştır.

³ Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare(1500–1700)* (UK: UCL Press, 1999).

⁴ Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

⁵ Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State-The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (New York: Syracuse University Press, 2005).

⁶ Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

⁷ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

imparatorlukların muhtelif yönlerden karşılaştırılması temelinde yapılan çalışmaları geldiği nokta göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’deki Osmanlı tarih çalışmalarının bu anlamda henüz başlangıç seviyesinde olduğu söylenebilir. Bu bağlamda bu çalışmada yukarıda tespiti yapılan problemin çözümüne katkı sunulmaya çalışılmaktadır.

1.2. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Tez çalışmasının konusu, “Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının Dönüşüm Süreçlerinin İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı Bakımından Karşılaştırmalı Analizi (1580-1699)” şeklindedir. Bu noktada, araştırma konusu için zamansal, mekânsal ve olgusal anlamda belirlenen sınırların anlaşılabilir kılınması adına; karşılaştırma için neden Osmanlı ve İspanyol imparatorluklarının tercih edildiği ve zaman aralığının bu şekilde sınırlandırılmasının ölçütünün ne olduğu gibi unsurları açıklamak gerekmektedir.

Çalışmada Bölüm 3.2’de detaylı bir şekilde ortaya konulduğu üzere, Osmanlı ve İspanyol imparatorluklarının tarihleri müstakil olarak incelendiğinde, imparatorlukların geçtiği tarihsel süreçler arasında şaşırtıcı bir benzerliğin olduğunu tespit etmek mümkündür. İki imparatorluğun geçirdiği tarihsel süreç ve koşullara genel hatlarıyla bakıldığında; Akdeniz’in doğusunda 1453 yılında İstanbul’un fethedilmesini takiben 16. yüzyıl başlarından itibaren bilhassa 1520 yılında Kanuni Sultan Süleyman’ın tahta geçmesiyle tam anlamıyla kendilerini İslam dininin savunucusu olarak gören ve neredeyse bütün siyasi ve askerî girişimlerinde bunu göz önünde bulundurarak cihanşümul bir imparatorluk ülküsüyle hareket eden ve Akdeniz’de fetihlere girişen Osmanlı’ya karşı; Akdeniz’in batısında 1469 yılında Kastilya Kraliçesi Isabel ve Aragon Kralı Fernando’un evliliğinden sonra İberya Yarımadası’nda siyasi birliğini gerçekleştirme yoluna giren ve 16. yüzyılın başlarında İberya Yarımadası’nda bütünlüğünü tamamıyla sağlamayı başaran İspanyol Monarşisi’nin I. Carlos’un 1519 yılında V. Carlos olarak Kutsal Roma İmparatoru ilan edilmesiyle Katolikliğin koruyucusu olarak aynı şekilde cihanşümul bir imparatorluk kurma iddiasıyla Akdeniz’de fetih hareketlerine giriştiği gözlemlenmektedir. Evrensel egemenlik iddiaları, Doğu ve Batı Akdeniz’de bulunan bu iki imparatorluğu büyük bir rekabetin içine sokmuştur. Bu dönem iki imparatorluğun da bir diğerinin evrensel egemenlik iddia ve arzusuna karşı koyma temelinde bir strateji uyguladığı bir dönemdir. 1580 yılına kadar süren ve her iki imparatorluğun da dış politikasına yön veren bu rekabetin aynı yıl yapılan ateşkes antlaşması ile fiili olarak son bulmasıyla Osmanlı ve İspanyol imparatorlukları kıyılarını paylaştıkları Akdeniz’e duydukları ilgiyi yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardır.

16. yüzyılı büyük bir evrensel egemenlik ülküsü ile mücadele ederek geçiren iki imparatorluğun tarihi literatüründe söz konusu dönem imparatorlukların kurum ve kurullarıyla klasik bir yapı kazandığı bir dönem olarak ifade edilmekte ve imparatorlukların “altın çağı (*la edad de oro*)” olarak vurgulanmaktadır. Yüzyılın sonlarına doğru her iki imparatorluğun merkezî idaresinde bu döneme kadar hâkim olan mutlak otoritenin zayıflamaya başladığı ve merkezî idarede belirleyici ve yönlendirici

olan yeni güç odaklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte, özellikle 1580'lerden itibaren her iki imparatorlukta yüzde yüze yakın bir nüfus artışının yaşandığı, iklimsel etkenlere bağlı olarak meydana gelen kuraklık ve bunun sonucunda ortaya çıkan kıtlık gibi durumlarının görüldüğü, sonraki süreçte son derece etkili olan bir veba salgının ortaya çıktığı ve bütün bunlara ilaveten bu dönemde ortaya çıkan savaşların maliye üzerinde bir yük oluşturduğu tespit edilmektedir. Hayatın günlük ritminin ötesine geçen bu olguların söz konusu dönemden itibaren imparatorlukların ekonomik ve sosyal yapılarında görece değişim ve dönüşümlere yol açtığı konusunda ilmî literatürde mutabıklık söz konusudur. Bu noktada, 1580 yılının bir yandan iki imparatorluk arasında Akdeniz'deki rekabetin sona erdiği öte yandan bir anlamda dönüşüm süreci için bir hareket noktası olarak kabul edildiği söylenebilir. Nitekim her iki imparatorluğun tarih çalışmalarında 1580'ler dönüşüm sürecinin dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. 17. yüzyılda söz konusu gelişmeler doğrultusunda yeni politikalar geliştirerek bu durumun üstesinden gelme çabası içerisine giren imparatorluklardan İspanyol İmparatorluğu, 1643 yılında Rocroi Savaşı'nda Fransa'ya yenilmesinin ardından 1653 yılında imzaladığı Pireneler Antlaşması'nın; Osmanlı İmparatorluğu ise 1683 yılındaki başarısız II. Viyana kuşatmasını müteakiben 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'nın ardından 18. yüzyılda artık hâkim ve belirleyici iki kuvvet değil, savunma savaşları veren iki imparatorluk halini aldığı gözlemlenmektedir. Böylelikle araştırma için 1699 yılının üst sınır olarak belirlenmesinin ölçütü de ortaya konulmuştur.

Yukarıda araştırmanın konusu ve kapsamı ortaya konulduğunda, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının tarihsel süreç ve koşulları arasındaki benzerliğin çalışma için bir hareket noktası teşkil ettiği ve motivasyon sağladığı hususu vurgulanırken; bu noktada imparatorlukların kendilerine özgü tarihsel temeller, dinamikler, koşullar ve süreçler göz ardı edilmemektedir. Söz konusu hususun vurgulanması sadece konuyu karşılaştırmaya yer verecek bir bakış açısından ele alma amacına yöneliktir.

1.3. Araştırmanın Amaç ve Hedefleri

Tez çalışması, bir kuram veya teori geliştirmekten ziyade yukarıda tanımlanan problematiğinin çözümü çerçevesinde 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana geldiği gözlemlenen dönüşümlerin aynı dönemde benzer tarihi süreçten geçen İspanyol İmparatorluğu'ndaki yapılar ile ortak ve farklı noktalarını tespit etmek; böylece İspanyol İmparatorluğu temelinde, bu dönüşümlerin Avrupa'daki yapılara benzeyip benzemediği ya da belli açılardan söz konusu yapılardan farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşılmasıyla çalışmada en azından belirtilen dönem için, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, ekonomik ve sosyal yapısındaki dönüşümlerin daha geniş bir düzlemde değerlendirilmesine ve bununla birlikte bu dönüşümlerin doğasına yönelik daha kabul edilebilir ve genelleştirici çıkarımlar yapılabilmesine olanak sağlayacak yeni perspektifler ortaya konulması hedeflenmektedir.

1.4. Araştırmanın Soruları

Tez çalışmasının yukarıda tanımlanan problematiğine ilişkin araştırma soruları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- ✓ Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında yaşanan dönüşümün sebeplerinin İspanyol İmparatorluğu özelinde özgün ve genel yönleri nelerdir?
- ✓ Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının idari, ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen dönüşümlerin benzer ve farklı noktaları nelerdir?
- ✓ Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısında yaşanan dönüşüm karşısında geliştirdiği politikaların İspanyol İmparatorluğu özelinde özgün ve genel yönleri nelerdir?
- ✓ Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının idari, ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen dönüşümlerin aynı döneme isabet etmesi bir rastlantı mıdır? Değilse sebepleri nelerdir?

1.5. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Tez çalışmasının yöntemi; süreç, koşul ve dinamiklerin karşılaştırmalı analizi temeline dayanmaktadır. Bu bağlamda tez çalışmasında ilk aşamada yukarıda tanımlanan problematiğin çözümüne dair gerekli incelemeler yapılarak hazırlanan soru dizisini yanıtlamaya yönelik uygun veriler toplanmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak araştırmanın konusuna ilişkin gerek arşiv kaynakları (kanunnameler, telhisler, 3-74 numaraları arası mühimme defterleri, muhtelif fonlarından elde edilen belgeler) gerek kronikler, siyasetname-ıslahatname türü eserler ve seyahatnameler gerekse de araştırma ve inceleme çalışmalarından oluşan geniş bir literatürün tespiti yapılarak bu kaynaklar üzerinde çalışmalar yapılmıştır. İspanyol İmparatorluğu cephesinde de aynı şekilde araştırmanın konusuna ilişkin arşiv kaynakları, yazma eserler ve dönemin en temel kaynakları arasında yer alan *arbitriolar* (siyasetname-nasihatname türü eserler) incelenmiştir. Bunun yanı sıra araştırma ve inceleme çalışmalarından oluşan geniş bir literatürün tespiti yapılarak bunlar üzerinde çalışılmıştır. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı ve İspanyol imparatorluklarının idari, ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen dönüşümlerin önce kendi yapıları içerisinde analizi yapılmıştır. Daha sonra ise yapılan analizlerden elde edilen çıkarımlar karşılaştırmalı bir yöntem ile analitik bir temelde benzerlik, farklılık ve bunların sebeplerini açıklayacak şekilde ortaya konulmuştur. Bu noktada karşılaştırmalı tarih yönteminde meydana gelen çağdaş gelişmeler mümkün olduğu kadar takip edilerek temel ilke ve esaslarının uygun şekilde uygulanmasına özen gösterilmiştir. Son olarak, olabildiğince ilgili tarihsel kaynakları kullanma becerisi kuramsal gelişmeler ile bütünleştirilerek çalışmanın tezine işlevsellik kazandırılmaya çalışılmıştır.

1.6. Araştırma Konusunun Özgün Değeri ve Önemi

Tez çalışmasının 'konu ilgili önceki çalışmalar' bölümünde ortaya konulacağı üzere, tez konusu ile ilgili olarak tespit edilen çalışmaların tamamı Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının siyasi ve ekonomik ilişkilerinin karşılıklı incelenmesi temeline dayanmaktadır. Gerçekte Osmanlı ve 16. yüzyıl boyunca en büyük emperyal

rakiplerinden İspanyol İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarından itibaren idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşüm ve bu dönüşümü doğuran dinamikler ile dönüşüm karşısında ortaya konulan politikaları karşılaştırmalı tarih perspektifinden analiz ederek tespit edilen olguları mümkün olduğu ölçüde açıklayıp ve belli analogiler içinde sunabilen monografik bir çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda özgün bir nitelik taşıdığı düşünülen bu tez çalışmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik idari, ekonomik ve sosyal yapısında 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana geldiği gözlemlenen ve 17. yüzyıl boyunca farklı bir boyuta ulaşan dönüşümlerin aynı dönemde benzer tarihi süreçten geçen İspanyol İmparatorluğu temelinde Avrupa'daki yapılara benzeyip benzemediği ya da belli açılardan söz konusu yapılardan farklılık gösterip göstermediğini yani Avrupa'daki yapılar ile arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyabilmesiyle alana önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bunlara ilaveten, çalışmada elde edilen bulguların Osmanlı idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşümlerin daha geniş bir düzlemde değerlendirilmesine imkân sağlayacak ve söz konusu yapının doğasına yönelik daha kabul edilebilir ve genelleşici çıkarımlar yapılabilmesine olanak sağlayacak olması çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Tez çalışmasının konusunun özgünlüğü ve öneminin anlaşılması için aşağıda konu ile ilgili olarak tespit edilen çalışmaları incelemek yararlı olacaktır. Bu bağlamda Osmanlı ve İspanyol imparatorluklarının geçirdiği tarihsel süreç ve koşullar arasındaki benzerlikleri ilk fark eden kişinin Leopold Ranke olduğu söylenebilir

Leopold von Ranke'nin 1839 yılında yayınladığı “*On altıncı ve On yedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı (Histoire Des Osmanlis Et De La Monarchie Espagnole: Pendant Les XVI Et XVII Siecles)*” başlığı taşıyan çalışmasının muhtevası temelde çalışmanın başlığını yansıtmamaktadır. Nitekim çalışmanın başlığının yansıttığı şekliyle çalışmada iki imparatorluğun tarihsel süreçleri arasındaki benzerliklerden hareketle idari, ekonomik ve sosyal yapılarını karşılaştırılması temelinde bir inceleme söz konusu değildir. Hatta bu konulara değinildiğini söylemek bile mümkün değildir. Ranke, çalışmasının sadece giriş bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ile 16. ve 17. yüzyıllardaki sultanlar, vezirler ve imparatorluğun askerî birlikleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra İspanyol İmparatorluğu'nun aynı dönemdeki tarihini incelerken satır aralarında Osmanlı İmparatorluğu'na atıfta bulunmaktadır. Ancak çalışma iki imparatorluğun tarihsel süreçleri arasındaki benzerlikleri ilk olarak ele alması açısından önem taşımaktadır.

Ranke'nin dışında 1949'da ise Fransız tarihçisi Fernand Braudel “*II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası (La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II)*” başlıklı kitabında iki imparatorluğun ortak mücadele sahası olan Akdeniz'i temelde II. Felipe dönemini kapsayan 1556 ile 1598 yılları arasında Annales Ekolü çerçevesinde ele almıştır. Braudel, iki imparatorluğun bu dönemdeki süreç, koşul ve dinamiklerini paralel olarak ortaya koyarken aynı zamanda 16. yüzyılın sonlarından itibaren iki imparatorluğun ekonomik ve sosyal yapılarında ortaya çıkan değişim ve dönüşümlerin sebeplerine de değinmektedir. Ancak söz konusu sebeplerin özellikle de Osmanlı İmparatorluğu açısından detaylandırılması ve bunların karşılaştırılması söz konusu değildir. İki imparatorluğun 17. yüzyıldaki idari, ekonomik ve sosyal yapıları ise çalışmanın kapsamı dışında kalmıştır.

Muzaffer Arıkan'ın 1969 yılında yayınlanan ve “*XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış*” başlığını taşıyan makalesi de Osmanlı ve İspanyol tarihlerini 14. yüzyıldan 16. yüzyıl sonlarına kadarki tarihini paralel olarak inceleyerek bu süreçte Osmanlı ve İspanyol tarihlerindeki benzerliklere değinmektedir. Bu çalışma da yine sadece benzer bir sürecin olduğunu yüzeysel olarak ele almakta ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren her iki imparatorluğun devlet idaresi ve kurumlarında bozulmaların ortaya çıktığından söz ederek son bulmaktadır. Böylece bu hususlara herhangi bir açıklama getirmemektedir.

Miguel Ángel de Bunes Ibarra'nın 1994 yılında yayınlanan “*16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol Monarşisi: Akdeniz'in Öteki Ucunun İspanya'dan Görünümü (El Imperio Otomano y la Monarquía Hispanica en el siglo XVI: el conocimiento Español del otro extremo del Mediterraneo)*” konulu çalışması, iki imparatorluk arasındaki benzer tarihi süreç ve koşullara değinmekle birlikte, temelde

İspanya arşiv ve kütüphanelerinde 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin kaynaklar üzerinde durmaktadır.

Tez çalışmasının konusu ile ilgili bir diğer çalışma ise Seven Ağır tarafından 2003 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde hazırlanan “*Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarında “Gerileme” Mantalitesi (The Mentalities of ‘Decline’ in the Spanish and Ottoman Empires)*” konulu yüksek lisans tezidir. Sadece telif eserlere dayalı olarak hazırlanan çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüşüm sürecinin egemen bir anlayış olarak 20. yüzyıl boyunca “gerileme” olarak kabul edilmesine karşı çıkılmakta ve İspanyol İmparatorluğu temelinde yapılan karşılaştırma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik anlamda özgün dönüşümü ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çalışmada, iki imparatorluğun idari, ekonomik ve sosyal yapılarındaki dönüşümlere yol açan unsurlar veya bu dönüşümlerin neler olduğuna dair bir değerlendirme söz konusu değildir.

Paulino Toledo'nun 2006 yılında yayınlanan “*Osmanlı-İspanyol İmparatorluklarında Dünya İmparatorluğu Fikri, 16. Yüzyıl (La Idea de la Hegemonia Mundial en la Jerarquia Politico- Administrativa de los Imperios Otomano y Espanol durante el Siglo XVI)*” konulu makalesi araştırmanın konusu ile ilgili bir başka çalışmadır. Çalışmada, 16. yüzyılda Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının yöneticileri ile bürokratlarının savundukları dünya hegemonyası fikri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Toledo'nun söz konusu çalışması, bu yönüyle tez çalışmasında Bölüm 3.3'te ortaya konulan iki imparatorluğun evrensel egemenlik ideali açısından önemli bir çalışma niteliği taşımaktadır. Tespit edilen yeni kaynaklar ışığında ilgili bölümde bu çalışma geliştirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu çalışmada, 16. yüzyılın sonların itibaren iki imparatorluğun idari, ekonomik ve sosyal yapısında ortaya çıkan değişim ve dönüşümlere yönelik bir değerlendirme söz konusu değildir.

Yukarıda zikredilen çalışmaların yanı sıra Andrew Hess'in 2010 yılında yayınlanan “*Unutulmuş Sınırlar: 16 Yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi (The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier)*” başlığı taşıyan kitabı Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyılda oynadığı roller hakkında önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Çalışma, Braudel'in Akdeniz'in Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları açısından bütüncü tarafını ön plana çıkarmanın aksine bu bölgedeki mücadele ve rekabete vurgu yapmaktadır. Bu noktadan hareketle, 16. yüzyılın iki imparatorluk arasındaki ayrımı arttırdığını ileri sürmektedir. Çalışmada, 16. yüzyılın sonlarından itibaren iki imparatorluğun idari, ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen değişim ve dönüşümlere ilişkin herhangi bir karşılaştırma dolayısıyla da değerlendirme yapılmamıştır.

Emrah Naki tarafından 2015'te Ankara Üniversitesi'nde tamamlanan *İki Savaş Arası Osmanlı-İspanya İlişkileri (1571-1588): Büyük Kopuş* başlığı taşıyan doktora tezi, 1571 tarihli İnebahtı savaşı ile İspanya'nın 1588'deki İngiltere seferi arasındaki 17 yıllık dönemde Osmanlı-İspanyol mücadelesini ele alırken; aynı zamanda Hollanda İsyanı'nın ortaya çıkış süreci, Yeni Dünya'dan İspanya'ya getirilen değerli madenler ve bu dönemdeki İspanyol iflaslarına da değinmesi bakımından araştırmanın konusu ile

ilgili bir çalışma niteliği taşımaktadır. Ancak çalışmanın amaç ve hedefleri, 1571-1588 arasındaki Osmanlı-İspanyol askerî mücadelesi olduğundan çalışmada Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyıl sonlarından itibaren idari, ekonomik ve sosyal yapılarında ortaya çıkan dönüşümlere dair bir değerlendirme söz konusu değildir.

Hüseyin Serdar Tabakoğlu tarafından 2016'da İstanbul Üniversitesi'nde tamamlanan *Akdeniz'de Osmanlı-İspanyol Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denizgücü ve Savaş* konulu doktora tezi ise başlığundan da anlaşılabilceği üzere, esasen 1560-1574 yılları arasında Akdeniz'deki Osmanlı-İspanyol askerî mücadelesini ele almakla birlikte; aynı zamanda Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının o döneme kadar ki idari ve ekonomik teşkilatlarını da genel hatlarıyla mukayeseli olarak incelemesi sebebiyle araştırmanın konusu ile ilgili olarak zikredilebilir.

Araştırmanın konusu ile ilgili olmamakla birlikte, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. ve 18. yüzyıllar arasındaki siyasi, askerî ve iktisadi ilişkileri temel alan çok sayıda yüksek lisans ve doktora tez çalışması da yapılmıştır:

Özlem Kumrular, *El Duelo Entre Carlos V y Soliman el Magnifico (1520-1535)*.

Salamanca Üniversitesi, 2005.

Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *18. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.

Faruk Bal, *Osmanlı Devleti-İspanya İktisadi İlişkileri (16.-18. Yüzyıllar)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.

Sertuğ Galip İnan, *16. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2012.

Tufan Turan, *Osmanlı Devleti-İspanya İlişkileri (1774-1876)*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013.

Erkan Oflaz, *16. Yüzyıl Akdeniz Ticaretinde Hegemonya; Osmanlı-İspanya Rekabeti*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2019.

3. OSMANLI VE İSPANYOL İMPARATORLUKLARI: ANALİTİK BİR DEĞERLENDİRME

3.1. İmparatorluk: Kavramsal Bir Değerlendirme

Çalışmanın “imparatorluk” vurgusu temelinde gelişmesi, en azından geleneksel devletten ayıran yönleriyle imparatorluk kavramıyla ne kast edildiğine dair genel hatlarıyla bir analiz yapmayı gerekli kılmaktadır. Bu noktada öncelikle imparatorluğun merkez (*core*) ve çevre (*periphery*) denilen iki tanımlayıcı özelliği olduğu konusunda araştırmacılar arasında bir fikir birliği olduğu söylenebilir.⁸ Araştırmacıların büyük bir kısmı aynı zamanda merkez ve çevrenin coğrafi sınırları muayyen mekânlar olduğu ve bu mekânlarda yaşayan elitler ve nüfusların birbirinden farklı olduğu konusunda da görüş birliği ortaya koymaktadır.⁹ Tabi imparatorluğun iki tanımlayıcı özelliği olan merkez ve çevre bu şekilde sınırları belirli yapılar olarak tanımlandığında merkez ve çevrenin neyden oluştuğuna dair bir soru kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu konuda Alexander J. Motly, özgün bir yorumla merkezin kurumlardan ziyade birtakım *örgütlenmelerden* teşekkül ettiğini savunmaktadır. Motly’e göre, merkezi oluşturan bu örgütlenmeler; siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel olmak, sınırlı bir coğrafi mekâna yerleşmiş olmak, birbirlerini destekliyor olmak ve önemli bir karar oluşturma yetkisine sahip olmak gibi karakteristik özellikler taşımaktadır. Yani bir bakıma merkezler; bir devlette topraksal olarak yoğunlaşmış, aralarında interaktif şekilde birbirini güçlendiren bir ilişki olan ve merkezde toplanmış mutlak yetkileri icra eden çok boyutlu örgütlenme kümelerini ifade etmektedir. Merkezlerin tersine çevreler ise merkez örgütlenmelerin bölgesel olarak sınırlanmış idari ileri yapılarıdır. Bir imparatorlukta bir merkez varken, en az iki çevre bölgesi olması gerekmektedir.¹⁰

İmparatorluğun merkez-çevre ilişkisinde, merkeze yapılan vurgu dolayısıyla ilişkilerin yukarıdan aşağı doğru olmak üzere tek taraflı olarak gerçekleştiği kanaatine varılmamalıdır. Zira imparatorlukların temel karakteristik özelliklerinden biri de tekrarlanan ve esneklik gösteren geniş ölçekli bir yönetime sahip olmalarıdır. İmparatorluklarda merkezî iktidar, yayıldığı alanın her bir büyük parçasında farklı gruplar üzerinde, hiyerarşik ilişkiler dolayısıyla belli oranda askerî ve mali denetime sahip olsa da bu hiyerarşik ilişkiler, askerî ve mali itaate karşılık araçların özerklik düzeyiyle ilgili düzenli müzakerelere tabidir.¹¹ Merkezî devlet, kendisi ile siyasi oluşumunun çeşitli parçaları arasında müzakereler yürütür ve büyük oranda uyuşmaları korur. Bu noktada söz konusu siyasi oluşumun farklı parçalarının çoğu arasında büyük ölçüde bağlantı bulunmadığı söylenebilir. Nitekim imparatorluk sisteminin en iyi

⁸ Bk. Jean Gottmann, *Centre and Periphery: Spatial Variation in Politics* (Beverly Hills: Sage, 1980).

⁹ Alexander J. Motly, “Thinking About Empire”, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* içinde, ed. Karen Barkey ve Mark Von Hagen (Boulder: Westview Press, 1997), 20.

¹⁰ *Age.*, 20.

¹¹ Charles Tilly, “How Empires End”, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* içinde, ed. Karen Barkey ve Mark Von Hagen (Boulder: Westview Press, 1997), 3.

biçimde tekerlek kenarının bulunmadığı, tekerlek poyrası-tekerlek çubuğu benzeri bir ağ yapısıyla temsil edilmesi bundan kaynaklanmaktadır.¹²

İmparatorluklar, tekrarlanan ve esneklik gösteren geniş ölçekli örgütlenme biçimleri olagelmışleridir. İmparatorluk alanlarının parçalı ve zayıf bir nitelik arz etmesinden ya da devletlerin parçalanmış bölgelerin halkları ve kaynaklarını birleştirmek için gerekli düzenlemeleri gerçekleştirme becerisi göstermesinden dolayı imparatorlukların bu biçimi koruduğu savunulabilir.¹³ Tüm değerlendirmeler doğrultusunda, devlet ile farklı kesimler arasındaki çok çeşitli düzenlemelerin asgari düzeyde ilerlediği, bir bakıma toplumun bütün kesimleri için standart ilişkilerin söz konusu olduğu geleneksel devletten farklı olarak imparatorluk; egemen bir merkezle ona bağlı çevreler arasında gerçekleşen ilişkiler bütününe ifade eden bir siyasi oluşum olarak tanımlanabilir.¹⁴

Osmanlı ve İspanyol siyasi oluşumları, imparatorluğun yukarıda belirtilen tamamlayıcı özelliklerine sahiptirler. Her iki imparatorluk da Pers, Roma, Bizans gibi her birinde kültürel olarak farklı bir bölgede bulunan, genelde bir başkenti ve iç bölgelerini merkez alan örgütlenmeler imparatorluğun geri kalanının maliyesi ve elitleri üzerinde denetim sahibi olmuşlardır. Bu noktada kültürel farklılıkların, tıpkı denetimin sıklığı gibi imparatorluktan imparatorluğa farklılık gösterebileceğini belirtmek gerekir. Yani diğer imparatorluklar gibi Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları tanımdaki ideal tipe yalnızca yaklaşabilmektedir. Her iki imparatorluğun yapısal özelliklerinin çizilen çerçeveye uygun özellikler taşıdığı çalışmanın bütününde ortaya konulan hususlar çerçevesinde anlaşılabilmektedir.

3.2. İmparatorlukların 17. Yüzyıl Sonuna Kadar Paralel Tarihsel Süreç ve Koşulları

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının klasik idari, ekonomik ve sosyal yapısında 16. yüzyılın sonlarından itibaren birtakım sebeplere bağlı olarak meydana geldiği gözlemlenen dönüşümler karşılaştırmalı olarak analiz edilmeden önce iki imparatorluğun bu döneme kadar ki tarihsel süreç ve koşullarını genel hatlarıyla ortaya koymak, çalışmanın bütünlüğü açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde genel hatlarıyla 17. yüzyılın sonlarına kadar iki imparatorluğun tarihsel süreç ve koşulları paralel olarak incelenmektedir.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının tarihsel süreç ve koşulları arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Söz konusu benzerlikler, doğal olarak bu alanda çalışan tarihçiler tarafından da fark edilmiştir. Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının tarihsel süreç ve koşulları arasındaki benzerliklere değinen ilk kişinin Alman tarihçi Leopold von Ranke olduğu görülmektedir. Ranke, 1839 yılında yayınlanan eserinde¹⁵

¹² Barkey, *Empire of Difference*, 9.

¹³ *Age.*, 13.

¹⁴ Michael W. Doyle, *Empires* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1986), 45.

¹⁵ Leopold von Ranke, *Histoire des Osmanlis et de la Monarchie Espagnole pendant les XVI et XVII siecles* (Paris, 1839). Bu çalışmada söz konusu eserin İngilizce çevirisi (*The Ottoman and the Spanish Empires, in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, çev. Walter K. Kelly (Dublin: Trinity College,

bu konuya değinmekle birlikte, eserin başlığının yansıttığı şekliyle iki imparatorluğun tarihsel süreçleri arasındaki benzerliklerden hareketle idari, ekonomik ve sosyal yapılarını karşılaştırılması temelinde bir inceleme söz konusu değildir. Ranke, eserin giriş bölümünü Osmanlı İmparatorluğu'na ayırdıktan sonra İspanyol İmparatorluğu temelinde olmak üzere, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının birtakım kurumlarının 16. ve 17. yüzyıllardaki durumunu bir arada betimlemektedir. Ranke'nin bu anlamda bir başlangıç noktasını ifade eden çalışmasının 20. yüzyıl ortalarından itibaren Annales Ekolü çerçevesinde Akdeniz üzerine çalışmalar başlayıncaya kadar pek dikkat çekmediği görülmektedir. Bu dönemde Fransız tarihçisi Fernand Braudel'in 1949 yılında yayınladığı ve temelde II. Felipe dönemi(1556-1598) ile sınırladığı çalışmasında,¹⁶ iki imparatorluğun bu dönemdeki süreç, koşul ve dinamikleri paralel olarak ortaya konulmuştur. Braudel, bu çalışmasında farklı kültürlerle sahip olsalar bile Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları temelinde, Doğu ile Batı arasında çok sayıda benzerliğin de olabileceğini göstermiştir. Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının özellikle 16. ve 17. yüzyıldaki tarihsel süreçlerine ilişkin olarak Ranke ve Braudel'in söz ettiği benzerlikler, iki imparatorluğun tarihsel gelişmeleri paralel olarak ele alındığında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.¹⁷ Bu bağlamda her iki imparatorluğun geçtiği tarihsel süreç ve koşullar genel hatlarıyla değerlendirildiğinde; 13. yüzyılın sonlarında Anadolu'da bir Hristiyan devleti karakteristiği taşıyan Bizans Devleti,¹⁸ İber Yarımadası'nda ise aynı dönemde 8. yüzyıl ortalarında bu bölgede kurulmuş olan Müslüman Endülüs Emevi Devleti¹⁹ bulunmaktaydı. Bu noktada Müslümanlar Bizans Devleti'ine son vererek Anadolu'daki Hristiyan varlığına son vermek isterken,²⁰ aynı motivasyonla Hristiyanların da Endülüs Emevi Devleti'ne son vererek Müslümanları

1843)nden faydalanılmaktadır. Bu çalışmanın Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olan kısmı için ayrıca bk. Leopold von Ranke, "On Altıncı ve On Yedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı", *Batı Devletlerinde Osmanlı Tarihleri* içinde, çev. Halid İlteber (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), VI: 115-211.

¹⁶ Braudel, *Akdeniz Dünyası*.

¹⁷ Miguel A. de Bunes Ibarra (El Imperio Otomano y la Monarquía Hispánica en el siglo XVI: el conocimiento español del otro extremo del Mediterráneo", *OTAM 5* (1995): 167-179) ve Muzaffer Arıkan (XIV-XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", *AÜDTCFD* 23:3-4 (1969): 239-256) söz konusu benzerliklere satır aralarında değinmektedir; ancak bu çalışmada bu hususlar daha detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

¹⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bk. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Basımevi, 2011) ve Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019).

¹⁹ Endülüs Emevi Devleti'nin tarihi için bk. Juan V. Ginés, *Los Musulmanes Españoles* (Barcelona: Sayma Ediciones y Publicaciones, 1961); Miguel Angel Ladero Quesada, *Granada: Historia de un país islámico (1232-1571)* (Madrid: Gredos, 1969); Anwar G. Chejne, *Muslim Spain its History and Culture* (Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1974); Julio G. Baroja, *Los Moriscos del Reino de Granada* (Madrid: ISTMO, 1991); Ángel G. Palencia, *Historia de la España Musulmana* (Barcelona: Labor, 2005); Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih* (İstanbul: TDV Yayınları, 2017).

²⁰ Müslümanların bu dönemde Hristiyanları Anadolu'dan atma mücadelesi için bk. İsmail H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: TTK Basımevi, 1937); Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996) ve Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016).

İber Yarımadası'ndan çıkarma çabası içerisinde bulundukları anlaşılmaktadır.²¹ Bu durum; beraberinde bir tarafta *gazâyı*,²² diğer tarafta ise haçlı ruhunu harekete geçirmiştir.²³ Ayrıca söz konusu dönemde ne Anadolu'da ne de İber Yarımadası'nda siyasi bir bütünlük bulunmamaktaydı. Zira 13. yüzyıl sonlarında bir tarafta Batı Anadolu'da Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla ortaya çıkmış birbirinden bağımsız birtakım Türkmen Beylikleri,²⁴ diğer tarafta ise İber Yarımadası'nın kuzeyinde aralarında siyasi birlik bulunmayan Hristiyan İspanyol krallıkları bulunmaktaydı.²⁵ İber Yarımadası'daki siyasi bütünlükten yoksun bu durum bir bakıma Anadolu'da ortaya çıkan siyasi bölünmüşlüğe benzemektedir. Anadolu'da Osmanlı Beyliği, bir taraftan tarihî ve coğrafi koşulların elverişli olması diğer taraftan ilk Osmanlı beylerinin sürdürdükleri başarılı politika neticesinde diğer beyliklere galip gelerek güçlü bir siyasal organizasyon haline gelirken;²⁶ İspanya'da da Kastilya ve Aragon krallıklarının süreç içerisinde güçlenerek diğerlerine göre ön plana çıkmalarıyla ileride oluşacak birleşik bir İspanya'nın temeli oluşmuştur.²⁷ Bununla birlikte, Osmanlı

²¹ İber Yarımadası'ndaki Hristiyanların 8. yüzyılda fetih yoluyla yarımadaya yerleşmiş Müslümanların varlıklarını ortadan kaldırmak için 1492 yılına kadar süren amaç ve mücadelelerine İspanyolca'da "Yeniden fetih" anlamında "Reconquista" denilmektedir. Hristiyanların bu çabaları için bk. Derek Lomax, *The Reconquest of Spain* (London and New York: Prentice Hall Press, 1978) ve Joseph F. O'Callaghan, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013).

²² Gazâ, en genel anlamıyla İslam dini için yapılan kutsal savaşı ifade etmektedir. Bk. Cemal Kafadar, "Gazâ", *DİA*, c. 13 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 427-429. Gazânın bu dönemde fetih hareketlerinde oynadığı rol aşağıda detaylı olarak ele alınacaktır.

²³ Detaylı bilgi için bk. O'Callaghan, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*.

²⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*; Emecen, *Batı Anadolu Beylikleri Dünyası* ve Erdoğan Merçil, "Anadolu Beylikleri", *DİA*, c. 3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 138-139.

²⁵ Bu dönemde Hristiyan İspanya'da bir dizi krallık ve daha küçük yönetim birimleri bulunurken söz konusu krallıkların en önemlileri Kastilya, Aragon ve Navarra krallıklarıydı. Bu krallıkların gerek idari, ekonomik ve sosyal yapıları gerekse izledikleri politika ve birbirleriyle mücadeleleri için bk. Angus Mackay, *Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000-1500* (London: The Macmillan Press, 1977); Jocelyn Nigel Hillgarth, *Los reinos hispánicos 1250-1516, cilt I: Un equilibrio precario: 1250-1410* (Barcelona: Grijalbo, 1979); aynı yazar ve eser; *cilt II: La hegemonía castellana: 1410-1474* (Barcelona: Grijalbo, 1983) ve Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1983), 523-653.

²⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu için bk. Ömer L. Barkan, "Tarih, Felsefe ve İçtimaiyat; Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi", *AÜSBFD* 1/2 (1943): 343-354; M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: TTK Basımevi, 1991); Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve B. Lewis, 4 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), I: 295-323; aynı yazar, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies* 2/2 (1980): 71-79; H. Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Ragıp H. Özden (Ankara: Altınordu Yayınları, 2017); Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Fatmagül Bertay (İstanbul: Pencere Yayınları, 2017). Ayrıca bu konudaki birtakım tartışmalar için bk. Oktay Özel ve Mehmet Öz (drl.), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2015).

²⁷ Mackay, *Spain in the Middle Ages*, 121-164 ve Bernard F. Reilly, *The Medieval Spains* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 203-209.

saldırıları karşısında zor durumda kalan Bizans Devleti'nin İspanyollardan,²⁸ İspanyol saldırıları karşısında Endülüs Emevilerin ise Osmanlı'dan yardım talepleri,²⁹ o sırada Osmanlı'nın İslam dünyasında, İspanyolların ise Hristiyan dünyasındaki yerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.³⁰

15. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'u 1453 yılında fethederek Bizans İmparatorluğu'na son vermiştir.³¹ Bu gelişme, Bölüm 3.3'te detaylı olarak ortaya konulacağı üzere, Osmanlı'ya İslam dünyasında büyük bir saygınlık kazandırmıştır. Osmanlı Devleti, takip eden süreçte Anadolu ve Balkanlarda yürüttükleri başarılı politikalar ile de gerçek anlamda bir imparatorluk karakteristiği kazanmıştır. İspanya'da ise krallıkların yüzyıllar süren mücadelesi, Kastilyalı Isabel (1474-1504)³² ile Aragonlu Fernando (1479-1516)³³un 19 Ekim 1469'da evlenmeleri ve krallıkların birleştirilmesi çerçevesinde yaptıkları evlilik sözleşmesi³⁴nden sonra Isabel'in 1474 yılında Kastilya kraliçesi olması, Fernando'un ise beş yıl sonra Aragon tahtına çıkması ve böylece iki krallığın hâkimiyeti altında siyasi bütünleşme sağlanmasıyla son bulmuştur.³⁵ Siyasi

²⁸ Osmanlı ile mücadelesinde zor durumda kalan Bizans İmparatoru II. Andronikos'un talebi üzerine, Aragon Krallığı'ndan Katalan Almugavar askerî birliği, 1303-1304'te Bizans'a yardım getirmiştir. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 154. Bu konuda ayrıca bk. Zerrin G. Öden, "Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alan ve Katalanlar ile İttifâkı", *İÜEFĐ* 35 (1994): 123-129.

²⁹ Endülüs Emevi Devleti'nin emiri Ebû Abdullah, 1487'de İspanyol saldırıları karşısında Osmanlı Padişahı II. Bayezid'e bir elçi göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Ancak bu sırada bir taraftan Cem Sultan olayı, diğer taraftan Memlüklerle meşgul olunmasından dolayı istenilen yardım gönderilememiştir. Devam eden süreçte Granada'nın 1492 yılında İspanyollar tarafından ele geçirilmesinden sonra 1502 yılında bu defa şehirde kalmış Müslümanlar II. Bayezid'den yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine II. Bayezid, Kemal Reis kumandasında bir donanmayı Akdeniz'e göndermiştir. Kemal Reis İspanya kıyılarını vurduktan sonra bir grup Endülüs Müslümanını kurtararak Kuzey Afrika'ya ve İstanbul'a taşınmalarını sağlamıştır. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 303-306; İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4 cilt (6 kitap). (Ankara: TTK Basımevi, 2011), II: 199-200; Ayrıca bk. Benafri Chakib, "Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)" (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1989).

³⁰ Arıkan, "Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 240.

³¹ Âşıkpaşazâde, *Osmanoğullarının Tatihi*, haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç (İstanbul: K Kitaplığı, 2003), 217-220; Tursun Bey, *Târîh-i Ebu'l-Feth*, haz. Fatih K. Yardım ve Seval Orhan (İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2014), 35.

³² Kraliçe Isabel hakkında detaylı bilgi için bk. Peggy K. Liss, *Isabel the Queen: Life and Times* (New York: Oxford University Press, 1992) ve Tarsicio de Azcona, *Isabel la Católica. Estudio crítico de su vida y su reinado* (Madrid: La Esfera, 2002).

³³ Aragon Kralı Fernando hakkında detaylı bilgi için bk. Ernest B. Cebrià, *Fernando el Católico* (Barcelona: Ediciones Península, 1999).

³⁴ Bu sözleşmenin orijinali günümüzde AGS, PR, leg. 12, fol. 28'de bulunmaktadır.

³⁵ William H. Prescott, *History of the Reign of Ferdinand and Isabella*, 3 cilt. (London: George Routledge & Co., 1854), I: 95- 158. İspanya tarihi literatüründe 1479-1516 yılları arasındaki dönem "Katolik Krallar Dönemi" olarak ifade edilmektedir. Bu dönem hakkında detaylı bilgi için bk. Jocelyn N. Hillgarth, *Los reinos hispánicos 1250-1516, cilt III: Los reyes Católicos, 1474 – 1516* (Barcelona: Grijalbo, 1984); Luis S. Fernández, *La España de los reyes católicos (1474-1516)*, 5 cilt. (Madrid: Ediciones Rialp, 1989-1990); Joseph Perez, *La España de los Reyes Católicos* (Madrid: Nerea, 1997) ve Miguel Ángel Ladero Quesada, *Los Reyes Católicos* (Madrid: Alianza Editorial, 1999).

bütünleşmenin sağlanmasından sonra yukarıda sözü edilen “Yeniden Fetih” ülküsüyle hareket eden İspanyolların Endülüs Emevileri’ne karşı yürüttükleri mücadele neticesinde 1492 yılında Granada’nın fethiyle Müslüman Endülüs Emevi Devleti’ne son vermeleri³⁶ İspanya’ya Hristiyan dünyasında Osmanlı’nın İstanbul’un fethiyle kazandığı saygınlığa benzer şekilde büyük bir saygınlık kazandırmıştır. İspanyolların 1482-1492 yılları arasında süren bir savaş neticesinde Endülüs Emevi Devleti’ne karşı kazandıkları başarı, Hristiyan dünyasında büyük bir sevinç yaratmış ve bu bağlamda Roma’da eğlenceler düzenlenmiştir. İspanyolların Endülüs Emevi Devleti’ne karşı kazandıkları bu başarının İstanbul’un kaybedilmesinden sonra Hristiyan dünyası için bir bakıma teselli olmuştur.³⁷ İstanbul’un fethinin İslam dünyasında uyandırdığı etkiye karşılık, Granada’nın fethinin Roma ve Hristiyan dünyasında uyandırdığı sevinç ve Roma’da yapılan günlerce eğlence göz önüne alındığında, gerek İslam gerekse Hristiyan dünyasının durumu daha net bir şekilde anlaşılabilir. Sonuç olarak, Osmanlı’nın İstanbul’u, İspanyol krallıkların ise Granada’yı fethi, Osmanlı’yı İslam dünyasında, İspanyol krallıkları ise Hristiyan dünyasında hâkim güç durumuna getirmiştir.³⁸

16. yüzyılda kendini İslam dünyasının savunucusu olarak gören ve hemen hemen bütün siyasi ve askerî girişimlerinde bunu göz önünde bulundurarak evrensel egemenlik idealiyle fetihlere girişen Osmanlı’ya karşı; Katolikliğin savunucusu olarak İspanyollar aynı şekilde evrensel egemenlik idealiyle fetih hareketlerine girişmiştir. Akdeniz’in Doğu ve Batı yakasında yer alan iki imparatorluğun bu evrensel egemenlik ideali aralarında büyük bir rekabeti başlatmıştır. Bu dönem iki imparatorluğun Orta Avrupa ve Akdeniz’de bir diğerinin evrensel egemenlik ideal ve arzusuna karşı koyma temelinde bir strateji uyguladığı bir dönemdir. 1580 yılına kadar süren ve her iki imparatorluğun da dış politikasında belirleyici olan bu rekabetin aynı yıl yapılan ateşkes anlaşması ile fiili olarak son bulmasıyla Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları kıyılarını paylaştıkları Akdeniz’e duydukları ilgiyi yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardır.³⁹

16. yüzyılın büyük bir bölümünü evrensel egemenlik ideali ile mücadele ederek geçiren iki imparatorluğun idari, ekonomik ve sosyal yapılarında aşağıda ortaya konulacağı üzere, yüzyılın sonlarından itibaren nüfus artışı, kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel etkenler, veba salgını ile uzun ve kazançsız savaşların sebep olduğu mali yük gibi unsurlara bağlı olarak birtakım dönüşümler meydana gelmiştir. Söz konusu dönüşümlerin 17. yüzyılın ilk yarısında çoğu kez idari, ekonomik ve sosyal yapıda kriz

³⁶ Prescott, *Ferdinand and Isabella*, I: 238-291 ve Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 258-272. Bu konuda ayrıca bk. Luis S. Fernández, *El tiempo de la guerra de Granada* (Madrid: Ediciones Rialp, 1989).

³⁷ Prescott, *Ferdinand and Isabella*, II: 100-101.

³⁸ Arıkan, “Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bîr Bakış”, 243. Osmanlı’nın Bizans İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’u fethetmesiyle İslam dünyasında; İspanyolların ise Endülüs Emevi Devleti’nin başkenti Granada’yı fethetmesiyle Hristiyan dünyasında kazandıkları yeni statüye ilişkin hususlar Bölüm 3.3’te detaylı olarak ele alınacaktır.

³⁹ Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyılda benimsedikleri evrensel egemenlik ideali, bu ideal çerçevesinde Akdeniz ve Orta Avrupa’da aralarında yaşanan çatışma süreci ve 1580 yılında imzalanan ateşkese ilişkin hususlar Bölüm 3.4’te detaylı olarak ele alınacaktır.

boyutuna ulaşması bu imparatorlukların giderek zayıflamalarına yol açarken, bu zayıflamaya bağlı olarak her iki imparatorluğun da 17. yüzyıl sonlarından itibaren artık hâkim ve belirleyici iki kuvvet statülerini kaybettikleri gözlemlenmektedir.

3.3. İmparatorlukların Evrensel Egemenlik İdeali

Tarihsel süreçte bugün olduğu gibi devlet politikalarının belirlenmesi ve yürütülmesinde ekseriyetle sosyo-politik, ekonomik ve askerî faktörler belirleyici olmakla birlikte, bu politikalarda ideolojik unsurlar da değişen oranlarda rol oynayabilmekteydi. Bu realite, şüphesiz Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları için de geçerliydi. Zira yapılan incelemelerden, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının birer global güç haline geldiği 16. yüzyılda strateji ve politikalarında ideolojik unsurların göz ardı edilemeyecek boyutta etkili olduğu gözlemlenmektedir. Aşağıda görüleceği üzere, her iki imparatorluk da temelde inandıkları dinin evrensellik anlayışı ve bu anlayışın hükümdarlara kazandırdığı ilahi meşruiyet, özelde ise hükümdarların insanın doğası gereği sahip olduğu güç istenci ve hükmetme arzusuna bağlı olarak evrensel bir egemenlik ideali ortaya koymuşlardır. Hemen hemen aynı dönemlerde hükümdarlık yapmış ve hükümdarlıkları süresince imparatorlukları gücün zirvesine ulaşmış Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ve V. Carlos (1516-1556), tarihsel süreçte pek çok hükümdarın sahip olduğu evrensel egemenlik idealini benimsemiş ve bu ideali gerçekleştirmek için sınırsız topraklar fethetmeye girişmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman ve V. Carlos'u sınırsız topraklar fethetmeye teşvik eden sebep, kendi hükümdarlıkları ve inançları altında evrensel bir egemenlik kurma arzusuydu. Bu noktada Kanuni Sultan Süleyman ve V. Carlos'un evrensel egemenlik ideallerinin propagandaları Sadrazam İbrahim Paşa (1523-1536) ve V. Carlos'un şansölyesi Mercurino Arborio de Gattinara (1518-1530) tarafından geliştirilmiştir. Bu bağlamda, bu bölümde Kanuni Sultan Süleyman ve V. Carlos'un şahsında Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının evrensel egemenlik idealleri incelenmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu açısından bakıldığında; 16. yüzyıldaki ideolojik anlayışın büyük oranda imparatorluğun henüz 14. yüzyılda bir sınır beyliği iken ortaya koyduğu meşruiyet anlayışı, propagandası ve kendini temsil etme biçimlerini formüle eden *gazâ* temelinde geliştiği söylenebilir. İslam inancına göre, Allah'ın bütün Müslümanlara vahyin evrenselliğine dayanmak suretiyle yüklediği bir yükümlülük olan *gazâ*, en genel anlamıyla İslam hukukunun hüküm sürdüğü *dârüislâm*⁴⁰'ın dünyanın geri kalan kısmını ifade eden *dârülharb*⁴¹'in tamamına yayılana kadar sürmesi idealini taşıyarak⁴² ilk dönem Osmanlı askerî faaliyetlerinde önemli bir itici güç olup bilhassa *dârülharbe* yapılan askeri seferlerde büyük bir esin kaynağı olmuştur.⁴³ Nitekim Osman

⁴⁰ Ahmet Özel, "Dârüislâm", *DİA*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 541-543.

⁴¹ Ahmet Özel, "Dârülharb", *DİA*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 536-537.

⁴² Bernard Lewis, *The Political Language of Islam* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988), 73; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, the Classical Age, 1300-1600* (Londra: Phoenix Press, 2000), 6.

⁴³ *Gazâ*, 13. yüzyıl sonları ve 14. yüzyıl başlarında Anadolu uç boylarında Bizans İmparatorluğu ile yaşanan çatışmalarda, Türkmen beylikleri arasında çok defa hem bir motivasyon hem de bir meşruiyet

ve Orhan Gazi gibi kuruluş dönemi Osmanlı sultanları, *gazâda* yaptıkları önderlik ve muvaffakiyetleri neticesinde bir şeref unvanı olarak “gazi” unvanı almışlardır.⁴⁴

İslam inancına göre, Müslümanlara *gazâda* önderlik edecek kişi İslam devletinin hükümdarıdır. Klasik dönemlerde bu kişi halife iken daha sonraları ise emir veya sultan bu işi yürütmüştür.⁴⁵ İşte bu noktada egemenlik, klasik İslam anlayışı çerçevesinde ilahi bir temele dayandırılmaktaydı. İktidarı “mülk” olarak telakki eden Osmanlılar, “Sen mülkü dilediğine verirsın ve mülkü dilediğinden geri alırsın.”⁴⁶ ayeti bağlamında bunun sultanlara Allah tarafından bahşedildiğini savunmaktaydı.⁴⁷ Bu anlayış, bir bakıma İslam öncesi dönemde Türklerin benimsediği “Kut”⁴⁸ inancıyla da uyumluydu. Zira “Kut” inancına göre de her şey Tanrı’nın elinde olduğundan iktidarı ele geçiren kişiye “Kut” Tanrı tarafından verilmiştir.⁴⁹ Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’nda “Seni yeryüzüne halife yaptık.”⁵⁰ ayeti referans gösterilerek sultan “Allah’ın halifesi” olarak görülmekteydi. Osmanlıda padişahların güç ve sonsuz yardımıyla seçildiklerine inanılmakta ve bu göreve getirilişlerinin ilahi temelli olduğuna dair bir diğer referans ise sultanın “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” olduğu mealindeki “Zillu’llâh-ı fi’l arz” hadisi idi. Pek çok kronik ve nasihatname yazarı bu hususu vurgulamak suretiyle sultanın egemenliğini ilahi bir temele dayandırarak meşruiyet kazandırmaya çalışmaktaydı.⁵¹ Egemenliğin bu şekilde ilahi bir temele dayandırılması, doğal olarak evrensel egemenlik yani evrensel bir imparatorluk idealini de beraberinde getirmekteydi.

İspanyol İmparatorluğu açısından bakıldığında; 16. yüzyıldaki ideolojik anlayışın Osmanlı İmparatorluğu ile benzer sebeplere dayandığı söylenebilir. Hristiyan dininin evrensellik anlayışı, bu noktada önem arz etmekteydi. Yani bir bakıma Hristiyanlık tüm dünyaya yayılmalıydı. Nitekim 15. yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliğin sağlandığı İspanya’da, ilk dönemlerden itibaren monarşinin meşruiyet anlayışı,

unsuru olarak kullanılmış; İslâmiyet’i yaymak, Müslümanların yönetimindeki toprakları veya nüfuz alanını genişletmek gibi gayretler uğrunda akınlara katılarak savaşmak anlamı kazanmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Köprülü, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*; İnalıcık, “The Rise of the Ottoman Empire”, aynı yazar, “The Question of the Emergence”; Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu* ve Feridun M. Emecen, “Gazâya Dâir XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* içinde (Ankara: TTK Basımevi, 1995), 191-197.

⁴⁴ Halil İnalıcık, “Padişah”, *DİA*, c. 34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 140-143.

⁴⁵ Lewis, *The Political Language of Islam*, 73 ve İnalıcık, *The Classical Age*, 6.

⁴⁶ Kur’an, Âli İmrân: 26.

⁴⁷ Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid ve Sultan Selim Han*, British Museum, no. 23586, vr. 2a-2b; İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, haz. Hicabı Kırılancı (Ankara: Hece Yayınları, 2016), 65.

⁴⁸ Devlet, baht, talih, uğur gibi anlamlara gelmektedir. Bk. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâtî’t-Türk*, haz. Seçkin Erdi ve Serap T. Yurteser (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 255.

⁴⁹ Geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 248-258 ve Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2015), 93-97.

⁵⁰ Kur’an, Sâd: 26.

⁵¹ Örneğin bu konuda bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nushatü’s-Selâtin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Husrev Paşa Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, no. 311, vr. 4a; Anonim, *Kitâb-i Müstetâb*, haz. Yaşar Yücel (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 33 ve Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, 2 cilt. (Ankara: TTK Basımevi, 1999), I: 152, 320.

propagandası ve kendini temsil etme biçimi tam anlamıyla bu anlayış temelinde gelişmiştir. İspanyol Monarşisi'nin fetih hareketlerinde *Evrensel Hristiyanlığa* (*Universitas Christiana*)⁵² ulaşma ideali, belirleyici ve yönlendirici olmuştur. İspanyol Monarşisi'nin ilk dönem faaliyetlerinde önemli bir itici güç olan bu ideal, aşağıda görüleceği üzere, 16. yüzyılda İspanyol İmparatorluğu'nun fetihlerinde sosyo-politik, ekonomik ve askeri faktörlerin yanında önemli bir itici güç ve meşruiyet kaynağı olmaya da devam etmiştir.⁵³ Yine Osmanlıda olduğu gibi, İspanya'da egemenlik ilahi bir temele dayandırılmaktaydı. Kralın egemenliği ilahi bir temele dayandırılarak meşruiyet kazandırılmaya çalışılmaktaydı. Örneğin Mercurino Arborio de Gattinara,⁵⁴ İspanya Kralı I. Carlos'un 1519 yılında V. Carlos⁵⁵ olarak Kutsal Roma İmparatoru

⁵² Bu emperyal anlayış Pedro Ruiz de la Mota, Hugo de Moncada ve Alfonso de Valdés gibi dönemin düşünürleri tarafından ortaya konulmuştur. Bk. José L. Abellán, "El fracaso político de Carlos V: un drama de ideas", *En torno a las comunidades de Castilla: actas del Congreso Internacional "Poder, Conflicto y Revuelta en la España de Carlos I"* içinde, ed. Fernando M. Gil (Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2002), 542.

⁵³ Paulino Toledo, "La idea de Imperio Mundial en la jerarquía político-administrativa de los imperios otomano y español durante el siglo XVI", *España-Turquia, Del enfrentamiento al análisis mutuo* içinde, ed. Pablo M. Asuero (İstanbul: ISIS, 2003), 21.

⁵⁴ V. Carlos'un büyük şansölyesi olarak 1518-1530 yılları arasında görev yapan Mercurino Arborio de Gattinara, bu süreçte İspanyol İmparatorluğu'nun emperyal siyasetinin belirlenmesi ve yönlendirilmesinde oldukça önemli rol üstlenmiştir. İmparatorluğun evrensel egemenlik ideali ve propagandası bizzat kendisi tarafından yapılmıştır. Bk. John M. Headley, "Germany, the Empire and Monarchia in the Thought and Policy of Gattinara", *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V* içinde, ed. H. Lutz (Munich: Oldenbourg, 1982), 15-33; aynı yazar, "Rhetoric and Reality: Messianic, Humanist, and Civilian Themes in the Imperial Ethos of Gattinara", *Prophetic Rome in the High Renaissance Period* içinde, ed. M. Reeves (Oxford: Clarendon Press, 1992), 241-269; Manuel R. Rodriguez, *Gattinara: Carlos V el sueño del Imperio* (Madrid: Silex, 2005) ve Rebecca A. Boone, *Mercurino di Gattinara and the Creation of the Spanish Empire* (London and New York: Routledge, 2014).

⁵⁵ Kastilya Kraliçesi Isabel ile Aragon Kralı Fernando, 1469 yılında yaptıkları evlilik neticesinde İspanya'da siyasi birliği sağladıktan sonra ele geçirdikleri toprakların tanınmasını sağlamak amacıyla çocuklarını en önemli müttefiklerinin yanı sıra Avrupa'daki muhtemel müttefikleriyle evlendirmek gibi bir politika izlemişlerdir. Bu noktada İspanya'nın evliliğe dayalı olarak yürüttüğü diplomasi ağının en önemli bölgesi Kuzeybatı ve Orta Avrupa'ydı. Çünkü bu dönemde Habsburg Hanedanı'ndan Kutsal Roma İmparatoru I. Maximilian ve eşi Burgonyalı Marie, Kuzey Denizi'nin kıyılarından Macaristan düzlüklerine kadar uzanan geniş topraklara hükmetmekteydi. Bu bağlamda Isabel ve Fernando, 1497 yılında tek oğulları ve İspanya tahtının varisi Juan ile en büyük kızları Juana için İspanyol krallıklarını Habsburg hanedanıyla müttefik durumuna getirecek çifte evlilik ayarlamıştır. Bu çerçevede Isabel ve Fernando, Juan'ı İmparator Maximilian'ın kızı Margaret ile evlendirmiştir. Ayrıca kızları Juana'yı da Maximilian'ın oğlu Arşidük Philip ile evlendirmişlerdir. Ancak Juan'ın İmparator I. Maximilian'ın kızı Margaret ile evlendikten 6 ay sonra ölmesinin yanı sıra bu çiftin doğan çocukları da ölü doğmuştur. Fakat kızları Juana'nın İmparator I. Maximilian'ın oğlu Arşidük Philip'ten altı çocuğu olmuştur. İşte bu çocuklardan biri 1500 yılında Gherent kentinde doğan Carlos'tu. Hanedan kuralları çerçevesinde Carlos; Habsburg (Avusturya), Burgonya, Aragon ve Kastilya olmak üzere dört kral ailesinin varisi konumuna gelmiştir. Bir dizi ölüm ve hanedan kuralları neticesinde, 1516 yılında I. Carlos olarak İspanya Kralı olan Carlos, 1519 yılında ise Kutsal Roma İmparatoru I. Maximilian'ın ölmesi üzerine V. Carlos olarak Kutsal Roma İmparatoru olmuştur. Böylece söz konusu tüm toprakların sahibi olmuştur. Bk. De Azcona, *Isabel la Católica*, 517-522; Manuel Fernández Álvarez, *Juana la Loca, 1479-1555* (Diputación Provincial de

seçildiği haberini veren Alman prenslerinin elçilerine yaptığı konuşmada Carlos'un seçilmesinin Tanrı'nın takdiri olduğunu ve "Kutsal İmparatorluk (*Sacrum Imperium*)"un yeniden kurulması" anlamına geldiğini ileri sürmüş ve Carlos'un 'Kutsal Toprakları' yeniden kurtaracağını belirtmiştir.⁵⁶ Yine bu bağlamda V. Carlos'un 1534'te Tunus'taki Arap şeyhlerine gönderdiği bir mektupta "Tanrı beni imparator olarak yeryüzünde adaleti sağlamak, küçük düşürülenleri korumak ve onlara yardım etmek için gönderdi."⁵⁷ dediği görülmektedir. Fray Alonso de Cabrera ise II. Felipe'ye atfen; kralın Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğunu ve gücünü bizzat Tanrı'dan aldığını, dolayısıyla krala karşı çıkmamanın Tanrı ve Tanrı'nın buyruklarına karşı çıkmak anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁵⁸ Egemenliğin bu şekilde ilahi bir temele dayandırılması doğal olarak evrensel egemenlik yani evrensel bir imparatorluk idealini de beraberinde getirmekteydi. Osmanlı sultanlarında olduğu gibi egemenlik kralın şahsında tecelli etmekteydi.

İlk dönem Osmanlı faaliyetlerinde önemli bir itici güç olan *gazâ* ve bu çerçevede oluşan evrensel egemenlik ideali, aşağıda görüleceği üzere, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun fetihlerinde sosyo-politik, ekonomik ve askeri faktörlerin yanında önemli bir itici güç ve meşruiyet kaynağı olmaya devam etmiştir. Ancak 15. yüzyılda bilhassa Hristiyan Bizans'ın başkenti İstanbul'un 1453 yılındaki fethinin İslam dünyasında *gazâ* yolundaki muazzam rolüne değinmeden geçmek mümkün değildir. İstanbul'un fethi Osmanlı Devleti'ne İslam dünyasında *gazâ* yolunda büyük bir saygınlık kazandırmış, böylece İslam dünyası Osmanlı Devleti'ni, İslam'ı Batı Hristiyanlığı'nın saldırısına karşı savunan tek güç olarak görmeye başlamıştır. İstanbul'un fethi aynı zamanda Fatih Sultan Mehmed'e de sonsuz bir iktidar bahşederek İslam dünyasında en saygın hükümdar konumuna getirmiştir.⁵⁹ Bu noktadan sonra Fatih Sultan Mehmed, kendisini tüm İslam dünyası adına mücadele eden bir gazi olarak görmeye başlamıştır:

Palencia, 1994) ve Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (New York: Cosimo, 2010), 40. Ayrıca V. Carlos için bk. Manuel F. Alvarez, *La España Del Emperador Carlos V (1500-1558. 1517-1556)* (Madrid: Espasa Calpe, 1966); aynı yazar, *Charles V: Elected Emperor and Hereditary Ruler* (London: Thames and Hudson, 1975); Helmut G. Koenigsberger, "The Empire of Charles V in Europe", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. R. B. Wernham, 14 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), II: 339-376; John Lynch, *Carlos V y su tiempo* (Barcelona: Crítica, 2000) ve James D. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War: Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002) ve Geoffrey Parker, *Emperor: A New Life of Charles V* (New Haven and London: Yale University Press, 2019).

⁵⁶ Headley, "Gattinara", 15-16.

⁵⁷ V. Carlos'un Tunus kralına arka çıkarak Barbaros'a karşı ayaklanmaları için Arap şeyhlerine gönderdiği mektup için bk. Muzaffer Arıkan ve Paulino Toledo, "Türk Deniz Tarihi ile İlgili Belgeler IV", *OTAM V* (1994): 509.

⁵⁸ Fray A. Cabrera, "Sermón predicado en el funeral por Felipe II", *Sermones del maestro Fray Alonso de Cabrera* içinde, ed. Manuel Mir (Madrid: NBAE, 1906), 693-709.

⁵⁹ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 163-164.

“...bu zahmetler Allah içindir. Zira elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmeyevüz (etmezsek) bize gâzî demek lâayık olmaz. Ve hem yarın Hak *hazretinde* hacîl oluruz.”⁶⁰

Memlük sultanına İstanbul’un fethini bildirdiği mektubunda Fatih Sultan Mehmed, “Müslümanlar için hac merasimini canlandırmak zahmeti senin görevindir; atalarımızdan aldığımız mirasla gazâ sağlamak da bizim görevimizdir.”⁶¹ diye yazmıştır.

Nasıl ki Hristiyan Bizans’ın başkenti İstanbul’un 1453 yılındaki fethinin İslam dünyasında Osmanlı’ya *gazâ* yolunda sağladığı saygınlığa değinmeden Osmanlı’nın 16. yüzyıldaki evrensel egemenlik idealini ortaya koymak mümkün değilse, aynı şekilde Müslüman Endülüs Emevi Devleti’nin başkenti Granada’nın 1492 yılında fethinin İspanyol Monarşi’sine *Evrensel Hristiyanlığa* ulaşma yolunda sağladığı saygınlığa değinmeden İspanyol İmparatorluğu’nun 16. yüzyıldaki evrensel egemenlik idealini ortaya koymak da mümkün değildir. İstanbul’un fethinin Osmanlı’ya *gazâ* yolunda sağladığı saygınlık ve İslam’ı Batı Hristiyanlığının saldırısına karşı savunan tek güç olarak sunmasına benzer bir durum İspanya’da da gerçekleşmiştir. Granada’nın 1492 yılında İspanyollar tarafından fethi, bu dönemde İspanyol Monarşisi’ne benzer bir saygınlık kazandırmıştır. Aynı zamanda İspanya’yı İslam dünyasına karşı Hristiyanlığı savunan öncü güç olarak sunmasını sağlamıştır. Bu noktadan sonra İspanyol Monarşisi’ni oluşturan Kastilya Kraliçesi Isabel ve Aragon Kralı Fernando, kendilerini evrensel Katolikliğin yegâne temsilcisi olarak görmeye başlamış ve dış politikalarını bu çerçevede belirlemişlerdir. Granada’nın fethedilmesi, İspanyol Monarşisi için gerçekte *Evrensel Hristiyanlığa* atılan ilk adımı ifade etmekteydi ve daha sonra Afrika⁶² ve Amerika⁶³ kıtalarındaki fetih hareketleriyle bu atılımlar devam etmiştir.⁶⁴ Kastilya Kraliçesi Isabel’in 12 Ekim 1504’te Medina de Campo’da hazırlattığı vasiyetnamesine koydurduğu “Afrika’yı fethetmekten ve kâfirlere karşı iman için savaşmaktan vazgeçmeyin.”⁶⁵ şeklindeki madde bu anlayışı açıkça ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. yüzyılda benimsediği *gazâ* anlayışının önceki dönemlerden farkı, bunun yalnızca Hristiyan devletlere karşı gerçekleştirilmemiş olmasıdır. Bu dönemde İran’a karşı girişilen ve yıllarca süren seferler bunun birer örneğidir. Bu durumun temelde *gazâ* ile çelişmesinden dolayı İran’a yapılacak seferin dinî anlamda meşru bir zemine oturtulması ihtiyacı doğmuştur. Bunun üstesinden gelmek için İranlılar “zındık” ve hatta “kâfir” olarak sunulmuştur.⁶⁶ Bu noktada Sünni

⁶⁰ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan Nümâ*, Viyana Milli Kütüphanesi, no. 986, v. 210b.

⁶¹ Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü’s-Selâtîn*, TBMM Kütüphanesi, no. 71-5305, 235.

⁶² İspanya’nın Granada’nın fethinden sonra Hristiyanlaştırma politikası çerçevesinde yöneldiği Kuzey Afrika’daki fetih hareketleri Bölüm 3.4’te ele alınacaktır.

⁶³ İspanya’nın Amerika Kıtası’ndaki fetih hareketleri ekonomik etkileri bağlamında Bölüm 6.1’de ele alınacaktır.

⁶⁴ Toledo, “La idea de Imperio Mundial”, 20-21.

⁶⁵ “*Que no cesen en la conquista de África e de pugar por la fe contra los infieles...*”. Söz konusu nasihatname William Thomas Walsh, *Isabel de España* (Madrid: Aldus, 1943), 623’te yer almaktadır.

⁶⁶ Yavuz Sultan Selim, İran üzerine yapılacak seferi dinî anlamda meşru bir zemine oturtmak amacıyla ulemanın fikirlerini almak için Edirne’de bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda İran’ın faaliyetlerini ve

Memlukler Safevilerle müttefik olduklarından onlarla savaşmak da meşruydu. Suriye, Hicaz, Filistin ve Mısır'ın 1516-1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu rakipsiz bir İslam imparatorluğu haline gelmiştir.

Osmanlı sultanlarının Mekke, Medine ve Kudüs gibi İslam dini açısından kutsal şehirleri himayelerinde bulundurması, İslam dünyasında kendilerine eşsiz bir meşruiyet sağlamıştır. Böylece Yavuz Sultan Selim saltanatı döneminde Osmanlı sultanının yasal durumu köklü bir değişikliğe uğramıştır. Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlıda sultanlar “Hadimü'l-Harameyni'sh-Şerifeyn (Mekke ve Medine'nin hizmetkârı)” unvanını da kullanmaya başlamışlardır.⁶⁷ Yukarıda ortaya konulduğu üzere, devletin kuruluşundan beri gazi unvanını kullanan Osmanlı sultanları, bu dönemden itibaren gazâ kavramını genişleterek tüm İslam dünyasını himayelerine almışlardır. Bu bağlamda Osmanlı sultanları, kendilerini artık sadece devletin değil aynı zamanda tüm İslâm dünyasının koruyucuları olarak telakki etmişlerdir. Osmanlı sultanları böylece hilâfet kurumunu *gazâ* ilkeleri temelinde değerlendirerek kendisine yeni bir anlam yüklemişlerdir.

İspanyol İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda benimsediği *Evrensel Hristiyanlığa* ulaşma mücadelesi, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun *gazâ* anlayışının yalnızca Müslüman olmayan devletlere karşı gerçekleşmediği gibi sadece Hristiyan olmayan devletlere karşı olmamıştır. İspanyol İmparatorluğu bu ideal çerçevesinde aynı zamanda Protestan Alman Prenslüklerine karşı büyük bir mücadele vermiştir.⁶⁸ Bununla birlikte,

teşkil ettikleri tehlikenin boyutunu izah ettikten sonra ulemadan fetva vermelerini istemiştir. Söz konusu toplantıda “Hamza” adında biri bu bağlamda fetva vermiştir. Fetvanın özeti, “... bil-cümle bu tâyife hem kâfirler ve mühlidlerdir ve hem ehli fesaddır. İki cihetten katilleri vaciptir.” şeklindedir. Yani Kızılbaşlar, kâfirdir, .mülhiddir. Onların tarafını tutanlar da böyledir. Bunları öldürmek, topluluklarını dağıtmak bütün müslümanlar için vacip, hattâ farzdır. Bk. Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim* (Ankara: MEB Yayınları, 1969), 34-36; M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi”, *İÜFTD* 17/22 (1968):54-55, aynı yazar, “Selimnameler”, *İÜFTD* 1 (1970): 197-230; Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selimname Literature* (Berlin: Schwarz, 1985); Colin İmber, “Ideals and Legitimation in Early Ottoman History”, *Süleyman the Magnificent and his Age: The Ottoman Empire: the Early Modern World* içinde, ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead (Londra: Longman, 1995), 140-144, 153.

⁶⁷ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, 216; Feridun M. Emecen, “Selim I”, *DİA*, c. 36 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 407-414.

⁶⁸ Alman din adamı Martin Luther (1483-1546)'in öncülüğünde 1517 yılında Almanya'da başlayıp Katolik Kilisesi'nin birtakım doktrinleri, ritüelleri, uygulamaları ve ilkelerinin terk edilerek, kilise ve kutsal metinlerin yeniden yorumlanması ile dinde yeni yöntem ve tarzları ifade eden Reform Hareketleri, kendini Hristiyanlığın savunucu olarak gören V. Carlos'un birleşik bir Hristiyan Avrupa oluşturmalarının önünde önemli bir engel teşkil etmekteydi. Reform Hareketleri çerçevesinde ortaya çıkan Protestanlık mezhebinin Almanya'da kısa sürede toplumunun birçok katmanının yanı sıra birçok prens tarafından da benimsenmesi, V. Carlos'un söz konusu mezhebe karşı girişimlerde bulunmasına yol açmıştır. Bu bağlamda 1521 yılında çıkarttığı Worms Fermanı ile Protestanlığı yasaklatan ve daha sonra Luther'i aforoz ettiren V. Carlos, bu dönemde aynı zamanda Osmanlı ve Fransa ile savaşmak zorunda olmasından dolayı Lutherci Alman Prensleriyle anlaşmak durumunda kalmıştır. V. Carlos, 1530 yılında Augsburg'da Katolikleri ve Protestanları anlaştırmak amacıyla bir meclis toplamıştır. Katolikler ve Protestanlar anlaşmaya yanaşmayınca V. Carlos zorla Protestanları ikna etmeyi tasarlamıştır. Bunun üzerine Protestan prensler Schmalkalden'de bir lig oluşturarak I. François'i yardıma çağırmışlardır. Bu durumda V. Carlos

Fransa ile 1494 yılından 1559 yılında kadar süren İtalyan Savaşları⁶⁹ olarak bilinen savaşlar yapılmıştır. Bu savaşlar, bir bakıma Avrupa'nın üstünlüğü çerçevesinde yapılan savaşlardı.

Osmanlıda, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, İspanyol İmparatorluğu ile Orta Avrupa ve Akdeniz'de yaşanan mücadelelerden dolayı *gazâ* strateji ve politikalarının belirlenmesinde önemli bir motivasyon kaynağı olmaya devam etmiştir. Bu durum, aynı zamanda Kanuni Sultan Süleyman'ının kendinden önceki sultanlar döneminden devraldığı İslam'ın savunucusu misyonunu daha da ön plana çıkarmıştır. Nitekim 1521'de Belgrad ve ertesi yıl Rodos gibi stratejik öneme sahip yerlerin alınması hem İslam hem de Hristiyan dünyasında büyük ses getirmiştir. Öyle ki, bu yerlerin alınması, bir taraftan Kanuni Sultan Süleyman'ın "İslam'ın savunucusu" olan gazi sultan olmasını sağlarken diğer taraftan Avrupa'da büyük bir etki yaratmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, "Hadimü'l-Harameyni'sh-Şerîfeyn" unvanını kullanmayı

hem Fransa hem de Osmanlı ile savaşmak zorunda kalmıştır. Luther'in 1546 yılında ölmesi üzerine bu durumu fırsat olarak gören V. Carlos, Protestanlara karşı savaşa girişmiş ve bugünkü Almanya'nın Mülhberg kentinde 1547 yılında Protestanları yenilgiye uğraştırmıştır. Ancak Protestan prenslerin mücadeleyi sürdürmesi üzerine, V. Carlos 1555 yılında kardeşi Avusturya Kralı Ferdinand'ı Augsburg Barış Antlaşması'nı yapmakla görevlendirmiştir. Bu anlaşma, Katolikler ve Protestanlar arasında o dönem için barışı sağlamıştır. Bu anlaşma ile aynı zamanda biri Katolik ve diğeri Protestan olmak üzere iki Almanya yaratılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Alvarez, *La España Del Emperador Carlos V (1500-1558. 1517-1556)*; Koenigsberger, "The Empire of Charles V in Europe", aynı yazar; *The German Reformation* (London: Macmillan, 1986); Tracy, *Emperor Charles V*; Hajo Holborn, *A History of Modern Germany, The Reformation* (Princeton: Princeton University Press, 1959); Stephen Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1551-1555* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959); Robert W. Scribner, "The Reformation Movements in Germany", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. R. B. Wernham, 14 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), II: 69-93; Martin Brecht, *Martin Luther: His Road to Reformation 1483-1521* (Philadelphia: Fortress Press, 1985); aynı yazar, *Martin Luther 1521-1532: Shaping and Defining the Reformation* (Philadelphia: Fortress Press, 1994); aynı yazar, *Martin Luther The Preservation of the Church 1532-1546* (Philadelphia: Fortress Press, 1999) ve Euan Cameron, *The European Reformation* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

⁶⁹ 1494 yılında Fransa'nın Napoli Krallığı ve Milano Dükalığı'nı ele geçirme girişimiyle Papa, Milano Dukası, Kutsal Roma İmparatoru Maximilian ve İspanyol Monarşisi'nden Aragon Kralı Fernando'dan oluşan ittifak arasında başlayan bu savaşlar, ilk etapta 1516 yılında yapılan Noyon Antlaşması'na kadar sürmüştür. Söz konusu antlaşma ile ara verilen savaşlar, İspanya Kralı I. Carlos'un Kutsal Roma İmparatoru I. Maximilian'ın ölümüyle 1519 yılında V. Carlos olarak Kutsal Roma İmparatoru seçilmesinden sonra Avrupa'daki üstünlük mücadelesinde en büyük rakibi olarak gördüğü Fransa'ya karşı harekete geçmesiyle 1521'de tekrar başlamıştır. Temelde İspanyol İmparatorluğu ve Fransa arasında İtalya'da Avrupa'da üstünlük mücadelesi olarak yaşanan ancak Osmanlı'nın da katılmasıyla daha geniş bir coğrafya yayılan söz konusu savaşlar, 1559 yılındaki Cateau-Cambrésis Barış Antlaşması'na kadar devam etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Friedrich Heer, *The Holy Roman Empire* (New York and Washington: Frederick A. Praeger, 1968); Robert J. Knecht, *Francis I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982); Stephen J. Lee, *Aspects of European History, 1494-1789*, 2 cilt. (London and New York: Routledge, 1984), 41-45; Frederic J. Baumgartner, *France in the Sixteenth Century* (New York: Macmillan, 1995); Angus Konstam, *Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars* (Oxford: Osprey Publishing, 1996); Michael E. Mallett ve Christine Shaw, *The Italian Wars 1494-1559: War, State and Society in Early Modern Europe* (London and New York: Routledge, 2002).

sürdürmüş ve onun saltanatında bilhassa dış politikada olmak üzere, devlet politikalarının belirlenmesi ve yürütülmesinde din önemli bir meşruiyet işlevi görmeye devam etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman saltanatında, bu çerçevede her yıl Mekke'ye yapılan hacın organizasyonunu üstlenilmiş ve ayrıca Mekke ve Medine gibi İslam inancı açısından kutsal iki şehrin halklarına hac sırasında dağıtılması için her yıl düzenli olarak yardım(surre) yollanması sağlanmıştır.⁷⁰ Bunların yanı sıra Mekke ve Medine'de bir yandan mevcut olan camileri tamir ettirilmiş, öte yandan yeni camiler inşa ettirilmiştir. Ayrıca Kâbe'nin bakımı yaptırılmıştır. Tüm bu faaliyetler, Kanuni Sultan Süleyman'ın İslam dünyasındaki yerini sağlamlaştırmıştır.⁷¹

Kanuni Sultan Süleyman, 1540'lardan itibaren bir yandan İran'ın Şah Tahmasp yönetiminde doğuda Osmanlı tebaası üzerindeki hâkimiyet iddiasını, diğer taraftan V. Carlos'un da tüm dünya Hristiyanları üzerindeki hâkimiyet iddialarını dengelemek amacıyla aynı zamanda halife unvanını da kullanmaya başlamıştır.⁷² Böylece Kanuni Sultan Süleyman'ın İslam dünyasının savunuculuğu görevini üstlenmesi onun evrensel egemenlik idealinin sadece bir tarafını ortaya koymaktaydı. Örneğin, 1528 yılının Eylül ayında Fransa Kralı I. François'ya gönderdiği mektubun başlığı:

“Ben sultanların sultanı, kralların kralı; dünyadaki prenslere taht bahşeden, Allah'ın kölesi; ben Şah Sultan Süleyman Han, Akdeniz'in, Karadeniz'in, Rumeli'nin Anadolu'nun, Diyarbakır'ın, Kürdistan'ın, Irak'ın, Şam'ın, Halep'in, Mısır topraklarının, Mekke'nin, Medine'nin, Kudüs'ün, Arabistan'ın ve Yemen'in tek imparatoru ve hükümdarı... Fransa Kralı I. François'ya.” şeklindeydi.⁷³

Kanuni Sultan Süleyman, V. Carlos'un 1519'da aldığı Kutsal Roma İmparatoru unvanını reddetmekte, kendisini yalnızca İspanya kralı olarak tanımaktaydı. Aynı zamanda V. Carlos'un egemenliği altında siyasi açıdan bütünleşik Hristiyan bir Avrupa'nın oluşmaması için Fransa ve Alman prenslikleri gibi kendisine Avrupa içinde karşı çıkan türlü gücü desteklemeye çalışmıştır. Kanuni Sultan Süleyman 1538'de, Preveze Savaşı sırasında gücünün büyüklüğünü kanıtlamak için Bender Kalesi'ne şu yazıtı yazdırmıştır:

“Ben Allah'ın kuluyum ve cihan mülkünün sultanıyım. Allah'ın kayrasıyla Muhammed ümmetinin başındayım. Allah'ın üstünlüğü ve Muhammed'in mucizeleri bana yoldaştır. Ben Mekke ve Medine'de adına hutbe okutulan Süleyman'ım. Avrupa denizlerinde,

⁷⁰ Bu yardımlar, Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde kurulan Haremeyn vakıfları aracılığıyla devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Tattav Yayınları, 2002).

⁷¹ Gábor Ágoston, “Information, ideology, and limits of imperial policy: Ottoman grand strategy in the context of Ottoman- Habsburg rivalry”, *The Early Modern Ottomans, Remapping The Empire* içinde, ed. Virginia H.Aksan ve D. Goffman (Cambridge, Cambridge University Press, 2007), 96-97.

⁷² Colin Imber, “Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebu's-Su'ud's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology”, *Süleymân the Magnificent and His Time* içinde, ed. Gilles Veinstein (Paris: Documentation Française, 1992), 179-184.

⁷³ La Bibliothèque Nationale'de, Supplement Turc tasnifinde 815 numarada bulunan bu mektup ilk defa M.Tayyip Gökbilgin tarafından bir makale içinde Osmanlıca olarak yayınlanmıştır. Bk. M.Tayyip Gökbilgin “Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, V-VIII/9-12, (1971), 111-113.

Mağrip'te ve Hint'te donanmalar yürüten ben, Bağdat'a Şah, Bizans ülkelerine Kayser ve Mısır'a Sultanım. Ben Macar kralının taç ve tahtını alıp mütevazı bir kuluna bağışlamış bir sultanım. Voyvoda Petro başkaldırdı ama atımın nalı onu toza kattı ve ben Boğdan ülkelerini fethettim.”⁷⁴

Kanuni Sultan Süleyman'ın evrensel bir egemenlik kurma ideali, Osmanlı devlet adamları tarafından da benimsenmiştir. Bu bağlamda padişahın imajını oluşturanların başında 1523-1536 yılları arasında sadrazamlık görevinde bulunan İbrahim Paşa gelmekteydi. Kanuni Sultan Süleyman ile aynı zamanda dostluk ilişkisi bulunan İbrahim Paşa, bundan da faydalanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun evrensel egemenlik ideali, stratejisi ve politikasının oluşumunda büyük rol oynamıştır.⁷⁵ İbrahim Paşa, Kanuni Sultan Süleyman'da bu dönemde Osmanlı kaynaklarında ideal devlet yöneticisi olarak sıkça vurgulanan ve sultanın kendisinin de çok sevdiği Büyük İskender'i görmekteydi. Bir Venedik elçisi, İbrahim Paşa'nın kendisine çocukluklarında Süleyman ile okudukları bir kehanet kitabında İbrahim adında birinin yükseleceği ve onun efendisinin Roma İmparatorluğu'nu ele geçireceğinden söz ettiğini dile getirmiştir. 16. yüzyılda Osmanlıda mevcut olan milenyum kehanetleri ve bu çerçevede oluşan kıyamet beklentilerinin de etkisiyle Sadrazam İbrahim Paşa'nın mesih söylemleri ve evrensel egemenliğe dair hedefleri Kanuni Sultan Süleyman'ı etkilemekteydi.⁷⁶ Yine bu çerçevede 1527'de, II. Vezir Mustafa Paşa Macaristan Kralı Yanoş Zapolyan'nın elçisi Hieronim Laski'ye: “Süleyman'ın Allah'tan başka herkesten üstün olduğunu ve gökte nasıl tek bir güneş varsa dünyada da tek bir hükümdar olması gerektiğini, bu hükümdarın da kendi padişahı olduğunu” söylemişti.⁷⁷

Kanuni Sultan Süleyman'ın ortaya koyduğu evrensel egemenlik ideali ve bu çerçevede belirlediği strateji ve politikalar kısa sürede Avrupa'da fark edilmişti. Öyle ki, 1527 yılında Kastilya Meclisi'ndeki konuşmasında Gattinara, Osmanlı'nın Asya ve Avrupa'da gerçekleştirdiği tüm fetihleri sıraladıktan sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın Büyük İskender ve Roma'nın Sezarlarından daha büyük bir imparatorluğa hükmettiğini dile getirmiştir. Aynı zamanda padişahın bir dünya imparatorluğu (*la monarchia de tudo del mondo*) kurma amacında olduğu konusunda uyarıda bulunmuştu.⁷⁸

İspanyol strateji ve politikalarında önemli bir esin kaynağı olan *Evrensel Hristiyanlık*, V. Carlos döneminde çok yönlü olmaya devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı ile Orta Avrupa ve Akdeniz'de yaşanan mücadeleler V. Carlos'a kendisini Hristiyanlığın savunucusu olarak sunması için bol miktarda malzeme sağlamıştır. Bu noktada V. Carlos'un ömrü boyunca düşlediği evrensel egemenlik idealinin Katolik Kralların siyasi ve dini programlarının bir devamı niteliğinde olduğu söylenebilir. V.

⁷⁴ Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl* (Ankara, TTK Basımevi, 1992), 3.

⁷⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Hester D. Jenkins, *İbrahim Pasha: Grand Vizier of Suleiman the Magnificent* (New York: Columbia University Press, 1911).

⁷⁶ Robert Finlay, “Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Süleyman, and the Habsburg Embassy of 1533-1534”, *Journal of Early Modern History* 2/1 (1998): 22.

⁷⁷ Ágoston, “Information, ideology, and limits of imperial policy”, 9.

⁷⁸ Headley, “Gattinara”, 22.

Carlos'un, "Benim imparatorluğumda hiçbir zaman güneş batmaz,"⁷⁹ şeklindeki ünlü cümlesi, politikasının nerelere vardığını gösteren iyi bir örnek teşkil etmektedir.

V. Carlos 1519'da Kutsal Roma İmparatoru seçildikten sonra tüm strateji ve politikalarında evrensel egemenlik ideali belirleyici ve yönlendirici unsur olmaya başlamıştır. Seçilmesinin ardından Gattinara kendisine: "Senyör, Tanrı sizi Hristiyanlığın tüm kral ve hükümdarlarının üzerine yükselterek muhteşem bir lütuf gösterdi, sizi öylesine bir iktidar mertebesine yükseltti ki, bunu ancak bir tek, önceliniz Şarlman'a tanımıştı; Hristiyanlığı tek bir çobanın yönetimi altında toplayacak Evrensel Krallık yolu üzerindesiniz." diye yazmıştır.⁸⁰ Aynı düşüncelere Piskopos Ruiz de la Mota'nın 20 Mart 1520 tarihinde Santiago de Compostela'daki Krallık Sarayı'nın açılışındaki söylevinde rastlanılmaktadır: "Şimdi İspanya'nın ihtişamı İspanya'ya geri dönüyor, ki bu... geçmiş yıllarda durgunlaşmıştı; övgüyle yazanlar, diğer uluslar Roma'ya vergi gönderirken, İspanya'nın imparatorlar gönderdiğini söylüyorlar... Şimdi imparatorluk İspanya'da imparatoru aramaya geldi ve İspanya kralımız Tanrı'nın inayetiyle, Romalıların kralı ve dünyanın imparatoru oldu."⁸¹

V. Carlos, imparatorluk unvanları arasına "Kudüs hâkimi"ni de almakta ve bu bağlamda evrensel imparator imajını oluşturanlar tarafından Kutsal Toprakları'ı "i"mansızların" elinden geri alacak yegâne Hristiyan hükümdar olarak sunulmaktaydı.⁸² V. Carlos Hristiyan dünyasında İspanyolların yanı sıra Avusturya'daki Germenlerin de evrensel bir hükümdar beklentisinin karşılığını ifade etmekteydi. Onlar tarafından V. Carlos, "Son Dünya İmparatoru" olarak görülmekteydi. Onlara göre, V. Carlos'un hükümdarlığında Yahudiler ve Paganlar Hristiyanlığa döndürülecek, daha sonra ise "milenyum" başlayacak ve "Son Hüküm Günü" gelecekti. Nitekim daha 1515'te Carlos henüz "İspanya kralı" bile değilken, Bruges ziyareti esnasında kendisi ilerde Kudüs'ü ele geçirecek kişi olarak resmedilmişti. 1519-1520'ye gelindiğinde Carlos, "Romalıların Kralı, seçilmiş imparator, daimi August", ayrıca "İspanya, Sicilya, Kudüs, Balerik Adaları, Macaristan, Dalmaçya, Hırvatistan ve Hint Adaları Kralı" olmuştu. Yukarıda da değinildiği üzere, Gattinara, Carlos'un 1519 yılında V. Carlos olarak Kutsal Roma İmparatoru seçildiği haberini veren Alman prenslerinin elçilerine verdiği söylevde; Carlos'un seçilmesinin Tanrı'nın takdiri olduğunu Kutsal İmparatorluk (*Sacrum Imperium*)'un yeniden kurulması" anlamına geldiğini belirtmiş ve Carlos'un Kutsal Toprakları' kurtaracağını ileri sürmüştür.⁸³ V. Carlos'un danışmanları ve destekçileri, 1530 yılındaki taç giyme törenini fırsat görerek kendisini Türklere karşı gerçekleşecek bir haçlı savaşında onları yenecek tek hükümdar dolayısıyla da Hristiyan inancının

⁷⁹ Miguel Avilés, *Nueva historia de España* (Madrid: EDAF, 1982), XI: 68.

⁸⁰ Headley, "Gattinara", 16.

⁸¹ "Agora es vuelta a España la gloria de España que... años pasados estuvo adormecida; dicen los que escribieron en loor della que cuando las otras naciones enviaban tributos a Roma, España enviaba emperadores... Agora vino el imperio a buscar el emperador a España y nuestro rey de España es fecho, por la gracia de Dios, rey de romanos y emperador del mundo." Bk. Toledo, "La idea de Imperio Mundial", 32.

⁸² Ágoston, "Information, ideology, and limits of imperial policy", 97.

⁸³ Headley, "Gattinara", 15-16.

savunucusu olarak sunmuşlardır. Bu imaj kısa süre içerisinde V. Carlos'un uyrukları arasında da etkili olmaya başlamış ve bu anlamda bir beklenti oluşmuştur.⁸⁴

V. Carlos'un evrensel egemenlik idealini engelleyen en önemli unsur, İspanya ile mücadele halinde olan Osmanlılardı. Bu konuda V. Carlos, Papa VI. Hadrianus'a sunduğu raporda: Hristiyan dünyasını korumak adına Osmanlı'nın saldırılarına karşı koymak için Papalık Devleti'nin askerî yardımlarını artırmasını istemekteydi. Carlos, aynı raporda ayrıca Osmanlı saldırıları karşısında Macaristan ve Rodos Krallarına da yardım edilmesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Yine Osmanlı saldırıları altında bulunan Napoli ve Sicilya Krallıklarını korumak için birtakım önlemlerin alınması gerektiğini belirtmekteydi. Bunların yanı sıra, İtalya kıyılarının Osmanlı saldırılarına karşı korunması amacıyla Papa'nın deniz kuvvetlerinin İspanyol deniz kuvvetleriyle iş birliği yapmasını önermekteydi.⁸⁵ Bu rapordan, 1522-1523 yıllarında İspanyol İmparatorluğu'nun dünya politikalarını gerçekleştirmesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bir engel oluşturdukları net olarak anlaşılabilmektedir.

V. Carlos, Hristiyan dünyasında genel bir barış ortamı yaratmak için de Türklerle savaşmak istemişti. Bu konuda Papalık Devleti'nin yardımı çok önemli bir faktördü, zira Türklerin Avrupa'da önünü kesebilmek için hiçbir güç boşuna yıpratılmamalıydı. V. Carlos ile sıkı işbirliği için Türk tehlikesinin üstesinden gelmeye çalışan Papa VI. Hadrianus, Osmanlı'nın gerçekte Hristiyan inancı için en büyük tehlike olduğuna inanmaktaydı. V. Carlos'a: "Hristiyan dünyasının Türklerle beraberce mücadele edebilmesi ve Hristiyan prenslikleri arasında bir barış anlaşması imzalanması için her şeyi yapacağım." şeklinde yazmıştı. V. Carlos ise, Hristiyanlığın içte barışı gerçekleştirmesinin Türkleri yenilgiye uğratmada önemli bir rol oynayacağına inanıyordu: "Dinimizi tehdit eden kötülükleri bertaraf etmek için çok çalışmayı ve çeşitli yolları kat etmeyi gerektiren bu imparatorluğu kabul ediyorum... ve günümüzde dinimizin düşmanları olan inançsızlara karşı savaşılabilir."⁸⁶ V. Carlos, Hristiyan devletler arasındaki savaşlara son verecek evrensel bir monarşi, İspanyol egemenliği altında devlet üstü bir devlet düşü kurmaktaydı.

İspanyol İmparatorluğu'nun Orta Avrupa ve Akdeniz'de Osmanlı İmparatorluğu ile giriştiği mücadele, V. Carlos'un "Hristiyan inancının savunucusu" imajının kabul görmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu çerçevede, gerek V. Carlos'un kendisi gerekse söz konusu imajını oluşturan danışmanları ve destekçileri 1532'de Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana'ya saldırmasının kendi askerî birlikleri tarafından engellendiğini ileri sürmüştür.⁸⁷ V. Carlos için kutsal savaşın en önemli aşaması, Hristiyanlığın ortak düşmanı olarak gördükleri Türklere karşı verilen savaştı. Carlos'un Osmanlı'ya karşı kazandığı 1535 Tunus Seferi, destekçileri tarafından Hristiyan

⁸⁴ Ágoston , "Information, ideology, and limits of imperial policy", 97-98; John M. Headley, "The Habsburg World Empire and the Revival of Ghibellinism", *Medieval Renaissance Studies* 7 (1975): 93-127 ve Peter Burke, "Presenting and Re-presenting Charles V", *Charles V1500-1558 and his Time* içinde, ed. Hugo Soly (Anwerp: Mercatorfonds, 1999), 411-418/426-433.

⁸⁵ Toledo: "La idea de Imperio Mundial", 31.

⁸⁶ Age., 31

⁸⁷ Tracy, *Emperor Charles V*, 145-146.

inancının düşmanları karşısında elde edilen bir haçlı zaferi olarak sunulmuştur. Öyle ki, dönemin ressam, şair ve resmi kronikçileri söz konusu zaferi ortaya koyduğu eserler vasıtasıyla kutlamışlardır. V. Carlos'un 1535-1536'da İtalya'da gerçekleştirdiği zafer yürüyüşü ve Napoli, Roma, Messina, Palermo ve Floransa'ya eski Roma imparatorları gibi düzenlenen giriş törenleri de imparatorun Hristiyan inancını savunan, "Türkleri mahveden" ve "Afrika'yı düzene koyan" hükümdar imajının yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.⁸⁸

Sonuç olarak, yukarıda ortaya konulan tüm bilgiler, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının birer global güç haline geldiği 16. yüzyılda, Kanuni Sultan Süleyman ve V. Carlos döneminde temelde inandıkları dinin evrensellik anlayışı ve bu anlayışın hükümdarlara kazandırdığı ilahi meşruiyet, özelde ise hükümdarların insanın doğası gereği sahip olduğu güç istenci ve hükmetme arzusuna bağlı olarak evrensel bir egemenlik ideali ortaya koyduklarını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu ideal, devlet strateji ve politikalarında bir tarafta *gazâ*, diğer taraftan ise *Evrensel Hristiyanlık* ülküsü temelinde belirleyici ve yönlendirici olmuştur.

3.4. 16. Yüzyılda Osmanlı-İspanyol İlişkileri

Osmanlı ile İspanyolların ilk karşılaşması, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde olmuştur. Bu dönemde Osmanlı-Bizans savaşlarında Aragon Krallığı'ndan Katalan Almugavar askeri birliğinin 1303-1304'te Bizans'a yardım getirmesi⁸⁹ üzerine, Osmanlı ile İspanyolların ilk tanışması bu Katalan ücretli askerî birliğinden dolayı 1305-1311 tarihleri arasında olmuştur.⁹⁰ Osmanlı ve İspanyolların bir sonraki karşılaşması ise Aragon kralının Venedik ve Bizans ile ittifak yaparak Cenevizlerle yaptığı savaş⁹¹ sırasında Osmanlı Emiri Orhan'ın Cenevizlerin yanında yer alması üzerine olmuştur. Yani Osmanlı ile İspanyollar arasında mücadele ilk defa 1352 yılındaki bu savaş sırasında çıkmıştır.⁹² Osmanlı Devleti, 15. yüzyılın ikinci yarısında Venedik ile mücadeleye girişmiştir. Bu mücadeleler çerçevesinde 1479 yılında Venedikleri yenilgiye uğratan Osmanlı, 1480'de Otranto'yu ele geçirmiştir. Bu dönemde Napoli ve Sicilya krallıklarının İspanya'ya tabi olmasından dolayı bu durum Osmanlı ile İspanyolları fiilen karşı karşıya getirmiştir.⁹³ Bu çerçevede, Osmanlı ve İspanyollar arasında başlayan çatışma dönemi, aşağıda açıklanacağı üzere, iki imparatorluğun

⁸⁸ Ágoston , "Information, ideology, and limits of imperial policy", 98.

⁸⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 154 ve Francisco de Moncada, *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos* (L. Deu, 1623), 26-31. Bu konuda ayrıca bk. Öden, "Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alan ve Katalanlar ile İttifakı", 125-129 ve Ángel B. Balet, *La compañía de almogáraves en Grecia* (Madrid: Liber Factory, 2014).

⁹⁰ Robert I. Burns, "The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311", *Speculum* 29/4 (1954): 751. Bu konuda ayrıca bk. Yusuf Ayönü, *Katalanların Anadolu ve Trakya'daki Faaliyetleri (1302-1311)* (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2009).

⁹¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 486.

⁹² Halil İnalcık, "İspanyol-Türk İlişkilerine Kuşbakışı (1300-1584)", *Türk Korkusu* içinde, ed. Özlem Kumrular (İstanbul: Doğan Kitap, 2008), 24.

⁹³ Muzaffer Arıkan, "Türk-İspanyol Münasebetleri Bakımından Aragon Kraliyet Arşivi'nin Ehemmiyeti ve Türklerle İlgili Vesikalar", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (1964): 253.

evrensel egemenlik ideallerinin çakışmasıyla Orta Avrupa ve özellikle de Akdeniz hâkimiyet mücadelesi sırasında en üst seviyesine ulaşmış ve bu durum Osmanlı ile İspanya arasında 16. yüzyılda büyük savaşlar yaşanmasına neden olmuştur.

3.4.1. Orta Avrupa’da Güç Mücadelesi (1525-1547)

Osmanlı ile İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyılda temel mücadele sahaları Orta Avrupa ve Akdeniz olmuştur. İki imparatorluk arasında Orta Avrupa’da yaşanan mücadelede, 1516 yılında İspanya Kralı Fernando’un ölmesiyle İspanya kralı olan I. Carlos ile Fransa Kralı I. François arasında Kutsal Roma İmparatorluğu için süren çekişmede, Alman Prenslarının 1519 yılında I. Carlos’u, V. Carlos olarak Roma-Gemen İmparatoru seçmesi önemli rol oynamıştır. Zira yukarıda ortaya konulduğu üzere, V. Carlos bu noktadan sonra evrensel egemenlik idealleri çerçevesinde bir dış politika gerçekleştirmeye başlayacaktır. Aynı politikanın Kanuni Sultan Süleyman tarafından da benimsenmiş olması ve böylece birinin Doğu’ya diğerinin Batı’ya doğru ilerlemesi beraberinde Orta Avrupa’da 1525’te başlayıp neredeyse V. Carlos’un 1556 yılında imparatorluğu oğlu II. Felipe ve kardeşi Ferdinand arasında pay ettirmesine ve İspanyol krallarının Avusturya üzerindeki egemenliklerini kaybetmelerine kadar devam etmiştir. Söz konusu mücadele süreci ana hatlarıyla aşağıda ortaya konulduğu şekliyle gerçekleşmiştir.

V. Carlos’un 1519 yılında Kutsal Roma İmparatoru seçilmesiyle İspanya ve Avusturya’nın tek elde toplanmasının Fransa açısından olumsuz sonuçları olmuştur. Çünkü İspanya ve Avusturya, 1490’larda başlayan İtalya savaşlarının ilk dönemlerinden itibaren Fransa’nın en büyük düşmanları konumundaydı. Üstelik yukarıda da açıklandığı üzere, V. Carlos aynı zamanda Bourbon dukalarının varisiydi. Carlos, bu sıfatla Fransa’dan açıkça toprak talep etmekteydi. Ayrıca Bölüm 3.3’te detaylı olarak ortaya konulduğu üzere, Carlos imparator olarak bütün Avrupa’yı kendi egemenliğinde toplamak istiyordu. V. Carlos, bu noktada Avrupa’da en büyük rakibi Fransa Kralı I. François’i ikinci derecede bir hükümdar konumuna düşürmek istiyordu. Böylece Fransa ile Papa, Milano Dukası, Kutsal Roma İmparatoru I. Maximilian ve İspanyol Monarşisi’nden Aragon Kralı Fernando’dan oluşan ittifak arasında 1494 yılında başlayıp 1516 yılına kadar süren ancak aynı yıl yapılan Noyon Antlaşması’yla son bulan İtalyan Savaşları, bu defa daha geniş bir alanda olmak üzere V. Carlos ve imparatorluk seçimlerinde en büyük rakibi olan Fransa Kralı I. François arasında 1521 yılında yeniden başlamıştır.⁹⁴ Bu savaşla birlikte Avrupa’nın bölünmüş olması, Osmanlı için bu yöne yapılacak seferler için uygun bir ortam yaratmıştır. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman Orta Avrupa’ya açılan kapı konumundaki Belgrad’a sefer düzenlemek için tam da bu zamanı seçmiştir. Böylece gerçekleştirilen sefer neticesinde 1521 yılında

⁹⁴ Lee, *Aspects of European History, 1494-1789*, I: 41-45; Mallett ve Shaw, *The Italian Wars*, 139-140; Parker, *Emperor: A New Life of Charles V*, 130-133 ve Janine Garrison, *A History of Sixteenth-Century France, 1483-1598, Renaissance, Reformation and Rebellion*, çev. Richard Rex (London: Macmillan Press, 1995); 140-145.

Belgrad düşerken,⁹⁵ 1522 yılında ise yine Akdeniz'e ulaşmak için son derece stratejik bir konumda olan Rodos ele geçirilmiştir.⁹⁶ Bununla birlikte, bu sırada Avrupa'da İspanya, Papa ve İngiltere'nin izledikleri Fransa karşıtı politika, Fransa'nın Osmanlı desteğini aramasına yol açmıştır. 1525 yılındaki Pavia Savaşı⁹⁷ olarak bilinen savaşta Fransa Kralı I. François'un V. Carlos'a esir düşmesi üzerine Osmanlı'dan fiili anlamda yardım istenmiştir.⁹⁸ Bu gelişme, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa siyasetine dâhil olmasına olanak sağlamıştır.⁹⁹ Diğer taraftan Fransızlar, Osmanlı'nın saldırıya geçmemesi durumunda V. Carlos'un Fransa'yı ele geçireceği, böyle bir gelişmenin ise kendisine muazzam bir güç vereceğini belirtmekteydiler.¹⁰⁰ Bu koşullarda Avrupa siyasetinde bir denge unsuru haline gelen Osmanlı İmparatorluğu, durumdan istifade ederek sefer kararı almıştır. Görünürde Fransa'ya yardım maksadıyla çıkıldığı belirtilen seferin¹⁰¹ gerçekte amacı bir yandan Macaristan'ı tamamıyla ele geçirerek buranın V. Carlos ve Ferdinand tarafından üs olarak kullanılmasının önüne geçmek, diğer taraftan ise Fransa ile yapılacak bir ittifakla Avrupa'da mutlak bir siyasi gücün oluşmasının önüne geçmektir.¹⁰²

Osmanlı ordusu, yukarıda ortaya konulan koşullar ve belirtilen amaç çerçevesinde 1526 yılında Macaristan seferine çıkmıştır. Kısa sürede Petervaradin, Ösok, İlek gibi kaleler ele geçirildikten sonra Osmanlı ordusu 29 Ağustos 1526 yılında II. Lajos komutasındanki Macar ordusuyla karşılaşmıştır. Mücadele Osmanlı'nın lehine sonuçlanmış ve Macar Kralı II. Lajos hayatını kaybetmiştir. Bundan sonra Budin'e doğru sefere çıkan Osmanlı ordusu, 10 Eylül 1526'de şehri ele geçirmiştir.¹⁰³ Budin'nin ele geçirilmesi konumu itibariyle Viyana için tehdit teşkil etmekteydi. Fakat Osmanlı ordusu, Kanuni Sultan Süleyman'ın bir süre burda kalmasından sonra sadece

⁹⁵ Matrakçı Nasuh, *Süleymannâme*, haz. Davud Erkan (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005), 30-42; Celâl-zâde Mustafa, *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, haz. Funda Demirtaş (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009), 61-93.

⁹⁶ Matrakçı Nasuh, *Süleymannâme*, 47-77 ve *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 93-140.

⁹⁷ Pavia Savaşı için bk. Konstam, *Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars*.

⁹⁸ De Lamar Jensen, "The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy", *The Sixteenth Century Journal* 16/4 (1985): 452. Bu tarihten sonraki Osmanlı-Fransız ittifakı için ayrıca bk. Edith Garnier, *François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles-Quint: 1529-1547* (Paris: Éditions du Félin, 2008).

⁹⁹ Halil İnalcık, "Avrupa Devletler Sistemi: Fransa ve Osmanlı", *Doğu-Batı Makaleler I* içinde, haz. Şermin Korkusuz ve Zeynep Uygurer (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016), 229.

¹⁰⁰ Jensen, "French Diplomacy", 452.

¹⁰¹ Osmanlı kaynakları seferin Fransa'ya yardım amacıyla gerçekleştiğini ifade etmektedirler. Mesela Bk. Kemalpaşazâde, *Tevarih-i Al-i Osman, X. Defter*, haz. Şefaettin Severcan (Ankara: TTK Basımevi, 1996), 218-222.

¹⁰² Emecen, *Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, 242.

¹⁰³ Kemalpaşazâde, *Tevarih-i Al-i Osman, X. Defter*, 191-341 ve Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, haz. Kayhan Atık (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 255-265; Bu konuda ayrıca bk. Feridun M. Emecen, "Büyük Türk'e Pannonia Düzleklerini Açan Savaş: Mohaç 1526", *Muhteşem Süleyman* içinde, ed. Özlem Kumrular (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 45-92. Bu seferin Kastilya'daki yankıları için bk. Özlem Kumrular, "Orta Avrupa'nın Kaderini Değiştiren Savaş: Mohaç, Öncesi, Sonrası ve Kastilya'da Yankısı", *Belleten* LXXI/261 (2007): 537-573.

Srem'i işgal ederek Macaristan'tan çekilmiş, böylece Budin doğrudan Osmanlı'ya bağlanmamıştı. Bununla birlikte, Macar Krallığı'na soylu kesimin de desteklediği János Zapolya getirilerek himayeye alınmıştır.¹⁰⁴ Tuna'nın diğer tarafından tamamıyla yabancı bir ülkede doğrudan bir yönetim oldukça güç olacağının farkında olan Osmanlı, daha önce Boğdan'da olduğu gibi ilk aşamada Macaristan'ı haraçgüzar bir devlet yapmak istemiştir.¹⁰⁵ Ancak bu sırada Macaristan'da krallığa János Zapolya'nın getirilmesini istemeyen Alman taraftarı soylular, V. Carlos'un kardeşi Arşidük Ferdinand'ı tahta geçirmiştir. Macar Krallığı'na seçilen Ferdinand, 1527 yılında János Zapolya'yı Budin'den çıkarmıştır.¹⁰⁶ Bu durumda Osmanlı'dan tabi olmak şartıyla yardım isteyen János Zapolya'nın talebi üzerine,¹⁰⁷ Osmanlı ordusu 1529 yılında tekrar sefere çıkmıştır.¹⁰⁸ Eylül ayında Macaristan fethedilirken, daha önce yapılan anlaşma çerçevesinde yıllık haraç ödeme ve kalede bir yeniçeri garnizonu bulundurması şartıyla János Zapolya Macar tahtına geçirilmiştir.¹⁰⁹

Kanuni Sultan Süleyman, Macaristan'ın Eylül 1529'da haraçgüzar bir statü ile Osmanlı'ya bağlanmasından sonra Avusturya'nın başkenti Viyana'ya doğru ilerlemiş ve şehir kuşatılmıştır. Ancak gerek mevsim şartlarının uygun olmaması ve böyle bir sefer için gerekli hazırlıkların yapılmamış olması gerekse de Fransa Kralı I. François'in V. Carlos'la Cambrai Barış Antlaşması'nı imzalaması¹¹⁰ gibi sebeplere bağlı olarak üç haftalık bir kuşatmadan sonra Ekim ayında geri çekilip ve Budin'e geri dönmüştür.¹¹¹ Böylece temelde Budin'in kurtarılaraq Macar tahtının korunması amacıyla 1529'da gerçekleştirilen Macar seferi hedefine ulaşmıştır.¹¹²

Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana'ya doğru ilerlemesinin Orta Avrupa'da büyük yankı uyandırdığı ve önemli gelişmelerde belirleyici olduğu görülmektedir. Osmanlı'nın Orta Avrupa içlerine kadar ilerlemesi, bir taraftan büyük baskı altında olan Protestan hareketine dolaylı yoldan yardımcı olmuştur. Böylece Protestanlığın tanıtımı ve Hristiyan birliği içerisinde meşru bir zemine oturtulmasına imkân sağlanmıştır.¹¹³ Bununla birlikte, Osmanlılar Protestanlık hareketini takip etmekteydiler. Nitekim bu dönemde Osmanlı merkezine ulaşan bir raporda Luther'in bir din ortaya çıkardığı ve

¹⁰⁴ Kemalpaşazâde, *Tevarih-i Al-i Osman*, X. Defter, 191-341.

¹⁰⁵ Emecen, *Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, 243.

¹⁰⁶ Miklós Molnár, *A Concise History of Hungary* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 88. Bu konuda ayrıca bk. Géza Pálffy, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the 16th Century*, çev. Thomas J. DeKornfeld ve Helen D. DeKornfeld (Boulder: Social Science Monographs, 2009), 31-50.

¹⁰⁷ Sándor Papp, "Hungary and the Ottoman Empire (From the Beginnings to 1540)", *Fight Against Turks in Central-Europe in the First Half of the 16th Century* içinde, ed. István Zombori (Budapest: Varszegi Asztirik, 2004), 70-71.

¹⁰⁸ Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, 265-266.

¹⁰⁹ Papp, "Hungary and the Ottoman Empire", 73-76.

¹¹⁰ Mallett ve Shaw, *The Italian Wars*, 172-173.

¹¹¹ Viyana Sefer Ruznamesi, Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I: 566-577'de yer almaktadır.

¹¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 329-330; ve Emecen, *Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, 243.

¹¹³ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Stephen A. Fisher-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism 1511-1555* (Cambridge: Harvard University Press, 1959), 13-37.

İspanya'nın "batıl dinine" karşı geldiğini bildirmekteydi.¹¹⁴ Tabi aynı zamanda Hristiyanlığın tehlike altında olduğuna da inanılmaktaydı. Hatta ilk zamanlarda Türkler hakkındaki olumlu düşünceleri olan Protestan hareketinin lideri Luther bile Osmanlı'nın 1529'daki Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı'yı Hristiyanlığın düşmanı ilan etmiştir.¹¹⁵ Aynı zamanda 1525'te V. Carlos'a yenilmeleri üzerine, Osmanlı'dan yardım isteyen Fransa da bu anlamdaki ilişkilerini bir bakıma inkâr ederek Avrupa'da Hristiyanlığın tehlike altında olduğu gerekçesiyle oluşturulan ittifaka dâhil olmuştur.¹¹⁶ Buna rağmen Fransa'yla ilişkiler kesilmemiştir. Zira bu sayede önemli bir Avrupa devletinden istifade edilerek Avrupa'da siyasi bir bütünlüğün oluşmasının önüne geçilmekteydi.

Osmanlı'nın 1529 yılındaki seferinden sonra Macaristan fiilen üç parçaya bölünmüştü. Budin merkez olmak üzere Osmanlı'nın himaye ettiği János Zapolya tarafından yönetilen tampon işlevi gören bir devlet ortaya çıkmıştı. Tuna ile Sava nehirleri arasında bulunan Sirem sancak statüsünde olmak üzere Osmanlı idaresinde bulunmaktaydı. Son olarak Macaristan'ın diğer batı tarafı ise Ferdinand'ın tasarrufunda bulunmaktaydı. Ancak 1531 yılında Ferdinand Budin'i tekrar kuşatmıştı. Aynı zamanda V. Carlos'un Sezar unvanını kullanmaya başlayarak, evrensel egemenlik iddialarında bulunması üzerine, Kanuni Sultan Süleyman, 1532 yılında Macaristan'daki durumu nihai olarak düzeltmek ve kendisinin dünyanın tek hükümdarı olduğunu herkese kesin bir şekilde göstermek amacıyla üçüncü kez Macaristan seferine çıkmıştır.¹¹⁷ Doğrudan V. Carlos'un hedeflediği bu sefer, Osmanlı tarihinde "Alaman Seferi" olarak nitelendirilmektedir.¹¹⁸ Bu seferle Viyana'ya kadar ilerleyen Kanuni Sultan Süleyman, karşısına V. Carlos'a ait orduların çıkmaması üzerine, geri çekilmiştir.¹¹⁹ Bu sırada aşağıda ana hatlarıyla açıklanacağı üzere, Akdeniz'de yeni gelişmeler yaşanmaktaydı. V. Carlos'un amirali Andre Doria yönetimindeki donanmanın Mora'da Koron'u ele geçirmesi, Akdeniz'de ikinci bir cephe açılması gerekliliğini doğurmuştur. Buna karşılık Osmanlı, bütün Akdeniz'in en meşhur denizcisi Barbaros Hayrettin'i donanmanın başına getirmiştir.¹²⁰ V. Carlos, donanmasının Akdeniz'de ilk aşamada sağladığı başarıları koz olarak kullanarak ele geçirilen yerlerden çekinilmesi karşılığında Osmanlı'da bazı taleplerde bulunmuştur. Bu sırada V. Carlos'un İran'la

¹¹⁴ Bk. C. Isom-Verhaaren, "An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V", *Turcica* XXVIII (1996): 299-318.

¹¹⁵ Kenneth M. Setton, "Lutheranism and the Turkish peril", *Balkan Studies III* içinde, ed. Basil Laourdas (Skopje: Institute for Balkan Studies, 1962), 149. Bu konuda ayrıca bk. Leyla Coşan, *Tanrım Bizi Türklerden Korum* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012).

¹¹⁶ Fisher-Galaté, *Ottoman Imperialism and German Protestantism*, 38.

¹¹⁷ *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 286-328.

¹¹⁸ Özlem Kumrular, "İspanyol Kaynakları Işığında "Alaman Seferi"-I "Türk Geliyor!", *Tarih Ve Toplum*, 36/216 (2011): 27-31 ve M. Akif Erdoğan, "Kanuni Sultan Süleyman'ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIX/1 (2014): 167-187.

¹¹⁹ Matrakçı Nasuh, *Süleymannâme*, 158-168.

¹²⁰ Matrakçı Nasuh, *Süleymannâme*, 187-189 ve *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 384-387.

diplomatik ilişkilerinin artması¹²¹ ve İran'ın tehlike arz etmesinden dolayı Osmanlı İmparatorluğu gerçekte kâğıda geçirilmeyen ateşkesi 1533'te kabul etmiştir. Bu noktada antlaşmanın V. Carlos'u değil kardeşi Ferdinand'ı kapsadığını belirtmek gerekir. Aslında antlaşma imzalanırken Osmanlı İmparatorluğu'nun üstünlüğü kabul etmesi koşuluyla İspanya'nın da antlaşmadan faydalanabileceği belirtilmiştir; ancak evrensel egemenlik idealiyle hareket eden V. Carlos, bu teklifi kabul etmemiştir.¹²²

Osmanlı İmparatorluğu'nun İspanya ve Avusturya'yla yürüttüğü mücadelede Fransa'nın önemli katkıları olmuştur. Habsburgların ortak düşman olarak görülmesi zaman zaman Fransa'yı Avrupa'da çok güç durumlara düşürmesine rağmen Osmanlı-Fransa ilişkileri 1532-1541 yılları arasında genel anlamda bir dayanışma içerisinde seyretmiştir.¹²³ Bu bağlamda Fransa, 1531 yılından beri Kanuni Sultan Süleyman'ı İtalya'ya karşı harekete geçirme çabası içerisinde olmuştur.¹²⁴ Bu ittifak ancak 1536 yılında yapılmıştır. Bu ittifaka göre, Osmanlı İtalya'nın kuzey kesimlerini Fransa ise güney kesimlerini ele geçirecekti. Bu ittifak sırasında Fransa'ya ticari imtiyazlar sağlayan ilk kapitülasyonların verildiği ileri sürülmekle beraber bu sadece tasarı halin kalmış olup hayata geçirilmemiştir. Fransa'ya ilk kapitülasyon gerçek anlamda 1569 yılında verilmiştir.¹²⁵

¹²¹ Osmanlı'ya karşı İspanya ile İran arasında bir ittifak kurulmasına yönelik görüşmeler çok erken dönemden itibaren başlamıştır. V. Carlos, henüz 1516-1519 yılları arasında Şah I. İsmail (1501-1524)'e elçiler göndererek Osmanlı'ya karşı ittifak kurulması teklifinde bulunmuştur. Şah I. İsmail tarafından bu teklife verilen cevap günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, Şah I. İsmail 1523 yılında Avrupa'daki bölünmelerden duyduğu kaygıyı ve ortak düşmana karşı birlikte hareket edilmesi gerektiğini belirten bir mektup göndermiştir. Söz konusu mektup V. Carlos'a Şah İsmail'in ölümünden sonra 1524'te ulaşmıştır. İspanya ve İran arasındaki bu görüşmelere rağmen bu dönemde ittifak için somut bir adım atılamamıştır. Ancak Osmanlı'nın 1526 yılında Mohaç'daki zaferinden sonra 1529'da Viyana'ya kadar ilerlemesi üzerine yeniden ittifak kurma çabaları başlamıştır. V. Carlos, bu dönemde İran tahtında bulunan Şah I. Tahmasp (1524-1576)'a Osmanlı'ya karşı ittifak kurulması için elçi göndermiştir. Şah I. Tahmasp, bu talebe olumlu cevap verse de ittifak girişimleri fiili anlamda sonuçlanmamıştır. Buna rağmen, İspanya meclisinde Osmanlı'ya karşı İran'la ittifak yapılmadan bir başarı elde edilemeyeceği gerekçesiyle söz konusu ittifakın fiiliyata geçirilmesi gerektiği fikri hâkim olmuştur. Bk. Karl Lanz (ed.), *Correspondent des Kaisers Karl V*, 3 cilt. (Leipzig: Brockhaus, 1844), I: 52-53; Laurence Lockhart, "European Contacts with Persia, 1350-1736", *The Cambridge History of Iran*, no. 6 (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 381-382; José F. Cutillas-Ferrer, "El siglo XVI y el comienzo de las relaciones diplomáticas con Persia: Carlos V y Šāh Ismā'īl", *Carlos V. Los moriscos y el Islam* içinde, ed. María J. Rubiera Mata (Alicante: Universidad de Alicante, 2001), 339-346 ve José C. Ferrer, "Spain: Relations with Persia in the 16th and 17th Centuries", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/spain-relations-persia-16-17-century> (Erişim 20.10. 2020).

¹²² Arıkan, "Türk- İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 252 ve İdris Bostan, "Kanuni ve Osmanlıların Akdeniz Siyaseti", *Türkler ve Deniz* içinde, ed. Özlem Kumrular (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 15.

¹²³ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Halil İncalcık, "Avrupa Devletler Denge Sistemi ve Osmanlı-Fransız İttifakı, 1525-1544 Barbaros Hızır Paşa Fransa'da", *Muhteşem Süleyman* içinde, ed. Özlem Kumrular (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007), 9-24; C.. Isom-Verhaaren, *Allies with the Infidel: The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century* (London-New York: I.B. Tauris, 2011); Özlem Kumrular, *Yeni Belgeler Işığında Osmanlı- Habsburg Düellosu* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 11-34.

¹²⁴ Isom-Verhaaren, *Allies with the Infidel*, 108.

¹²⁵ Jensen, "French Diplomacy", 455.

Fransa'yla yapılan ittifak çerçevesinde Kanuni Sultan Süleyman, 1537 yılında Pulya Seferi olarak adlandırılan İtalya seferine çıkmıştır. İlk aşamada Arnavutluk'ta Avlonya'ya getirilen ordu, bu sırada Venedik'in elinde bulunan limanlarını ve Fransız donanmasının da yardımıyla İtalya'nın istilasına hazırlık olarak Korfu Adası'nı kuşattıysa da bu harekât başarıya ulaşamamıştır ve ordu İstanbul'a geri dönmüştür.¹²⁶ Bununla birlikte, Temmuz 1538'de Fransa, V. Carlos'la Nice Antlaşması¹²⁷'ni yaparken; Osmanlı himayesinde Macar tahtında bulunan Zapolya da Ferdinand'la gizli bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, Avusturya Kralı Ferdinand, Zapolya'yı Macar kralı olarak tanımaktaydı; ancak ölmesi durumunda Macar tahtın üzerindeki hükümlerini kabul etmeyecekti.¹²⁸ Böylece Zapolya'nın 1540 yılındaki ani ölümü, Macaristan tahtıyla ilgili sorunu yeniden gündeme getirmişti. Anlaşma çerçevesinde taht üzerinde hak iddia eden Ferdinand, Macaristan'ı ilhak etmek için harekâta geçmiştir. Bu gelişmenin Osmanlı tarafından duyulması üzerine, bu meselenin kesin olarak çözülmesi amacıyla 1541 yılında dördüncü Macaristan seferine çıkılmıştır. Macaristan'a 1541 yılında yapılan dördüncü sefer ile Budin tekrardan Ferdinand'ın elinden alınarak beylerbeyilik ilan edilmiştir. Böylece Tisza nehrine kadar Tuna'nın sağ ve sol kesimlerinde bulunan Orta Macaristan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir sınır eyaleti haline gelmiştir.¹²⁹ Osmanlı'nın bundan sonraki hedefi ise Ferdinand'ın idaresinde bulunan Macaristan'ın kuzey-kuzeybatı kısımlarını ele geçirmek olmuştur. Bu sırada Ferdinand'ın Budin'i haraç vermesi karşılığında kendisine teslim edilmesine yönelik teklifi kabul görmezken, bunun yerine kontrolünde bulunan topraklar için kendisinden vergi istenmiştir. Aynı zamanda Estergon, Vişegrad ve Tata, gibi kentlerin de iadesi şart koşulmuştur. Bu dönemde bir anlaşma sağlanmazken V. Carlos ordularının bu bölgedeki faaliyetleri dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu 1543 yılında tekrar Macaristan seferine çıkmıştır. Bu seferde Macaristan'da yukarıda söz edilen kaleler ele geçirilerek Budin Beylerbeyliği'nin etrafı genişletilmiştir.¹³⁰ Böylece Macaristan'da Ferdinand'ın elinde bulunan topraklar tehlikeye düşmüş oluyordu. Bununla birlikte, bir taraftan Avrupa'daki Protestanlık hareketlerini düşünen V. Carlos; diğer taraftan bu dönemde İran'la yaşanan sorunları da göz önünde bulunduran Kanuni Sultan Süleyman, bu cephede daha fazla çatışma istememekteydi. Bu sebeple iki taraf arasında 1547 yılında beş yıllık bir anlaşmaya varılmıştır.¹³¹

¹²⁶ Lütü Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, 279 ve *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 394-403.

¹²⁷ Garrison, *A History of Sixteenth-Century France*, 160 ve Mallett ve Shaw, *The Italian Wars*, 236-238.

¹²⁸ 24 Şubat 1538 yılında yapılan bu anlaşma Varád Anlaşması olarak bilinmektedir. Bk. Molnár, *A Concise History of Hungary*, 89 ve Papp, "Hungary and the Ottoman Empire", 84.

¹²⁹ Lütü Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, 292-294.

¹³⁰ Bu sefer aynı zamanda müstakil bir eserde konu edilmiştir. Bk. Sinan Çavuş, *Tarih-i Feth-i Şikloş Estergon ve İstoni Belgrad* (tıpkı basım) (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987).

¹³¹ Arıkan, "Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 252; Tracy, *Emperor Charles V*, 204-228; Bostan, "Kanuni ve Osmanlıların Akdeniz Siyaseti", 17 ve Karl-Heinz Ziegler, "The Peace Treaties of the Ottoman Empire with European Christian Powers", *Peace Treaties and International Law in European History* içinde, ed. R. Lesaffer (Cambridge, Cambridge University Press, 2004), 345.

Osmanlı ile İspanyol İmparatorlukları arasında birtakım sınır problemleri yaşanmakla birlikte, yapılan anlaşma uyarınca 1550'ye kadar nispeten sakin bir dönem geçirilmiştir. Ancak Ferdinand'ın Erdel'i kontrolü altına almaya çalışması, tekrardan bir çatışma dönemini başlatmıştır. Böylece Kanuni Sultan Süleyman 1551 yılında tekrar bir Macaristan seferine çıkmıştır.¹³² Bu seferle Ferdinand mağlup edilirken Erdel'de Temeşvar Beylerbeyliği kurulmuştur.¹³³ Bundan sonra V. Carlos'un 1556'da imparatorluğu oğlu II. Felipe ve kardeşi Ferdinand arasında paylaşılması, İspanya'nın Avusturya'daki hâkimiyetini sonlandırmıştır. İki taraf arasında Orta Avrupa'da gerçekleşen ve iki tarafı da uzun yıllar boyunca meşgul eden mücadelelerde Osmanlı İmparatorluğu, İspanyollara karşı üstünlüğünü ortaya koymuştur. İspanya'nın Avusturya'daki varlığının son bulmasıyla taraflar arasındaki hâkimiyet mücadelesi Akdeniz'de yoğunlaşmıştır.

3.4.2. Akdeniz'de Mücadele ve 1580 Ateşkesi

İspanya'da çalışmada daha önce ortaya konulduğu üzere, 1469 yılından itibaren siyasi birlik sağlandıktan sonra 1492 yılının hemen başında İber yarımadasındaki son Müslüman varlığı olan Granada'nın ele geçirilmesiyle evrensel egemenlik idealinin yanı sıra Mağripli korsanların faaliyetleri çerçevesinde Kuzey Afrika'ya yönelik aktif bir dış politika geliştirmeye başlanmıştır. Katolik Kralların böyle bir politika geliştirmesinde, Kuzey Afrika'nın Mağripli halkının Granada'nın fethinden önce buraya verdikleri destek de önemli rol oynamaktaydı.¹³⁴ Bu sırada 1494 yılından itibaren İspanya ile Fransa arasında İtalya üzerinde başlayan hâkimiyet mücadelesine rağmen Katolik Kralların Kuzey Afrika'yı Hristiyanlaştırma politikası yoğun bir şekilde devam etmiştir. Özetle, Granada'nın fethedilmesi İspanyol Monarşisi için gerçekte *Evrensel Hristiyanlığa* atılan ilk adımı ifade etmekteydi ve Kuzey Afrika'daki fetih hareketleriyle bu atılım devam etmeliydi.¹³⁵

İspanya'da siyasi birliğin bir kanadını oluşturan Kastilya Kraliçesi Isabel 1504 yılında ölse de Kuzey Afrika'nın "kafirler"den arındırılmasına yönelik vasiyette bulunmuştu. Böylece kraliçenin ölümünden sonra idarede mutlak hâkim olan Aragon Kralı Fernando, aynı zamanda Fransa ile 1504'te yapmış olduğu anlaşma ile Napoli üzerindeki haklarını güvence altına almış olduğundan Kuzey Afrika'ya yönelik politikayı genişletmeye başlamıştır.¹³⁶ Bu bağlamda İspanyollar Kardinal Jiménez de

¹³² *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 564-583.

¹³³ Mihai Maxim, "Tımişvar", *DİA*, c. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 94-95.

¹³⁴ John H. Elliott, *Imperial Spain, 1469-1476* (London: Penguin Publishing Group, 1977), 52 ve Diego T. Alarcia, "El papel del Norte de Africa en la politica hispana (ss. XV-XVI)", *Tiempos Modernos: Revista Electronica de Historia Moderna* 1/1 (2000): 6.

¹³⁵ Elliott, *Imperial Spain*, 52 ve Andrew Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier* (Chicago: The University of Chicago Press, 1978), 36.

¹³⁶ L. Morales Oliver, "El testamento de la reina Isabel y su reflejo en Africa", *Archivos del Instituto de Estudios Africanos* 11 (1958): 15.

Cisneros¹³⁷ komutasında, 1505 yılında Kuzey Afrika'ya yönelik harekâta başlayarak aynı yıl bugünkü Cezayir'in Mers-el-Kebir şehrini ele geçirmişlerdir.¹³⁸ Mers-el-Kebir'in ele geçirilmesiyle ilk aşamada Mağripli korsanların tehditlerine karşı Kuzey Afrika'da bir İspanyol müstahkemi (*presidio*) oluşturulmuştur. 1505 yılındaki bu askeri harekâttan sonra İspanya ve Fransa arasında İtalya cephesinden tekrar meydana gelen gerginlik dolayısıyla İspanya'nın Kuzey Afrika'ya yönelik istila siyaseti bir süre için dursa da 1508 yılından sonra tekrar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu süreçte 1505'te Mers-el-Kebir'e ek olarak sırasıyla 1508'de Badis, 1509'da Oran, 1510'da Bicaye ve Trablusgarp ele geçirilmiştir.¹³⁹ İspanyollar, böylece Fas ve Cezayir kıyılarında çok sayıda önemli kaleyi ele geçirerek bölgede Müslüman Hafsî hanedanına Cezayir'de kendi egemenliklerini kabul ettirip yakınındaki Penon d'Argel adasında bir deniz üssü kurmuşlardır.¹⁴⁰ Bu bağlamda bölgenin adı geçen önemli şehirleri birer İspanyol garnizonuna dönüştürülmüştür. Ancak İspanya, 1505-1510 yılları arasında Kuzey Afrika'da yürüttüğü haçlı politikasıyla stratejik açıdan son derece önemli yerler ele geçirmesine rağmen Amerika Kıtası'nda devam eden savaşlar dolayısıyla 1511 yılında bu bölgedeki askerî faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştır.¹⁴¹

İspanya'nın Kuzey Afrika bölgesine gerçekleştirdiği Hristiyan saldırısı karşısında, daha önce Orta ve Doğu Akdeniz'de korsanlık yapan Oruç ve Hızır Reis¹⁴² kardeşler gibi korsanlar, bu kez Akdeniz'in batısındaki bu yeni zengin kaynaklara yönelerek Osmanlı gücünün bölgeye yayılmasını sağlayacak süreci başlatmışlardır.¹⁴³ Oruç ve Hızır Reis, 1513 yılında Tunus sultanın himayesine girerek bu dönemde Tunus limanı olan Goletta (Halkulad)'da üs kurmuşlardır. Böylece bu üs üzerinden İspanyol kıyılarına saldırılar yaparak bölgedeki ticaretine zarar vermeye başlamışlardır.¹⁴⁴ Daha

¹³⁷ İspanya'nın Afrika'daki fetihlerinde büyük bir haçlı ruhu ile hareket eden Kardinal Jiménez de Cisneros için bk. José G. Oro, *Cisneros: Un Cardenal reformista en el trono de España (1436-1517)* (Madrid: La Esfera de los Libros, 2005).

¹³⁸ Elliott, *Imperial Spain*, 52 ve Hess, *The Forgotten Frontier*, 38.

¹³⁹ Fernand Braudel, "Les espagnols et l'Afrique du Nord, de 1492 à 1577", *Revue Africaine* 69 (1928): 222-223.

¹⁴⁰ *Age*, 223.

¹⁴¹ Beatriz A. Acero, "El norte de África en el ocaso del emperador (1549- 1558)", *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530- 1558)*: [Congreso internacional, Madrid 3-6 de julio de 2000], ed. José Martínez Millán, 4 cilt. (Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001), I: 387.

¹⁴² Asıl adı Hızır olmakla birlikte daha çok Barbaros Hayreddin olarak tanınmaktadır. Batılılar havuç rengine çalan kırmızı sakalından dolayı ağabeyi Oruç'a verdikleri "Barbarossa" adını daha sonra Hızır için de kullandıklarından Barbaros diye tanınmış, Hayreddin lakabını ise kendisine Yavuz Sultan Selim takmıştır. Bk. Şerafettin Turan, "Barbaros Hızır Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 65-67.

¹⁴³ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press), I: 96.

¹⁴⁴ Seyyid Murâdî, *Barbaros Hızır Paşa'nın Hatıraları-Gazavât-ı Hızır Paşa*, haz. Ertuğrul Düzdağ, 2 cilt. (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1977), I: 91-119.

sonra 1516 yılında bir süre Cezayir'in¹⁴⁵ yanı sıra İspanyollara ait Telemsan ve Oran'ı da ele geçiren Oruç ve Hızır kardeşler, İspanyol güçleri karşısında tutunamamışlardır. Bu süreçte yaşanan çatışmalarda 1518 yılında Oruç Reis öldürülmüştür.¹⁴⁶ Telemsan'ı ele geçiren İspanyol güçleri, ilerlemeye devam ederek Hızır Reis'i Cezayir'den çıkarmaya çalıştırsa da, Hızır Reis, I. Carlos'un deniz ve kara ordusuna ağır zayıat verdirmesi üzerine, İspanyollar geri çekilmek zorunda kalmışlardır.¹⁴⁷ Bu noktadan sonra İspanya tarafından kendilerine karşı yürütülen yoğun mücadeleye kendi imkânlarıyla karşı koyamayacağını anlayan Hızır Reis, 1519 yılında Osmanlı himayesine girmiştir.¹⁴⁸ Böylece Osmanlı İmparatorluğu Kuzey Afrika'daki ilk topraklarını kazanmıştır. Bu durum aynı zamanda Osmanlı ve İspanyolları komşu duruma getirmiştir. Bundan sonraki süreçte, 1580 yılındaki ateşkese kadar Akdeniz'deki Osmanlı-İspanyol mücadelesi şiddetlenerek devam edecektir. Söz konusu mücadele ana hatlarıyla aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Hızır Reis, Osmanlı hâkimiyetine geçmesinin hemen ardından 1520 yılında V. Carlos daha önce ele geçirilemeyen Cezayir'i bu defa ele geçirmiştir.¹⁴⁹ Ancak 1525 yılında Hızır Reis kumandasındaki Osmanlı donanması Cezayir'i bir kez daha İspanyollardan almıştır. İlerlemeye devam eden Hızır Reis, 1529 yılında ise İspanyol üssünün bulunduğu Badis'i de ele geçirmiştir.¹⁵⁰ Buna karşılık V. Carlos tarafından 1530 yılında Andrea Doria kumandasında gönderilen donanma da Hızır Reis tarafından ağır bir bozguna uğratılmıştır. Bunun üzerine, V. Carlos'un barış imzalanması yönünde talebi söz konusu olsa da yapılan müzakerelerden sonuç çıkmamıştır. Barış görüşmelerinden sonuç alamayan V. Carlos, 1532'de Andre Doria kumandasındaki donanmasını tekrar Doğu Akdeniz'e göndermiştir. Andre Doria kumandasındaki donanmanın Koron ve Patras'ı ele geçirmesine¹⁵¹ karşılık Osmanlı tarafından Ahmed Paşa komutasında bir donanma gönderilmiştir. Ancak başarısız bir kuşatmadan sonra Ahmed Paşa İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.¹⁵² Söz konusu başarısız kuşatmadan sonra Hızır Reis İstanbul'a çağrılarak 1534 yılında Cezayir Beylerbeyliği'ne¹⁵³ ve Kaptanıderyalığa atanmıştır.¹⁵⁴ Kendisinde beylerbeylik verilen Hızır Reis, kısa sürede

¹⁴⁵ -Gazavât-ı Hızır Paşa, I: 146-150. Hızır Reis'in Cezayir'i ele geçirme mücadelesi için bk. Svat Soucek, "The Rise of Barbarossas in North Africa", *Archivum Ottomanicum* III (1971): 238-250.

¹⁴⁶ Gazavât-ı Hızır Paşa, I: 185; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, haz. Orhan Şaik Gökay, 2 cilt. (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1980), I: 48. Ayrıca bu konuda bk. İdris Bostan, "Oruç Reis", *DİA*, c. 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 426-428.

¹⁴⁷ Hess, *The Forgotten Frontier*, 93.

¹⁴⁸ Gazavât-ı Hızır Paşa, I: 214-215 ve *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, I: 51-52.

¹⁴⁹ Miguel A. de Bunes Ibarra, "Carlos V y el Imperio Otomano", *Torre de los Lujanes- Boletín de la Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País* 41 (2000): 65.

¹⁵⁰ Gazavât-ı Hızır Paşa, I: 265-296 ve *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, I: 52-57.

¹⁵¹ Kumrular, *Osmanlı- Habsburg Düellosu*, 185-190 ve Roger C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853* (Liverpool: Liverpool University Press, 1952), 3;

¹⁵² Bostan, *Süleymanname*, Ayasofya Kütüphanesi, no. 3317, vr. 130a, 140b-141a.

¹⁵³ Cezayir Beylerbeyliği'nin kuruluşu için bk. İdris Bostan, "Cezayir-i Bahri Sefid Eyaletinin Kuruluşu (1534)", *İÜFTD* 38 (2003): 47-67.

¹⁵⁴ Matrakçı Nasuh, *Süleymanname*, 187-189 ve *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 384-387.

donanmayı yeniden düzenleyerek Andre Doria'nın Mora üzerine gerçekleştirdiği sefere karşılık vermek için İtalya sahilleri üzerinden¹⁵⁵ Tunus'a doğru yönelerek 1534 yılında burayı ele geçirip bir üs haline getirmiştir.¹⁵⁶ Buna karşılık V. Carlos 1535 yılında Tunus'a asker çıkarıp burayı geri almıştır.¹⁵⁷ Hızır Reis ise bu sırada Cezayir taraflarına çekilip buradan Balear Adaları'na baskın düzenlemiştir. 1537'de gerçekleştirilen Korfu seferine¹⁵⁸ katılan Osmanlı donanması, büyük oranda Fransızlarla işbirliği içinde hareket etmiştir.¹⁵⁹ Öte yandan Osmanlıların Akdeniz'deki faaliyetleri karşısında, Papa III. Paul'un önderliğinde bir Kutsal İttifak oluşturulmuştur. Venedik'in 82, V. Carlos'un 82 ve Papalığın 36 savaş gemisi ile ittifaka katılmaları ve donanmalarının Korfu'da bir araya gelmeleri kararlaştırılmıştır.¹⁶⁰ Kısa sürede harekâta geçen müttefik donanması ile Osmanlı donanması Preveze önlerinde karşı karşıya gelmiştir. 1538 tarihinde gerçekleşen savaşta, Andrea Doria komutasındaki müttefik donanması bozguna uğratarak¹⁶¹ Akdeniz'de İspanyollara karşı üstünlük ele geçirilmiştir. Bu noktadan sonra Kuzey Afrika'daki Osmanlı varlığını tamamen sonlandırmak amacıyla V. Carlos 1541 yılında Cezayir'e sefer düzenlemiştir. Yapılan seferde Osmanlı birliklerinin başarılı savunması ve ağır iklim şartları karşısında büyük zayıflar veren İspanyol birlikleri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁶² Bu seferden sonra Hızır Reis, 1543 yılında Fransızlarla ortak olarak yapılan seferde İspanyol İmparatorluğu'na bağlı Savoya Dukalığı'na ait Nice şehrini ele geçirmiştir.¹⁶³ Ancak Fransızlar ile İspanyollar arasından devam eden savaşın 1544'te imzalanan Crepy Barış Antlaşması¹⁶⁴ ile sona ermesi üzerine, Hızır Reis Doğu Akdeniz'e dönmek zorunda kalmıştır. Bu seferden sonra Hızır Reis 1546 yılında vefat etmiştir.¹⁶⁵

Akdeniz'de 1544'te Fransız ile İspanyollar arasında imzalanan Crepy Barış Antlaşması, Hızır Reis'in 1546 yılında vefatı, bir önceki bölümde ortaya konulan 1547 yılındaki Osmanlı-İspanyol ateşkesi ve 1548'de başlayan Osmanlı-İran savaşları gibi nedenlerden dolayı 1544-1550 döneminde genel anlamda önemli bir çatışma gerçekleşmemiştir. 1550 yılına gelindiğinde, Osmanlı birliklerinin Turgut Reis

¹⁵⁵ *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, I: 72-73.

¹⁵⁶ *Gazavât-ı Hızır Paşa*, II: 129-132. Ayrıca bk. Kumrular, *Osmanlı- Habsburg Düellosu*, 191-202 ve İsmail Yiğit, "Tunus", *DİA*, no. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 388.

¹⁵⁷ Kumrular, *Osmanlı- Habsburg Düellosu*, 203-214.

¹⁵⁸ *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, I: 73-76 ve Matrakçı Nasuh, *Süleymanname*, 191-200.

¹⁵⁹ Bu konuda detaylı bilgi için. bk. Jensen, "The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy" ve İnalçık, "Osmanlı-Fransız İttifakı".

¹⁶⁰ Michael E. Mallett ve John R. Hale, *The Military Organisation of a Renaissance State: Venice no. 1400 to 1617* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 228-229 ve Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571: The Sixteenth Century*, 3 cilt. (Philadelphia: American Philosophical Society, 1984), III: 432-440.

¹⁶¹ *Gazavât-ı Hızır Paşa*, II: 189-195 ve *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, I: 81-86; Bu konuda ayrıca bk. Afif Büyüktuğrul, "Preveze Muharebesine İlişkin Belgeler", *Belleten* 42/168 (1948): 639-640.

¹⁶² Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, 5 ve Hess, *The Forgotten Frontier*, 108-109.

¹⁶³ *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, I: 89-90.

¹⁶⁴ Bu anlaşma için bk. Garrison, *A History of Sixteenth-Century France*, 163 ve Mallett ve Shaw, *The Italian Wars*, 242-143.

¹⁶⁵ *Gazavât-ı Hızır Paşa*, II: 228-229 ve *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, I: 90.

komutasında Mehdiye şehrine saldırısı üzerine, iki imparatorluk arasında çatışmalar yeniden başlasa da yukarıda söz edilen 1547 yılındaki beş yıllık ateşkes ile bu çatışmalar son bulmuştur. Ancak ateşkesin 1552’de sona ermesiyle Akdeniz’de Osmanlı-İspanyol çatışması şiddetlenerek devam etmiştir. Bu bağlamda gerçekte Fransızlara yardım amacıyla sefere çıkan Sinan Paşa, 1552 yılında Napoli yakınlarında Andrea Doria komutasındaki İspanyol birliklerini mağlup etmiştir; ancak Fransız donanmasından beklenen yardımın gelmemesi üzerine, geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁶ Bu sırada Turgut Reis de 1554’te bölgenin önemli şehirlerinden Behia şehrini ele geçirmiştir.¹⁶⁷

İspanyol İmparatorluğu’nda 1556 yılında V. Carlos tahtı oğlu II. Felipe’ye bırakmıştır. 1556 yılında İspanya tahtına çıkan II. Felipe,¹⁶⁸ Akdeniz’deki Osmanlı-İspanyol mücadelesini sonlandırarak bir barış antlaşması imzalama amacındaydı. II. Felipe’nin bu doğrultudaki isteği üzerine, iki imparatorluk arasında barış görüşmeleri yapıldıysa da Piyale Paşa komutasındaki filonun 1558 yılında İspanya’nın hâkimiyetinde bulunan Ciudadela şehrini yakması ve Oran kentini ele geçirmesi üzerine,¹⁶⁹ söz konusu görüşmeler bir sonuca bağlanamamış ve çatışmalar kaldığı yerden devam etmiştir.¹⁷⁰ Bu sırada İspanya, Fransa’yla aralarında 1494 yılından beri devam eden İtalya Şehir Savaşları’na Cateau- Cambresis Antlaşması’yla son vermiştir.¹⁷¹ İspanya için İtalya cephesinin kapanması tüm dikkatini Akdeniz’deki mücadeleye çevirmesini sağlamıştır. Böylece Mehdiye, Gafsa ve Cerbe Adası’nı ele geçiren İspanyollar, aynı zamanda Kuzey Afrika’da nihai bir sonuca ulaşarak Osmanlı’nın bölgedeki varlığına son vermek için Venedik, İtalyan Prenslikleri, Papalık ile ortak bir donanma oluşturma çabasına girmişlerdir. İspanyolların bu çabasının sonuç vermesi üzerine, kısa sürede bir müttefik donanması oluşturularak başına da Andrea Doria getirilmiştir. Andrea Doria komutasındaki müttefik donanması ile Piyale Paşa komutasındaki Osmanlı donanması arasında 1560 yılında Cerbe önlerine yaşanan savaşta Osmanlı donanması üstünlük sağlayarak Cerbe Adası’nı tekrar ele geçirmiştir.¹⁷² Bu savaşla birlikte Osmanlı; Anadolu’da ortaya çıkan isyanlar, İspanyol

¹⁶⁶ *Tuhfetü’l-Kibâr Fî Esfâri’l-Bihâr*, I: 100-101.

¹⁶⁷ *Age.*, 104-105.

¹⁶⁸ II. Felipe dönemi için bk. Peter Pierson, *Philip II of Spain* (London: Thames and Hudson 1975); I. A. A. Thompson, *War and Government in Habsburg Spain, 1560-1620* (London: Athlone Press, 1976); Henry Kamen, *Philip of Spain* (New Haven: Yale University Press, 1997); Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven: Yale University Press, 1998) ve Patrick Williams, *Philip II* (London: Palgrave Macmillan, 2001).

¹⁶⁹ *Tuhfetü’l-Kibâr Fî Esfâri’l-Bihâr*, I: 108-110.

¹⁷⁰ Andrew Hess, “The Moriscos. An Ottoman Fifth Column in Sixteenth- Century Spain”, *The American Historical Review* 74/1 (1968): 11.

¹⁷¹ Bu anlaşma hakkında detaylı bilgi için bk. ve Mallett ve Shaw, *The Italian Wars*, 282-285 ve Manuel F. Álvarez, “La Paz de Cateau-Cambresis”, *Hispania: Revista española de historia* 77(1959): 530-544.

¹⁷² *Tuhfetü’l-Kibâr Fî Esfâri’l-Bihâr*, I: 111; Anderson, *Naval Wars*, 11-13 ve Emrah S. Gürkan, “Osmanlı- Habsburg Rekabeti Çerçevesinde Osmanlıların XVI. yüzyıldaki Akdeniz Siyaseti”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası* içinde, ed. Haydar Çoruh vd. (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 36-37. Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları arasında 1560’ten 1574 yılına kadar süren askerî mücadeleyi, iki

İmparatorluğu ise Hollanda’da ortaya çıkan isyanlar dolayısıyla genel anlamda Akdeniz’e yönelik faaliyetlerini azaltmıştır.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları arasında Akdeniz’de mücadele 1569 yılından itibaren tekrar yoğunlaşmıştır. Kılıç Ali Paşa komutasında 1569 yılında başlatılan harekâtla 1535 yılında İspanyolların eline geçen Tunus tekrar Osmanlıların eline geçtiyse de Tunus’u elde tutmak için stratejik öneme sahip Halkulvad İspanyolların elinde kalmıştır.¹⁷³ Bununla birlikte Osmanlı, Akdeniz hâkimiyeti için stratejik konumu dolayısıyla 1570 yılında Venediklerin egemenliğindeki Kıbrıs Adası’na Mustafa Paşa komutasında harekât başlatmıştır. Kısa sürede Lefkoşa ele geçirilirken Kıbrıs kuşatılmış ve yaklaşık 11 ay süren bir kuşatma neticesinde 1571 yılında ele geçirilmiştir.¹⁷⁴ Kıbrıs’ın Osmanlı tarafından ele geçirilmesi üzerine Venedik, II. Felipe’den yardım talebinde bulunmuştur. Kıbrıs’ın Akdeniz hâkimiyeti açısından stratejik rolünün farkında olan II. Felipe’nin bu teklifi kabul etmesiyle 1571’de İspanya, Venedik ve Papalık arasında Kutsal İttifak antlaşması imzalanmıştır.¹⁷⁵ Bu ittifak antlaşması çerçevesinde, İspanyol donanması komutanı Don Juan de Austria komutasında oluşturulan müttefik donanması ile Osmanlı donanması arasında 1571 yılında Osmanlı donanmasının yok olmasıyla sonuçlanan İnebahtı Savaşı gerçekleşmiştir.¹⁷⁶ Akdeniz’deki hâkimiyet mücadelesinde dönüm noktasını ifade eden İnebahtı Savaşı, aynı zamanda iki imparatorluk arasında Akdeniz’de gerçekleşen son geniş çaplı savaş olmuştur. Bundan sonraki süreçte Tunus 1573 yılında bir kez daha İspanyol işgaline uğramıştır.¹⁷⁷ Ancak Tunus, 1574’te Kılıç Ali Paşa komutasında geri alınmış ve eyalet statüsü ile Osmanlı’ya bağlanmıştır.¹⁷⁸ Fas dışında Kuzey Afrika’nın tamamı, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu böylece Kuzey

imparatorluğun bu mücadeledeki deniz güçlerini tüm detayları ortaya koyup bunların karşılaştırmasını yaparak elen alan değerli bir çalışma için bk. Hüseyin S. Tabakoğlu, “Akdeniz’de Osmanlı-İspanyol Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denizgücü ve Savaş” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016).

¹⁷³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I: 29.

¹⁷⁴ *Tarih-i Selânikî*, I: 77-79 ve Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-Ahbâr*, haz. Faris Çerçi (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996), 267- 272.

¹⁷⁵ Braudel, *Akdeniz Dünyası*, II: 293-296. Bu ittifak hakkında detaylı bilgi için bk. Loretta T. Johnson, “The Holy League of 1571: The Diplomatic Background of the Battle of Lepanto” (PhD diss., M.A. Creighton University, 1969) ve Tabakoğlu, “Akdeniz’de Osmanlı-İspanyol Rekabeti”, 318-322.

¹⁷⁶ İnebahtı Savaşı hakkında detaylı bilgi için bk. ve Braudel, *Akdeniz Dünyası*, II: 289-304; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I: 13-21; Andrew Hess, “The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History”, *Past and Present* 57 (1972): 53-73; Michel Lesure, *Lepante. La crise de l’empire ottoman* (Paris: Julliard, 1972); Halil İnalcık, “Lepanto in the Ottoman Documents”, *Il Mediterraneo nella seconda met del ‘500 alla luce di Lepanto* içinde, ed. G. Benzoni (Florence: Olschki, 1974), 185-192; Jack Beeching, *The Galleys at Lepanto* (London: Hutchinson, 1982); Paulino Toledo, “Lepanto: El ultimo encuentro naval por la soberania mundial en el mediterraneo”, *Erdem* 6 (1990): 843-860; Colin Imber, “The Reconstruction of the Ottoman Fleet After the Battle of Lepanto 1571-1572”, *Studies in Ottoman History and Law* içinde, ed. Colin Imber (İstanbul: ISIS Press, 1996), 85-101; İdris Bostan, “İnebahtı Deniz Savaşı”, *DİA*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 287-289 ve Angus Konstam, *Lepanto 1571, The Greatest Naval Battle of the Renaissance* (Oxford: Opsrey Publishing, 2003).

¹⁷⁷ Hess, *The Forgotten Frontier*, 132-133.

¹⁷⁸ *Tuhfetü’l-Kibâr Fî Esfârî’l-Bihâr*, I: 149-151 ve *Tarih-i Selânikî*, I: 97. Tunus meselesi için detaylı bilgi için ayrıca bk. Tabakoğlu, “Akdeniz’de Osmanlı-İspanyol Rekabeti”, 360-369.

Afrika’da uzun süre sarsılmayacak bir siyasi otorite tesis etmiştir. Ancak çalışmanın sonraki bölümlerde ortaya konulacağı üzere, bu dönemde Anadolu’da yaşanan hareketlenmelerin yanı sıra dış politikada İran’ın öncelik kazanması, ekonominin içinde bulunduğu durum gibi sebepler artık büyük bir finansman gerektiren bu cephede çatışmayı sürdürmeyi mümkün kılmamaktaydı. Bu durum, İspanyol İmparatorluğu için de geçerliydi. Zira İspanya’da Endülüs ve Hollanda isyanlarının yanı sıra dış politikada İngiltere daha büyük bir tehlike olarak ortaya çıkmıştı. Aynı şekilde ekonomik durum da büyük bir kaynak gerektiren bu çatışmayı mümkün kılmamaktaydı. Nitekim ilk barış görüşmesi talebi İspanyollardan gelmiştir. 1569’dan itibaren İspanyollar, Osmanlı İmparatorluğu ile barış yapmaya çalışmışlardır.¹⁷⁹ II. Felipe, bu çerçevede barış görüşmesi yapması için Martín de Acuña’yı 1577’de İstanbul’a göndermiştir. Böylece Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları arasında Akdeniz’de 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren yaşanan çatışma süreci, bu dönemden itibaren her iki imparatorluğun içerde yaşadığı karışıklar ve dış politikadan kaynaklanan sebeplere bağlı olarak yerini barış müzakerelerine bırakmış ve nihayet Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları arasında 1580’de ateşkes imzalanmıştır. İki imparatorluk arasında 1581 tarihinde üç yıllık bir ateşkes daha yapılırken,¹⁸⁰ bu ateşkes 1584, 1587 ve 1591 yıllarında yenilenmiştir.¹⁸¹ İki imparatorluk arasında, 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında Akdeniz’de ve İspanya’nın 1580 yılından itibaren Portekiz’in hâkimiyetini ele geçirmesiyle Hint Okyanusu’nda küçük çaplı çatışmalar yaşanmakla birlikte, Osmanlı-İspanyol ilişkilerinde başlayan bu çatışmasızlık dönemi 1782 yılına kadar devam etmiştir. Aynı yıl imzalanan Barış ve Ticaret Antlaşması’yla söz konusu ateşkes antlaşması barış antlaşmasına dönüştürülmüştür.¹⁸²

¹⁷⁹ Bu barış müzakereleri hakkında detaylı bilgi için bk. Emrah Naki, “İki Savaş Arası Osmanlı-İspanya İlişkileri (1571-1588): Büyük Kopuş” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015), 126-210.

¹⁸⁰ Bu antlaşma hakkında detaylı bilgi için bk. Braudel, *Akdeniz Dünyası*, II: 331-346; Susan A. Skilliter, “The Hispano-Ottoman Armistice of 1581”, *Iran and Islam in Memory of the late Vladimir Minorsky* içinde, ed. Clifford E. Bosworth (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971), 491-515; José Manuel Floristán, “Vacilaciones de la política española frente a Turquía en la época de Felipe II: entre el sabotaje y la tregua encubierta y la tregua ‘vergonzante’”, *España-Turquia, Del enfrentamiento al análisis mutuo* içinde, ed. Pablo M. Asuero (İstanbul: ISIS, 2003), 207-227.

¹⁸¹ Braudel, *Akdeniz Dünyası*, II: 345-346 ve Naki, “İki Savaş Arası Osmanlı-İspanya İlişkileri”, 199.

¹⁸² Tufan Turan, “Osmanlı Devleti-İspanya İlişkileri (1774-1876)” (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013), 46.

4. İDARİ YAPIDAKİ DÖNÜŞÜMÜN KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. Merkezî İdarede Yeni Eğilimler

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik yapısından farklı olarak merkezî idare yapısında 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birtakım yeni eğilimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Söz konusu yeni eğilimlerin ilkinin klasik dönemin kendisine has uygulamalardan biri olan *şehzadelerin sancaklara gönderilme uygulamasının sona erme süreci* oluşturmaktadır. Bu uygulamanın sonlandırılmasıyla birlikte *kafes usulüne* geçildiği ve süreç içerisinde saltanat verasetinde *ekberiyyet (senioratus)* usulü gibi birtakım eğilimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte, padişahların *çocuk yaşlarda* tahta çıktığı tespit edilmektedir. Bu bağlamda bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî idari yapısında ortaya çıkan söz konusu eğilimler detaylı olarak ortaya konulduktan sonra İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idare yapısındaki gelişmeler temelinde bu sürecin özgün ve benzer yönlerinin neler olduğuna dair değerlendirme yapılmaktadır.

Osmanlıda 16. yüzyılın sonlarına kadar tahta geçiş konusunda bazı temayüllerin varlığından söz edilse de¹⁸³ genel olarak bu anlamda muayyen kurallar bulunmamaktaydı.¹⁸⁴ Tevarüs edilen Türk devlet geleneği çerçevesinde¹⁸⁵ saltanatın intikalinde sultandan sonra kimin başa geçeceği konusunda herhangi bir usul belirlenmemişti ve hanedanın tüm erkek üyelerinin tahta geçişte hakları bulunmaktaydı.¹⁸⁶ Ancak Orhan Bey döneminden sonra tahta geçişte hanedanın tüm erkek üyelerinin yerine hükümdar ve oğulları lehine bir temayül oluşmuştur.¹⁸⁷ Fiili olarak mevcut olan bu yapı, Fatih Sultan Mehmed'in hükmüyle¹⁸⁸ kanunlaştırılmıştır. Osmanlıda bu anlayış çerçevesinde tahtta eşit derece hak sahibi olan şehzadeler, askerlik ve devlet yönetimine dair deneyim kazanmaları amacıyla eski bir beyliğin sancak merkezine gönderilmekteydi.¹⁸⁹ Ancak belirtildiği üzere, tahta geçişte belirli bir

¹⁸³ Örneğin Joseph Von Hammer aslında Osmanlıda Cengiz Han'dan kalma *ekberriyyet* usulünün olduğunu ifade etmektedir. Yani taht önce büyük oğula sonra ise ölen sultanın akrabalarından en yaşlısına kalmaktaydı. Bk. Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mümin Çevik ve Erol Kılıç, 18 cilt. (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983), VIII: 178.

¹⁸⁴ Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *AÜSBFD* XIV/I (1959): 69.

¹⁸⁵ Eski Türk devletlerinde "Devlet hanedan üyelerinin ortak malıdır." ilkesi çerçevesinde emredici, maddi kuvvete sahip olacak kişi veya kişilerin saltanata geliş yöntemini kesin olarak ortaya koyan kurallar belirlenmemiştir. Hükümdarın oğulları ve kardeşleri aynı derecede tahta geçme hakkına sahipti. Tanrı "Kut" vermişse yani Tanrı kimi dilediyse tahta o geçerdi. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 248-258 ve Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 93-97.

¹⁸⁶ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara: TTK Basımevi, 1984), 45-46.

¹⁸⁷ *Age.*, 117-118.

¹⁸⁸ "Ve her kimesneye evlâdumdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl itmek münâsibdür. Ekser-i ulemâ dahi tecvîz itmişdür. Anunla âmil olalar." Bk. Abdulkadir Özcan (haz.), *Kânûnname-i Âl-i Osman* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 18.

¹⁸⁹ Haldun Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumu* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 106-109. Bu konuda detaylı bilgi için bk. İsmail H. Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Belleten* 39/156 (1975): 659-696

kuralın olmaması süreç içerisinde taht kavgalarına¹⁹⁰ dolayısıyla da ciddi siyasi bunalımlara yol açabilmekteydi. Nitekim son olarak Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde, sancaklara gönderilen Şehzade Bayezid ve Selim arasında yaşanan taht kavgası ciddi siyasi bunalımlara yol açmıştır.¹⁹¹ Osmanlıda ortaya çıkan bu siyasi bunalım aynı zamanda 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî idarede klasik anlayıştan farklı olarak beliren yeni birtakım eğilimlere zemin hazırlamıştır.

Osmanlıda son olarak Şehzade Bayezid ve Selim arasında yaşanan taht kavgasının yarattığı siyasi kargaşadan sonra II. Selim döneminde (1566-1574) bu taht kavgalarının önüne geçebilmek amacıyla tüm şehzadelerin sancağa gönderilmesi uygulamasına son verilerek yalnız yaşça en büyük şehzadenin sancağa gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁹² Böylece yaşça en büyük şehzadeye padişah olma imkânı tanınmaya başlanmıştır. Bu çerçevede, II. Selim sadece şehzade Murad'ı, III. Murad (1574-1595) ise sadece şehzade Mehmed'i sancağa göndermiştir. III. Murad ve III. Mehmed (1595-1603) sancakbeyliğinden gelerek kardeşlerini toptan katledip¹⁹³ herhangi bir mücadeleye girmeden tahta geçmişlerdir. Ancak III. Murad ve III. Mehmed'in saraydaki kardeşlerini toptan katletmelerinin toplumda büyük bir üzüntüye yol açtığı görülmektedir. Örneğin, dönemin tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Ali, III. Murad'ın öldürülen kardeşlerinden şehzade Süleyman için bir mersiye yazarak üzüntüsünü dile getirirken;¹⁹⁴ Selânikî, halkın üzüntüsünü “*Allah ta'âlâ -celle zikruhû- ol gün İstanbul halkının feryâd u figânın, melâ'ike-i arş-ı azîme dinledüb, zî-rûh olanlara hikmet ü ibretin müşâhede itdürdi*”¹⁹⁵ sözleriyle dile getirmektedir. Buna rağmen, “Nizâm-ı âlem için” kardeşlerin bu şekilde katledilmesi karşısında halkın tepkisi, III. Mehmed döneminde şehzadelerin sanacağa gönderilme uygulamasının tamamen kaldırılmasına yol açmıştır.¹⁹⁶ Bu tarihten itibaren şehzadeler “*Kafes*

¹⁹⁰ Osmanlı tarihinde 1402-1413 yılları arasında Yıldırım Beyazıt'ın çocukları arasındaki taht kavgaları, Fatih Sultan Mehmed'in ölümü üzerine Cem ve Bayezid arasında yaşanan taht kavgası, II. Bayezid'in çocukları Yavuz, Ahmed ve Korkud arasında yaşanan mücadele, Kanuni Sultan Süleyman devrinde şehzade Mustafa'nın isyan ihtimali karşısında katledilmesi, Bayezid ve Selim arasında babalarının sağlığında patlak veren kavgâ önemli taht mücadeleleri olarak zikredilebilir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 45-46; Anthony D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford: Clarendon Press, 1956), 49-53; Emin Yolalcı, “Osmanlı Devleti'nde Şehzadeler Meselesi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 6 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 384-398 ve Faruk Söylemez, “Yavuz Sultan Selim'in Taht Mücadelesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/33 (2012): 63-83.

¹⁹¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 401-408 ve Şerafettin Turan, *Kanuni Sultan Dönemi Taht Kavgaları* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1997).

¹⁹² Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 46 ve Turan, *Taht Kavgaları*, 153.

¹⁹³ III. Murad beş kardeşini (*Tarih-i Selânikî*, I: 102), III. Mehmed ise on dokuz kardeşini katletmiştir. Bk. *Tarih-i Selânikî*, II: 436 ve Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2 cilt. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), I: 102. Bu konuda ayrıca detaylı bilgi için bk. Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997), 98-103.

¹⁹⁴ Mustafa İsen, *Acıyı Bal Eylemek, Türk Edebiyatında Mersiye* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1993), 166-167.

¹⁹⁵ *Tarih-i Selânikî*, I: 102.

¹⁹⁶ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 46 ve Emecen, *Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, 414.

Usulü”¹⁹⁷ olarak ifade edilen uygulama çerçevesinde haremde bir dairede hapis tutulmaya başlanmış ve imparatorluğun haremde yetiştirilmiştir.¹⁹⁸ Bu şehzadelerin klasik dönemde olduğu gibi sancağa gönderilerek askerî ve devlet yönetimine dair tecrübe edinmelerine müsaade edilmemiştir.¹⁹⁹ Bundan sonraki süreçte Osmanlıda tahta çıkacak sultanlar haremde özel bir odada tutulmuştur. Bu durumun neticesi olarak bazı istisnalar dışında deneyimsiz ve çocuk yaştaki şehzadeler, kafesten alınıp tahta oturtulmuştur.²⁰⁰ Osmanlı devlet sisteminde padişahın her daim tek mutlak otorite olma durumu göz önüne alındığında, kafes usulünün, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan dönüşümde birinci derece rol oynayan nedenler arasında sayma gereği anlaşılabilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda yukarıda ortaya konulduğu üzere devletin kuruluşundan I. Ahmed (1603-1617) dönemine kadar saltanat “amûd-ı nesebî” denilen usul çerçevesinde babadan oğula intikal etmiş ve III. Mehmed’in ölümünden sonra on dört yaşında olan oğlu I. Ahmed, 1603 yılında Osmanlı padişahı olmuştur.²⁰¹ I. Ahmed yukarıda söz edilen yeni uygulama çerçevesinde sancağa gönderilmeyip sarayda tutulmuş, böylece sancağa çıkmadan tahta geçen ilk padişah olmuştur.²⁰² I. Ahmed’in gerek henüz çocuk yaşıta olması gerekse sancağa çıkmamasından dolayı devlet yönetiminde tecrübe sahibi olmadan tahta çıkmasının merkezî idarede yeni güç odaklarının ortaya çıkmasına ve yönetimde belirleyici ve yönlendirici rol oynamalarına yol açmıştır. Bu hususlar çalışmanın bir sonraki bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.²⁰³ I. Ahmed’in tahta çıktığında on dört yaşında olması ve henüz bir varisinin bulunmamasından dolayı tek kardeşi I. Mustafa’nın katledilmesine izin verilmemiştir.²⁰⁴

¹⁹⁷ Kafes uygulaması ve şehzadelerin Kafes’e girdikleri sıraaki yaşları ve hapis kalma süreleri hakkında detaylı bilgi için bk. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, 32-36.

¹⁹⁸ Halil İnalcık, *Devlet-i ‘Alîyye*, 4 cilt. (İstanbul: İş Bankası Yayınları, cilt I-2009/cilt II-2014/cilt III-2015/ cilt IV-2016), II:85.

¹⁹⁹ Carter V. Findley, “Political Culture and the Great Households”, *The Cambridge History of Turkey- The Later Ottoman Empire, 1603-1839* içinde, ed. Suraiya N. Faroqi, 4 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), III: 66.

²⁰⁰ Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, 34 ve Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 91.

²⁰¹ *Peçevi Tarihi*, II: 274; ‘Abdulkâdir (Kadrî) Efendi, *Topçular Kâtibi ‘Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, 2 cilt. (Ankara: TTK Basımevi, 2003), I: 372; Mustafa Sâfî, *Zübtetü’t-tevârîh*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, 3 cilt. (Ankara: TTK Basımevi, 2003), I: 7; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü’l-ebrâr*, haz. İbrahim Özgül (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010), 193.

²⁰² *Zübtetü’t-tevârîh*, I: 7-8 ve Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, haz. Şevki Nezihi Aykut, 3 cilt. (Ankara: TTK Basımevi, 2004), III: 797- 816.

²⁰³ Bununla birlikte, I. Ahmed döneminin genel bir değerlendirilmesi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I: 69-124; Robert Mantran, “Ahmad I”, *EF*, no. I (Leiden: Brill, 1986), 267-268; Mücteba İlgürel, “Ahmed I”, *DİA*, c. 2 (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 30-33; Baki Tezcan, “The Question of Regency in the Ottoman Dynasty: The Case of the Early Reign of Ahmed I.” *Archivum Ottomanicum* 25 (2008): 185-198; Günhan Börekçi, “İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* XIV/26 (2009): 45-96 ve aynı yazar, “Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603–17) and His Immediate Predecessors” (PhD diss., The Ohio State University, 2010).

²⁰⁴ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 47 ve Feridun M. Emecen, “Mustafa I”, *DİA*, c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 272.

Böyle bir durumda I. Mustafa'nın katledilmesi Osmanlı hanedanının sona ermesi anlamına gelmekteydi. I. Mustafa'nın aynı zamanda hastalıklı olmasından dolayı kendisinin taht üzerinde bir hak talep etmeyeceği düşünülerek kardeş katli geleneği bu defa uygulanmamıştır. Bununla birlikte, III. Murad ve III. Mehmed'in kardeşlerinin toptan katletmelerinin yol açtığı toplumsal tepkinin de böyle bir kararda önemli rol oynadığı muhakkaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda I. Ahmed'in 1617 yılında ölümünden sonra kardeşi I. Mustafa (1617-1618/1622-1623) tahta geçmiştir.²⁰⁵ I. Ahmed'in ölümünden sonra Şeyhülislam Hocaade Esad Efendi'nin Sofu Mehmed Paşa gibi devletin ileri gelenlerini de yanına alarak tahta I. Ahmed'in oğlu Osman'ın yerine kardeşi Mustafa'nın geçmesini sağlaması kaynaklarda geçerli veraset sisteminde bir değişme olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir.²⁰⁶ Tepkilere rağmen tahta I. Ahmed'in en büyük oğlu olan II. Osman'ın (1618-1622) yerine Ahmed'in kardeşi Mustafa'nın geçmesi, yani tahtın babadan oğula değil de kardeşe geçmesiyle saltanat verasetinde *ekberiyet* (yaşça büyük kardeşin tahta çıkması usulü) gerçekleşmiştir.²⁰⁷ Bu noktada Osmanlıda yeni veraset uygulamasında I. Ahmed'in baş-hasekisi, Kösem Sultan²⁰⁸'in önemli rol oynadığını belirtmek gerekir. 1612'de IV. Murad ve 1615'te I. İbrahim'i doğuran Kösem Sultan, I. Ahmed'in sonra kardeşi I. Mustafa'nın tahta çıkması yönünde çaba göstermiştir. Kösem Sultan'ın böyle bir çaba içerisinde olmasında I. Ahmed öldüğü sırada oğulları Murad ve İbrahim henüz küçük yaşta olduğu için I. Ahmed'in hasekisi Mahfiruz Sultan'ın oğlu olan II. Osman'ın tahta çıkmasını önleme amacı etkili olmuş olabilir.²⁰⁹

Yukarıda değinildiği üzere, I. Mustafa'nın sıkı bir denetim altında bulunması psikolojik durumunu daha da etkilemiş ve akli dengesini tamamıyla bozmuştur. Bunun üzerine, akıl sağlığının yerinde olmadığı gerekçesiyle Şeyhülislam, Darüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın sadaret kaymakamı ve diğer bazı ileri gelen devlet adamlarının girişimiyle tahttan indirilmesi üzerine, yerine I. Ahmed'in oğlu II. Osman on dört

²⁰⁵ *Peçevi Tarihi*, II: 337 ve *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 666.

²⁰⁶ Örneğin dönemin tarihçilerinden Mehmed b. Mehmed Edirnevî, bu kararın ilim konusunda tecrübesiz ve saf olan şeyhülislamın gayretleri sonucu alındığı ancak Osmanlı veraset sisteminde tahtın kardeşe değil oğula mahsus olduğu şeklindeki görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “Mu’tâd değil iken, ya’ni verâset-i saltanat birâderâna değil, evlâd-ı kirâma mahsûs olrnası mukarrer iken, hikmet-i İlahiye ol-asrda müftî'l-enâm olan Hâce-zâde Es’ad Efendi nâm ehlûl-’ilmin tecribesi olmayub, zâhir-bînliği ve sâde-derûnlığı bâ’isi ile bunların cülûs itmelerine musırr olub cemî’ân vüzerâ ve erkân-ı devlet dahi kendüye tebâ’iyyet itmeleriyle ittifâk-ı cumhûr ile bunları getirüb taht-ı saltanata iclâs eylemişler idiler.” Bk. Mehmed b. Mehmed Edirnevî, *Târîh-i Âl-i Osmân*, haz. Abdurrahman Sağır (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000), 13. Peçevi (*Peçevi Tarihi*, II: 337) ise bu konuda yetişkin bir şehzade varken bir çocuğun tahta çıkarılmasının halk arasında iyi karşılanmayacağı düşüncesiyle hareket edildiğini ve Sultan I. Ahmed döneminde yönetimde büyük bir nüfuz sahibi olan Darüssade Ağası Mustafa Ağa'nın kendi çıkarı için aklen zayıf olan Mustafa'nın ileride düzelebileceği yolunda telkinlerle cülûs kararını etkilediğini ifade etmektedir.

²⁰⁷ Hammer, *Osmanlı Tarihi*, VIII: 178-179.

²⁰⁸ Kösem Sultan ve merkezî idaredeki rolü Bölüm 4.2'de detaylı olarak ele alınacaktır.

²⁰⁹ Emecen, “Mustafa I”, 272; İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, II:85.

yaşında tahta çıkarılmıştır.²¹⁰ Böylece babadan oğula geçen klasik veraset sistemine tekrar geri dönmüştür. Ancak II. Osman'ın 1622'de yeniçeriler tarafından katledilmesi üzerine,²¹¹ amcası I. Mustafa ikinci kez tahta çıkarılmıştır.²¹² I. Mustafa akıl sağlığı dolayısıyla 1623 yılında yeniden tahttan indirilince, II. Osman'ın kardeşi Kösem Sultan'ın oğlu IV. Murad (1623-1640) 1623 yılında on iki yaşında tahta çıkartılmıştır.²¹³ Osmanlı hanedanı IV. Murad'dan sonra I. Ahmed'in oğullarıyla devam etmiştir. IV. Murad 1640 yılında öldüğü sırada hayatta herhangi çocuğu bulunmadığından yerine kardeşi İbrahim (1640-1648) tahta çıkarılmıştır.²¹⁴ Akli dengesi yerinde olmayan Sultan İbrahim 1648 yılında katledilecektir.²¹⁵ I. İbrahim'den sonra önce oğlu IV. Mehmed yedi yaşında (1648-1687),²¹⁶ ondan sonra ise yine Sultan İbrahim'in oğulları II. Süleyman (1687-1691)²¹⁷ ve II. Ahmed (1691-1695)²¹⁸ Osmanlı tahtına geçmişlerdir. Böylece kardeşler arasından en büyüğünün tahta geçmesi usulü olan *ekberiyet*, saltanat veraseti usulü olarak yerleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî idari yapısında ortaya çıkan yeni eğilimler ortaya konulduktan sonra şimdi de bu bağlamda 16. yüzyılın sonlarından itibaren İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî yapısında ortaya çıkan yeni gelişmeler incelenebilir. Tabi söz konusu yeni gelişmelerin anlaşılması ancak İspanyol İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarına kadar ki merkezî idare yapısının ortaya konulması ile mümkün olabilir. Bu noktada İspanyol İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl sonlarına kadar ki merkezî yapısı incelendiğinde; İspanya'da 15. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi birlik sağlandıktan sonra Katolik Krallar döneminde (1474-1516) merkezî bir yapı kurmak amacıyla devlet yeniden yapılandırılmıştır.²¹⁹ İspanya'da bu bağlamda bu dönemde ilk olarak bazı tarihi kurumlar yeniden düzenlenmiştir.²²⁰

²¹⁰ *Târîh-i Âl-i Osmân*, 14; *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 670; *Ravzatü'l-ebrâr*, 242.

²¹¹ *Târîh-i Âl-i Osmân*, 14-15; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, haz. Zeynep Aycibin (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007), 686-687. II. Osman'ın katledilmesinin detayları için bk. Tûğî Hüseyin, *Musîbetnâme*, haz. Şevki N. Aykut (Ankara: TTK Basımevi, 2010).

²¹² *Peçevi Tarihi*, II: 363; *Fezleke*, 679-680 ve *Ravzatü'l-ebrâr*, 261.

²¹³ *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, II: 783-784; *Fezleke*, 706 ve Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmâni*, haz. Ömer Karayumak (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1975), 23.

²¹⁴ *Tarih-i Gilmâni*, 41; *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, II: 1133 ve *Fezleke*, 911-912.

²¹⁵ Sultan İbrahim'in katli için bk. *Tarih-i Gilmâni*, 45-50 ve *Fezleke*, 1040-1041.

²¹⁶ IV. Mehmed'in tahta çıkışı için bk. *Fezleke*, 911-912; *Ravzatü'l-ebrâr*, 419. IV. Mehmed'in tahtan indirilmesi için bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyât*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: TTK Basımevi, 1995), 25 ve 'Îsâ-zâde Efendi, *'Îsâ-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1996), 205-206.

²¹⁷ *Zübde-i Vekaiyât*, 254 ve *'Îsâ-zâde Târîhi*, 205-206.

²¹⁸ *Zübde-i Vekaiyât*, 397 ve Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyli-Fezleke*, haz. Nazire Karaçay Türkal (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 1360.

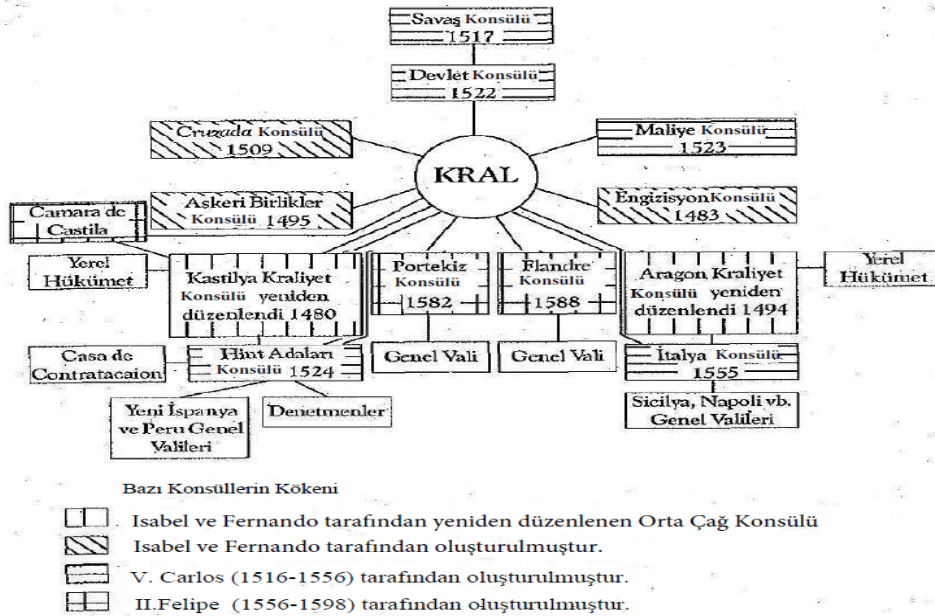
²¹⁹ Perez, *Los Reyes Católicos*, 75-85.

²²⁰ Örneğin 1385 yılında Kral John tarafından temelde bir danışma kurulu olarak kurulan ancak Katolik Krallar dönemine kadar idarede önemli bir işlevi bulunmayan Kastilya Konsülü (*Consejo Real de Castilla*) bu dönemde merkezî idarenin temel kurumlarından biri haline getirilmiştir. Bk. Salustiano de Dios, *El Consejo Real de Castilla: (1385-1522)* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1982).

Katolik Kralların merkezî yönetimi güçlendirme girişimleri V. Carlos (1516-1556) tarafından da devam ettirilmiştir. Böylece V. Carlos'un yönetimi II. Felipe'ye devrettiği 1556 yılına kadar merkezî yapı gittikçe güçlenerek bir bakıma mutlak monarşi karakteri kazanmıştır. Bu yapı, II. Felipe döneminde (1556-1598) de sürdürülerek İspanya'da gerçek anlamda bir merkezileşme sağlanmıştır. Aşağıda bu gelişmeler tek tek ortaya konulmak yerine tüm bu gelişmeler çerçevesinde merkezî yapının aldığı hal ortaya konulmaktadır.

İspanyol İmparatorluğu'nda Katolik Krallar döneminden başlanarak V. Carlos döneminde sürdürülen ve II. Felipe döneminde bir bakıma tamamlanan merkezî yapıda yürütmenin başında yer alan kral, egemenlik sahibi olarak tüm temel siyasi ve idari araçlara sahip olup son kararları kendisi vermektedir. Kralın gücü üzerinde kontrol mekanizmaları olarak dinî yasaların yanı sıra birtakım gelenekler bulunmaktaydı. Bu yönüyle İspanya'nın mutlak monarşiyle yönetildiği söylenebilir.²²¹ Bununla birlikte, İspanyol İmparatorluğu'nda bağlı krallık ve prenslikler birtakım ayrıcalıklara sahip olup kendi kararlarını verebilmekteydi. İspanya'da yönetim bu yönüyle ise federasyonun karakteristik özelliklerini taşımaktaydı.²²²

İspanyol İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarına kadarki süreçte mutlak monarşi karakteri kazanan merkezî yapıda yürütmenin başında yer alan kral, imparatorluk dâhilindeki tüm bölgeleri yönetimi altında birleştirmektedir. Bu bağlamda ülkenin idaresinde krala yardımcı olan uzmanlardan oluşan ve "konsül (consejo)" adı verilen tavsiye niteliğinde kurumlar bulunmaktaydı. Söz konusu konsüller ve oluşturulma dönemleri aşağıda şekil 4.1'de gösterilmektedir.

Şekil 4.1. 16. yüzyılda İspanyol Konsülleri²²³

²²¹ Carlos M. Shaw, "La Edad Moderna", *Historia de España* içinde, ed. José-Luis Martin vd., 2 cilt. (Madrid: Taurusminor, 2001), I: 300.

²²² Manuel F. Álvarez, *Historia de España*, 8 cilt. (Madrid: Editorial Gredos, 1987), VIII: 172.

²²³ Elliott, *Imperial Spain*, 169.

Tavsiye niteliğinde kararlar alan bu konsüllerin her biri Şekil 4.1’de de gösterildiği üzere, idari görevine göre adlandırılmaktaydı. Örneğin, din işleri, Engizisyon Konsülü (*Consejo de Inquisición*);²²⁴ mali işler, Hazine Konsülü (*Consejo de Hacienda*);²²⁵ deniz aşırı topraklarla ilgili konular Yeni Dünya Konsülü (*Consejo de Indias*);²²⁶ askerî konular Savaş Konsülü (*Consejo de Guerra*)²²⁷ ve İspanyol İmparatorluğu’nun dış politikası ve diğer devletlerle olan ilişkileri bu konsüllerin en önemlisi olan Devlet Konsülü (*Consejo de Estado*)²²⁸ tarafından yürütülmekteydi.

İspanyol İmparatorluğu’nda bölgesel ve içeriğe göre sınıflandırılmış söz konusu konsüllerde, aynı zamanda belirli konuların görüşüldüğü ve yönetimin gittikçe artan karmaşıklıkta sorunlarıyla başa çıkma yöntemi olarak kurulmuş alt komiteler (*juntas*) bulunmaktaydı. Her alt komite bir sorunu görüşmek, izlenecek yolla ilgili önerilerde bulunmak ve sorunu daha ayrıntılı şekilde inceleyip üretilen önerilerle birlikte krala iletileceği üst komiteye aktarmak için (kim zaman her gün) toplanmaktaydı. Kraliyetin bakanları çeşitli konsüller ile kral arasında bağlantı işlevi görmekteydi.²²⁹ Ancak vurgulanması gereken nokta şudur ki: II. Felipe’nin hükümdarlığında, genelde kral kendi karar verir ve çoğu zaman kararını, daha detaylı bir değerlendirme yapılması için ayrıntılı açıklamalarla birlikte tekrar ilgili konsüle göndermekteydi. Yani söz konusu

²²⁴ 1483 yılında bir başkan ve üç üyeden oluşmak üzere kurulmuştur. Bk. Teresa S. Rivilla, *El Consejo de Inquisición (1483-1700)* (Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1995).

²²⁵ İmparatorluğun gelir ve giderlerini kontrol ederek bunları bir düzene oturtması amacıyla 1523 yılında kurulmuştur. Bk. Esteve E. Hernández, *Creación del Consejo de Hacienda de Castilla, 1523-1525* (Madrid: Servicio de Estudios del Banco de España, 1983).

²²⁶ 1524 yılında Amerika’daki toprakların idaresi için kurulmuştur. Bk. Ernst Schäfer, *El Consejo Real y Supremo de las Indias: La labor del Consejo de Indias en la administración colonial* (Madrid: Marcial Pons Historia, 2003).

²²⁷ Asker ve denizcilik konularından sorumlu yönetim organı olarak 1517 yılında kurulmuştur. Konsül, 1522 yılında yeniden düzenlenerek etkili bir organ haline getirilmiştir. Bk. Elliott, *Imperial Spain*, 170. Savaş konsülü hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Bk. I. A. A. Thompson, “The Armada and the Administrative Reform: The Spanish Council of War in the Reign of Philip II” *The English Historical Review* 82/325 (1967): 698-725.

²²⁸ 1522 yılında kurulan bu konsül, temelde devlet stratejisini belirlemektedir. Dönemin idari anlamdaki ihtiyaçları çerçevesinde 1570 yılında yeniden yapılandırılmıştır. Bu dönemde Devlet Konsülü merkezî idarede önemli bir role sahip olmakla birlikte, nihai kararların alınmasındaki etkisi sınırlı kalmıştır. Bunda II. Felipe’nin tutumu etkili olmuştur. Zira II. Felipe, saltanatı süresince konsüle başkanlık etmemekte ve konsülde görüşülen konuların kendisine birer rapor (*consulta*) halinde sunulması şeklinde bir politika takip etmiştir. Bk. Roger B. Merriman, *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New, vol 4: Philip the Prudent* (New York: The MacMillan Company, 1934), 412-413 ve Carmen Iglesias, “El Gobierno de la Monarquía”, *La Monarquía de Felipe II* içinde, ed. Felipe R. Martín (Madrid: Real Academia de la Historia, 2003), 455-514. II. Felipe döneminde 1590-1597 yılları arasına ait söz konusu *consultas* AGS, Est, leg. 2741’de muhafaza edilmektedir.

²²⁹ William D. Phillips, Jr. ve Carla Rahn Phillips, *A Concise History of Spain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 156. II. Felipe 1570’lerde oluşturulan Üçlü Komite (*junta de los tres*)’yi model alarak bu amaçla 1585 yılında daha sonra Gece Komitesi (*junta de noche*) olarak nitelendirilen Yönetim Komitesi (*junta de gobierno*)’ni oluşturmuştur. Üçlü Komite için bk. haz. Carlos R. García (haz.), *Correspondencia privada de Felipe II con su secretario Mateo Vázquez, 1567-1591* (Madrid: Instituto Jerónimo Zurita, 1959), 17, 25-26, 36. Yönetim Komitesi için ayrıca bk. Albert W. Lovett, *Philip II and Mateo Vasquez de Leca the government of Spain, 1572-1592* (Geneva: Librairie Droz, 1977), 201-204.

kurumlar sadece tavsiyede bulunabilmekteydi.²³⁰ Bu da 16. yüzyılın sonlarına kadar İspanyol İmparatorluğu'nun mutlak otorite ile yönetildiği anlamına gelmekteydi.

İspanyol İmparatorluğu'nda, V. Carlos döneminde hâkimiyet altında bulunan ülkeler yerinden yönetilmekteydi ve sabit bir başkent bulunmamaktaydı. V. Carlos, Valladolid'i yönetim merkezi olarak kullandığı kadar, Brüksel, Napoli, Barcelona ve Milan'ı da kullanmaktaydı. İdareciler ve bürokratlar Valladolid kentinde çalışmakla beraber konsüller kral ile birlikte hareket etmek zorundaydı.²³¹ Ancak V. Carlos'un aksine II. Felipe, İspanya'da kalmayı ve İspanyol Kralı olmayı tercih etmiştir. Onun krallığının karakteri İspanyolluğu, daha çok da Kastilyalılığıydı.²³² Bu sebeple de 1561 yılında kendisine başkent olarak, yarımadanın ortasında yer alan Madrid'i seçmiş ve devlet buradan idare edilmeye başlanmıştır.²³³ Böylece II. Felipe döneminden itibaren İspanya giderek daha çok merkezî bir yapı kazanmıştır.

16. yüzyıl boyunca mutlakiyetçi bir merkezî yapının söz konusu olduğu İspanya'da II. Felipe'nin 13 Eylül 1598 yılında ölümüyle²³⁴ birlikte bu anlamda yeni eğilimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu anlamda II. Felipe'den sonra yirmi yaşında tahta geçen III. Felipe (1598-1621)²³⁵ hükümdarlığının ilk yılları, merkezî yönetimde geniş kapsamlı değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Öyle ki, bu durum İspanyol İmparatorluğu'nun tarihinde merkezî idare anlamında II. Felipe'nin şahsında vücut bulan mutlak monarşinin terk edilmesi açısından bir dönüm noktasını oluşturduğu şeklinde değerlendirilmektedir.²³⁶ Bu bağlamda İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde ortaya çıkan en önemli eğilim şüphesiz III. Felipe dönemiyle birlikte merkezî idarede yapılan düzenlemelerle aristokratların konsül üyeliklerine atanmak suretiyle yönetimde etkin hale getirilmeleridir. III. Felipe döneminde, *favorito*, *privado* ya da *valido*²³⁷ olarak nitelendirilen aristokratlar yönetimde en önemli güç odakları haline

²³⁰ Phillips, *Spain*, 156. II. Felipe'nin son dönemlerinde Finans Konsülü'nde kralliyetin temsilciliğini yapan Alonso Ramírez de Prado, II. Felipe'nin *validos*u Cristóbal de Moura'ya verdiği birkaç notta "krala mutlaka itaatin tüm büroların temelini oluşturduğunu" belirterek bu durumu vurgulamaktadır. Bk. "Ramírez de Prado'dan Cristóbal de Moura'ya, Şubat 1592". AGS, CC, V, leg. 2793, lib. 6, fols. 944v-945r.

²³¹ Henry Kamen, *Spain 1469-1714: A Society of Conflict* (London: Longman, 2005), 87.

²³² Braudel, *Akdeniz Dünyası*, II: 12.

²³³ Kamen, *Spain*, 87.

²³⁴ Kamen, *Philip of Spain*, 315.

²³⁵ III. Felipe dönemi için bk. Antonio C. del Castillo, *Historia de la decadencia de España: desde el advenimiento de Felipe III al trono hasta la muerte de Carlos II* (Madrid: Biblioteca Universal, 1854); Ciriaco P. Bustamante, *Felipe III. Semblanza de un monarca y perfiles de una privanza* (Madrid: Graf. Estades, 1950); Antonio Feros, *Kingship and Favoritism in the Spain of Philip III, 1598-1621* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) ve Patrick Williams, *The Great Favourite the Duke of Lerma and the Court and Government of Philip III of Spain, 1598-1621* (Manchester: Manchester University Press, 2010).

²³⁶ Bustamante, *Felipe III*, 7 ve Feros, *Kingship and Favoritism*, 56-57.

²³⁷ Aynı anlamda kullanılan bu kavramlar en genel anlamıyla aristokratlar arasından kralın güvendiği ve inandığı bir kişiyi ifade etmekteydi. Bk. Feros, *Kingship and Favoritism*, 1.

gelmişlerdir.²³⁸ İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde ortaya çıkan bu eğilim aynı zamanda II. Felipe'nin en çok karşı olduğu bir durumu ifade etmekteydi.²³⁹ III. Felipe döneminin dönüm noktası oluşturduğu bu süreçte daha sonra gerek IV. Felipe (1621-1665) gerekse de II. Carlos (1665-1700) dönemlerinde de genel anlamda yönetim *validolar* bırakılmış ve böylece *validolar* merkezî idarede yeni ve son derece belirleyici bir güç olarak ön plana çıkmışlardır.

III. Felipe döneminde, başlangıçtaki geçiş sürecinden sonra hukuk okumuş bürokratlar (*letradolar*)²⁴⁰ devlet bürokrasisinin belkemiğini oluşturmaya devam ederken, bunlar bu süreçte İspanyol toplumunda sağlam ve dengeli bir orta sınıf haline gelmişlerdir. Böylece III. Felipe'nin saltanatı boyunca, bu kişiler yalnızca krala akıl hocalığı yapma açısından değil, aynı zamanda politikaların üretilip uygulanmasında da giderek daha önemli bir rol oynayacaklardı.²⁴¹

III. Felipe döneminde merkezî idarede yapılan en önemli değişikliklerden biri ise şüphesiz konsüllerin yönetimin merkezine yerleştirilmesi olmuştur. Selefleri döneminde bu konsüllerde alınan kararlar kral için sadece tavsiye niteliği taşıırken, III. Felipe ile birlikte bu konsüllerde alınan kararlar devlet yönetiminde belirleyici olmuştur. Bu bağlamda yukarıda söz edilen Devlet Konsülü'nün üye sayısı artırılmış ve aristokratlardan söz konusu konsülün üyeliğine birtakım atamalar gerçekleştirilmiştir.²⁴² Böylece Devlet Konsülü, devlet meselelerinde en etkili organ haline getirilmiştir.²⁴³ Devlet Konsülü en önemli yönetim organı haline getirildikten sonra, 20 Eylül 1598'de III. Felipe konsülü toplantıya çağırarak bundan sonra toplantılarda görüşülen konuların kendisine birer rapor (*consulta*) halinde sunulmasını emretmiştir.²⁴⁴ Devlet Konsülü ile birlikte diğer konsüllerin de etkinliği artırılmıştır.²⁴⁵ Ayrıca yukarıda söz edilen *juntalar*

²³⁸ *Validolar* ve yönetimdeki faaliyetleri aşağıda yönetimde yeni güç dengeleri bağlamında detaylı olarak ele alınacaktır.

²³⁹ Kendisinin ölmeden birkaç gün önce, oğlu III. Felipe'nin etrafında toplanan aristokrasinin onu etkisi altına alacaklarını ve yönetime etki edeceklerine dair endişesini sekreterine dile getirdiği belirtilmektedir. Bk. Modesto Lafuente, *Historia general de España*, 30 cilt. (Madrid: Establecimiento tipografico de D. Francisco de P. Mellado, 1862), XI: 77-8.

²⁴⁰ *Letradoların* statüleri ve kariyerleri için bk. Jean-Marc Pearson, *Les Letrados, juristes castillans sous Philippe III* (Poitiers: Université de Poitiers, 1980) ve Richard L. Kagan, *Students and Society in Early Modern Spain* (Maryland: Johns Hopkins University Press, 2019). *Letradoların* konsüllerdeki hiyerarşisi için ise bk. Janine Fayard, *Les membres du Conseil de Castille à l'époque moderne (1621-1746)* (Geneva: Droz, 1979).

²⁴¹ José G. Marín, *La burocracia castellana bajo los Austrias* (Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla 1977), 159-244 ve Richard L. Kagan, *Lawsuits and Litigants in Castile. 1500-1700* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1981), 175-209.

²⁴² William S. Goldman, "The Political Culture of Empire: The Spanish Council of State and Foreign Policy under Philip III, 1598-1621" (PhD diss., Yale University, 2001), 23

²⁴³ Janine Fayard, *Los miembros del Consejo de Castilla (1621-1746)* (Madrid: Siglo XXI, 1980), 4-6 ve Bermejo Cabrero, *Estudios sobre la Administración Central Española (siglos XVII y XVIII)* (Madrid: Maribel, 1982), 47.

²⁴⁴ III. Felipe'den Francisco de Idiáquez'e, 20 Eylül 1598. AGS, Est, leg. 2636.

²⁴⁵ Örneğin bu konsüllerden Savaş Konsülü 1597 yılında 61 kez toplanırken III. Felipe dönemini ifade eden 1599 yılında bu sayının 130'a çıktığı görülmektedir. Yine Maliye Konsülü 1597 yılında 74 kez

da yürürlükten kaldırılmıştır.²⁴⁶ Böylece bu yapısal değişikliklerle III. Felipe; V. Carlos ve II. Felipe'nin aksine konsülleri yönetiminin merkezine alarak söz konusu konsüllerin tavsiyeleri doğrultusunda bir yönetim modeli benimsemiştir.²⁴⁷ Bu yeni modelde yukarıda belirtildiği üzere, II. Felipe döneminde çoğunlukla kral kendi karar vermektedir. Bazen ise kararını tekrardan gözden geçirilmesi için birtakım açıklamalarla birlikte ilgili konsüle geri göndermektedir. Ancak aksine III. Felipe döneminde, kral bir konsül tarafından verilen kararı çoğunlukla olduğu gibi kabul ediyor, yalnızca konsülün belirtilen çözüm yolunu izlemesi gerektiğini belirten kısa bir not düşüyordu.²⁴⁸ Aslında bu yeni durum tek başına bile İspanyol İmparatorluğu'nun bu dönemde merkezî idaresinde meydana gelen değişikliğin çerçevesini ortaya koymaktadır. Ayrıca II. Felipe kendi yönetim yapısının her ayrıntısını öğrenmek için büyük çaba gösterirken III. Felipe'nin ise bu konuya ilgisi yok denecek kadar azalmıştır. Ancak III. Felipe bu politikası dolayısıyla artık eleştirilmemekte, aksine İspanyol krallıklarının yükünün artık tek bir kişi tarafından taşınamayacak kadar ağırlaştığını ve sorumluluğun işinin ehli bürokratlara dağıtılmasının önemini kabul eden görüşler daha çok kabul görmektedir.²⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî idaresinde yukarıda ortaya konulduğu şekliyle ortaya çıkan yeni eğilimler aynı dönemde İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde ortaya çıkan eğilimler temelinde değerlendirildiğinde; her iki imparatorluğun merkezî idaresinde aynı süreçte birtakım eğilimlerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu noktada merkezî idarede ortaya çıkan eğilimlerin süreç benzerliği söz konusu ise de bu eğilimlerin ortaya çıkışı için genel bir nedenden söz etmek mümkün değildir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde şehzadelerin sancaklara gönderilme uygulamasının sonlandırılması, bu uygulamanın sonlandırılmasıyla birlikte kafes usulünün ortaya çıkması ve süreç içerisinde saltanat verasetinde ekberiyyet usulüne geçilmesi gibi eğilimler tamamen özgün dinamiklerden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde İspanya'da önceki dönemlerin aksine konsüllerin yönetiminin merkezine alınarak söz konusu konsüllerin tavsiyeleri doğrultusunda bir yönetim modeli benimsenmesi ve genel anlamda yönetimin *validolara* bırakılması gibi eğilimler de tamamen İspanya'nın özgün dinamiklerinin birer sonucudur. Bu bağlamda iki imparatorluğun merkezî idaresinde meydana gelen yeni eğilimlerin özgün gelişmeler olduğu dolayısıyla da eğilimler ortaya çıkışı arasında bir

toplanırken 1603 yılında 94 kez toplanmıştır. Bk. Patrick Williams, "Philip III and the Restoration of Spanish Government, 1598-1603", *The English Historical Review* 88/349 (1973): 751-752.

²⁴⁶ Carlos S. Serrano, "Los Comienzos de la Privanza de Lerma Segun los Embajadores Florentinos", *Boletin de la Real Academia de la Historia* 144 (1959): 79 ve Feros, *Kingship and Favoritism*, 48-63.

²⁴⁷ Charles H. Carter, "The Nature of Spanish Government After Philip II" *Historian* 26/1 (1963): 5-12.

²⁴⁸ Garrett Mattingly, *The Defeat of the Spanish Armada* (Boston: Houghton Mifflin, 1959), 75-76. Venedik elçisi Simon Contarini de bu dönemde konsüllerin merkezî idare çok önemli bir yere sahip hale geldiklerini vurgulamaktadır. Bk. Simon Contarini, "Relación que hizo a la República de Venecia Simón Contarini al final del año de 1605", İspanyolca çevirisi *Relaciones de las cosas sucedidas el la corte de España desde 1599 hasta 1614* içinde, haz. Luis C.de Córdoba (Madrid: Imprenta de J. Martín Alegría, 1857), 579.

²⁴⁹ Phillips, *History of Spain*, 157.

bağ kurmak mümkün değildir. Bu noktada sadece merkezî idarede ortaya çıkan eğilimlerin süreç benzerliğinden söz edilebilir. Ancak gerek Osmanlı gerekse İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde ortaya çıkan yeni eğilimlerin görece özgür işleyen süreçler olmadığı ve bu eğilimlerde belirleyici karakterin merkezi yönlendirmenin şekillendirdiği düzenlemeler olduğunu belirtmek gerekir. Yani her iki imparatorluğun merkezî idaresinde ortaya çıkan eğilimler, doğal birer gelişme olmayıp merkezî idarenin yaptığı düzenlemeler çerçevesinde gelişmişlerdir. Bununla birlikte, aşağıda detaylı olarak ortaya konulacağı üzere söz konusu eğilimler mutlakıyetçi yapıda zayıflamaya ve dolayısıyla iktidarda yeni güç dengelerinin ortaya çıkmalarına zemin hazırlamaları itibarıyla paralellik göstermektedirler.

4.2. Mutlakıyetçi Yapıda Zayıflama: İktidarda Değişen Güç Dengeleri

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının merkezî idari yapısında önceki bölümde söz edilen yeni eğilimler temelde idarede mutlak otoriteyi temsil eden padişah ve kralların konumu, misyonu ve etkinlikleri çerçevesinde olmuştur. Bu bağlamda ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu açısından bakıldığında; 16. yüzyılın sonlarından itibaren önceki bölümde söz edilen merkezî idaredaki yeni eğilimler çerçevesinde bazı istisnalar dışında deneyimsiz şehzadelerin çocuk yaşta Kafes'ten alınıp tahta oturtulmasının sonucu olarak klasik dönemin temel karakteristiğini yansıtan padişahın yönetimdeki mutlakıyetçi misyonunda nispeten bir zayıflama söz konusu olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak da iktidarı belirleyen güç odaklarında bir değişme olmamakla birlikte giderek daha da güçlendiği anlaşılan bu kesimlerin hanedanla ilişkileri farklılaştırmaya başlamış ve böylece iktidarda güç dengeleri değişmiştir. Söz konusu siyasi güçler dengesinde aşağıda görüleceği üzere, padişahların devlet yönetimindeki mutlak otoritesinin oldukça zayıflaması söz konusudur. Padişahın devlet yönetimindeki mutlakıyetçi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte yeni güçler dengesinde *harem* (valide sultanlar ve darussaade ağaları), *kapıkulu askerleri* (yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri), *ulema* ve 1656 yılından itibaren olmak üzere *veziriazamlar* merkezî idarede oldukça etkili olmuşlardır. Bu hizipler arasındaki çekişmeler imparatorluğun idaresinde belirleyici ve yönlendirici olmuştur. Bu bölümde bu süreç ele alınacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî idarede etkili olan güç odaklarından ilk olarak *haremden* söz edilebilir. Osmanlıda II. Selim dönemi (1566-1574)'nden itibaren padişahların klasik dönemin mutlak otorite sahibi Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi padişahların aksine kendilerini saraya çekmeleriyle haremın merkezî idaredaki rolü giderek artmaya başladığı görülmektedir. Sokollu Mehmed Paşa (1565-1579) döneminden itibaren hanedanın kız çocuklarının vezir ve paşa gibi idarecilerle evlendirilmeleriyle birlikte, vezirlerin ve diğer birtakım idarecilerin merkezî idaredaki nüfuzları gittikçe daha ağır basmaya başlamıştı. Bu noktada hanedanın kız çocuklarının vezirler ve paşalarla evlendirilmelerinin gerçekte II. Bayezid döneminde başladığını²⁵⁰

²⁵⁰ Örneğin, II. Bayezid'in kızlarından Ayşe Sultan, Sinan Paşa ile; Hümâ Sultan, Bâli Paşa ile; Hündî Sultan ise Anadolu Beylerbeyliği görevi sırasında daha sonra veziriazam olacak olan Hersekkâde Ahmet

ve Yavuz Sultan Selim döneminde bir gelenek haline gelerek²⁵¹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde de devam ettiğini²⁵² dolayısıyla bu döneme özgü olmadığını belirtmek gerekir. Ancak II. Selim'in saltanatı²⁵³ndan itibaren bu vezirlerin ve diğer birtakım idarecilerin merkezî idaredeki etkileri gittikçe daha ağır basmaya başladığı ve hatta bunlar arasındaki rekabetin iktidarı belirleyecek seviyeye ulaştığı gözlemlenmektedir. Bu durumun Bölüm 4.1'de ele alınan Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra merkezî idarede ortaya çıkan yeni eğilimler ile padişahların yapısı ve tercihlerinden kaynaklandığı söylenebilir. Bununla birlikte, Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan²⁵⁴ın devlet işlerinde aktif bir rol almasıyla birlikte merkezî idarede hasekiler etkili olmaya başlamıştı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Hürrem Sultan ile birlikte hasekiliğin önem kazanması, II. Selim saltanatında daha da artmıştır. Bu durum III. Murad (1574-1595) döneminde valide sultanın etkin bir güç olarak ortaya çıkışını hazırlamanın yanı sıra hasekiliğin 17. yüzyıl ortalarına kadar ayakta kalmasını

Bey ile evlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bk. M. Çağatay Uluçay, “Bayazid II.nin Ailesi”, *Tarih Dergisi* 10 (1959): 117-124. II. Bayezid'in ailesinin şema halinde gösterilmesi için ayrıca bk. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, 168-169. Bu arada II. Bayezid'in damatlarından veziriazamlığa yükselmiş tek kişi de Hersekzâde Ahmed Bey olmuştur. Hersekzâde Ahmed Bey için bk. Şerafettin Turan, “Hersekzâde Ahmed Paşa”, *DİA*, c. 17 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 235-237.

²⁵¹ Yavuz Sultan Selim'in kızlarından Hafsa Sultan, İskenderzade Mustafa Paşa ile; Beyhan Sultan, üçüncü vezir konumundaki Ferhad Paşa ile; Şehzade Sultan, ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa ile ve diğer kızı Hatice Sultan ise vezir İskender Paşa ile evlendirilmiştir. Yavuz Sultan Selim kızları da idareci kesimle evlendirilmekle beraber, söz konusu damatlardan veziriazamlık mevkiine ulaşan olmamıştır. Yavuz Sultan Selim'in veziriazamlardan üçü damat olmakla birlikte, bunlardan Hersekzade Ahmed yukarıda da belirtildiği üzere II. Bayezid'in kızı ile evliydi. Dukanizade Ahmed ve Yunus Paşa ise doğrudan bir sultan kızı ile değil de II. Bayezid'in kızlarından olma torunlarıyla evliydi. Bk. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 55-59.

²⁵² Kanuni Sultan Süleyman'ın veziriazamlardan İbrahim Paşa, kız kardeşi Hatice Sultan ile; Lütfi Paşa kız kardeşi Şah Sultan ile ve Kara Ahmed Paşa kız kardeşi Fatma Sultan ile evliydi. Kanuni Sultan Süleyman'ın veziriazamlardan Rüstem Paşa ise kızı Mihrimah ile evliydi. Kanuni Sultan Süleyman'ın son iki sadrazamı olan Semiz Ali, Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan'ın kızı Hümaşah Ayşe ile ve Sokullu Mehmed Paşa ise şehzade Selim'in kızı İsmihan ile olmak üzere torunları ile evliydi. Bu durumda Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki toplam dokuz veziriazamdan altısının damatlardan olduğu anlaşılmaktadır. Bk. M. Çağatay Uluçay, “Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar”, *Kanuni Armağanı* içinde, ed. Uluğ İğdemir (Ankara: TTK Basımevi, 1970), 227-258. Kanuni Sultan Süleyman'ın ailesi hakkında ayrıca bk. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, 168-169.

²⁵³ Bu dönemin genel bir değerlendirmesi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1:1-53; Vernon Parry, “The Successors of Sulaimān, 1566–1617”, *A History of the Ottoman Empire to 1730* içinde, ed. P. Vernon ve M. Cook (New York: Cambridge University Press, 1976), 103-132; Christine Woodhead, “Selim II”, *EP*, no. 9 (Leiden: Brill, 1998), 131-132; Mücteba İlgürel, “Zirveden Dönüş: II. Selim'den III. Mehmed'e”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. IX (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1174-1218; Feridun M. Emecen, “Selim II”, *DİA*, c. 36 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 414-418 ve Güneş Işıksel, “La politique étrangère ottomane dans la seconde moitié du XVIe siècle: le cas du règne de Selīm II (1566-1574)” (Thèse de doctorat, EHESS, 2012).

²⁵⁴ Hürrem Sultan için bk. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 60-62; aynı yazar, “Hürrem Sultan”, *İA*, c. 5/1 (Ankara: MEB Basımevi, 1987), 593-596; Susan A. Skilliter, “*Khurrem*”, *EP*, no. V (Leiden: Brill, 1995), 68-70 ve Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları* (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2011), 162-186.

sağlamıştır. En önemlisi de valide sultanlığın politik anlamda saygınlık ve gücünün kurumsal bir yapı kazanmasını sağlamıştır.

II. Selim, henüz şehzadelik döneminde kızı İsmihan'ı Sokullu Mehmed Paşa ile evlendirmişti. Ayrıca diğer kızları Geverhan Sultanı, Kaptanıderya Piyale Paşa ve Şah Sultanı ise Çakırcıbaşı Hasan Ağa'ya vermişti. Adı geçen damatların üçü de ya o sırada vezirlik görevinde bulunmaktaydı ya da süreç içerisinde vezir olmuşlardı.²⁵⁵ Böylece II. Bayezid döneminden itibaren hanedanın kız çocuklarının vezirler ve paşalarla evlendirilmesiyle birlikte, sultan ailesinin bileşimi genişledikçe içindeki güç dengeleri de değişmeye başlamıştır. Nitekim II. Selim'in damatlarından Sokollu Mehmed Paşa, hanedana damat olmanın da etkisiyle 1565-1579 yılları arasında on dört yıl kadar uzun bir süre mevkisini koruyabilmiş ve saray içindeki dengeleri idare etmeyi başarabilmiştir. Bu durum, aynı zamanda Sokollu Mehmed Paşa'nın İsmihan Sultan'dan olan oğlu İbrahim aracılığıyla, İbrahim Hanzadeler olarak tanınacak varlıklı ve güçlü bir ailenin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁵⁶ Aslında zamanında Kanuni Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Hatice Sultan ile evlenen ve aynı zamanda padişahın yakın arkadaşı olan Veziriazam İbrahim Paşa aynısını yapmak istemiş ancak başarılı olamamıştı. Kanuni Sultan Süleyman'ın damatları olan diğer veziriazamlar Lütfi Paşa ve Kara Ahmed Paşa'nın çabaları da aynı şekilde başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ancak damatlardan Veziriazam Rüstem Paşa diğer veziriazamlardan farklı bir yol tercih etmişti. Diğer veziriazamlar damadı olduğu padişahı dikkate alırken, Rüstem Paşa Hürrem Sultan'ın devlet işlerindeki etkin rolü dolayısıyla onu dikkate almayı tercih etmiştir. Veziriazam Rüstem Paşa'nın oluşturduğu bu gelenek çerçevesinde daha sonraki paşalar Sokullu Mehmed Paşa örneğinde olduğu gibi hasekiler ve güçlü valide sultanların etkilerini dikkate almışlardır.²⁵⁷ Bu ilişkiler ağı çerçevesinde II. Selim dönemi, bir ölçüde valide sultanlar çağının başlangıcı olmuştur.²⁵⁸ Bu dönemde devlet işlerine müdahaleleri ile öne çıkan ilk valide sultan, II. Selim'in hasekisi ve III. Murad'ın annesi olan Nurbanu Sultan (1525/30-1583)²⁵⁹ olmuştur. Nurbanu Sultan, II. Selim'in 1566 yılında tahta çıkması²⁶⁰ üzerine, taht varisi III. Murad'ın validesi sıfatıyla haremın başına geçerken, III. Murad'ın 1574'te cülusundan²⁶¹ sonra saraydaki konumu daha da güçlenmiş ve

²⁵⁵ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 70-73.

²⁵⁶ Feridun M. Emecen, "İbrâhim Han", *DİA*, c. 21 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 316-317.

²⁵⁷ Emecen, *Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, 27.

²⁵⁸ Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 1993), 91.

²⁵⁹ Asıl adının Cecilia olduğu, 1525-1530 yıllarında Para (Paros) adasında doğduğu, adanın Venedikli idarecisi Nicoló Venier'le Baffo ailesinden Violante'nin kızı olup 1537'de Barbaros Hızır Paşa'nın Adalar seferi sırasında esir alındığı ve cariye olarak saraya sunulduğu belirtilmektedir. Bk. Peirce, *The Imperial Harem*, 92-95, 108-147, 209; Yılmaz Çetiner, *Haremde bir Venedikli: Nurbanu Sultan* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001) ve İlhan Şahin, "Nûrbânu Sultan", *DİA*, c. 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 250-251.

²⁶⁰ *Tarihi Selanikî*, I: 43-44.

²⁶¹ *Age.*, 100.

valide sultan olarak anılmaya başlanmıştır.²⁶² Nurbanu Sultan'ın hem hanedan üyeleri hem de üst düzey devlet görevlilerine oranla 2 bin akçe gibi oldukça yüksek bir meblağ olarak değerlendirilebilecek harçlığı bu gücünün bir göstergesi sayılabilir.²⁶³ Böylece Nurbanu Sultan'la birlikte valide sultanlık yüksek bir statüye ulaşarak hanedanın önemli ve güçlü bir mevkii durumuna gelip devlet yönetiminde önemli bir siyasi güç haline gelmiştir. Bu çerçevede, Nurbanu Sultan'ın Venedikliler ile yakın siyasi diplomatik ilişki kurduğu görülmektedir.²⁶⁴ Nurbanu Sultan'ın Venediklilerle kurduğu diplomatik ilişki hakkında ayrıca elçi raporlarında bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin, Venedik senatosu kendileri için yaptığı hizmetleri dolayısıyla 1583 yılında Nurbanu Sultan'a 2 bin Venedik altını değerinde hediye yollamayı onaylamıştı. Yine bir başka elçilik raporuna göre, bu dönemde Osmanlı'nın Girit'e yapacağı muhtemel bir saldırı, Nurbanu Sultan'ın girişimleriyle önlenmiştir. Hatta aynı raporda Nurbanu Sultan'ın bu konuda Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa'yı uyardığı ifade edilmektedir.²⁶⁵ Nurbanu Sultan'ın ayrıca Fransa ana kraliçesi Catharine de Médicis ile yazıştığı bilinmektedir. Yazışmaların konusu, genel anlamda Fransa ile ilişkilerinin geliştirilmesi ve ticari anlaşmaların yenilenmesi şeklindedir.²⁶⁶ Tüm bu hususlar Nurbanu Sultan'ın politik nüfuzunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Nurbanu Sultan'ın dışında merkezî idarede etkili olan bir diğer valide sultanın ise Safiye Sultan (1550-1619)²⁶⁷ olduğu görülmektedir. III. Murad'ın hasekisi ve III. Mehmed'in annesi olan Safiye Sultan, kayınvalidesi Nurbanu Sultan'ın 1583'te ölümünden²⁶⁸ sonra harem tek hâkimi olurken, III. Murad'ın ölümü ve oğlu III. Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte valide sultan olarak devlet içindeki konumu daha da güçlenmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra eyalet beylerbeylerinden sadrazamlara kadar tayin ve azillerde Safiye Sultan birinci derecede rol oynamıştır. Örneğin, III. Mehmed'in Sinan Paşa'yı cephedeki başarısızlıklarından dolayı 1595'te görevden alarak yerine Lala Mehmed Paşa'yı tayin etmesini tarihçi

²⁶² Uzunçarşılı (*Saray Teşkilatı*, 156-157), oğlu Sultan III. Murad'ın kendisine büyük saygı göstermesinin Nurbanu Sultan'ın harem üzerinde oldukça etkili olmasında önemli rol oynadığını belirtmektedir.

²⁶³ Şahin, "Nûrbânü Sultan", 250.

²⁶⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Susan A. Skilliter, "The Letters of the Venetian 'Sultana' Nûr Bânû and Her Kira to Venice", *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata* içinde, ed. Aldo Gallotta ve Ugo Marazzi (Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1982), 515-536.

²⁶⁵ Peirce, *The Imperial Harem*, 222-223.

²⁶⁶ *Age*, 227.

²⁶⁷ Hangi millete mensup olduğu hususu tartışmalıdır. Zira Venedik kaynakları Arnavut asıllı olup Dukakin'de Rezi köyünde doğduğunu belirtmekte (Peirce, *The Imperial Harem*, 94) ancak 1573-1578 yılları arasında İstanbul'da bulunan Stephan Gerlach ise Bosna asıllı olarak tanıtmakta ve daha şehzadelik yıllarında Manisa'da bulunan Murad'a Ferhad Paşa tarafından hediye edildiğini yazmaktadır. Bk. Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, çev. Turkis Noyan, 2 cilt. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), II: 637. Safiye Sultan hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 72-73; Susan A. Skilliter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Şâfiye to Queen Elizabeth I." *Documents from Islamic Chanceries* içinde, ed. Samuel M. Stern (Cambridge: Harvard University Press, 1965), 119-157; M. P. Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica* 32 (2000): 9-32 ve Ali Akyıldız, "Safiye Sultan", *DİA*, c. 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 472-473.

²⁶⁸ *Tarihi Selanikî*, I: 140-141.

Mustafa Ali; ulema, asker ve halkın yoğun tepkileri karşısında padişahın annesi Safiye Sultan ve damadı olan vezirler ile birlikte onların yanında yer alan harem ağalarını saraydan uzaklaştırarak devletin idaresini tam anlamıyla elinde tutma isteğine yormaktadır.²⁶⁹ Yine Sultan III. Mehmed, 1596 yılındaki Eğri seferine giderken Hoca Sâdeddin Efendi'nin Edirne'de olan oğlu Esad Efendi'ye İstanbul kadılığını vermiş ancak Valide Safiye Sultan bu tayini tanımayarak İstanbul kadısı Abdülhalim Efendi'yi değiştirmemiş ve padişah da validesinin bu kararını kabul etmiştir.²⁷⁰ Ayrıca Hadım Hasan Paşa'nın Safiye Sultan sayesinde 1597 yılında veziriazamlığa geldiği işaret olunmaktadır.²⁷¹

Safiye Sultan'ın devletin iç işlerinin yanı sıra dış işlerinde de etkin bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth örneğinde olduğu gibi Safiye Sultan'ın yabancı ülke liderleriyle diplomatik ilişkiler kurduğu görülmektedir. Bu bağlamda İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth 1593 yılında Safiye Sultan'a mücevherlerle işlenmiş bir portresini gönderirken, buna karşılık o da kraliçeye gümüş işlemeli elbise ve kemerle altın işlemeli iki mendil göndermiştir.²⁷² Safiye Sultan ve Kraliçe I. Elizabeth arasındaki söz konusu hediyeleşmeler daha sonraki süreçte onun valide sultanlığı döneminde de devam etmiştir. Kraliçenin kendisine sunduğu bir arabaya mukabil o da kraliçeye elbise, kuşak, gümüş işlemeli iki havlu, üç mendil, yakut ve inci ile bezenmiş bir taç göndermiştir.²⁷³ Bu mektupları aynı zamanda diplomatik boyutu vardır ki, Kraliçe I. Elizabeth Safiye Sultan'dan iki ülke arasındaki ilişkilere destek vermesini ve Osmanlı topraklarında ticaret yapmalarına izin veren 1580'deki ahidnâmenin yenilenmesini istemektedir.²⁷⁴ Bununla birlikte, dönemin İngiltere elçisi Edward Barton da valide sultana sunduğu hediyeler sayesinde İstanbul'da yapılan tayinlere etki etmiştir. Safiye Sultan ve Kraliçe I. Elizabeth arasında kurulan bu diplomatik ilişkinin etkisiyle Safiye Sultan bir bakıma kraliçenin Osmanlı sarayındaki en büyük destekçisi olmuştur. Hatta 1583 yılında İngiliz elçiliğinin kurulmasına da yardım ettiği anlaşılmaktadır.²⁷⁵

Safiye Sultan'ın Nurbanu Sultan gibi dış politikada Venedik yanlısı siyaset izlediği anlaşılmaktadır. Böyle bir siyaset izlemesinde Venedik elçileri tarafından kendisine sunulan değerli hediyelerin payı olmalıdır. Safiye Sultan'ın Venedik yanlısı bir tutum sergilemesi, kendisine sunulan değerli hediyeler dönemin Venedik'in İstanbul

²⁶⁹ "... niyyeti küllî imiş ve kadı dâmâd olan vüzerâyı ve bâb-ı sa'âdet zabtındaki agayı hattâ vâlîde-i mükerrime-i 'işmet-nümâyı birer köşeye sürdürmege andan sonra ıslâh-ı âleme mübaşeret itmek iken..." Bk. *Kühû'l-Ahbâr*, 723.

²⁷⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, haz. Mehmet İpşirli, 4 cilt. (Ankara: TTK Yayınları, 2007), I: 104.

²⁷¹ *Age.*, 187-188; *Peçevi Tarihi*, II: 196. Ayrıca bk. Orhan Burian (çev.), *The Report of Lello Third English Ambassador to the Sublime Porte/Bâbîâlî Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası* (Ankara: TTK Basımevi, 1952), 42.

²⁷² Skilliter, "Sultana' Şâfiye to Queen Elizabeth I." 147-148.

²⁷³ *Age.*, 154.

²⁷⁴ Akdes N. Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, 1553-1610* (Ankara: AÜDTCF, 1953), 87.

²⁷⁵ Peirce, *The Imperial Harem*, 234-235.

elçilerinin raporlarına da yansımıştır. Örneğin, Venedik elçisi Morosini, 1585'te daha III. Murad'ın hasekisiyken, Safiye Sultan'ın Venedik çıkarlarını gözettiğini bildirmektedir. Yine 1592'de Venedik elçisi Benetto, Safiye Sultan'ın Venediklilerin tahıl ticaretini elde etmesinde yardımcı olduğunu ifade etmektedir. Bir başka Venedik elçisi Matteo Zane, Venedik senatosuna verdiği bir raporda, Safiye Sultan'ın Venedik'in İstanbul'daki destekçisi olduğunu anlatmaktadır.²⁷⁶ Valide Safiye Sultan'ın elçilikler ile bağlantısını aynı zamanda Kira Kadın olarak bilinen Yahudi Esparanzo Malchi aracılığıyla sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Valide Safiye Sultan ile elçilikler arasındaki rüşvet ağını yönlendiren Kira Kadın, bu vesileyle büyük bir servet elde etmiştir. Hatta İstanbul Gümrüğü'nü iltizamla almıştır. Kira Kadın, söz konusu iltizam mukabilinde verdiği kalp akçeden dolayı 1600'da hassa sipahilerinin çıkardığı isyanda oğluyla birlikte öldürülmüştür.²⁷⁷ İsyancılar, Kira Kadın'ın iltizam işinde Safiye Sultanı da suçlamış ve Safiye Sultan bu olaydan güçlkle kurtulabilmiştir. Safiye Sultan, Şeyhülislam Sunullah Efendi ile Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa arasındaki çekişmenin yol açtığı 1603'teki karışıklıklar sırasında zor duruma düşmüştür. Çünkü isyancılar kendisinin sürgüne yollanmasını istemiştir. Ancak III. Mehmed, bunun yerine yakın adamları olan Kapıağası Gazanfer Ağa ile Darüssaade Ağası Osman Ağa'yı öldürtüp askere teslim ederek yatışmalarını sağlamıştır.²⁷⁸ Bu arada Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa ile çekişme yaşayan Safiye Sultan, veziriazamın idamını sağlamıştır.²⁷⁹ Safiye Sultan, III. Mehmed'in 1603 yılında ölmesi üzerine, Eski Saray'a gönderilmiş ve öldüğü 1619 yılına kadar burada yaşamıştır.²⁸⁰

Safiye Sultan dışında 17. yüzyılda devlet yönetiminde I. Ahmed'in hasekisi ve IV. Murad ile İbrahim'in annesi olan ve Kösem Sultan olarak bilinen Mahpeyker Sultan (1589?-1651)²⁸¹ etkili olmuştur. Kösem Sultan, I. Ahmed'in ölümü üzerine, oğullarının tahta geçmesinin yolunu açmak için birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bağlamda geçerli veraset usulünün dışına çıkma pahasına I. Ahmed'in Mahfirûz Hatice Sultan'dan olan oğlu Osman'ın tahta geçmesini engelleyip I. Ahmed'in kardeşi Mustafa'nın tahta geçmesini sağladığı, böylece babadan oğula geçen veraset sisteminde önemli bir değişikliğin yaşanmasında rol oynamasının muhtemel olduğu çalışmada daha önce ifade

²⁷⁶ Peirce, *The Imperial Harem*, 222-223.

²⁷⁷ Fezleke, 356 ve *Târih-i Na'îmâ*, I: 162-163.

²⁷⁸ Fezleke, 417-418; *Ravzatü'l-ebrâr*, 187-188.

²⁷⁹ *Peçevi Tarihi*, II: 241-242 ve Fezleke, 433-434.

²⁸⁰ Akyıldız, "Safiye Sultan", 473.

²⁸¹ Kösem Sultan için bk. Peirce, *The Imperial Harem*, 102-128, 260; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 79-80; Mücteba İlgürel, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfıyesi", *Tarih Dergisi* 16/21 (1966): 83-84; aynı yazar, "Kösem Sultan", *DİA*, c. 26 (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 273-275; Reşat Ekrem Koçu, *Kösem Sultan*, 2 cilt. (İstanbul: Kervan Yayınları, 1972); Ahmet T. Oflazoğlu, *Kösem Sultan: Oyun* (İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982); Jean-Louis Belhachemi, *L'empire des ombres: Kossem, 1589-1651* (Toulouse: Editions Milan, 1988); Mehmet C. Baysun, "Kösem Sultan", *İA*, c. 6 (Ankara: MEB Basımevi, 1977), 915-923, aynı yazar, "Kösem Wâlide", *EF*, no.V (Leiden: Brill, 1986), 272-273; Baki Tezcan, "The Debut of Kösem Sultan's Political Career", *Turcica* 40 (2008): 347-359; Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı: Kösem Sultan* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015) ve Özlem Kumrular, *Kösem Sultan* (İstanbul: Doğan Kitap, 2015).

edilmişti. Gerçekte Kösem Sultan'ın söz konusu olaylardaki rolüne dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, oğullarını koruma amaçlı da olsa nisbî bir payının olduğu açıktır.

IV. Murad, yaşça en büyük şehzade olduğundan 1623 yılında tahta çıkarılsa da henüz on iki yaşındaydı. Bu sebeple, ancak dokuz yıl sonra 1632 yılında gerçek anlamda devletin başına geçebilmiştir. Bu süreçte annesi Kösem Sultan bir tür saltanat “naibi” gibi devleti yönetmiştir. Bu durum aynı zamanda kendisinin gerek sarayda gerekse devlet işlerinde en nüfuzlu makam sahibi olmasını sağlamıştır. Kösem Sultan, bu süreçte İran ile süren savaşlar özellikle de Bağdat'ın kaybedilmesi, eyaletlerde yaşanan huzursuzluklar, Abaza Mehmed Paşa isyanı ve Kırım'daki sorunların çözümü gibi konularda devlet ileri gelenleri ile birlikte hareket etmiştir. Kösem Sultan'ın bu süreçte devlet yönetimindeki etkin rolü, henüz çocuk yaşta olan oğlu Sultan IV. Murad adına veziriazamların kendisine sunduğu arz veya telhisler üzerinde kendi el yazısıyla verdiği emirlerden çok daha iyi anlaşılabilir. ²⁸² Öyle ki veziriazam Kösem Sultan'a “benim devletlü efendim” şeklinde hitap etmektedir. ²⁸³ Bu şekilde bir hitap, bir bakıma Kösem Sultan'ın egemenlik sahibi sayıldığını göstermektedir.

IV. Murad, 1632-1640 yılları arasında mutlak otorite olarak devleti yönetirken, ²⁸⁴ 1640 yılında ölümü üzerine, oğlu İbrahim'in tahta geçmesiyle Kösem Sultan merkezî idaredeki nüfuzu tekrardan artmaya başlamıştır. Sultan İbrahim'in zihinsel problemleri de onun sorumluluğunu arttırmıştır. Bununla birlikte Sultan İbrahim'in zihinsel problemlerinin devlet yönetiminde büyük engel teşkil edecek boyuta ulaşması üzerine, devlet erkânı ve Yeniçeri Ocağı ileri gelenleri padişahın tahttan indirilmesi gerektiği konusunda fikir birliğine varmıştır. ²⁸⁵ Padişahın tahttan indirilmesi hususunda valide sultanın rızası olması gerektiğinin bilincinde olan başta Şeyhülislam Abdürrahim Efendi olmak üzere Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, Hanefî Mehmed Efendi ve Müslihiddin Ağa ile diğer bazı devlet ileri gelenlerinden oluşan heyet saraya gelerek Kösem Sultan'ı ikna etmeye çalışmışlardır. Bu noktada Kösem Sultan'ın tepki

²⁸² Kösem Sultan'ın veziriazamlara Sultan Murad adına emirleri için bk.BOA, TS.MA.e, no. 532/3; 532/8; 532/32.

²⁸³ BOA, TS.MA.e, no. 532/12

²⁸⁴ IV. Murad döneminin genel bir değerlendirmesi için bk. Rhoads Murphey, “Dördüncü Sultan Murad’a Sunulan Yedi Telhis”, *VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiler (11-15 Ekim 1976)* içinde, 3 cilt. (Ankara: TTK Basımevi, 1981), 1095-1099; aynı yazar, “An Ottoman View from the Top and Rumblyings from below: Sultanic Writs (Hatt-ı Hümayun) of Murad IV (R. 1623-1640)”, *Turcica* 28 (1996): 319-338; Midhat Sertoğlu, *IV. Murad* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987); Vâhid Çabuk, *Sultan IV. Murad Han* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995); H.D. Groot, “Murād IV”, *Et*, no. VII (Leiden: Brill, 1998), 597-599; Ziya Yılmaz, “Murad IV”, *DİA*, c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 177-183.

²⁸⁵ “... a'yân u erkân câmi'in haremi sofasına oturup vâlideye âdem gönderüp, “pâdişâh hal'ine ittifâk olunmuşdur.” Bk. *Fezleke*, 1039. Bu konuda Vecihî Hasan Efendi, *Vecihî ve Devri*, haz. Ziya Akkaya (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1957), 81) de padişahın tahttan indirilmesi konusundaki görüşmelerin yapıldığından söz etmektedir.

göstererek²⁸⁶ önce rıza göstermeyip oğlunu tahttan indirilmesine karşı çıktığı daha sonra ise mecbur kalmış gibi görünerek torunu IV. Mehmed'in tahta geçmesini sağladığı anlaşılmaktadır.²⁸⁷ Ancak Kösem Sultan'ın görünürdeki bu tür tepkisine rağmen Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ve daha sonra kapatıldığı odasında boğdurulmasında rol oynadığı belirtilmektedir.²⁸⁸

IV. Mehmed 1648 yılında tahta geçtiğinde gerek henüz yedi yaşındaydı. Bununla birlikte, annesi Hatice Turhan Sultan gençti ve devlet işlerinde yeterli deneyime sahip değildi. Bu sebeple, Kösem Sultan geleneğe göre Eski Saray'a gidip köşesine çekilmesi gerekirken, aksine iktidarın kendisinde kalması gerektiğini düşünmekteydi. Bu bağlamda IV. Mehmed'in cülusundan sonra Eski Saray'a gitmeyerek²⁸⁹ devlet işlerinden kontrolü eline almış ve Sofu Mehmed Paşa'nın 1649 yılında veziriazamlıktan azledilmesini sağlayarak aynı yıl 21 Mayıs'da Yeniçeri Ağası Kara Murad Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesini sağlamasıyla Yeniçeri Ocağı'na dayanarak 1651 yılına kadar devlet işlerini yürütmüştür.²⁹⁰

IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan (1627-1683)²⁹¹ da bu süreçte padişah annesi olarak devlet işlerine müdahaleye başlamıştır. Bu süreçte padişah hocası Reyhan Ağa, eski başlala Süleyman Ağa ve musahip İsmail Ağa gibi devletin önde gelenleri Hatice Turhan Sultan'ın yanında yer alıp kendisine destek olmuşlardır.²⁹² Böylece yukarıda açıklandığı üzere, ocak ağalarına dayanan Kösem Sultan'a karşılık Hatice Turhan Sultan saray ağalarına dayanarak bir denge kurmayı başarmıştır. Bunun üzerine, Kösem Sultan-ocak ağları ile Hatice Turhan Sultan-saray ağaları arasında nüfuz mücadelesi başlamıştır. Bu mücadelenin yarattığı koşullarda görevini yerine getiremeyen veziriazam Kara Murad Paşa'nın 5 Ağustos 1650'de istifa etmesi²⁹³

²⁸⁶ "... bu kadar zemândır oğlum ne murâd ider ise müsâ'ade gösterüp fesâda delîl oldunuz. Bir kerre birinizden nasîhat ve hayrhâhlık sâdır olmadı. Şimdi evvel emirden kaldırup bir karış ma'sûmı yerine geçirmek istersiz. Bu ne sû'-i tedbîrdir!" Bk. *Fezleke*, 1039.

²⁸⁷ *Fezleke*, 1039 ve Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ebâr Zeyli*, haz. Nevzat Kaya (Ankara: TTK Basımevi, 2003), 2-4.

²⁸⁸ *Ravzatü'l-ebâr Zeyli*, 10-13. Bu konuda ayrıca bk. Feridun M. Emecen, "İbrâhim", *DİA*, c. 21 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 279.

²⁸⁹ Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin Kösem Sultan'ın Eski Saray'a nakli için çaba gösterse de Hatice Turhan Sultan'ın henüz tecrübesiz olması dolayısıyla bu amacına ulaşamamıştır. Bk. *Ravzatü'l-ebâr Zeyli*, 24.

²⁹⁰ *Tarih-i Gilmâni*, 57 ve *Fezleke*, 1054.

²⁹¹ Hatice Turhan Sultan hakkında detaylı bilgi için bk. Peirce, *The Imperial Harem*, 24, 102, 112, 124, 147, 198, 208, 241; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 93-96; Ahmet Refik Altınay, *Turhan Valide* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1931); Lucienne Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan* (UK: Ashgate, 2006); Christine Woodhead, "Türkhan Sultân", *EF*, no. X (Leiden: Brill, 2000), 679 ve Filiz Karaca, "Turhan Sultan", *DİA*, c. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 423-425.

²⁹² *Târih-i Na'imâ*, III: 1325.

²⁹³ "Murad Paşa, ocak ağalarının umûr-ı devlete müdâhalelerinden nâşi icrâ-yı hukûmeti âmmeden aciz olup ve mesâlih-i ibâdu'allâhı görmeden kalup bi'z-zarûre mansıb-ı Sadâretten ferâgat iktizâ itmeğin..." Bk. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'nâme*, haz. Fahri Ç. Derin (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993), 22-23.

üzerine, aynı tarihte Melek Ahmed Paşa veziriazamlık makamına getirilmiştir.²⁹⁴ Melek Ahmed Paşa ilk etapta devletin bütçe açığını kapatmak için birtakım tedbirler almıştır. Ancak söz konusu tedbirler başkentte halkın ayaklanmasına yol açmıştır. İsyan eden halk saraya yürüyüp ocak ağalarının idamını talep etmiştir. Fakat Kösem Sultan halkın bu taleplerini reddederek ağaları korumayı tercih etmiştir.²⁹⁵ Kösem Sultan'ın bu şekilde bir tutum sergilemesi ocak ağaları nezdindeki saygınlığını artırmış ve tamamen onun yanlısı hareket etmelerini sağlamıştır. Kösem Sultan ve ocak ağaları böylece kurdukları ittifak ile iktidardaki kontrolü ele geçirmişlerdir. Bu dönemde IV. Murad'ın çocukluk döneminde (1623-1632) olduğu gibi bu defa da IV. Mehmed adına veziriazamların arz veya telhisleri üzerinde el yazısıyla verdiği emirler bu süreçte devlet yönetimine etkinliğini ortaya koymaktadır.²⁹⁶ Bununla birlikte, Büyük Valide Kösem Sultan, 1649'dan itibaren her ne kadar haremden devleti idareye çalışıyorsa da, ocak ağaları iktidarı ellerinde tutmaktaydılar.²⁹⁷ Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde yeniçeri tahakkümü altında idare edildiği söylenebilir.

Veziriazam Melek Ahmed Paşa'nın 10 Temmuz 1651'de azledilip yerine 21 Ağustos 1651 tarihinde veziriazamlığa getirilen Siyavuş Paşa'nın ocak ağalarının tahakkümünü kırmaya çalıştığı görülmektedir.²⁹⁸ Ancak bu durum, Hatice Turhan Sultan-saray ağaları ile Kösem Sultan-ocak ağaları ile arasındaki nüfuz mücadelesini derinleştirerek tarafları karşı karşıya getirmiştir. Bu mücadele çerçevesinde, Kösem Sultan'ın yönlendirmesiyle ocak ağaları Hatice Turhan Sultan yanlısı bazı saray ağalarını ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Kösem Sultan'ın böyle bir faaliyet içinde yer alması, Harem ve Enderun mensuplarında kendisine yönelik bir tepkinin oluşmasına yol açmıştır. Bu karışık ortamda, Kösem Sultan'ın Sultan IV. Mehmed'i zehirleterek yerine Şehzade II. Süleyman'ı tahta geçirmek istediğine yönelik haberler Hatice Turhan Sultan'a ulaşmıştır. Bunun üzerine Hatice Turhan Sultan, iş birliği içinde saray ağaları ile konuyu görüşmüştür. Söz konusu ağaların on dördünün onayı ile Kösem Sultan'ın katledilmesi kararı alınmıştır. Alınan karar çerçevesinde, Kösem Sultan 3 Eylül 1651'de Lala Süleyman Ağa tarafından katledilmiştir.²⁹⁹ Kösem Sultan'ın katledilmesinin akabinde ona destek veren kişilerin de katledilmesiyle ocak ağaları tahakkümü de sona ermiştir.³⁰⁰ Bunun üzerine Hatice Turhan Sultan, valide

²⁹⁴ *Tarih-i Gilmâni*, 59-61 ve *Fezleke*, 1068-1069.

²⁹⁵ "... Çün Büyük Vâlide noksân-ı 'akl muktezâsınca, "devleti tutup duran bu ağalardır. Bunlar giderse 'âlem herc ü merc olur" i'tikadında idi." Bk. *Fezleke*, 1080-1081

²⁹⁶ BOA, TS.MA.e, no. 532/23; 532/26; 532/27; 778/47; 779/1.

²⁹⁷ *Fezleke*, 1054-1081; *Târih-i Na'îmâ*, III: 1212 ve *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, 52-54.

²⁹⁸ Siyavuş Paşa bir aylık görev süresinde açık bir tehdit halini alan ocak ağalarına karşı öncelikle daha evvel Yeniçeri Ağası olan Kara Çavuş Mustafa Ağa'dan mührün alınmasını sağlamıştır. Kendilerine karşı politikasının başta adı geçen Kara Çavuş Mustafa Ağa ile Bektaş Ağa, Kethüda Bey, Ömer Ağa olmak üzere diğer bir kesim ocak halkının sert tepkisiyle karşılaşması üzerine, adı geçen ağaları katletmek suretiyle bunları sert bir şekilde cezalandırmıştır. Bk. *Tarih-i Gilmâni*, 65-66 ve *Fezleke*, 1080-1083.

²⁹⁹ *Fezleke*, 1081 ve *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, 52-54.

³⁰⁰ "Çün ağaların devleti muzmahill oldu, halk-ı 'âlem gûyâ kâbûs-ı nuhû-setten kurtuldu..." Bk. *Târih-i Na'îmâ*, III: 13

sultanların gerçek erkine erişerek ve IV. Mehmed döneminde valide sultan sıfatıyla haremın başına geçmiştir.

Valide Hatice Turhan Sultan, oğlu IV. Mehmed'in henüz çocuk yaşta olmasından dolayı Kösem Sultan gibi, saray ve devlet işlerinde doğrudan karar mevkiinde bulunmaktaydı. Kösem Sultan'ın ocak ağalarına dayanan iktidarı, Hatice Turhan Sultan döneminde ise bu süreçte darussaade ağası olan Lala Süleyman liderliğinde saray ağalarına dayandığı görülmektedir. Darussaade Ağası Süleyman, Kösem Sultan döneminde ocak ağaları gibi devlet işlerinde son söz sahibi olmuştur.³⁰¹ Ancak bunun üzerine Darussaade Ağası ile Süleyman Kösem Sultan ve ocak ağalarının ortadan kaldırılmasından sonra iktidardaki nüfuzunu artırması üzerine, Kösem Sultan döneminde haremın müdahalesini kabul etmeyen Veziriazam Siyavuş Paşa arasında iktidar mücadelesi başlamıştır.³⁰² Bu çerçevede, Siyavuş Paşa'nın 1 Ekim 1651 tarihinde azledilmesiyle³⁰³ Hatice Turhan Sultan, Darussaade Ağası Süleyman'la ittifak halinde 1656 yılına kadar devlet yönetiminde mutlak otorite olmuştur. Nitekim bu döneme ait belgelerde Valide Hatice Turhan Sultan'ın veziriazamın arzları üzerinde padişah adına verdiği emirlerden kendisinin bu süreçte padişah adına devleti yönettiği açıkça görülebilmektedir.³⁰⁴ Ancak 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesiyle³⁰⁵ Hatice Turhan Sultan'ın giderek devlet işlerinden uzaklaştığı ve 1656'dan itibaren 1683 yılındaki vefatı³⁰⁶na kadar nispeten sakin bir hayat geçirdiği anlaşılmaktadır. Valide Hatice Turhan'ın devlet işlerinden büyük oranda el çekmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet yönetiminde valide sultanların II. Selim döneminden itibaren başlayan hâkimiyetleri sona ermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yukarıda yeri geldiğinde değinildiği üzere, 16. yüzyıl sonlarından itibaren merkezî idarede önemli bir güç dengesi ise kapıkulu askerleri (yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri)³⁰⁷ olmuştur. Kapıkulu askerleri, klasik dönemde de Osmanlıda merkezî idarede belli ölçüde etkili olmuştu şüphesiz. Nitekim kapıkulu askerleri daha Fatih Sultan Mehmed'in 1444-1446 yılları arasındaki ilk

³⁰¹ *Fezleke*, 1084 ve *Târih-i Na'îmâ*, III: 1356-1357.

³⁰² *Târih-i Na'îmâ*, III: 1365.

³⁰³ *Tarih-i Gılmânî*, 66 ve *Fezleke*, 1083.

³⁰⁴ Valide Hatice Turhan Sultan'ın veziriazamın arzları üzerinde padişah adına verdiği emirler için bk. BOA, TS. MA.e, no. 532/10; 532/11; 532/14; 532/20; 532/24; 532/25; 778/28; 778/33; 778/34; 778/46.

³⁰⁵ *Zübde-i Vekaiyât*, 3-4 ve *Zeyl-i Fezleke*, 69. Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesi hususu aşağıda detaylı şekilde ele alınacaktır.

³⁰⁶ *İsâ-zâde Târihi*, 179.

³⁰⁷ Kapıkulu askerlerinin sayılarındaki artış ve bu çerçevede sistemde yaşanan dönüşüm hususu Bölüm 5.4'te ele alınacaktır. Bununla birlikte Osmanlıda Kapıkulu askerleri için bk. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt. (Ankara: TTK Basımevi, 1988); Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 6 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 551-557; aynı yazar, "Kapıkulu", *DİA*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 347-349; Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk* (California: ABC-CLIO, 2009), 36-79; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi* (Ankara: TTK Basımevi, 2010), 1-7; Gülay Yılmaz, "The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul", (PhD diss., McGill University, 2011); Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *DİA*, c. 43 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 450-462.

saltanatı döneminde, merkezî idarede yaşanan nüfuz mücadelesinde devlet adamları tarafından kullanılmışlardı. Hatta Sultan II. Mehmed'in tahttan uzaklaştırılması ve yerine Sultan II. Murad'ın yeniden tahta geçmesi sürecinde, kapıkulu askerleri etkin rol oynamıştı.³⁰⁸ Yine II. Bayezid'in tahta geçmesinde kapıkulu askerlerinin kendisine verdiği destek belirleyici olmuştu.³⁰⁹ Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren Bölüm 5.4'te açıklanacağı üzere, sayılarının artırılmasıyla kapıkulu askerleri iktidar mücadelesi veren kesimler tarafından siyasi emeller çerçevesinde aktif şekilde kullanılır olmuşlardır. Tabi bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; bu dönemden itibaren aynı zamanda kapıkulu askerlerini oluşturan iki temel güç yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri arasında da mücadeleler eksik olmamıştır. Yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri, kimi zaman müstakil olarak birtakım isyan faaliyetlerine girişirken kimi zaman ise kendi aralarında isyan ve çatışmalara götüren bir rekabete içerisinde olmuşlardır. Böylece bu dönemden itibaren kapıkulu askerleri merkezî idarede belirleyici bir güç haline gelmişlerdir.

Kapıkulu askerlerinin 16. yüzyılın sonlarında merkezî idaredeki ilk geniş çaplı faaliyetleri, 1589 yılında aşağıda detaylı bir şekilde açıklanacak olan 1585 yılındaki devalüasyonla akçenin değerinin düşürülmesine rağmen maaşlarının sabit kalmaları gerekçe göstererek giriştikleri isyan hareketi olmuştur. Tarihe “Beylerbeyi Vakası” olarak geçen 1589 yılındaki isyan, Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa ve Başdefterdar Mahmud Paşa'nın katledilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu isyanda kapıkulu askerleri sarayın iç ve dış avlusunu işgal edip Divan-ı Hümayun'u basacak kadar ileri gitmiştir.³¹⁰ Kapıkulu askerlerinin bu tür isyanları bu noktadan itibaren sık sık devlet adamlarının azl ve tayininde önemli rol oynamıştır.

Kapıkulu askerlerinin bir başka isyanı 1592 yılında Veziriazam Ferhad Paşa'nın azledilmesi ve yerine Siyavuş Paşa'nın gelmesiyle sonuçlanmıştır.³¹¹ 1593'te ise kapıkulu sipahilerinin maaş isyanı gerçekleşmiştir. Bu isyanın siyasi alandaki sonucu, bu defa Veziriazam Siyavuş Paşa'nın azledilerek yerine Koca Sinan Paşa'nın getirilmesi ve Başdefterdar Mehmed Efendi'nin azl ve hapsedilmesi olmuştur.³¹² 1603 yılında kapıkulu sipahileri ile yeniçeriler, Veziriazam Hasan Paşa ile Sadaret Kaymakamı Güzelce Mahmud Paşa liderliğindeki grup arasında beliren iktidar mücadelesi sebebiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu mücadelede, Yemişçi Hasan Paşa yeniçerileri kullanarak isyanı bastırda da daha sonra onları kendi çıkarları doğrultusunda

³⁰⁸ Lütü Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, 180-181; Edirneli Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Nihal Atsız (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1972), 97-98 ve Necdet Öztürk (haz.), *Anonim Tevârih-i Âli Osman (1299-1512)* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 81-82; Bu konuda ayrıca bk. Abdülkadir Özcan, “Buçuktepe Vak'ası”, *DİA*, c. 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 343-344.

³⁰⁹ *Oruç Beğ Tarihi*, 129-130.

³¹⁰ *Kühnü'l-ahbâr*, 616-621 ve *Tarih-i Selânikî*, I: 209-212

³¹¹ *Peçevi Tarihi*, II: 112-113 ve *Tarih-i Selânikî*, I: 264-265.

³¹² *Peçevi Tarihi*, II: 113-114 ve *Tarih-i Selânikî*, I: 301-305.

kullandığı gerekçesiyle idam edilmiştir.³¹³ Bu isyandan sonra, yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri en ufak sıkıntıda karşı karşıya gelmiştir.

Kapıkulu askerlerinin karıştığı en büyük olay şüphesiz Sultan II. Osman'ın katledilmesi olayıdır. Bu olayda yeniçeriler, ocaklarını kaldırmak istediği gerekçesiyle padişahın ölümüne yol açmışlardır.³¹⁴ Osmanlı tarihinde ilk defa bir padişahın öldürülmesi ve buna kapıkulu askerlerinin önemli rol oynaması, şüphesiz bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Bu olay, bu dönemden itibaren kapıkulu askerinin merkezî idarede bir baskı ve tehdit unsuruna dönüşmesinin yolunu açmıştır. Kapıkulu askerleri, böylece askerî bir yapının ötesine geçerek etkili bir sosyal ve siyasi güç odağı haline gelmişlerdir. Yeniçeriler, IV. Murad'ın 1632'de devlet idaresini fiilen ele almasına kadar ki süreçte yaşanan iktidar boşluğunda, veziriazamlar gibi mevkisini güçlendirme çabasında olan güç odakları tarafından siyasi amaçlar çerçevesinde kullanılmışlardır.

Kapıkulu askerlerinin merkezî idaredeki güçlerinin zirveye çıkışı ise şüphesiz 1648'de Sultan İbrahim'in tahtan indirilmesinden sonra olmuştur. Çalışmada yukarıda açıklandığı üzere, Sofu Mehmed Paşa'nın 1649 yılında veziriazamlıktan azledilerek yeniçeri ağası Kara Murad Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesiyle Osmanlıda merkezî idarede, Valide Kösem Sultan sipahilere karşı ocak ağalarıyla bir başka deyişle yeniçeri cuntasıyla ittifak kurarak iktidarı koruyabilmiştir. Bu çerçevede yeniçeri cuntası 1648-1651 yılları arasında saray ve devlet işlerinde Kösem Sultan ile işbirliği içinde kontrolü tamamıyla elinde tutmuştur. Valide Kösem Sultan'ın yanı sıra ocak ağalarının da 1651 yılında katledilmesiyle merkezî idaredeki nüfuzları azalan kapıkulu askerlerinin merkezî idaredeki bir diğer önemli faaliyetleri ise 1687 yılında olmuştur. Bu tarihte kapıkulu askerleri devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılardan dolayı maaşlarını alamamaları üzerine ayaklanıp Avusturya cephesini terk etmiştir. Daha sonra Sultan IV. Mehmed'i tahttan indirip yerine II. Süleyman'ı çıkarmışlardır. Bu tarihte kapıkulu askerlerinin İstanbul'da yol açtığı kaos ancak halkın isyanıyla ortadan kaldırılabilmektedir.³¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıl sonlarından itibaren yukarıda söz edilen güç dengeleri içerisinde yeri geldiğinde değinildiği üzere, ulemanın da önemli rol oynadığı görülmektedir. Osmanlıda ulema, devlet tarafından sıkı bir hiyerarşi kapsamında örgütlenmiştir. Bu örgütlenmenin en altında bulunan kadı, hukuki anlaşmazlıkları ve davaları karara bağlama görevini yerine getirmekteydi. Ancak şeriat kapsamına giren davalarda son hükmü Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri vermektedir.

³¹³ *Târîh-i Âl-i Osmân*, 25-26; *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 371 ve *Fezleke*, 433-434.

³¹⁴ *Târîh-i Âl-i Osmân*, 14-15; *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, II: 763; *Musîbetnâme; Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 938-950; *Fezleke*, 684-687. Bu konuda ayrıca bk. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, 63-64; Yılmaz, "The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I: 133-143. Burak Onaran, *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, çev. Saadet Özen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 28-40. Osmanlı tarihindeki bu ilk sultan katlinin iktidar ilişkilerinde ne tür bir kırılmaya işaret ettiğinin analizi için özellikle bk. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 115-152.

³¹⁵ *Zübde-i Vekaiyât*, 251-254; *İsâ-zâde Târîhi*, 205-209.

Divan'da icra üyeliği görevi bulunan Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, aynı zamanda kadı ile birlikte diğer din görevlilerini atama ve azletme yetkisini elinde bulundurmaktaydılar. Osmanlıda ulema hiyerarşinin başında ise şeyhülislam yer almaktaydı. Şeyhülislam, tamamen bağımsızdı. Bu bağlamda Divan üyesi olmadığı gibi idari ve icrai yetkisi de bulunmamaktaydı. Fetva sahibi olan şeyhülislamın temel görevi İslam hukukunun tarafsız bir şekilde yorumlanmasıydı.³¹⁶

Osmanlıda idari yetkisi bulunmayan sadece İslam hukukunun tarafsız bir şekilde yorumlaması görevi bulunan şeyhüislamalar, 16. yüzyılın ortalarından itibaren idari konulara giderek daha fazla müdahil olmuşlardır. Öyle ki, yüzyılın sonlarına gelindiğinde, idari ve siyasi meselelerde veziriazamlar ile denk bir rol üstlenmişlerdir. 17. yüzyılda merkezî otoritede mutlakiyetçi yapının zayıflamasının neticesi olarak şeyhüislamaların idari, siyasi ve hatta asker konularda son derece aktif bir rol oynadıkları görülmektedir. Fetvalarıyla padişah katline dahi yol açmışlardır. Bununla birlikte, yukarıda söz edilen hiziplerin her biri kendi faaliyetlerini meşru göstermek için şeyhülislandan fetva almaya çalışmıştır. Böylece ulema klasik dönemdeki görev ve yetkisinin dışına çıkarak siyasi güç dengesine müdahil olmuştur. Bu durum, kimi zaman şeyhüislamaların katledilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu hususlar aşağıda detaylarıyla ele alınmaktadır.

Osmanlıda 16. yüzyılın sonlarından itibaren ulemanın merkezî idaredeki rolüne ilk olarak III. Murad'ın hocalık görevini yapan Hoca Sâdeddin Efendi (1536/7-1599)³¹⁷'in faaliyetlerinden söz edilebilir. Hoca Sâdeddin'in bu süreçte devletin dış ilişkilerinde özellikle İngiltere ile diplomatik ilişkilerin kurulması ve bir ticaret antlaşmasının yapılmasında önemli bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu ticaret antlaşması çerçevesinde 1578'den itibaren İstanbul'a gönderilen İngiliz elçileri Harborne ve Barton, hazırladıkları raporlarda Osmanlı hükümeti ile kurmaya çalıştıkları diplomatik ilişkilerde Hoca Sâdeddin'in kendilerine her konuda yardımcı olmaya çalıştığını belirtmektedirler. Hatta Harborne, Hoca Sâdeddin'in talebi üzerine

³¹⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bk. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: TTK Basımevi, 1988); Madelina C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age 1600-1800* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988); Murat Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002); Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık/Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 21-48 ve Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *DİA*, c. 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 91-96.

³¹⁷ 'Hoca veya 'hâcei sultânî' unvanıyla şöhret bulmuştur. En önemli eseri Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan Yavuz Sultan Selim döneminin sonuna (1520) kadarki siyasi olayları anlatan Türkçe, Arapça ve Farsça'nın karışımında meydana gelen "Tâcü't-tevârih" adlı eserdir. Hoca Sâdeddin'in hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet R. Altınay, *Hoca Sâdeddin* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1933); Barbara Flemming, "Khōdja Efendi", *EF*, no.V (Leiden: Brill, 1986), 27-28; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 137-141; Şefâettin Severcan, "Hoca Sâdeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1992): 73-78; Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", *DİA*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 196-198; Necdet Öztürk, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 68-69 ve Nev'izâde Atâyî, *Hadd'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmile-ti's-Şakâ'ik/Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, 2 cilt. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), II: 1163-1168.

İngiltere'nin beklentilerini ifade eden bir rapor hazırladığını ve Hoca Sâdeddin'in bunu düzelterek Sultan III. Murad'a sunduğunu aktarmaktadır. Tüm bunlar, Hoca Sâdeddin'in 1580'de İngiltere'ye Osmanlı topraklarında ticaret yapma imkânı sağlayan ahidnâmenin verilmesi (kapitülasyonların verilmesi) meselesinde aktif rol oynadığını ortaya koymaktadır.³¹⁸

Hoca Sâdeddin'in devlet işlerindeki aktif rolü III. Mehmed döneminde de devam etmiştir. III. Mehmed'in şehzadeliği sırasında hocalığını yapan Molla Nasuh'un tahta çıkmasından iki gün önce ölmesi üzerine, bu dönemde padişah hocalığı unvanını kullanmaya devam eden Hoca Sâdeddin, Sultan III. Mehmed'i cihad için 1596'da Avusturya seferine çıkmaya teşvik etmiş³¹⁹ ve kendisi de bizzat sefere katılmıştır. Aynı zamanda 24-26 Ekim tarihleri arasında üç gün devam eden savaş sırasında Osmanlı birliklerinin zor durumda kalması ve bu sebeple geri çekilme planı yapması karşısında, sultanı ikna edip savaş meydanında kalmasını sağlayarak birliklerin yeniden toparlanması hususunda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Hatta sultan ve Veziriazam İbrahim Paşa ile birlikte ordunun savaştaki düzeniyle dahi ilgilenmiş,³²⁰ böylece Haçova Savaşı'nın kazanılmasında önemli rol oynamıştır.³²¹

Hoca Sâdeddin Efendi'nin aynı zamanda tayin işlerinde de rol oynadığı anlaşılmaktadır. Hoca Sâdeddin, Veziriazam Damat İbrahim Paşa'nın yerine Cigalazade Sinan Paşa'nın bu makama getirilmesi yönünde faaliyet yürütmesi üzerine, buna karşı çıkan Valide Safiye Sultan ile sıkıntı yaşamıştır. Hatta bu konuda damadı İbrahim Paşa yanlısı bir tutum sergileyen Safiye Sultan'ın yönlendirmesiyle Sultan III. Mehmed tarafından azledilmiş ve devlet meselelerine özellikle de tayin ve azillere müdahil olmaması buyrulmuştur.³²² Böylece bir süreliğine arka planda kalan Hoca Sâdeddin, 1598 yılında şeyhülislamlığa getirilmesi üzerine,³²³ yeniden güç kazanarak devlet işlerine tekrar müdahil olmaya başlamıştır. Bu süreçte ilk etapta Hadım Hasan Paşa'nın veziriazamlıktan azli ve yerine Cerrah Mehmed Paşa'nın tayin edilmesinde aktif rol almıştır.³²⁴ Bu arada askerî meselelere de müdahil olmaktan geri kalmamıştır. Bu konuda Macaristan seferine iştirak eden Serdar Satırcı Mehmed Paşa'ya doğrudan direktif vermiş ve hatta serdarın bu seferdeki başarısızlığı sebebiyle gönderdiği mektupla azarlamıştır. Ayrıca Uyvar'a düzenlenecek seferin finansmanı konusunda

³¹⁸ Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetleri*, 21, 57, 77, 107, 126-134; aynı yazar, "Hoca Sâdeddin Efendi'nin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişmesindeki Rolü", *Fuad Köprülü Armağanı* içinde, ed. Osman Turan vd. (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953), 305-316 ve Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 197.

³¹⁹ "Bu bâbda, Hâce Sa'dü'd-dîn dahı... ta'bîr eyleyüp: 'Nâm-ı şerîfünüz mücâhid ü gâzi olmağla meşhûr ve ecdâd-ı izâmunuz gibi, kütüb-i tevârihde mastûr ve ilâ yevmi'l-kıyâm, elsine-i havâss u avâmde, mezkûr olmak gerek' diyü... padişâh-ı sefere mey itdürüp..." Bk. *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 475.

³²⁰ "Padişahın mukâbelesi bir mikdar küşâde kılınıp bir cânibinde vüzerâ-i izâm ale't-tertib ve bir tarafda Hocâ-i cihan iki kadiaskerler ile şâh-ı ser-efrâz müteveccih olup karar eylediler. Devâbb u ahmâl ü eskâl geride durup müteferrika zümresi zabtına ta'yin olundu. Yeniçeri askeri tûfeng-berdûş pîş-i Padişah-ı Cem-câhda cuş u hurûş ile durdular." Bk. *Târîh-i Na'îmâ*, I: 113-114.

³²¹ *Peçevi Tarihi*, II: 177; *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 474-476 ve *Fezleke*, 295-296.

³²² *Peçevi Tarihi*, II: 193.

³²³ *Ravzatü'l-ebrâr*, 177.

³²⁴ *Târîh-i Na'îmâ*, I: 132-133.

İbrahim Paşa'ya yardımcı olmuştur.³²⁵ Hoca Sâdeddin'in bunların yanı sıra Kırım Hanı II. Gazi Giray ile doğrudan mektuplaşarak diplomatik ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır.³²⁶ Görüldüğü üzere, 1599 yılında vefat eden Hoca Sâdeddin Efendi, gerek şeyhülislamlık makamına gelmeden önce padişah hocalığı statüsüyle gerekse bir buçuk yıllık şeyhülislamlık görevi süresince klasik şeyhülislam yetki ve sorumluluklarının dışında çıkarak devlet işlerinde son derece aktif rol almıştır.

Hoca Sâdeddin Efendi'nin vefatından sonra ilk defa 1599 yılında olmak üzere 1608 yılına kadar belli aralıklarla dört kez şeyhülislamlığa getirilen Sun'ullah Efendi(1553-1612)³²⁷ de şeyhülislamlığı sırasında sosyal meseleler yanında siyasi konularda da ağırlığını hissettirmiştir. Sun'ullah Efendi, bu süreçte ilk olarak saraya ve özellikle Valide Safiye Sultan'a yakınlığı bulunan ve çalışmada yukarıda da değinilen Kira Kadın'ın İstanbul gümrüğünü iltizamla alması ve karşılığında kalp akçe vermesinden dolayı zarara uğrayan hassa sipahilerinin 1600'de çıkarttığı isyan hareketinde onların yanında yer alması üzerine, Valide Safiye Sultan tarafından sipahileri tahrik etmekle suçlanmıştır.³²⁸ Sun'ullah Efendi'nin aktif rol oynadığı bir başka devlet meselesi ise Bölüm 7.1'de ortaya konulacağı üzere Celâli İsyanlarının liderlerinden Karayazıcı Abdülhalim'in affedilmesi ve kendisine görev verilmesidir. Karayazıcı'nın daha sonra karışıklıklar çıkarması üzerine Sun'ullah Efendi sorumlu tutulmuş ve bu dönemde aynı zamanda veziriazam Yemişçi Hasan Paşa ile düştüğü ihtilafın da etkisiyle 2 Ağustos 1601'de azledilmiştir.³²⁹

Sun'ullah Efendi, 5 Ocak 1603 tarihinde ikinci defa şeyhülislamlığa getirildiyse³³⁰ de dâhil olduğu siyasi meseleler özellikle de yine Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa'yla yaşadığı çekişme çerçevesinde otuz dört gün sonra azledilmiştir. Bu çekişmede Sun'ullah Efendi sipahilere dayandığı, buna karşılık Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa'nın ise yeniçeriler ile işbirliği içinde hareket ettiği anlaşılmaktadır.³³¹ Bu çekişme çerçevesinde, Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa hazırlayıp padişaha sunduğu telhiste, başta kapıkulu sipahileri ve yeniçeriler arasında olmak üzere devlet içerisinde

³²⁵ *Târih-i Na'imâ*, I:44-147.

³²⁶ “Ve bu esnâda Tatar Han Hazretlerine Müftilenâm ve Şeyhül-islâm Hoca Efendi hazretleri tarafından sefer u hareketlerine müte'allık nasihat-âmîz mektûbları gönderülüp...” Bk. *Tarih-i Selânikî*, II: 750.

³²⁷ Sun'ullah Efendi hakkında genel bir değerlendirme için bk. *Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, II: 1425-143; Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 13 (1987): 209-256; aynı yazar, “Sun'ullah Efendi”, *DİA*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 530-532; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar ve S. Ali Kahraman, 6 cilt. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), V: 1522 ve Richard C. Repp, “Şun' Allâh”, *ET*, no. IX (Leiden: Brill, 1998), 873-874.

³²⁸ “Bu bâbda Müftî-i asr Sun'ullah Efendi dahi tahrîk-i cem'iyet-i sipaha râz-dârdır deyü bu husûsda teşrîk ettiler.” *Târih-i Nâ'imâ*, I: 163.

³²⁹ “Eşkiyâ -yı askerin bu kadar küstâhlığa cür'et itmelerine bunlar bâ'is ve bâdî olmuşlardır diyü irtesi Şeyhü'l İslâm olan Sun'ullah Efendi azl itdirüb...” Bk. Mehmed b. Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*, haz. Abdurrahman Sağır (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000), 566. Ayrıca bk. Solak-Zâde Mehmed Hemdemî, *Solak-zâde Tarihi*, haz. Süleyman Lokmacı (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015), 856-857.

³³⁰ *Fezleke*, 419.

³³¹ *Peçevi Tarihi*, II: 240-241.

yaşanan karışıklığın temel sebebinin Sun‘ullah Efendi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sun‘ullah Efendi’nin bu meselelere müdahil olmasındaki asıl amacının hilafet makamı olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte, yeniçerilerin de Sun‘ullah Efendi’nin azlini ve Rodos’a sürgün edilmesini talep ettiklerini vurgulamıştır. Bu telhis çerçevesinde, Sun‘ullah Efendi’nin azledilmesi ve Rodos’a sürülmesi kararı alınmıştır.³³² Bunu haber alan Sun‘ullah Efendi, saklanmış. Bu esnada hakkında saltanata geçmek istediği ve bu doğrultuda faaliyet gösterdiğine dair haberler yayılmıştır.³³³ Sun‘ullah Efendi’nin böyle bir isteği olup olmadığı ve bu doğrultuda faaliyet gösterip göstermediğine dair kesin bir bilgi olmamakla beraber, adının bu mevki için dillendirilmesi bile nasıl bir siyasi güce sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sun‘ullah Efendi hakkında Rodos’a sürülmesine yönünde verilen emre karşın, en önemli rakibi olan Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa’nın kısa bir süre sonra azledilmesi ve idamı üzerine,³³⁴ tekrar eski gücünü kazanmış ve üçüncü defa olmak üzere 8 Haziran 1604’ta tekrar şeyhülislamlığa tayin edilmiştir.³³⁵ Üçüncü döneminde de muhtelif idari ve askerî kararlarda aktif rol oynamış ve bu çerçevede Veziriazam Derviş Paşa ile büyük bir çekişme yaşamıştır. Söz konusu çekişme 28 Temmuz 1606’da bir kez daha azledilmesine yol açmıştır.³³⁶ Kısa bir mazuliyet süresinden sonra Şeyhülislam Mustafa Efendi’nin vefatı üzerine, 23 Kasım 1606’da dördüncü kez şeyhülislam olmuştur.³³⁷ Sun‘ullah Efendi son şeyhülislamlık döneminde de siyasi meselelere karışmaya devam etmiştir. Bu sırada Kırım Hanlığı’na yapılacak tayin meselesine müdahil olması üzerine devlet adamlarıyla ihtilafa düşmüştür. Bu sebeple Sultan I. Ahmed tarafından 5 Haziran 1608’de son kez olmak üzere azledilmiştir.³³⁸

Sun‘ullah Efendi’den sonra da şeyhülislamların siyasi meselelere müdahalesi sürmüştür. Sun‘ullah Efendi’nin yerine 1608 yılında ikinci kez şeyhülislamlığa getirilen ve 1615 yılına kadar³³⁹ bu görevi sürdüren Hoca Sâdeddin Efendi’nin oğlu Hocaade Mehmed Efendi(1568-1615)³⁴⁰’nin şeyhülislamlık yaptığı dönemde babasının siyasetini sürdürdüğü ve böylece çeşitli idari ve siyasi hadiselerde etkili olduğu, devlet erkânı ile

³³² “Hasan Paşa... bir kâğıd imlâ itdirdi ki, hâlâ mesned-i iftâda olan Mevlânâ Sun‘ullah... şerr ü fesâda bâ’isdir diyü cümle yeniçeriler “müftü-i merkumun izâle-i vücûdu lâzımdır ki bu zorbalar tuğyânı ber-taraf ola” dirler. İzâle olunmazsa bârî cezîre-i Rodos’a nefy ü iclâ olunup fetvâ hidmeti bir sâlih ve mütedeyyin kimseye virilmek mühimm olmağla...” Bk. *Fezleke*, 420-421.

³³³ *Peçevi Tarihi*, II: 240.

³³⁴ *Târîh-i Âl-i Osmân*, 25-26; *Topçular Kâtibi ‘Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 371 ve *Fezleke*, 433-434.

³³⁵ *Nuhbetü’t-tevârih ve’l-ahbâr*, 566.

³³⁶ “Şeyhülislâm-ı asr olan Sun‘ullah Efendi mezbûr Derviş Paşa’nın hilâf-ı vâki‘ inhâsıyla azl olunub...” Bk. *Age.*, 595. Ayrıca bk. Bk. *Fezleke*, 528. “Bu meclisde vezîr Sun‘ullah Efendi’den dil-gîr olup sonra mesned-i fetvadan ‘azl itdirdi.”

³³⁷ *Nuhbetü’t-tevârih ve’l-ahbâr*, 596.

³³⁸ *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 855-856.

³³⁹ *Târîh-i Âl-i Osmân*, 83 ve *Nev‘îzâde Atâyî’nin Şakâ’ik Zeyli*, 1473-1476.

³⁴⁰ Hocaade Mehmed Efendi hakkında detaylı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, tür.yer.; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III: 1002; *Târîh-i Âl-i Osmân*, 83; *Nev‘îzâde Atâyî’nin Şakâ’ik Zeyli*, II: 1473-1476. ve Mehmet İpşirli, “Hocaade Mehmed Efendi”, *DİA*, c. 28 (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 452-453.

özellikle Nasuh Paşa ile sıkıntılar yaşadıkları anlaşılmaktadır.³⁴¹ Hocaşade Mehmed Efendi'den sonra 1615-1622 ve 1623-1625 yılları arasında iki defa³⁴² olmak üzere şeyhülislamlığa getirilen Hoca Sâdeddin Efendi'nin diğler oğlu Hocaşade Esad Efendi (1570-1625)³⁴³ de devlet işlerinde faal rol oynamaya devam etmiştir. Özellikle de I. Ahmed'in 1617 yılında vefatından sonra oğlu yerine kardeşi I. Mustafa'nın tahta geçmesinde çok etkili olmuştur.³⁴⁴ Hocaşade Esad Efendi'nin bu olayda oynadığı rol, II. Osman'nın kendisine karşı öfke duymasına yol açmıştır.³⁴⁵ Bununla birlikte, II. Osman'ın katliyle sonuçlanan 1622 yılındaki olaylarda isyancıların Kızlar Ağası Süleyman Ağa, Defterdar Baki Paşa ve Nasuh Ağa gibi ileri gelenlerin idamı için kendisinde yaptığı baskı karşısında adı kişilerin aleyhinde fetva vermek zorunda kalmıştır. Bu süreçte ayrıca padişaha isyancıların taleplerini yerine getirmesi yönünde tavsiyede bulunmuştur.³⁴⁶ Bu noktada Sultan II. Osman'ın bu olayların çıkmasında ulemanın yeniçerileri kışkırttığını yani bu olaylarda rol oynadığını düşüncesinde olduğunu belirtmek gerekir.³⁴⁷

Osmanlıda yukarıda ortaya konulduğu haliyle ulemanın siyasi ve kimi zaman da askerî meselelere müdahil olması, 1634 yılında farklı boyuta ulaşarak Osmanlı tarihinde ilk defa bir şeyhülislamın katliyle sonuçlanmıştır. II. Osman'ın katledilmesinde ve I. Mustafa'nın tahtan indirilmesinde rol oynayan hizipler, doğal olarak bundan sonra tahta geçen sultanların kendilerine karşı farklı bir politika izlemelerine yol açmışlardır. Nitekim 1632 yılında şeyhülislamlık makamına gelen ve iki yıl bu makamda kalan Ahizade Hüseyin Efendi (1572-1634),³⁴⁸ kendisi hakkında Sultan IV. Murad'ı tahttan

³⁴¹ "... Şeyhü'l-İslâm-ı asr olan Hâce-zâde Mevlâna Muhammed Efendi'ye dahi bilâ sebep buğz u adâvet peydâ idüb meclisinde müşârün-ileyh cenâbların gaybet ve mesâvî şenî'a zikri ile ezîyyet itdüğünden mâ'ada azl u ref'ine dahi azîmet birkaç kerre huzûr-ı pâdişâhîye arz ve cüre't eylemişidi." Bk. *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*, 652. Ayrıca bk. *Peçevi Tarihi*. II: 331-333 ve *Solak-zâde Tarihi*, 938.

³⁴² *Târîh-i Âl-i Osmân*, 84.

³⁴³ Hocaşade Esad Efendi hakkında detaylı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, tür.yer.; Zilfi, *The Ottoman Ulema*, tür.yer.; *Sicill-i Osmanî*, II: 492; *Târîh-i Âl-i Osmân*, 84; *Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, II: 1704-1709 ve Münir Aktepe, "Hocazâde Esad Efendi", *DİA*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 340-341; aynı yazar, "Es'ad Efendi, Mehmed", *EP*, no. II (Leiden: Brill, 1998), 713.

³⁴⁴ Bu konu Dipnot 206'da detaylandırılmıştır.

³⁴⁵ Sultan II. Osman bu olayda kusurlu gördüğü Hocaşade Esad Efendi'nin derecesini indirirken hocası olan Ömer Efendi'nin derecesini yükseltmiştir. Böylece ulemanın derece sırasını düzenlemek yetkisi de Esad Efendi'den alınarak Ömer Efendi'ye verilmiştir. Bk. *Peçevi Tarihi*. II: 346.

³⁴⁶ "...şer'en ne lâzım gelür" diyü bir fetvâ sûreti tesvîd idüp birkaç ihtiyâr ile Şeyhülislâm Esad Efendi'ye gönderdiler. Ve lüzûm-ı katle fetvâ alup..."; "...Ulemâ tekrâr recâ eyleyüp, "ehven-i serreyn ihtiyârı lâzımdır. Virilmezse dahi ziyâde serr ü fesâda bâ'is olur. Zarar-ı âmdan zarar-ı hâs tercih olunagelmisdir" diyegördiler."; "...Ulemâ ve vüzerâ ittifâkla tekrâr ikdâm idüp, "kul tâ'ifesi cem'iyet itdikde istediklerin alurlar..." Bk. *Fezleke*, 674, 677. Bu konuda ayrıca bk. *Peçevi Tarihi*. II: 357-358.

³⁴⁷ "Pâdişâh gazaba gelüp, "bu fitne erbâbını siz tahrîk eylemişsiz gibi evvel sizi kırarım, sonra anları..." Bk. *Fezleke*, 682.

³⁴⁸ Ahizade Hüseyin Efendi hakkında detaylı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 223-224; Zilfi, *The Ottoman Ulema*, tür.yer.; *Sicill-i Osmanî*, III: 709-710; *Târîh-i Âl-i Osmân*, 84; *Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, II: 1889; İsmail H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5 cilt. (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), III: 358 ve Mehmet İpşirli, "Ahîzâde Hüseyin Efendi", *DİA*, c. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 548-549.

indirilmesi için gizli toplantılar yaptığı yolunda haberler çerçevesinde katledilmiştir.³⁴⁹ Bu durum, ulemanın artık gerçek anlamda siyasi güçler dengesinde ne kadar aktif olduğu ya da öyle algılandığı konusunda önem taşımaktadır. Bu olaydan sonra da şeyhülislamın devlet işlerine müdahalesi devam etmiştir. Bu bağlamda 1644-1646, 1651-1652 ve 1654-1655 yılları arasında üç defa şeyhülislamlığa getirilen Ebusaid Mehmed Efendi(1593/4-1662),³⁵⁰ son döneminde Veziriazam Derviş Paşa'nın azledilip yerine İpşir Mustafa Paşa'nın getirilmesinde faal rol oynamıştır.³⁵¹ Ancak bu sırada İpşir Paşa'ya karşı çıkan isyancılar, veziriazamın yanı sıra şeyhülislamın da idam edilmesini istemişlerdir. Fakat Sultan IV. Mehmed kendisini isyancılara teslim etmeyerek azletmiştir.³⁵² Böylece bu siyasi meseleye müdahil olması azline yol açmıştır. Osmanlıda 1647-1649 yılları arasında şeyhülislamlık makamında bulunan Hoca Abdürrahim Efendi(?-1656)³⁵³ ise ocak ağalarının desteğiyle Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesine ve katline fetva vermiştir.³⁵⁴ Ancak ocak ağalarının aşırı

³⁴⁹ Ahizade Hüseyin Efendi, Yeniçeri Ocağı'nın Sultan IV. Murad'a karşı ayaklanarak Ayak Divanı'na çağırdığı sırada sultanın, kardeşleri olan şehzade Süleyman, Kasım, Bayezid ve İbrahim'i öldürmeyeceğine dair verdiği teminata inanmayan isyancılara karşı Veziriazam Topal Recep Paşa ile birlikte bu konuda kefil olmuşlardı. Suttan IV. Murad bu durumdan memnun olmasa da o an için razı olmuştu. Ancak 1632'den sonra idareyi tam olarak ele aldıktan sonra İznik üzerinden Bursa'ya giderken halkın şikâyeti üzerine, hiçbir soruşturma yapmadan İznik kadısını astırması ulema nezdinde büyük rahatsızlığa yol açmıştır. Bu rahatsızlıkla Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi Valide-Sultana bir tezkire yazarak bu meseleden teessürle söz ederek sultanın bu noktaya dikkatini çekmesi hususunda ricada bulunmuştur. Ancak şeyhülislamın bu meseleden teessürle söz etmesi aleyhtarları tarafından şeyhülislamın padişahı hal' etmek istediği şeklinde yorumlanması üzere valide sultan hemen Sultan IV. Murad'a mektup yazarak İstanbul'a gelmesini istemiştir. Bu haber üzerine, hemen İstanbul'a dönen Sultan IV. Murad, derhal şeyhülislamı tutuklatıp önce sürgüne yollamış ancak bu sırada katletmiştir. Bk. *Fezleke*, 846-847 ve *Târih-i Na'îmâ*, II: 770-774.

³⁵⁰ Ebusaid Mehmed Efendi hakkında detaylı bilgi için bk. *Sicill-i Osmanî*, II:426; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II: 465-466; Mehmet İpşirli, "Ebûsaid Mehmed Efendi", *DİA*, c. 10 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 281 ve Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik/Uşşâkîzâde'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 501-507.

³⁵¹ "Bunda Murad Paşa gibi vezîr-i zî-şân dururken İbşir'e mühür gönderilmenin ne münâsebeti var idi? Mukarrebîn ile müftî efendinin ittifâklarıyla olmuş bir sû'-i tedbirdir, kim bilir âkıbetinde ne fezâhat olacaktır" deyü güft-gûlar çoğaldı." Bk. *Târih-i Na'îmâ*, IV: 1557-1558. Bu konuda ayrıca bk. İpşirli, "Ebûsaid Mehmed Efendi", 281.

³⁵² "Mesmû'ları oldukda: "Elbette Müftî'nin dahi katli murâdımızdır" deyü ayak basdılar." "Ve Ebûsâ'id Efendi ma'zûl olup yerine Rumeli sadâretinden ma'zûl Hüsâm-zâde 'Abdurrahmân Efendi Şeyhülislâm olup cem'iyet dağıldı." Bk. *İsâ-zâde Târihi*, 18-19. Ayrıca *Zeyl-i Fezleke*, 13-14.

³⁵³ Hoca Abdürrahim Efendi hakkında detaylı bilgi için bk. *Sicill-i Osmanî*, I:134; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II: 467; Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, 433-436 ve Mehmet İpşirli, "Hoca Abdürrahim Efendi", *DİA*, c. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 289.

³⁵⁴ Kâtip Çelebi (*Fezleke*, 1040) bu durumu şu şekilde aktarmaktadır: "Ve, "menâsıb-ı 'ilmiyye ve seyfiyyeyi ehline vermeyüp rüşvetle nâ-ehle tevcih itmekle nizâm-ı 'âleme hâlel viren pâdişâhın şer'an hal' ü izâlesi câ'iz olur mı?" diyü istiftâ ve, "olur" diyü imzâ itdiklerinden sonra kalkup recebin yirmi sekizinci günü yevmü's-selâsâda Sarây-ı 'Âmire'ye varup Şeyhülislâm ve vezîr-i a'zam ve yeniçeri agası içeri girüp Cellâd Kara Ali mübâsereti ile 'âlem-i bekaya gönderdiler." Bu konuda ayrıca bk. *Târih-i Na'îmâ*, IV: 1165-1170 ve Emecen, "İbrâhîm", 278.

hareketleri çerçevesinde 18 Temmuz 1649'da azledilmiştir.³⁵⁵ Böylece bir Osmanlı padişahı şeyhülislamın fetvası ile tahtan indirilerek katledilmiştir.

Osmanlı tarihinde 17. yüzyılda Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi'nin 1634 yılında katledilmesinden sonra dâhil olduğu siyasi meseleler çerçevesinde 1656 yılında ise Şeyhülislam Hocaazade Mesud Efendi(1607/8-1656)³⁵⁶ katledilmiştir.³⁵⁷ Yeniçeri ve sipahilerin 1656'da İstanbul'da çıkardıkları isyan (Çınar Vakası) sırasında, askerlerin züyük akçe sebebiyle iktidara tepkisinden yararlanan Mesud Efendi, aralarından kendisine taraf toplamıştır. Bu sırada aynı zamanda şeyhülisamlık makamında bulunan Memekzade Mustafa Efendi aleyhinde rüşvet aldığı ve afyon düşkünü olduğu şeklinde propaganda yapmıştır. Bu şekilde Şeyhülislam Memekzade Mustafa Efendi'nin itibarını sarsarak kendinin bu makama getirilmesi konusunda askeri inandırmıştır. Böylece askerler, Memekzade Mustafa Efendi'nin azledilerek yerine Mesud Efendi atanması için idareye baskı uygulamıştır. Bu baskı çerçevesinde Memekzade Mustafa Efendi bu göreve atandıktan yalnızca on üç saat sonra azledilmiş ve yerine 5-6 Mart 1656'da Mesud Efendi şeyhülisamlık makamına tayin edilmiştir. Bu arada Veziriazam Zurnazen Mustafa Paşa da bu olaylar çerçevesinde bu görece tayininden dört saat sonra azledilmiştir.³⁵⁸ Bu şekilde şeyhülisamlığa gelen Mesud Efendi, ancak dört ay on gün bu görevde kalabilmiştir. Görev süresince devlet meselelerinde özellikle de tayin ve azillerde aktif rol oynamıştır. Örneğin, Siyavuş Paşa'nın ölümü üzerine veziriazamlığa Şam Valisi Boynueğri Mehmed Paşa'nın getirilmesi tamamen Mesud Efendi'nin çabasıyla mümkün olmuştur.³⁵⁹ Bunda Valide Turhan Sultan'ın kendisine duyduğu güven ve bu sebeple isteklerine bir ölçüde riayet etmesi de etkili olmuştur. Ancak yeni Veziriazam Boynueğri Mehmed Paşa'nın Mesud Efendi'nin yetki alanındaki işlere müdahale etmesine karşı çıkması ve tepki göstermesi üzerine, Mesud Efendi tayinini bizzat sağladığı veziriazamın Valide Turhan Sultan'dan bu defa azlini istemiştir. Ancak bu isteği, veziriazamın bu kadar sürede üstelik sebepsiz bir şekilde azledilmesinin devletin istikrarına zarar vereceği gerekçesiyle reddedilmiştir.³⁶⁰ Talebinin bu şekilde reddedilmesi karşısında Mesud Efendi'nin sergilediği tutum ve davranışlar saray ve devlet adamları nazarındaki itibarını sarsılmasına yol açmıştır. Tam da bu sırada kendisi

³⁵⁵ *Fezleke*, 1056-1058.

³⁵⁶ Hocaazade Mesud Efendi hakkında detaylı bilgi için bk. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V: 126-127; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, 224-225; aynı yazar, *Osmanlı Tarihi*, III/II: 473-475; *Sicill-i Osmanî*, IV: 1089; Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, 437-444 ve Mehmet İpşirli, "Hocaazade Mesud Efendi", *DİA*, c. 29 (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 345-346.

³⁵⁷ *Zübde-i Vekaiyât*, 257 ve *İsâ-zâde Târihi*, 219.

³⁵⁸ *Zeyl-i Fezleke*, 38-39, 58 ve *Târih-i Na'imâ*, IV: 1656.

³⁵⁹ Naima (*Târih-i Na'imâ*, IV: 1664, 1672-1673) Mesud Efendi'nin tutumunu şu şekilde ifade etmektedir: "Siyavuş Paşa fevtinden sonra sadâret kime verilmek ma'kûldür" deyü Mes'ud Efendi ile istişâre olundukta Şam Valisi Boynu-yaralı Mehmed Paşa'yı sevk eylediği muşârun-ileyh sâde dil bir Türkman âdemîsi olup aslında devlet kapısında hizmetkârlık ile evkât-güzâr olmuş kimsedir. Anı kabza-i tasarrufa almak âsândır fikriyle idi."

³⁶⁰ "Bu adamı kendiler ta'rîf etti ve mûcib-i azl ne cümü var? Küffâr ahvâli böyle devletin zarûret ve ihtilâli ma'lûm. Böyle vakitte bilâ-cürm iki günde bir vezir tebdîl olumnak zaranm mülâza etmeden niçin böyle hâm fikre zâhib olurlar" deyü kat'î cevap verilip kelâmına râğbet olunmadı. *Târih-i Na'imâ*, IV: 1684.

hakkında Sultan IV. Mehmed'i azledip yerine Şehzade Süleyman'ı tahta çıkarma amacıyla faaliyetler yürüttüğü şeklinde haberler yayılmıştır.³⁶¹ Bu haberler Veziriazam Boynueğri Mehmed Paşa'ya da ulaşmış, o da bu durumu valide sultana bildirmiştir. Bu haber üzerine Şeyhülislam Mesud Efendi 17 Temmuz 1656'da azledilmiştir.³⁶² Azledildikten sonra İstanbul'dan uzak tutulmak istenmiş ve bu çerçevede kendisine Diyarbakır kadılığı görevi verilmiştir. Mesud Efendi, yeni görev yeri olan Diyarbakır'a Bursa üzerinden giderken, bu şehre vardığında burada Anadolu'da yaşanan Abaza isyanının yol açtığı kargaşa sebebiyle yolların tehlikeli olabileceğini belirterek bir miktar sekbanla yol çıkmayı talep etmiştir. Ancak Mesud Efendi'nin bu tür bir gerekçeyle asker talebi, dönemin Bursa Kadısı Rûhullah Efendi tarafından merkeze; Mesud Efendi'nin devlete karşı isyan hazırlığı içinde olduğu ve bu çerçevede kuvvet topladığı şeklinde bildirilmiştir. Durumun merkeze bu şekilde bildirilmesi üzerine, Bursa kadısına Mesud Efendi'nin derhal katledilmesi yönünde ferman gönderilmiştir. Söz konusu ferman doğrultusunda, Mesud Efendi 1656'da Bursa'da katledilmiştir.³⁶³ Osmanlıda 16. yüzyıl sonlarından itibaren ulemanın şeyhülislam özelinde siyasi meselelere müdahili bu olaydan sonra da devam etmiştir

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî idarede padişahların mutlak otoritenin zayıflamasıyla yukarıda ele alınan güç odaklarına ek olarak çalışmada yeri geldiğinde ortaya konulduğu üzere merkezî idarede veziriazamın da klasik döneme oranla etkili olduğu görülmektedir. Ancak veziriazamın merkezî idaredeki rolünü diğer güçlerden ayırmak gerekir. Çünkü Fatih Sultan Mehmed'in teşkilat kanunnamesinde veziriazam; vüzerâ ve ümeranın başı ve bütün devlet işlerinde padişahın mutlak temsilcisi olarak tanımlanmıştı.³⁶⁴ Buna göre, Osmanlıda klasik dönemde veziriazamın padişahın mutlak vekili olarak tüm devlet birimlerini denetleme yetkisi bulunmaktaydı. Bu yetki çerçevesinde, devlet makamlarına yapılan tüm tayin ve aziller ancak veziriazamın onayı ile mümkün olabilmekteydi. Yine padişahın önemli konularda bizzat kendi el yazısı ile yazdığı emirler olan hatt-ı hümayunlar dışındaki fermanlar bizzat veziriazam tarafından çıkartılmaktaydı. Bununla birlikte, veziriazamın padişahın onayına sunduğu Divan-ı Hümayun kararlarının reddedilmemesi bir teamül olarak yerleşmişti.³⁶⁵ Kısacası, klasik dönem Osmanlıda, veziriazamın bağımsızlığı devlet idaresinin temel ilkelerinden birini oluşturmaktaydı.

³⁶¹ *Târih-i Na'îmâ*, IV: 1684.

³⁶² “Mâh-ı ramazamn yirmi beşinci günü Sinan Paşa Köşkü'nde meşveret vardır” deyü müftî efendiye cânib-i devletten adam varıp i'zâz ile da'vet olundu. Geldiği sâ'at padişah ve veziri goremeyip bostancı-başı ma'rifetiyle bir kayığa vaz' ve beş altı nefer bostancı ile Bursa'ya nefy olundu. Vezîria'zam arzıyla meşihat-ı İslâmiyye Rumili kadiaskerliğinden ma'zul Hanefî Efendi'ye tevcih olundu. Bk. *Age.*, 1684-1685.

³⁶³ *Zeyl-i Fezleke*, 58-63.

³⁶⁴ “Bilgil ki, evvelâ vüzerâ ve ümeranın veziriazam başıdır. Cümlelerin ulusudur. Cümle umûrun vekîl-i mutlakıdır. Ve mâlının vekîli defterdârıdır. Ve ol nâzirıdır. Ve oturmada ve durmada ve mertebede vezîria'zam cümleden mukaddemdür.” Bk. *Kânûnname-i Âl-i Osman*, 5.

³⁶⁵ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, II: 73. Bu konuda ayrıca bk. Metin Kunt, “Na'îmâ, Köprülü, and the Grand Vezirate”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi I* (1973): 57-63; İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 111-179; Jean Deny, “Sadrâzam”, *EL*, no. 10 (Leiden: Brill, 2000); 46; Ahmet E. Yaman, “Sadr-ı Âzamlık”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. XIII (Ankara:

Osmanlıda 16. yüzyıl sonlarına kadar, veziriazamlar kanunda belirtildiği çerçevede icraatlarında oldukça bağımsız ve müdahalelerden uzak şekilde görevlerini sürdürmüşlerdir. Ancak III. Murad döneminden başlamak üzere, bu durum yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Çünkü bu dönemden itibaren devlet yönetimindeki mutlakiyetçi yapının zayıflamasına bağlı olarak yukarıdaki güç odakları izah edilirken ortaya konulduğu üzere, veziriazamlar görevlerini yerine getirirken valide sultanlar, saray mensupları, ulema ve askerlerin müdahaleleriyle karşılaşmışlardır. Söz konusu kesimlerin aleyhlerindeki çeşitli faaliyetleri ve oluşturdıkları kamuoyu otoritelerini şiddetli bir şekilde sarsmıştır. Nitekim Koçi Bey gibi 17. yüzyılda Osmanlı devlet ve toplumunun içinde bulunduğu durumun sebeplerini analiz eden ıslahat layihası yazarları; veziriazamlık makamının bu durumunu, devlette ortaya çıkan “tagayyür ve fesâd” başka deyişle bozulmuş ve kargaşanın temel sebebi olarak değerlendirmişlerdir.³⁶⁶ Sonuç olarak, 16. yüzyılın sonlarından 1656 yılına kadarki süreçte veziriazamların aslında bağımsızlığını dolayısıyla otoritesini yitirmesi söz konusudur. Ancak bu dönemden itibaren ise veziriazam, klasik dönemdeki padişahın vekili sıfatının ötesinde devlet idaresinde bir bakıma tek otorite olarak ortaya çıkmıştır. Veziriazamın devlet idaresindeki bu yeni konumunu valide sultanlar, ulema, asker ve saray mensupları gibi güç odaklarının devlet yönetiminde aktif rol oynadığı ve buna bağlı olarak devlet otoritesinin zayıfladığı bir dönemde kendisine veziriazamlık teklif edilen Köprülü Mehmed Paşa’nın bu görevi kabul etmek için öne sürdüğü şartlarda görmek mümkündür. Valide Hatice Turhan Sultan tarafından 1656’da kendisine veziriazamlık teklif edilen Köprülü Mehmed Paşa bu görevi, şu şartlarda kabul etmiştir: “Sunduğu önerilerden hiçbirini sultan reddetmeyecek, bütün atama ve azılleri kendisi yapacak, sultanın veziriazamdan başka danışmanı olmayacak, hiçbir karşısını saray benimsemeyecek ve kendisine karşı yapılan bütün iftiralar göz ardı edilecek.”³⁶⁷ Bu şartların kabul edilip 1656’da Köprülü Mehmed Paşa’nın veziriazamlığa gelmesiyle 1691 yılında Köprülü Fazıl Mustafa Paşa’nın ölümüne kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda Köprülülerin veziriazamlık makamında devlet yönetiminde siyasi güçler dengesinde etkili olacakları bir dönem başlamıştır.³⁶⁸ Osmanlıda Köprülüler yönetimi boyunca saraylılar ve yeniçeri cuntası iktidarı yerine devlet işleri veziriazamın konağından yönetilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’ndan sonra İspanyol İmparatorluğu’nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren mutlakiyetçi merkezî yapıdaki yeni durum ve değişen güç dengeleri ele alınabilir. İspanyol İmparatorluğu’nda, Osmanlıda olduğu gibi 16. yüzyılın sonlarından itibaren klasik dönemin temel karakteristiğini yansıtan kralın yönetimdeki

Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1041-1054 ve Mehmet İpşirli, “Sadrazam”, *DİA*, c. 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 414-419.

³⁶⁶ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Zuhuri Danışman (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 20-23.

³⁶⁷ *Târih-i Na‘îmâ*, IV: 1700-1701.

³⁶⁸ Köprülüler dönemi hakkında detaylı bilgi için bk. M.Tayyip Gökbilgin, “Köprülüler”, *İA*, c. 6 (Ankara: MEB Basımevi, 1977), 892-897; Vahid Çabuk, *Köprülüler* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988); Metin Kunt, “The Köprülü Years (1656-1661)” (PhD diss., McGill University, 2011) ve Ahmet R. Altınay, *Köprülüler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012).

mutlakıyetçi misyonunda nispeten bir zayıflama söz konusu olduğu görülmektedir. Bunda, III. Felipe (1598-1621) ve IV. Felipe (1621-1665)'nin karakteristik özelliklerinin yanı sıra özellikle II. Carlos (1665-1700)'un 1665 yılında henüz dört yaşında İspanyol tahtına çıkarılması ve hastalıklı yapısı önemli rol oynamıştır. Nitekim yukarıda açıklandığı üzere, İspanya'da III. Felipe dönemi ile birlikte merkezî idarede yapılan düzenlemelerle aristokratlar konsül üyeliklerine atanmak suretiyle yönetimde etkin hale gelmeye başlamışlardır. Böylece *valido* olarak nitelendirilen aristokratlar yönetimde en önemli güç odakları haline gelmiştir. Bu bağlamda gerek III. Felipe ve IV. Felipe gerekse de II. Carlos dönemlerinde, yönetim genel anlamda *validolar*a bırakılmış ve böylece merkezî idarede yeni ve son derece belirleyici bir güç olarak ön plana çıkmışlardır. Bununla birlikte, yukarıda değinildiği üzere, II. Carlos'un 1665 yılında henüz dört yaşında İspanyol tahtına çıkarılması ve hastalıklı bir yapıya sahip olması, bu dönemde annesi ve naiplerin de belli ölçüde merkezî idarede rol oynamalarına yol açmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak V. Carlos ve II. Felipe dönemlerinin aksine 16. yüzyılın sonlarından itibaren aristokratların yönetimde belirleyici ve yönlendirici güç haline gelmesiyle İspanyol İmparatorluğu'nun mutlakıyetçi yapısı gittikçe zayıflamaya başlarken merkezî idarede yeni güçler ortaya çıkmıştır. Aşağıda bu hususlar detaylı olarak ele alınmaktadır.

İspanyol İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren III. Felipe dönemi ile birlikte merkezî idarede yapılan düzenlemelerle aristokratlar konsül üyeliklerine atanmak suretiyle yönetimde etkin hale gelmeye başlarken bu çerçevede söz konusu dönemde yönetim bir bakıma *validolar*a bırakılmıştır. Böylece bu noktadan itibaren merkezî idarede *validolar* yeni ve en önemli güç olarak ön plana çıkmıştır. Söz konusu *validolar*ın ilki III. Felipe döneminde yönetimin eline bırakıldığı Lerma Dükü Don Francisco Gómez de Sandoval y Rojas (1552?-1625)³⁶⁹'dır. Modern tarihçiler, Lerma Dükü'nün 4 Ağustos 1598'de *valido* olarak atanmasından³⁷⁰ sonra çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini savunmaktadır.³⁷¹ Lerma Dükü'nün faaliyetlerine bakıldığında, bu görüşü savunanların haklı oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, Lerma Dükü bir taraftan Valladolid'de bulunan geniş arazileri diğer taraftan Eski Kastilya'daki Lerma'da bulunan mülklerine yakın olması dolayısıyla kralı ikna ederek 10 Ocak 1601 yılında sarayın Madrid'den Valladolid'e taşınmasını sağlamıştır.³⁷² Bununla birlikte, sarayın Valladolid'e taşınması Lerma Dükü'nün çıkarları çerçevesinde gerçekleştirilmiş olsa bile, böyle bir hamle aynı zamanda Kuzey İspanya'nın ekonomisini canlandırmak için yapılmış cesur bir hamle olarak da değerlendirilebilir.³⁷³

³⁶⁹ Lerma Dükü hakkında detaylı bilgi için bk. Feros, *Kingship and Favoritism*; Williams, *The Duke of Lerma* ve Francisco Tomás y Valiente, *Los validos en la monarquía española del siglo XVII* (Madrid: Siglo XXI Editores, 1982).

³⁷⁰ Lerma'nın atanması için bk. AGPR, EP, 548/4.

³⁷¹ Bu konudaki görüşler için bk. Bustamante, *Felipe III*, 107-117.

³⁷² Feros, *Kingship and Favoritism*, 86.

³⁷³ Nitekim bu konuda Portalegre Kontu Juan De Silva'nın Cristóbal de Moura'ya gönderdiği bir mektupta sarayın Madrid'den Valladolid'e taşınmasının sadece Lerma Dükü'nün çıkarları çerçevesinde

II. Felipe döneminde, yukarıda da izah edildiği üzere, kral konsüle başkanlık etmeyi tercih etmemekte, konsülle olan ilişkilerini sekreterleri vasıtasıyla düzenlemekteydi. Konsülde görüşülen konular kendisine birer rapor (*consulta*) halinde sunulmaktaydı. Her ne kadar Devlet Konsülü kralla birlikte idarenin yükünü paylaşıyor gibi görünse de karar verme sürecinde etkisi son derece sınırlı kalmıştı.³⁷⁴ Ancak Lerma Dükü, raporları herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan doğrudan krala gönderebilme yetkisine sahipti. Ayrıca krala gelen diğer raporlar, ancak kendisine danışıldıktan sonra cevaplanmaktaydı.³⁷⁵ Lerma Dükü'nün merkezî idaredeki bu etkin konumu, III. Felipe'nin 1612 yılında tüm kosüllere "Lerma Dükü ile uyumlu çalışılması, kendisinin aldığı kararların aynen uygulanması ve talep ettiği her konuda bilgilendirilmesi" yönünde verdiği hükümle³⁷⁶ bir bakıma yasallaşmıştır. Bu hüküm, Lerma Dükü'nün kral adına merkezî idarede her türlü yetkiye sahip olduğunu ifade etmekteydi. Tabi Lerma Dükü'nün tek başına olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira kendisinin bu mevkideki varlığı bir taraftan diğer aristokratların desteğine bağlıydı. Nitekim Lerma Dükü merkezî idaredeki bu gücünü kendisine bağlı bir aristokrat grubunun idarede yer almasını sağlayarak kullanmıştır.³⁷⁷ Örneğin, bu aristokratların en önde geleni Ekim 1602-Ocak 1607 yılları arasında Madrid'teki tüm önde gelen konsüllere sekreterlik yaptıktan sonra Villalonga Dükü olan Pedro Franqueza'ydı.³⁷⁸ Franqueza, 20 Ocak 1607 yılında yolsuzluktan suçlu bulunarak tutuklanmıştır.³⁷⁹ Lerma Dükü, söz konusu aristokratlarla bağlarını aynı zamanda çocuklarının yaptıkları evliliklerle de sağlamlaştırırken,³⁸⁰ çocukları da bu çerçevede önemli bir mal varlığı edinmiş ve önemli makamlara gelmişlerdir. Öyle ki, en büyük oğlu Cristóbal Gómez de Sandoval Uceda Dükü olmuştur. Lerma, çocuklarının yanı sıra kardeşleri, yeğenleri, kuzenleri, damatları vs. akrabalarını da önemleri mevki ve makamlara atamıştır.³⁸¹ Lerma Dükü, merkezî idarede değişen güç dengesiyle elde ettiği atama ve görevden alma gibi

değerlendirilemeyeceğini bunun farklı nedenlerinin de olabileceğini ifade ettiği görülmektedir. Bk. BNE, mss. 17881. "Portalegre Kontu Juan De Silva'dan Cristóbal de Moura'ya, Ocak 1601", fols. 22r-v.

³⁷⁴ Antonio Pérez, *Relaciones y Cartas*, haz. Alfredo Alvar Ezquerro, 2 cilt. (Madrid: Turner, 1986), II: 21-2.

³⁷⁵ Kamen, *Spain*, 209.

³⁷⁶ "Kral III. Felipe'nin Ekim 1612'de Devlet Konsülü'ne Lerma Dükü ile uyumlu çalışmaları yönünde verdiği hüküm." AGS, Est, leg. 4126, fol. 59. Bu belge aynı zamanda Tomás y Valiente, *Los validos*, 27'de yayınlanmıştır.

³⁷⁷ Feros, *Kingship and Favoritism*, 98.

³⁷⁸ AGPR, EP, 521/26.

³⁷⁹ Pedro Franqueza'nın suçlarını yargılayan alt komite (*junta*)nın raporu, 18 Ocak 1607 ve III. Felipe'nin cevabı. AGS, CC, V, leg. 2796, lib. 11, fol. 3.

³⁸⁰ Örneğin Lerma'nın ikinci oğlu Diego Gómez de Sandoval, Lerma'nın rolüyle kısa sürede konsey üyeliğine ordan da 25 Ağustos 1603'de Infantado Dükü olan Juan Hurtado de Mendoza'nın kızı dolayısıyla Infantado Düklüğü'nün varisi Luisa de Mendoza ile evlenmişti. AGPR, SH, leg. 3. "Gentilhombres de la Cámara de Felipe III." Kaynaklar bu evliliği Lerma tarafından Juan Hurtado de Mendoza'ya sağlanan makamların ödülü olarak değerlendirmektedir. Bk. Luis C. de Córdoba *Relaciones de las cosas sucedidas en la corte de España*, 184-185.

³⁸¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Feros, *Kingship and Favoritism*, 95.

yetkileriye³⁸² bir Venedik elçisinin ifadesiyle “İspanya’nın tüm bereketli topraklarına gücünü salmıştı.”³⁸³ Netice itibariyle, II. Felipe’nin yönettiği küresel bir güç olan İspanyol hükümeti, bu dönemde III. Felipe’nin desteklediği Lerma dükü tarafından yönetilen beceriksiz bir bürokratlar topluluğu haline dönüşmüştü.

Lerma Dükü’nün yönetimi elinde bulundurduğu III. Felipe döneminde siyasi ve askerî gelişmelere bakıldığında ise bu dönemde en önemli dönüşüm şüphesiz İspanyol İmparatorluğu’nun 16. yüzyıl boyunca dış politikasında belirleyici, yönlendirici ve itici güç olan evrensel egemenlik idealinde gerçekleşmiştir. Bölüm 3.3’te ortaya konulduğu üzere, İspanya’da 15. yüzyılın sonlarından itibaren 16. yüzyıl boyunca gerek Katolik Krallar gerekse V. Carlos ve II. Felipe dönemlerinde evrensel egemenlik ideali imparatorluğun dış siyasetinde belirleyici olmuştur. Nitekim 16. yüzyıl İspanya tarihi incelendiğinde; Akdeniz’de Osmanlı, Orta Avrupa’da Fransa, Kuzey Avrupa’da İngiltere ile bir mücadelenin içinde bulunduğu, bununla birlikte Amerika Kıtası, Afrika, Batı Hindistan ve Kuzey Avrupa kadar bir yayılımın söz konusu olduğu görülmektedir. Ancak III. Felipe döneminden itibaren aslında biraz da dönemin siyasi ve ekonomik koşulları gereği bu ideal büyük oranda terk edilmiştir. V. Carlos ve II. Felipe bu çerçevedeki hırslı ve tutkulu dış siyasetleri yerini bir dizi barış anlatmasına bırakmıştır.³⁸⁴ Böylece savaşlarla sürüp giden süreç kesilmiştir. III. Felipe döneminde yapılan söz konusu barış antlaşmaları dolayısıyla bu dönem İspanya tarihinde “*Pax Hispanica*” olarak nitelendirilmektedir.³⁸⁵

Lerma Dükü’nden sonra 16. yüzyılın sonlarından itibaren İspanyol İmparatorluğu’nun merkezî idaresinde etkili olan bir diğer *valido* ise 1615 yılında IV. Felipe’nin maiyetine atanmış Olivares Kontu ve Dükü Gaspar de Guzman³⁸⁶ olmuştur.

³⁸² Lerma Dükü’nün atama ve görevden yetkisi çerçevesinde merkezî idaredeki rolü için bk. Feros, *Kingship and Favoritism*, 49-67

³⁸³ Kamen, *Spain*, 209.

³⁸⁴ İspanya’da III. Felipe’nin tahta çıkmasından önce, 2 Mayıs 1598 yılında yapılan Vervins Barış Antlaşması’yla Fransa’yla süren savaş durumuna son verilmişti. Ancak diplomatik açıdan karşılıklı düşmanlıkları yeni yüzyıla da taşınacaktı. Bk. Kamen, *Philip of Spain*, 312-313. III. Felipe’nin 13 Eylül 1598’de tahta çıkmasından sonra İngiltere’de Kraliçe I. Elizabeth’in 1603 yılındaki ölümü üzerine tahta I. James’in geçmesi, İspanya ve İngiltere arasındaki ilişkilerde yeni bir başlangıcın sinyalini vermiştir. Süren görüşmeler neticesinde iki ülke arasında 1604 yılında Dover Barış Antlaşması yapılmıştır. Bk. Bustamante, *Felipe III*, 81. Fransa ve İngiltere’yle yapılan barış antlaşmalarından sonra 1604’ten sonra İspanya’nın kaynaklarını tüketen tek çatışma, 1568 yılından beri süren Hollanda topraklarındaki ayaklanma olmuştur. III. Felipe yönetiminin Hollanda’daki isyancılarla anlaşma yapma çabalarının sonuç vermesi üzerine, İspanya ile kuzey Hollanda eyaletleri arasında 9 Nisan 1609’da düzenlenen On İki Yıllık Ateşkes Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma hakkında detaylı bilgi için bk. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries’ Wars* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972), 25,77, 129-130, 205, 250-251.

³⁸⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Bernardo J. Garcia, *La pax hispanica: politica exterior del Duque de Lerma* (Leuven: Leuven University Press, 1996); Paul Allen, *Philip III and the Pax Hispanica, 1598-1621: The Failure of Grand Strategy* (New Haven and London, Yale University Press, 2000).

³⁸⁶ Olivares Dükü hakkında için bk. Gregorio Marañón, *El conde-duque de Olivares le pasión de Mandar* (Madrid: Espasa-Calpe, 1959); John H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares: The Statesman in an Age of*

III. Felipe'nin yerine 31 Mart 1621 yılında tahta geçen IV. Felipe³⁸⁷,nin henüz on altı yaşında ve devlet yönetimi konusunda oldukça deneyimsiz olması³⁸⁸ndan dolayı bu dönemde, babası döneminde olduğu gibi yönetimde kendisinden ziyade bürokratlar etkili olmuştur. Bu bağlamda öne çıkan kişi Olivares Dükü Gaspar de Guzman olmuştur. Olivares Dükü'nün yönetimde son derece etkin olduğu bu dönemde, III. Felipe döneminde imzalanan barış antlaşmalarıyla kesintiye uğrayan savaşlar tekrar başlamıştır; ancak bu savaşlar, İspanya'nın evrensel egemenlik ideali çerçevesinde başlattığı savaşlar olmayıp daha ziyade kendi iradesinin dışında gerçekleşen olmuştur. IV. Felipe'nin tahta geçtiği 1621 yılında, Kuzey Hollanda topraklarındaki isyancılarla yapılmış olan On İki Yıllık Ateşkes Antlaşması sonra ermiş,³⁸⁹ diğer yandan da kralın Habsburglu akrabalarının tahtta olduğu Almanya'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648)³⁹⁰ olarak bilinen çatışmalar başlamıştır. Otuz Yıl Savaşları, temelde İspanya topraklarında geçmemesine rağmen, İspanyol İmparatorluğu, savaşın merkezinde yer almıştır. Dolayısıyla da daha fazla etkilenmiştir.³⁹¹ Bu savaşın sürekli mali kaynak gerektirmesi,

Decline (New Haven and London: Yale University Press, 1983); aynı yazar, *Richelieu and Olivares* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

³⁸⁷ IV. Felipe dönemi için genel olarak bk. Antonio C. del Castillo, *Estudios del reinado de Felipe IV*, 2 cilt. (Madrid: A. Pérez Dubrull, 1988); Martin Hume, *The Court of Philip IV: Spain in Decadence* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1907) ve Robert A. Stradling, *Philip IV and the Government of Spain, 1621-1665* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

³⁸⁸ Stradling, *Philip IV*, 18.

³⁸⁹ Geoffrey Parker, "Spain, Her Enemies and the Revolt of the Netherlands 1559-1648", *Past & Present* 49 (1970): 90.

³⁹⁰ 1618-1648 yılları arasında Orta Avrupa'da yapılan ve Avrupa devletlerinin çoğunun katıldığı ve Westphalia Barışı'yla son bulan savaşlar dizisini ifade etmektedir. Başlarda Kutsal Roma İmparatorluğu'nu oluşturan Protestan ve Katolik şehir devletleri arasında cereyan eden savaş zamanla Avrupa'nın büyük güçlerinin çoğunun siyasi ve ekonomik çıkarları çerçevesinde dâhil olduğu daha geniş bir çatışmaya dönüşmüştür. Savaşın görünen nedeni dinî olsa da temelde söz konusu savaşlar Avrupa üstünlüğü için Fransa-Habsburg çatışmasının devamı niteliğinde olmuştur. Otuz Yıl Savaşları için bk. Josef V. Poliřenský, *The Thirty Years War* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1971); Cicely V. Wedgwood, *The Thirty Years War* (London: Methuen, 1981) ve Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War* (London and New York: Routledge, 1997). Breda'da, İtalya'daki Cenova'da, Brezilya'daki Bahia'da ve Karayipler'deki Porto Riko'da zaferler kazanmıştır. İspanya'nın Westphalia Barışı'ndaki politikası için bk. Manuel F. Iribarne, *Don Diego de Saavedra y Fajardo y la diplomacia de su época* (Madrid: Graf. Arges, 1956), 564-591. Ayrıca İngiltere ve İspanya teknik olarak savaşta olmadıkları halde, İspanyol kuvvetleri İspanya'nın güneyindeki Cadiz limanına İngilizler tarafından yapılan bir saldırıyı önlemiştir. Bk. Elliott, *The Count-Duke of Olivares*, 227. İspanya bundan sonraki süreçte de müttefiklerini desteklemeye devam ederken; XIII. Louis ve onun çok önemli bakanı kardinal Richelieu tarafından yönetilen Katolik Fransa 1635'te ile savaşa girmiş ve 1643 yılında Fransız kuvvetleri İspanyolları Hollanda'daki Rocroi'de mağlup etmiştir. Bu savaş aynı zamansa İspanyol ordusunun 150 yıldan beri kaybettiği ilk kara savaşıydı. Kamen, *Spain*, 221-222; Geoffrey Symcox, *War, Diplomacy and Imperialism 1618-1763* (New York: Harper & Row, 1973), 140-141; Robert A. Stradling, *Spain's Struggle For Europe, 1598-1668* (London and Rio Grande: The Hambledon Press, 1994), 197-213 ve aynı yazar, *The Armada of Flanders: Spanish Maritime Policy and European War, 1568-1668* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 111-150.

³⁹¹ İspanyol İmparatorluğu bu dönemde bir taraftan Hollanda'daki isyancılarla mücadele ederken diğer taraftan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu ve Avusturya'yı Katolik fraksiyonlar çerçevesinde

İspanya maliyesi üzerinde çok büyük yük oluşturmuştur. Öyle ki, bu dönem İspanya maliyesi için bir kırılma dönemi olmuştur. Bu gelişmeler çerçevesinde Olivares Dükü, söz konusu askerî faaliyetleri finanse etmek amacıyla ekonomik anlamda radikal reformlar gerçekleştirmiştir.³⁹² Olivares Dükü'nün ekonomik anlamda uygulamaya koyduğu ekonomik reformların birçok bölgede isyana varan tepkilerle karşılanması³⁹³ ve bu isyanlarla birlikte 1640'larda süren savaşların neden olduğu krizin³⁹⁴ üzerinde yarattığı baskı kendisinin 1643 yılında istifa etmesine yol açmıştır.³⁹⁵ Olivares Dükü'nün istifa etmesinden sonra IV. Felipe yönetiminde daha aktif bir rol üstlenmeye başlamıştır.³⁹⁶ Saltanatının kalan kısmı boyunca IV. Felipe İspanya'yı ve imparatorluğunu, İspanyolların gücünün sürekli azalmasının sorumluluğunu üstlenerek yönetmiştir. Bu süreçte İngiltere, 1654'te İspanyol Antillerine saldırdıktan sonra Fransa'nın İspanya'ya karşı yürüttüğü savaşa 1655-1659 arasında Fransa'nın yanında yer almıştır. 1659'da imzalanan Pirene Antlaşması, İspanya'nın Fransa ve İngiltere ile yaptığı savaşı bitirmiştir.³⁹⁷ IV. Felipe saltanatının son yıllarında İspanya, düşmanlarıyla barış yaptıktan ve istemeyerek de olsa Avrupa'daki ikincil güç rolünü üstlenmişti.

İspanyol İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda tahta geçen son kral II. Carlos (1665-1700)³⁹⁸tu. IV. Felipe'nin Habsburg hanedanından yeğeni Avusturya Prensesi Mariana

desteklemekteydi. İspanyol İmparatorluğu'nun bu dönemde Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu Avusturya'yla ilişkisi için bk. Bohdan Chudoba, *Spain and the Empire, 1519-1643* (Chicago: Chicago University of Chicago Press, 1952), 229-262. İspanyol İmparatorluğu'nun Otuz Yıl Savaşlarının sürdüğü dönemde 1620'lerdeki askerî politikası için ise bk. Rafael R. Vilar, *La política europea de España durante la guerra de treinta años (1624-1630)* (Madrid: Escuela de Historia Moderna, 1967).

³⁹² Olivares Dükü'nün önderliğinde gerçekleşen mali reformlar Bölüm 6.2'de ekonomide yeni yöntem, teknik ve kaynaklar bağlamında detaylı olarak ele alınmaktadır.

³⁹³ Olivares Dükü'nün 1626 yılında bir "Silah Birliği (*Unión de armas*)" oluşturma planı, bu çerçevede savaşların mali yükünü daha geniş bir bölgeye yaymayı hedeflerken bu noktada katkı oranı yükselen yerlerde, özellikle Katalonya, Aragon ve Valencia bölgelerinde bu plana karşı kararlı bir direniş gösterilmiştir. Aynı şekilde 1640'lara gelindiğinde hem Katalonya hem de Portekiz, 1647 yılında ise Napoli İspanyol İmparatorluğu'na karşı ayaklanmıştır. Bu ayaklanmanın en önemli nedeni devletin savaş için para ve ordu birliği talep etmesiydi. Söz konusu ayaklanmalar Bölüm 7.1'de detaylı olarak ele alınacaktır.

³⁹⁴ IV. Felipe döneminde, 1640'lar siyasi, askerî ve ekonomik anlamda tam bir kriz dönemini ifade etmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. John Lynch, *The Hispanic World in Crisis and Change, 1598-1700* (Oxford: Blackwell, 1994), 131-172.

³⁹⁵ Elliott, *Richelieu and Olivares*, 154.

³⁹⁶ Phillips, *History of Spain*, 163.

³⁹⁷ Lynch, *Crisis and Change*, 164-172. Bu savaşlar hakkında bk. David Perott, "France's War against the Habsburgs, 1624-1659: the Politics of Military Failure", *Guerra y Sociedad en La Monarquía Hispánica: Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)* içinde, ed. E. G. Hernán ve D. Maffi, 2 cilt. (España: Editorial CSIC - CSIC Press, 2006), I: 31-48. Pirene Antlaşması ve öncesindeki süreç hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Antonio Domínguez Ortiz, "España ante la Paz de los Pirineos", *Hispania: Revista española de historia* 77(1959): 545-573 ve Eva Serra, "The Treaty of the Pyrenees, 350 Years Later", *Catalan Historical Review* 1/1 (2008): 81-99.

³⁹⁸ II. Carlos dönemi için bk. Julián Juderías, *España en tiempo de Carlos II el Hechizado* (Madrid: Revista de Archivos, Bibl. y Museos, 1912); Ludwig Pfandl, *Carlos II* (Madrid: Afrodísio Aguado, 1947); Gamazo G. Maura, *Vida y reinado de Carlos II*, 2 cilt. (Madrid: Espasa-Calpe, 1954); Ramon G. Arguelles, "Vida y figura de Carlos II el Hechizado", *Actas II Congreso Español de Historia de la*

Anna (1634-1696)'yla 1649 yılında yaptığı evlilikten Margarita Teresa³⁹⁹ ile birlikte iki çocuğundan biri olan II. Carlos, 1665 yılında babası öldüğünde henüz dört yaşındayken tahta geçmiştir. Carlos, dört yaşında olmasının yanı sıra hastalıklı bir yapıya sahiptir.⁴⁰⁰ Bu durum bile tek başına 17. yüzyılda İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresindeki dönüşümü açıklar niteliktedir. II. Carlos'un henüz dört yaşında olması ve aşağıda görüleceği üzere yetişkin hale gelmesine rağmen hastalıklı yapısı, İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde daha önce hiç olmadığı kadar mutlak otoritenin zayıflamasına ve dışarıdan farklı güçlerin müdahil olmasına yol açmıştır. Farklı güçler merkezî idarede ön plana çıkarken söz konusu güçler arasındaki kayırılma ve sarayda güç elde etmek için sürdürülen bir yarış ve bir bakıma hizip çatışmasına yol açmıştır.

II. Carlos'un henüz dört yaşında olmasından dolayı bu dönemde naipliğini yapan ama bir taraftan da devlet yönetimindeki yeteneği tartışılan⁴⁰¹ annesi Mariana Anna(1634-1696);⁴⁰² Carlos, 1675 yılında artık resmen tahta geçecek yaşa gelene kadar yönetimde belirleyici ve yönlendirici güç olmuştur.⁴⁰³ IV. Felipe, Prens Carlos'un küçük yaşta olmasından dolayı kendisini yetiştirmeleri için eşi Mariana Anna ile birlikte bir naipler heyeti ya da başka ifadeyle bir yönetim komitesi (*junta de gobierno*)⁴⁰⁴ oluşturmuştu. Bu heyetin görevi her gün toplanmak ve devlet yönetimi konusunda Kraliçe Mariana Anna'ya tavsiyelerde bulunmaktı.⁴⁰⁵ Böyle bir ortamda, Mariana Anna 1665-1675 yılları arasında naipler heyetinin desteğiyle ve akıl hocalarını *valido* olarak

Medicina içinde, ed. Manuel A. Viguera vd., 3 cilt. (Salamanca: SEHCYT, 1965), II: 199-232; Henry Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century, 1665-1700* (London and New York: Longman, 1980); Adolfo C. Martínez, "Los grandes, el poder y la cultura política de la nobleza en el reinado de Carlos II", *SHHM* 20 (1999): 77-136 ve Christopher Storrs, *The Resilience of the Spanish Monarchy 1665-1700* (New York: Oxford University Press, 2006).

³⁹⁹ Fransa Kralı XIV. Louis ile 1660 yılında evlenen Margarita Teresa'nın bu evliliği aşağıda görüleceği üzere XIV. Louis'nin İspanya tahtında hak talep etmesinin yolunu açmıştır.

⁴⁰⁰ Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century, 1665-1700*, 21; Lynch, *Crisis and Change*, 348 ve Storrs, *The Resilience of the Spanish Monarchy*, 1. II. Carlos'un hastalığı için bk. Argüelles, "Vida y figura de Carlos II el Hechizado", ve Pedro Gargantilla, *Enfermedades de los reyes de España, Los Austrias: de la locura de Juana a la impotencia de Carlos II el Hechizado* (Madrid: La Esfera De Los Libros, 2005).

⁴⁰¹ Lynch (*Crisis and Change*, 360-361)'e göre Kraliçe Mariana Anna; tutarsız, cahil, dik kafalı dolayısıyla da yönetim için uygun olmayan bir kadındı.

⁴⁰² Kraliçe Mariana Anna hakkında detaylı bilgi için bk. Silvia Z. Mitchell, *Queen, Mother, and Stateswoman: Mariana of Austria and the Government of Spain* (Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2019).

⁴⁰³ Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 20-21.

⁴⁰⁴ Bu heyetin üyeleri: (1) Castrillo Kontu ve aynı zamanda Kastilya Konsülü başkanı; (2) Aragon Konsülü başkanı Don Cristóbal Crespi de Valldaura; (3) deneyimli bir diplomat olan Peñaranda Kontu; (4) askeri deneyime sahip üst düzey soylu Aytona Markisi ve (5) Aragon Kardinali'nden oluşmaktaydı. Don Blasco de Loyola ise sekreter olarak bu heyette görev yapmıştır. Bk. Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 328-329. Bu arada IV. Felipe'nin son *validos*u Medina de las Torres Dükü gibi önemli siyasi figürler komiteden çıkarılmıştır. Komitenin yapısında süreç içerisinde yaşanan değişiklikler için bk. Luis A. Ribot García, "La España de Carlos II", *Historia de España* içinde, ed. Menéndez Pidal (Madrid: Espasa-Calpe, 1993), XXVIII: 78.

⁴⁰⁵ Tomás y Valiente, *Los validos*, 21-22.

atayarak⁴⁰⁶ ondan sonraki süreçte ise II. Carlos tahtta olmasına rağmen 1691 yılına kadar *validoların* atanmasına etki etmek suretiyle merkezî idarede aktif rol oynamıştır.

İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde yukarıda sözü edilen otorite boşluğunun imparatorluk içinde olduğu kadar dışında da etkileri olmuştur. Nitekim 1643-1715 yılları arasında Fransa kralı olan XIV. Louis, İspanya tahtındaki bu durumdan faydalanmak istemiştir. Bu çerçevede hareket eden XIV. Louis, 1660 yılında evlendiği II. Carlos'un kardeşi olan karısı Margarita Teresa'nın drahoma koşullarının yerine getirilmemesini bahane ederek 1667'de Veraset Savaşı'nı başlatıp İspanya'nın kontrolündeki güney Hollanda topraklarını istila etmiştir.⁴⁰⁷ Bunun üzerine, yukarıda sözü edilen ana Kraliçe Mariana Anna'ya günah çıkarttırmakla görevli ve aynı zamanda akıl hocası Avusturyalı Cizvit Papaz John Everard Nithard,⁴⁰⁸ İspanyol asillerinin büyük bölümünün tepkisine rağmen bu noktada İspanya'nın dış politikasını belirlemek için dizginleri ele alıp 1669 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Nithard, bu süreçte 1668'de birkaç stratejik şehri Fransızlara bırakmıştır.⁴⁰⁹ Bununla birlikte, İspanya aynı yıl İngiltere'nin arabuluculuğunda imzalanan Lizbon Antlaşması'yla Portekiz'in bağımsızlığını da kabul etmiştir.⁴¹⁰ Bu gelişmeler sırasında İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinin bir papaz olan John Everard Nithard tarafından yapılması, aslında bir bakıma 16. yüzyılda V. Carlos ve II. Felipe gibi mutlak otorite sahibi krallarla yönetilen İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idaresinde oluşan otorite ve yönetim boşluğunu ortaya koymaktaydı.

İspanya'da Papaz John Everard Nithard'dan sonra 1669'dan 1676 yılına kadar yukarıda da söz edilen II. Carlos ve ana Kraliçe Mariana Anna'nın akıl hocası Don Fernando de Valenzuela ve eşi yönetimi elinde tutmuştur.⁴¹¹ Kendisinin 1676 yılında

⁴⁰⁶ Örneğin, 1667-1669 yılları arasında Mariana Anna'ya günah çıkarttırmakla görevli Avusturyalı Cizvit Papaz John Everard Nithard, akıl hocası olarak merkezî idarede etkin rol üstlenmiştir. Yine saraydaki yüksek asillerin küçük gördüğü daha alt düzey bir asil olan Don Fernando de Valenzuela da Kraliçe Mariana Anna'nın akıl hocalarından biriydi. Valenzuela, 1669 yılından itibaren rakipleri tarafından 1676'da görevden ayrılmak zorunda bırakılana kadar Kraliçe Mariana Anna'nın nedimelerinden biri olan eşiyle birlikte yönetimde hâkim bir güç konumunda yer almıştır. Bk. Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 26-27.

⁴⁰⁷ John Lynn, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714 (Modern Wars in Perspective)* (New York: Routledge, 2013), 105-106.

⁴⁰⁸ John Everard Nithard iyi bir papaz, mütedeyyin ve münzevi bir kişiliğe sahip olmakla beraber devlet meseleleri konusunda deneyimsiz ve yetersizdi. Buna rağmen kraliçenin kendisine duyduğu güven dolayısıyla önce Devlet Konsül'üne katılmıştır. Daha sonra Engizisyon Genel Müdürlüğü görevine getirilmiştir. Bununla birlikte Yönetim Komitesi (*Junta de Gobierno*) üyesi olmuştur. Nihayetinde ise *valido* olmuştur. Bk. Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 27, 292, 330-336 ve Lynch, *Crisis and Change*, 361.

⁴⁰⁹ Bu tarihte Fransa ve İspanya arasında imzalanan Aix-la-Chapelle Antlaşması için bk. Claude T. Macintosh, "French Diplomacy during the War of Devolution, the Triple Alliance and the Treaty of Aix-la-Chapelle" (PhD diss., Ohio State University, 1973).

⁴¹⁰ Portekiz'in bağımsızlığının İspanya' tarafından kabul edilmesi süreci için bk. Rafael V. Ramírez, *La Rebelión de Portugal 1640-80. Guerra, conflicto y poderes en la monarquía hispánica* (Valladolid: Junta de Castilla y León, 1998).

⁴¹¹ Bk. Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 26-27 ve Lynch, *Crisis and Change*, 366.

görevden ayrılmak zorunda bırakılmasıyla 1677 yılından itibaren II. Carlos'un üvey kardeşi olan Don Juan José, Eylül 1679'daki ölümüne kadar merkezî idareyi elinde tutmaya çalışmıştır.⁴¹² Bu arada İspanya'nın merkezî idaresindeki bu boşluktan yararlanmak isteyen XIV. Louis, 1672 yılında İspanya'nın Hollanda topraklarından biraz daha almak için başka bir savaş başlattı ve 1678 yılında imzalanan Nijmegen Antlaşması'yla da bunu başarmıştır.⁴¹³

İspanyol İmparatorluğu'nda II. Carlos, 1675'te artık resmen tahta geçecek yaşa geldiğinde bile henüz hayatı boyunca ölümünün an meselesi olduğu dedikoduları çevresinden yok olmamış on dört yaşında hastalıklı bir gençti.⁴¹⁴ II. Carlos, Habsburg hanedanında yüzyıllardır yapılan akraba evliliklerinin bir sonucu olarak dünyaya gelmiş olsa da Habsburg hanedanı için çok yararlı olmuş akıllılık ve devlet adamlığı özelliklerini almamıştı. Bununla birlikte, 1679 yılında XIV. Louis'nin yeğeni olan Fransız Orleans prensesi Marie Louise ile evlenmiştir.⁴¹⁵ İspanya'da 1680'lere gelindiğinde yükselen enflasyon siyasi hiziplerin yüzleşemeyeceği bir kriz yaratması üzerine, II. Carlos sürpriz bir şekilde krizi yok etmesi için sert ve yetenekli biri olan VIII. Medinaceli Dükü Juan Francisco de la Cerda'yı *valido* olarak atamıştır.⁴¹⁶ Medinaceli Dükü vakit kaybetmeden fiyatları bir gecede yarıya indirerek tüm ekonomide şok etkisi yaratan bir revalüasyonu uygulamaya koymuştur. Bu revalüasyon, şüphesiz toplumun tüm katmanlarında kısa vadeli ciddi sıkıntılara yol açsa da ekonominin özellikle de paranın bir dengeye oturmasını sağlamıştır.⁴¹⁷ Bununla birlikte, 1677-1685 arasında baş gösteren ve yaklaşık 250 bin kişinin ölümüne yol açan bir dizi salgın hastalık Medinaceli Dükü'nün görevini sürdürmesini giderek zorlaştırmıştır.⁴¹⁸ Ama her şeye rağmen bu salgın da, tıpkı önceki salgınlarda olduğu gibi nüfusun azalması arazi kullanımı üzerindeki baskıyı azaltırken, geride kalanlar için daha çok fırsat doğurmuştur. Nitekim 1680'lerden itibaren, özellikle Katalonya ve Valencia'nın Akdeniz kıyısındaki topraklarında olmak üzere, tüm İspanya'da ekonominin büyüdüğüne dair kesin işaretler görülmektedir.⁴¹⁹ Buna rağmen, Medinaceli Dükü sarayda yaşanan hizip çatışmaları neticesinde 1685 yılında görevden alınmıştır.⁴²⁰

Medinaceli Dükü'nün 1685'te görevden alınmasıyla *valido*luk görevi Oropesa Kontu Manuel Joaquín Álvarez de Toledo'ya verilmiştir. O da yüksek düzeyde bir asil

⁴¹² Devlet yönetiminde hiçbir yeteneği yoktu, tek özelliği IV. Felipe'nin gayrimeşru çocuğu olmasıydı. Don Juan José'nin yönetimi elinde tuttuğu 1677-1679 yılları arasındaki faaliyetleri için bk. Albrecht G. von Kalnein, *Juan José de Austria en la España de Carlos II* (Lleida: Editorial Milenio, 2001).

⁴¹³ Bk. Hans Bots (ed.), *The Peace of Nijmegen 1676-1678/79/La paix de Nimègue 1676-1678/79* (Amsterdam: Holland University Press, 1980).

⁴¹⁴ Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 20-21. II. Carlos'un hastalığı hakkında detaylı bilgi için bk. Gargantilla, *Enfermedades de los reyes de España*.

⁴¹⁵ Bu evlilik Fransa'nın İspanya sarayındaki nüfuzunu artırmasını sağlamıştır. Bk. Martinez, "Los Grandes", 117.

⁴¹⁶ Storrs, *The Resilience of the Spanish Monarchy*, 159.

⁴¹⁷ Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 103-105.

⁴¹⁸ Lynch, *Crisis and Change*, 395.

⁴¹⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 67-112.

⁴²⁰ Kamen, *Spain*, 279.

ve İspanya'daki en zengin kişilerden biriydi. Oropesa Kontu, bir vergi, reformundan ve bürokrasiyi modernleştirme çalışmalarından oluşan zorlu bir programı uygulamıştır. Bu reformlar İspanya'nın siyasi ve sosyal elitlerinden birçok kişinin gelirlerini düşürdüğü için kont özellikle sarayda epey düşman edinmiştir. Nitekim bunun neticesinde Marie Louise'nin 1689'da ölmesi üzerine, II. Carlos'un ertesi yıl ikinci evliliğini yaptığı Alman prensesi olan yeni Kraliçe Neuburglu Mariana⁴²¹ tarafından 1691 yılında istifaya zorlanmıştır.⁴²² Oropesa Kontu'nun 1691'de istifasından sonra, Kraliçe Neuburglu Mariana'nın öfke nöbetlerine ve hizipçilerin entrikalarına maruz kalan kral, kendini kendi sarayında kuşatılmış halde hissederken merkezî idare tamamen kraliçenin öncülüğünde Alman bir grubun eline geçmiştir. Söz konusu Alman grubun en önemli danışmanı Kraliçe Neuburglu Mariana'nın sekreteri olan Henry Wiser idi. Kraliçe Neuburglu Mariana'nın liderliğindeki Alman grubun 1691-1698 yılları arasında merkezî idaredeki etkin rolüne rağmen yine de bu süreçte yürütme gücünün Almanlara karşı düşmanca bir politika izleyen İspanyol aristokratların elinde olduğu söylenebilir.⁴²³

İspanya'da II. Carlos'un Zaman içinde, yaptığı iki evliliğe ve gösterilen olağanüstü çabalara rağmen veliaht bırakamayacağı da anlaşılmıştı.⁴²⁴ Ayrıca giderek artan hastalığı 1680'lerin sonlarından itibaren kendisinden sonra tahta kimin geçeceği sorunu ortaya çıkarmıştı. Böyle olunca, Avrupa'nın her yanındaki krallar ve diplomatlar İspanya'daki Habsburg kolunun II. Carlos ile birlikte yok olacağının farkındaydılar. Tek soru, İspanya'nın düşmanlarının ve müttefiklerinin, ortadaki ganimeti paylaşmak için onun ölümünü beklemelerinin gerekip gerekmediğiydi. Ama Fransa'nın artan gücü ve bunun oluşturduğu tehdit, bu konuda karar vermelerine yardımcı olacaktı. Nitekim Fransa Kralı XIV. Louis İspanya üzerindeki amaçlarını tam anlamıyla gerçekleştirmek için 1688 Hollanda ve diğer yerlerdeki toprakları ele geçirince, İspanya'nın Hollanda ve İngiltere gibi eski düşmanları ve Avusturya İspanya'nın tek başına Fransa'ya karşı koyamayacağını bildiklerinden İspanya'yla ittifak yaptılar. Böylece Fransa ve oluşan ittifak arasında 1688'de başlayan ve tarihte "Dokuz Yıl Savaşları" olarak bilinen savaşlar 1697 yılında kadar sürerken aynı yapılan Ryswick Antlaşması'yla son bulmuştur.⁴²⁵ Bu sırada İspanya'daki Habsburg kolunun II. Carlos ile birlikte yok olacağının farkında olan başta Fransa olmak üzere Avrupa'daki devletler birtakım

⁴²¹ Yeni Kraliçe Mariana ve maiyeti bu süreçte İspanyol İmparatorluğu'nun otorite boşluğundan faydalanmaktan geri kalmamış Almanya'nın menfaatlerini kollamışlardır. Neuburglu Mariana hakkında detaylı bilgi için bk. Adalberto de Baviera, *Mariana de Neoburgo, Reina de España* (Madrid: Espasa-Calpe, 1938).

⁴²² Bk. Carmen S. Ayán, "Reformismo y Real Hacienda: Oropesa y Medinaceli", *Nobleza y sociedad en la España moderna* içinde, ed. María del Carmen Iglesias (Madrid: Nobel, 1995), 157-184.

⁴²³ Kamen, *Spain*, 280.

⁴²⁴ Storrs, *The Resilience of the Spanish Monarchy*, 8.

⁴²⁵ Lynn, *The Wars of Louis XIV*, 191-265; George Clark, "The Character of the Nine Years War, 1688-97", *Cambridge Historical Journal* 11/2 (1954): 168-182; aynı yazar, "From the Nine Years War to the War of the Spanish Succession", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. John S. Bromley, 14 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), VI: 381-409 ve John Childs, *The Nine Years' War and the British Army* (Manchester: Manchester University Press, 1991).

girişimlere başlamışlardır. Bu bağlamda 1697’de imzalanan Ryswick Antlaşması’nın ardından XIV. Louis, II. Carlos’un yaklaşan ölümünde sonra İspanyol İmparatorluğu’nu bölmek için Avrupalı devletlerle gizli bir paylaşma ittifakları yapmıştır. Bu bağlamda İngiltere ve Fransa arasında 1698’de “Birinci Taksim Antlaşması” yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre, II. Carlos’un ölümünden sonra yerine İspanya tahtına Bavyera Elektör Prensi Joseph Ferdinand çıkacaktı. Ancak Joseph Ferdinand’ın Şubat 1699’da aniden ölmesi sebebiyle bu antlaşma hayata geçirilememiştir.⁴²⁶ Bunun üzerine İngiltere ile Fransa arasında Haziran 1699’da bu defa “İkinci Taksim Antlaşması” imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre ise, II. Carlos’un ölümünden sonra Kutsal Roma İmparatoru ve aynı zamanda Avusturya Kralı I. Leopold’un oğlu Karl; İspanya, İspanya’nın denizasıırı toprakları ve Güney Hollanda’ya kral olacaktı. Fransa ise dükalıklarını İspanyol İmparatorluğu dâhilinde olan Napoli ve Milano ile değiştirecekti.⁴²⁷ İspanya verasetine tek başına hâkim olmak isteyen Kutsal Roma İmparatoru ve Avusturya Kralı I. Leopold, Fransa’nın Napoli ve Milano’yu kendi dükalıkları değiştirmesini kabul etmeyerek yapılan bu antlaşmaya karşı çıkmıştır. Leopold’un bu antlaşmanın ön gördüğü paylaşımı kabul etmeyip İspanya verasetinde tek söz sahibi olmak istemesinde şüphesiz 1693-1699 yılları arasında Osmanlı’ya karşı yapılan savaşlarda Avusturya’nın en kârlı çıkan devlet olmasının rolü de bulunmaktaydı.⁴²⁸ Sebepleri farklı olmakla beraber, Avusturya’nın yanı sıra İspanya da İkinci Taksim Antlaşması’na karşı çıkmıştır. Ancak buna rağmen ileri gelen İspanyol devlet adamları 1700 yılında hasta yatağında II. Carlos’u; kendisinden sonra İspanyol İmparatorluğu’nun bütünlüğünü koruyabilecek tek kuvvetin Fransa olduğuna ikna edip vasiyetname imzalamasını sağlamışlardır. Bu vasiyetnameye göre, Carlos’un ölümünden sonra yerine İspanya tahtına Fransa Kralı XIV. Louis’nin torunu olan Anjou Dükü Philippe geçecekti.⁴²⁹ İspanyol devlet adamlarının bu hamlesinin temel amacı İngiltere-Fransa ittifakını parçalamaktı ve bunda başarılı olmuşlardır. Nitekim yukarıda da yeri geldiğinde belirtildiği üzere, İspanya ile Fransa arasında iki yüzyıldır aralıklı olarak devam eden savaşlar aynı zamanda İspanyol Habsburg ile Fransız Valois ve Bourbon hanedanları arasında bir dizi evliliğe de yol açmış ve XIV. Louis her ne kadar geçen kırk yıl içinde İspanya’ya karşı kararlı bir düşmanlık gütmüş olsa bile, bu evlilikler nedeniyle İspanyol tahtında hanedan bağlarını neden gösterebileceği en geçerli iddialardan birine sahip duruma gelmişti. Ama tahta geçme hakkının kendisinde olduğunu iddia etmesi, kesinlikle bir başka savaşı

⁴²⁶ Roland D. Hussey, “The Spanish Empire under Foreign Pressures, 1688–1715”, *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. John S. Bromley (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 358.

⁴²⁷ John C. Rule, “The Partition Treaties, 1698–1700: A European View”, *Redefining William III: The Impact of the King-Stadholder in International Context* içinde, ed. E. Mijers ve D. Onnekink (Ashgate Publishing, 2007), 91-108 ve David Onnekink, “Anglo-French Negotiations on the Spanish Partition Treaties (1698–1700): A Re-evaluation”, *The Contending Kingdoms: France and England, 1420–1700* içinde, ed. Glenn Richardson (Aldershot: Ashgate, 2008), 161–177.

⁴²⁸ Clark, “The War of the Spanish Succession”, 395-396 ve Christoph Kampmann, “Leopoldo I: La política imperial, los derechos dinásticos y la sucesión española”, *Europa y los tratados de reparto de la Monarquía de España, 1668-1700* içinde, ed. Luis Ribot ve José Maria Iñurrítegui (Madrid: Biblioteca Nueva, 2016), 173-194.

⁴²⁹ Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 390-392.

başlatacaktı. Oysa savaşmak yerine torunlarından birinin İspanya imparatorluğunda Fransa'nın menfaatlerini koruyacak bir unsur olarak bulunması onun için yeterliydi. Bu doğrultuda 1 Kasım 1700'de II. Carlos öldüğünde Fransa Kralı XIV. Louis, torunu Anjou Dükü Philippe'nin V. Felipe olarak İspanya'nın Bourbon hanedanından gelme ilk kralı seçilmesini hemen tanıdı.⁴³⁰

XIV. Louis'in torunu Anjou Dükü Philippe'yi V. Felipe olarak İspanya kralı olarak tanınması aynı zamanda "İspanya Veraset Savaşları"na giden süreci başlatmıştır. Zira bu durum başta Kutsal Roma İmparatoru ve Avusturya Kralı I. Leopold olmak üzere diğer Avrupalı devletler tarafından kabul görmemiştir. Bu durumun İspanya'yı Fransa'nın nüfuzu altına sokacağını bunun da İspanya üzerindeki emellerinden vazgeçmek anlamına geleceğinin farkında olan Kutsal Roma İmparatoru ve Avusturya Kralı I. Leopold derhal Fransa karşıtı bir ittifak arayışına girmiştir.⁴³¹ Bu sırada V. Felipe'nin Fransa lehine aldığı kararlar ve danışmanlarını Fransızlardan seçmesi gibi hususlar Fransa'ya karşı temelde İngiltere, Kutsal Roma İmparatorluğu, Avusturya ve Hollanda'dan oluşan bir ittifakın oluşmasını sağlamıştır.⁴³² Fransa ve ittifak arasında başlayan ve "İspanya Veraset Savaşları" olarak bilinen savaşlar Fransa ve ittifak güçleri arasında 1713 Nisan'ından 1714 Eylül ayına ve İspanya ile diğer devletlerarasında 13 Temmuz 1713'ten 7 Eylül 1714'e kadar süren bir dizi antlaşmayı ifade eden Utrecht Barışı ile son bulurken Bourbon hanedanından V. Felipe (1700-1746)⁴³³ tahta kalmaya devam etmiştir.⁴³⁴ Netice itibarıyla, 18. yüzyıla girilirken, İspanya'da hanedan değişmiş ve hala en geniş denizasıırı topraklara sahip ülkesi olmakla beraber, İspanya'nın artık Avupa'nın en büyük gücü olmadığı daha net bir şekilde görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yukarıda ortaya konulduğu şekliyle 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî idare yapısındaki durum, İspanyol İmparatorluğu'nun merkezî idare yapısı temelinde değerlendirildiğinde; sonuçları itibarıyla benzer bir durumdan söz etmek mümkündür. Nitekim görüldüğü üzere, her iki imparatorlukta da önceki bölümde ortaya konulan merkezî idaredeki yeni eğilimler çerçevesinde önceki dönemin temel karakteristiğini yansıtan mutkakiyetçi yapının zayıfladığı ve buna bağlı

⁴³⁰ Hussey, "The Spanish Empire under Foreign Pressures", 361-362.

⁴³¹ Clark, "The War of the Spanish Succession", 401-402.

⁴³² *Age*, 406.

⁴³³ V. Felipe için bk. John Lynch, *Bourbon Spain: 1700-1808* (Oxford: Basil Blackwell, 1989) ve Henry Kamen, *Philip V of Spain: The King who Reigned Twice* (London: Yale University Press, 2001).

⁴³⁴ İspanya Veraset Savaşları bk. Mark A. Thomson, "Louis XIV and the Origins of the War of the Spanish Succession", *Transactions of the Royal Historical Society* 4 (1954): 111-134; Henry Kamen, *The War of Succession in Spain 1700-15* (Indiana University Press, 1969); Augustus J. Veenendaal, "The War of the Spanish Succession in Europe", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. John Selwyn Bromley, 14. Cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), VI: 410-445; Harry G. Pitt, "The Pacification of Utrecht", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. John S. Bromley, 14. cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), VI: 446-479 ve James Falkner, *The War of the Spanish Succession 1701-1714* (UK: Pen and Sword, 2015).

olarak da güç dengelerinin değiştiği tespit edilmektedir. Osmanlıda 16. yüzyılın sonlarından itibaren mutlakıyetçi yapının zayıflamasıyla tedricen harem, kapıkulu sipahileri, ulema ve veziriazamlar merkezî idarede etkin güçler olarak ortaya çıkıp özellikle de 17. yüzyılda merkezî idarede belirleyici ve yönlendirici olmuşlardır. Nitekim 1623-1632 yılları arası dönem, IV. Murad'ın çocuk yaşta olmasından dolayı Kösem Sultan İktidarı olarak nitelendirilmektedir. Bu döneme ait kaynaklarda bu durumu açıkça görmek mümkündür. Ayrıca 1648-1651 yılları arasında Kösem Sultan ile birlikte ocak ağaları, 1651-1656 yılları arasında ise Hatice Turhan Sultan ile birlikte Darussaade ağası yönetimde etkili olmuştur. 1656'dan sonra ise veziriazamlar (Köprülüler) etkili olmuştur. İspanya'da ise III. Felipe dönemi (1598-1621) merkezi idarede önemli değişikliklerin olduğu bir dönemi ifade etmektedir. İspanya'da II. Felipe'nin 1598'deki ölümünden sonra mutlakıyetçi yapının zayıflaması Osmanlı'dan farklı olarak daha ziyade III. Felipe'nin kendi yapısı ve uygulamalarının bir sonucu olmuştur. Nitekim bu dönemden itibaren kralın gözdesi aristokrat olarak nitelendirilen en üst düzey aristokratlardan *validoların* yönetimde belirleyici güç olması, kendi tercihi olmuştur. Bu durum IV. Felipe döneminde (1621-1665) de devam etmiştir. III. Felipe döneminde Lerma Dükü, IV. Felipe döneminde ise Olivares Dükü yönetimle ilgili kararların alınıp uygulanmasında tam yetki sahibi olmuşlardır. Oysa bu durum II. Felipe'nin en çok karşı çıktığı durumdu. Bu noktada II. Carlos dönemi (1665-1700) ayrı tutulabilir. Çünkü II. Carlos'un dört yaşında tahta geçmesinin yanı sıra hastalıklı yapısı bu dönemde merkezî idarede annesi, eşleri, naipleri, bürokratların tamamen hâkim olmasında önemli rol yol oynamıştır. Sonuç olarak, 16. yüzyılda bir taraftan Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman, diğer taraftan V. Carlos ve II. Felipe gibi hükümdarlar tarafından mutlak otorite yönetilen Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının merkezî idarelerindeki bu durum, 17. yüzyılda yerini birçok farklı güç dengesinin hâkim olduğu bir yapıya bırakmıştır.

5. EKONOMİK VE SOSYAL DÖNÜŞÜMÜ HAZIRLAYAN SÜREÇ, KOŞUL VE DİNAMİKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

5.1. Nüfus Artışı

Nüfus, tarihsel süreçte devletlerin kuruluşlarından çöküşlerine kadar geçirdikleri tüm aşamaların her zaman en önemli faktörlerinden birisi olarak ön plana çıkmıştır. Tarih araştırmaları, nüfusta görülen büyük artış veya düşüş dönemlerinin devletlerin iktisadi ve toplum yapılarında ortaya çıkan değişim ve dönüşümlerin temel belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir. Nüfus artışı ile iktisadi gelişme arasındaki ilişkide hangi unsurun diğerini harekete geçirdiği konusunda muhtelif yaklaşımlar söz konusu olmakla beraber, nüfus miktarı ve onun gelişim eğiliminin iktisadi büyüme veya küçülmenin en önemli sebeplerinden biri olduğu kabul edilmektedir.

Nüfusun devletlerin iktisadi ve toplum yapılarında ortaya çıkan değişim ve dönüşümlerin temel belirleyicilerden biri olduğu gerçeği şüphesiz Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları için de geçerlidir. Nitekim iki imparatorlukta da 16. yüzyıl sonlarında yaşanan nüfus artışının ekonomik ve sosyal yapılarında ortaya çıkan dönüşümlerde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıl sonlarında nüfusun durumuna bakılabilir. Ancak bu noktada öncelikle bu dönem özelinde Osmanlı demografi tarihinin kaynaklarına bakmak yerinde olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl nüfusu ile ilgili verileri ihtiva eden temel kaynakları vergi kaynaklarının tespiti amacıyla tutulan defterler oluşturmaktadır. Bu defterlerin en kapsamlıları *tahrir defterleridir*. Osmanlıda tımar sisteminin uygulandığı yerlerde, bazen muaf kişiler de kaydedilmekle birlikte, genel anlamda vergi mükelleflerinin adları, ödemekle yükümlü oldukları vergiler ve bu vergilerin kimler tarafından tasarruf edileceği gibi hususlar tafsilatlı olarak tahrir defterlerine kaydedilmekteydi.⁴³⁵ Tahrir defterleri, bu şekilde vergilendirilebilir ekonomik faaliyetlerin yanı sıra insan unsurunun kaydını içermesi bakımından Osmanlı demografi tarihi çalışmalarının temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. 15. yüzyıldan itibaren örneklerine rastlanılan bu defterler, 16. yüzyıl sonlarından itibaren tımar sisteminin de bozulmasıyla ortadan kalkmıştır.⁴³⁶

16. yüzyıl Osmanlı demografi tarihi çalışmalarının diğer önemli kaynakları ise gayrimüslim tebaanın ödemekle yükümlü olduğu *cizye* vergisi için tutulan defterleridir.

⁴³⁵ Ömer L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* II/1 (1940): 20-59; aynı yazar, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* II/2 (1941): 214-247 ve Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, 2 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), I: 132-139.

⁴³⁶ Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları' ve Osmanlı Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 1-3.

Cizye defterlerine 15. yüzyıl sonlarından itibaren rastlanmakla birlikte,⁴³⁷ cizye vergisi bu dönemde genel anlamda yapılan tahrirlerin tafsilatlı verileri üzerinden hesaplanmış ve bu çerçevede toplanmıştır. Cizye için gerçek anlamda ancak 16. yüzyıl sonlarında müstakil defterler düzenlenmiştir. 17. yüzyılda ise sayılarında büyük artış görülmüştür. Cizye defterleri, gerek sistematikleri gerekse amaçları bakımından klasik tahrirlerin birer uzantısı niteliği taşımaktadır. Tahrir defterleri, temelde tımar sistemi çerçevesinde merkezî hazinenin muhtelif vergi kalemlerini ihtiva ederken, buna karşılık cizye defterleri, 16. yüzyıl sonlarında itibaren devletin en önemli gelir kaynakları haline gelen cizye vergisi özelinde hazırlanmıştır. Yani tahrir defterlerinden farklı olarak cizye defterleri, sadece söz konusu vergiyi ödemekle mükellef nüfusa dair verileri ihtiva etmektedir.⁴³⁸ Cizye defterleri, bu yönleriyle Osmanlı demografi tarihi çalışmalarının temel kaynakları arasında yer almaktadır. Bunlara rağmen yukarıda da belirtildiği gibi, 16. yüzyıl Osmanlı nüfusu söz konusu olduğunda, bu defterlerin en kapsamlılarının tahrir defterleri olduğunu söylemek mümkündür.

Tahrir defterlerinde vergi mükellefleri öncelikle tasarruf ettikleri toprağın miktarı, tasarruflarında tapulu toprakları yoksa ise de medenî durumları göz önünde bulundurularak kaydedilmekteydi. Bunlar, tahrir defterlerine bir vergi ve nüfus birimi olan “hâne (köylü ailesi)”⁴³⁹ esasına dayanılarak yazılmaktaydı. Bu bağlamda bir çiftlik⁴⁴⁰ miktarı toprağı bulunan hâne sahibi çift, elindeki toprak miktarı bunun yarısı ise *nim-çift*, yarım çiftlikten daha az toprağı bulunanlar ise *bennâk* veya *ekinlü-bennâk* olarak kaydedilmekteydi. Toprağı bulunmayanlar ise genellikle *caba-bennâk* bazen de *kara* şeklinde kaydedilmekteydi. Kimi zaman sadece evli-bekâr (müzevvec-mücerret veya hâne-mücerret) ayrımıyla yazıldığı da görülmektedir. Gayrimüslimlerde ise, genel anlamda *müzevvec-mücerred* (evli-bekâr) ayrımı temelinde ve hâne sahibi dul kadınlar da *bive* olarak kaydedilirdi.⁴⁴¹ Bu noktada hânenin bir evde yaşayan herkesi değil, kendine ait bir gelir kaynağı bulunan evli çiftleri ifade ettiğini belirtmek gerekir. Yani babasıyla aynı evde otursa bile evli ve ayrı bir gelir kaynağı olan bir erkek evlat, ayrı bir hâneyi ifade etmektedir. Kısacası hâne halkı, tahrir defterlerindeki kullanımıyla ekonomik bakımdan bağımsız bir aile anlamına gelmektedir.⁴⁴² Bu durum, aynı zamanda tahrir defterlerinin Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfus verilerine dair kaynak

⁴³⁷ Detaylı bilgi için bk. Ömer L. Barkan, “894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları”, *Belgeler I/I* (1964): 1-117.

⁴³⁸ Oktay Özel, “Avârız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik* içinde, ed. Halil İncılık ve Şevket Pamuk (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001), 35-37.

⁴³⁹ Detaylı bilgi bk. Nejat Göyünç, “Hâne”, *DİA*, c. 15 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 552-553.

⁴⁴⁰ Çiftlik terimi, Osmanlı arazi sisteminde tarım yapılan belirli büyüklükteki toprağı ifade etmek için kullanılmaktaydı. Bir çiftlik toprağının miktarı kanunnamelerle belirlenmiş olup toprağın verimlilik durumuna göre ortalama 60 ile 150 dönüm arasında değişebilmekteydi. Bk. Halil İncılık, “Çiftlik”, *DİA*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 313-314. Bu konuda detaylı bilgi için ayrıca bk. Halil İncılık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüşumu”, *Belleten XXIII/92* (1959): 575-610;

⁴⁴¹ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik* içinde, ed. Halil İncılık ve Şevket Pamuk (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001), 18; aynı yazar, “Tahrir”, *DİA*, c. 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 427.

⁴⁴² İncılık ve Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, I: 25.

olarak kullanılması konusundaki tartışmaların temel noktasını oluşturmaktadır. Zira ekonomik bakımdan bağımsız bir aile anlamında kullandığı konusunda fikir birliği söz konusu ise iken bölgesel farklılıklar göstermesi sebebiyle bir hânenin kaç kişilik bir aileyi ifade ettiği meselesi üzerinde ortak bir görüşün olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu alandaki çalışmaların öncüsü Ömer L. Barkan hâneyi yani aileyi 5 kişi olarak kabul eden görüşü⁴⁴³ genel anlamda kabul görmekle beraber, hâne katsayısının daha fazla ya da daha az olduğunu savunan görüşler de bulunmaktadır. Örneğin Josiah C. Russell 3,5; Michael A. Cook 4,5; Bruce McGowan ise 16. yüzyılın ikinci yarısında Semendire sancağında 3,57; Segedin’de 4,59; D’Ula’da 5,26 ve Srem’de 6 katsayısını uygun bulmaktadır.⁴⁴⁴ Temel vergi birimi olan hânenin kaç kişiden oluştuğuna dair farklı görüşlerin olması, kimi zaman vergiden muaf kişiler de yazılmakla beraber çoğunlukla sadece vergi mükellefi kişilerin yazılması ve defterlerin verdikleri istatistiki verilerin derlenmesi ile ispatı konusunda karşılaşılan zorluklara rağmen, bu hususlar göz önünde bulundurularak kesin bir doğruluk iddiasında bulunmadan tahrir defterleri temelinde Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. yüzyıldaki nüfus yapısının temel eğilimlerini ortaya çıkarmak mümkündür. Bu bağlamda tahrir kayıtlarından yola çıkarak Osmanlı nüfusuyla ilgili yapılan çalışmalara öncülük eden Ömer L. Barkan, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerini esas alarak önemli bilgiler ortaya koymuştur.⁴⁴⁵ Ancak yukarıda da açıklandığı üzere 15. yüzyıla ait tahrir defterlerinin sayısı az olup buna bağlı olarak içerdikleri bilgiler de sınırlıdır. 16. yüzyılın başlarından itibaren tahrirlerin sayısının artmasıyla birlikte defterlerin sunduğu veriler Osmanlı nüfusunun seyrinin izlenmesine imkân tanımaktadır.⁴⁴⁶ Aşağıda söz konusu veriler çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. yüzyıldaki nüfus seyri ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Tahrir defterleri temelinde çalışmalar yapan Ömer L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. yüzyıl başları ve sonlarında nüfusu için tahminlerinde bulunmuştur. Barkan, 1520’li yıllarda henüz savaş sahası halinde harap ve tenha olan Anadolu’nun doğusu ve Irak bölgesi ile Tuna’nın ötesinde kalan bölgeler dışında imparatorluk toplam nüfusunun Anadolu ve Balkanlarda 12-13 milyon civarında olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁷ 1520-30’lardaki Osmanlı toplam nüfusunun dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

⁴⁴³ Barkan, “‘Tarihi Demografi Araştırmaları’”, 12.

⁴⁴⁴ Bk. Göyünç, “Hâne”, 552.

⁴⁴⁵ Barkan, “‘Tarihi Demografi Araştırmaları’”; aynı yazar, “Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, *Studies in the Economic History of the Middle East From the Rise of Islam to the Present Day* içinde, ed. Michael A. Cook (London: Routledge, 2014), 163-171.

⁴⁴⁶ Yunus Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 537.

⁴⁴⁷ Barkan, “‘Tarihi Demografi Araştırmaları’”; 14-20.

Tablo 5.1. 1520-1530'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusu (Hâne Olarak)⁴⁴⁸

Bölge	1520-1530
Anadolu (Malatya, Kemah ve Bayburt gibi doğu sancakları hariç)	872.610
Suriye ve Filistin	131.834
Rumeli (Sava ve Tuna'nın güneyi)	1.040.457
Toplam	<u>2.044.900</u>

Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarındaki toplam nüfusu için ise yüzde 60'a kadar doğal bir artış olduğunu kabul etmek ve 1535'ten sonra Avrupa, Akdeniz ve Afrika'da fethedilen bölgelerin nüfusunu eklemek suretiyle 30-35 milyon gibi bir tahminde bulunmaktadır.⁴⁴⁹ Ancak Barkan'ın imparatorluğun 16. yüzyılın başları için ön gördüğü 12-13 milyon nüfusun 16. yüzyıl sonlarına kadar yüzde 60'lık doğal bir artış (bu durumda 19 milyon eder) ve ilhak edilen yerlerin nüfusunun eklenmesi ile 30-35 milyona ulaştığına dair tahmini, özellikle de ilhak edilen yerlerin nüfusuna dair tahmini nispeten abartılı olarak değerlendirilmektedir. Öyle ki Fernand Braudel, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarındaki toplam nüfusu için bölgesel dağılımı Asya 8, Avrupa 8, Mısır 2-3 ve yine Tunus ile Cezayir 2-3 milyon olmak üzere 20-22 milyonluk bir nüfus tahmininde bulunmaktadır.⁴⁵⁰ Bu noktada Braudel, Barkan'ın bu dönemde Akdeniz'in batı yakasında görülen nüfus artışına Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzde 59.9'luk bir artışla dâhil olmasıyla nüfusun 19-20 milyona ulaştığına dair görüşünü mantıklı bulmaktadır; ancak ilhak edilen yerlerin nüfusunun eklenmesiyle 30-35 milyon gibi bir nüfusun ortaya çıktığına dair görüşe katılmamaktadır.⁴⁵¹ Aynı şekilde Halil İnalcık da Barkan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarındaki toplam nüfusu için ön gördüğü 30-35 milyonluk tahmininin izahının güç olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵² Bununla birlikte, vergi mükellefi hâne halkı sayısı temelinde yapılan tüm nüfus tahminlerinin çoğunlukla varsayımsal kalmasına rağmen, kaynakların süreç içerisinde her zaman aynı hâne kavramını kullanmasından dolayı nüfus artış hesaplarının büyük doğruluk payı taşıdığını belirten İnalcık, Barkan'ın hâne halkı sayısındaki artışa dayanan yargısının da bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği ifade etmektedir.⁴⁵³

Yukarıda ortaya konulan verilerde oranlar değişmekle birlikte, her halükarda 16. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluk nüfusunda önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Michael A. Cook, tahrir defterleri temelinde Tokat ve çevresi, Isparta ile Aydın olmak üzere üç bölge üzerinde yaptığı çalışma ile 16. yüzyılda Osmanlıda Anadolu'nun kırsal kesiminde yaşanan nüfus artışını ve bunun sonucu

⁴⁴⁸ Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", 169.

⁴⁴⁹ Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları", 20.

⁴⁵⁰ Braudel, *Akdeniz Dünyası*, I: 265.

⁴⁵¹ *Age.*, 265-266.

⁴⁵² İnalcık, *Economic and Social History*, I: 29 ve aynı yazar, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* 1/3-4 (1978), 75.

⁴⁵³ İnalcık, *Economic and Social History*, I: 28.

olarak ekilebilir toprak miktarındaki artışın yetersizliği açık bir şekilde ortaya koymuştur.⁴⁵⁴ Tahrir defterleri temelinde yapılan diğer bazı çalışmalarda da Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın başlarından yüzyılın sonlarına kadar yüzde yüze yakın bir nüfus artışının meydana geldiğinin tespitini yapmıştır.⁴⁵⁵ Osmanlıda yaşanan bu nüfus artışının doğal artış ve göç boyutu tartışılrsa da Osmanlı coğrafyasının büyük kısmında özellikle de hemen hemen tüm Anadolu'da benzer oranlarda artışların yaşanması, söz konusu bu artışın büyük ölçüde doğal bir artış olduğu görüşünü ön plana çıkarmaktadır.⁴⁵⁶ Bu nüfus artışı Tablo 5.2'de Anadolu'da yer alan beş eyaletteki Müslüman nüfus özelinde ortaya konulmaktadır.

Tablo 5.2. Anadolu'da Nüfus Artışı (Hane Olarak)⁴⁵⁷

Bölge	1520-1530	1570-1580	Artış(%)
Anadolu (Batı Küçük Asya)	474.447	672.512	41.7
Karaman (Orta Küçük Asya)	146.644	268.028	82.8
Zulkadriye (Kırşehir-Maraş havalisi)	69.481	113.028	62.6
Rum-i Kadim (Amasya-Tokat havalisi)	106.062	189.643	79.0
Rum-i Hadis (Trabzon-Malatya havalisi)	75.976	117.263	54.0
Toplam	872.610	1.360.474	

Hâne sayısı 5 katsayısıyla çarpılmak suretiyle, Tablo 5.2'de yer alan beş eyaletin 1530 dolayında 4.636.050 olan nüfusunun 1580'de 6.802.370'e çıktığı görülmektedir. Bu da nüfus artış oranının bölgeden bölgeye yüzde 41 ile 82 arasında değiştiğini göstermektedir.

Tüm bu veriler bir arada değerlendirildiğinde; Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl başlarında Anadolu'nun doğusu ve Irak bölgesi ile Tuna'nın ötesinde kalan bölgeler hariç olmak üzere toplam nüfusu 12-13 milyon civarında iken; bu dönemden itibaren yaşanan doğal nüfus artışına ilhak edilen bölgelerin nüfusunun eklenmesiyle 1580'li gelindiğinde imparatorluğun toplam nüfusu 22-23 milyon civarına çıkmış olmalıdır. 1535'ten sonra imparatorluğa dâhil edilen bölgelerin nüfus yapısı hakkında daha kesin verilerin elde edilmesiyle bu sayının artma ihtimali yüksektir. Bu da 16.

⁴⁵⁴ Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450- 1600* (London: Oxford University Press, 1972).

⁴⁵⁵ Örneğin bk. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)* (Ankara: Türk Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 133; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 243; Mehmet. A. Ünal, *XVI. Asırda Harput Sancağı* (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 101; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus, 1455-1643", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6 (1991): 197; H. İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 178.

⁴⁵⁶ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 47-48.

⁴⁵⁷ Barkan "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", 169.

yüzyıl başlarından itibaren artmaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunda 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde yüzde yüze yakın bir artış yaşandığını göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunda 16. yüzyılın sonlarına doğru yüzde yüze yakın bir artış olduğu ortaya konulduktan sonra İspanya böyle bir durumun söz konusu olup olmadığına bakılabilir. Nüfus konusunda başta Simancas Arşivi (Archivo General de Simancas) ve Batı Hint Adaları Genel Arşivi (Archivo General de Indias) olmak üzere İspanyol arşivleri zengin veriler sunmaktadır. Hatta İspanyol arşivlerinin nüfus konusunda Avrupa'da en zengin ve düzenli kayıtları ihtiva ettiği söylenebilir. Bunda özellikle de V. Carlos (1516-1556) ve II. Felipe (1556-1598) dönemlerinde oluşturulan bürokratik yapı önemli rol oynamıştır. Nitekim sadece 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılda vergi mükelleflerinin tespiti amacıyla altı nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu nüfus sayımlarına ait kayıtların beşi günümüzde Simancas Arşivi'nde ve bir tanesi de Escorial Manastırı Kraliyet Kütüphanesi (Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial)'inde muhafaza edilmektedir.⁴⁵⁸

İspanya'da Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi nüfus ile ilgili verileri ihtiva eden temel kaynakların büyük bir kısmını bu vergi kaynağının tespitine dönük sayım sonuçlarını ifade eden defterler oluşturmaktadır. Vergi mükelleflerinin tespiti amacıyla yapılan altı nüfus sayımının ilki 1491 yılında Katolik Krallar Fernando ve Isabel'in baş denetmeni Alonso de Quintanilla yönetiminde yapılan ve "Censo de Quintanilla" olarak bilinen sayımdır. Bu nüfus sayımına göre, Navarra ve Granada dâhil olmamak üzere İspanya'da 1.500.000 *vecino* bulunmaktadır.⁴⁵⁹ İspanya'da sayımlarda bir vergi birimi olarak kullanılan *vecino*, Osmanlıdaki hâne ile aynı işlevde kullanılmıştır. Osmanlıda hânedeki olduğu gibi İspanya'da *vecino* sayısı ortalama 4.5 ya da 5 rakamıyla çarpılarak toplam nüfus tahmininde bulunmaktadır.⁴⁶⁰ Buna göre, İspanya'da 1491 yılı için 1.500.000 olarak tespit edilen *vecino* sayısı 4.5 katsayısıyla çarpıldığında 6.500.000'lik gibi bir nüfus ortaya çıkmaktadır. Aynı *vecino* sayısı 5 katsayısıyla çarpıldığında ise 7.500.000 toplam nüfusa ulaşılmaktadır. Ancak bu rakamlar toplamda 5.500.000 civarından bir nüfus tahmininde bulunulan söz konusu dönem için oldukça abartılı ve gerçekten uzak olarak değerlendirmektedir.⁴⁶¹

İspanyol İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki nüfusuna ilişkin çağdaş değerlendirmelerin temeli çoğunlukla 1541 yılındaki vergi kaydı olan *Relación* ve 19. yüzyılın başlarında Simancas Arşivi'nde arşivci olan Tomás González'in 1594 yılında yapılan bir nüfus sayımını temel alarak 1530 yılına ilişkin ortaya koyduğu verilere

⁴⁵⁸ Felipe R. Martín, "La población española al comienzo de los tiempos modernos", *Cuadernos de Historia. Anexos de la Revista Hispania* 1 (1967): 190.

⁴⁵⁹ Santiago S. Vidal, "La España de los reyes católicos", *Historia social y económica de España y América* içinde, ed. Jaime Vicens-Vives, 5 cilt. (Barcelona: Editorial Vicens-Vives, 1972), II: 359.

⁴⁶⁰ İspanya'da ilgili dönemin demografik tarihiyle ilgili kaynakların ve kullanılan metotların geniş bir değerlendirmesi için bk. Antonio Domínguez Ortiz, *La sociedad española en el siglo XVII*, 2 cilt. (Madrid: C.S.I.C., 1963, 1970), I: 53-157; Jordi Nadal, *La Poblacion española (siglos XVI a XX)* (Barcelona: Ariel, 1966), 37-88 ve Maria F. Carbajo Isla, *La poblacion de la Villa de Madrid. Desde finales del siglo XVI hasta mediados del siglo XIX* (Madrid: Siglo XXI de España, 1987).

⁴⁶¹ Thomas K. Niehaus, "Population Problems and Land Use in the Writings of the Spanish Arbitristas: Social and Economic Thinkers : 1600-1650" (PhD diss., The University of Texas at Austin, 1976), 27.

dayanmaktadır. Ancak Tomás González'in tarafından sağlanan 1530 yılına ilişkin nüfus verilerinin Ramón Carande gibi tarihçiler tarafından yetersiz bulunduğunu belirtmek gerekir.⁴⁶² Buna rağmen aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, Tomás González en azından İspanya'nın 16. yüzyıldaki şehirlerinin nüfus artış durumları hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Tablo 5.3. 16. Yüzyılda İspanya'da Bazı Şehirlerde Nüfus Değişim Oranları⁴⁶³

Şehir	1530	1594	Artış(%)
Sevilla	45.395	90.00	98,25
Toledo	31.930	54.665	71,20
Segovia	15.020	27.740	84,68
Salamanca	13.110.	24.765	88,90
Burgos	8.600	13.325	54,94
Madrid	4.060	37.500	823,64
Ciudad Rodrigo	5.415	10.045	85,50
Guadalajara	3.880	9.500	144,84
Valladolid	38.100	33.750	-11,41
Córdoba	33.060	31.285	5,36
Medina del Campo	20.680	13.800	-33,26

Tablo 5.3'ten Valladolid ve Medina del Campo dışında Sevilla ve Madrid'te çok daha yüksek oranlarda olmak üzere tüm şehirlerde nüfus artışının söz olduğu görülmektedir. Sevilla'daki yoğun nüfus artışı şehrin bu süreçte Amerika Kıtası'na yapılan göçler ve ticaret konusunda önemli bir liman kenti haline gelmesine bağlanabilir. Bu süreçte Amerika Kıtası'na yoğun bir göç yaşanmakta ve bu göçler büyük oranda Sevilla üzerinden gerçekleşmekteydi. Göç edemeyenler ise Sevilla'ya kalıcı olarak yerleşmekteydi. Madrid'te yaşanan devasa nüfus artışının temel nedeni ise şehrin 1560'larda itibaren II. Felipe tarafından İspanyol İmparatorluğu'nun başkenti haline getirilmesidir. Madrid'in başkent olması beraberinde şehirde canlı bir ekonomik hayat oluşmasını sağlamıştır. Bu durum ise şehrin göç almasında için önemli bir etken teşkil etmiştir. Bu noktada Madrid'teki nüfus artışında Valladolid'deki nüfus düşüşü de etkili olmuştur. Zira Kral Sarayı'nın Valladolid'den Madrid'e taşınmasıyla birlikte Valladolid'den Madrid'e önemli bir nüfus akışının olması muhtemeldir. Medina del Campo'da görülen nüfus düşüşünün sebebi ise tamamıyla ekonomiktir. Şehrin bu süreçte ticari önemini kaybetmesi beraberinde şehirden dışarıya bir nüfus akışına yol açmıştır.⁴⁶⁴

1541 yılındaki vergi kaydı olan *Relación*⁴⁶⁵ temelinde Carande, Kastilya Krallığı için 1.179.303 hane tespit etmektedir. Carande, bu vecino sayısını 5 katsayısıyla

⁴⁶² Ramón Carande, *Carlos V y Sus Banqueros*, 3 cilt. (Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1965), I: 57-61.

⁴⁶³ Carande, *Carlos V y Sus Banqueros*, I: 60.

⁴⁶⁴ Niehaus, "Population Problems", 27.

⁴⁶⁵ Bu kayıtlar *Colección de documentos inéditos para la historia de España* (Madrid: Imprenta de la viuda de Calero, 1848), XIII: 521-530'da yer almaktadır.

çarparak Kastilya Krallığı'nın bu tarihteki nüfusu için 5.896.515'lik bir sonuca ulaşmaktadır. Bununla birlikte, *Relación*'nın dışında tutulan 375.000 Morisco'yu da eklemek suretiyle 6.271.515 sayısına ulaşmaktadır.⁴⁶⁶ Ancak Fernand Braudel'in 1541 yılı için tespit ettiği vecino sayısı aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere 890.000'dir. Braudel 890,000 vecino sayısını 4.5 katsayısıyla çarparak 1541 yılı için 4.005.000 toplam nüfus tespitinde bulunmaktadır. Braudel'in Kastilya Krallığı'na bağlı şehirlerin 1530, 1541 ve 1590 yıllarındaki nüfusu ve değişim oranları ile krallığın toplam nüfusu ve değişim oranları ilgili olarak aşağıda gibi bir tablo ortaya koymaktadır.

Tablo 5.4. 16. Yüzyılda Kastilya Krallığı'na Bağlı Kentlerde Nüfus Artışı ⁴⁶⁷

Bölge	1530	1541	1590	Artış(%)
Burgos	83,440	63,684	96,166	15
Soria	29,126	32,763	38,234	31
Valladolid	43,749	43,787	55,605	27
León	28,788	59,360	97,110	237
Zamora	31,398	86,278	146,021	365
Toro	37,117	41,230	51,352	38
Salamanca	122,980	133,320	176,708	44
Avila	28,321	31,153	37,756	33
Segovia	31,878	33,795	41,413	30
Guadalajara	24,034	26,257	37,901	58
Madrid	12,399	13,312	31,932	158
Toledo	53,943	80,957	147,549	174
Murcia	-	19,260	28,470	-
Cuenca	29,740	33,341	65,368	120
Sevilla	73,522	80,357	114,738	56
Córdoba	31,735	34,379	46,209	46
Jaén	24,469	35,167	55,684	128
Granada	-	41,800	48,021	-
Toplam Vecino	686,639	890,000	1,316,237	
Toplam Nüfus(Vecino X 4.5)	3,089,875	4,005,000	5,923,066	91,69

Braudel ve Carande'nin 1541 yılı toplam nüfusuna ilişkin verileri arasındaki fark, tespit ettikleri vecino sayısının yanı sıra vecino için temel aldıkları katsayısından kaynaklanmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, Carande vecino sayısını 5 katsayısıyla çarparak toplam nüfusa ulaşırken, Braudel vecino için İspanya'da tarihî demografik çalışmalarda ekseriyetle kullanılan 4.5 katsayısını temel almıştır.

Akdeniz nüfusu üzerine yaptığı çalışmasında 1500 yılında toplam nüfusun 30-35 milyon civarında olduğunu ve 16. yüzyılın sonuna doğru nüfusun ikiye katlanarak 60-70 milyona ulaştığı sonucuna varan Braudel, yukarıdaki tabloda ortaya koyduğu üzere, Akdeniz genelindeki bu nüfus artışına Kastilya Krallığı'nın 1530'da 3 milyon civarında olan nüfusunun 1591'de 6 milyon civarına ulaşarak yüzde 100'lük bir artışla dâhil

⁴⁶⁶ Carande, *Carlos V y Sus Banqueros*, 57-61.

⁴⁶⁷ Braudel, *Akdeniz Dünyası*, I: 271.

olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁸ Bruadel'in yüzde 100'lük bir artış öngören tezine karşılık 16. yüzyılda İspanya'da nüfus artışın yüzde 80 civarında olduğunu savunan çalışmalar da söz konusudur.⁴⁶⁹ Fakat öyle ya da böyle, 16. yüzyılda Akdeniz'in geneline paralel olarak İspanya'da önemli bir nüfus artışının olduğu muhakkaktır. İspanyol İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki nüfusuna ilişkin değerlendirmeler Kastilya Krallığı ile birlikte diğer krallıkları da dâhil edecek şekilde genişletildiğinde, 16. yüzyılın sonları için yapılan toplam nüfus tahmini 8 milyon civarındadır.⁴⁷⁰

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyıl sonlarındaki nüfus durumları karşılaştırıldığında; öncelikle her iki imparatorlukta da sanayi öncesi dönemin teknik koşullarında nüfusun gelişimini tam anlamıyla takip etmenin pek mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Osmanlıda olduğu gibi, İspanya'da da 16. yüzyıl nüfusu ancak vergi kaynaklarının tespiti amacıyla tutulan kayıtlardan takip edilebilmektedir. Osmanlıda vergi kaynaklarının tespiti amacıyla tutulan tahrir defterlerine benzer şekilde İspanya'da söz konusu dönemde nüfus sayımları yapılmıştır. Osmanlıda söz konusu defterler temelinde nüfusa dair hesaplamalarda bir vergi birimi olarak *hâne* esas alınırken, İspanya'da aynı anlamı ifade eden *vecino* esas alınmaktadır. Bu noktada iki imparatorlukta da söz konusu vergi birimlerinin kaç kişiden oluştuğuna dair birtakım görüşler söz konusu olmakla birlikte, hesaplamalarda genel anlamda 4.5 ya da 5 katsayısı esas alınmaktadır. Söz konusu temel vergi birimlerinin kaç kişiden oluştuğuna dair farklı görüşlerin olması, kimi zaman vergiden muaf kişiler de yazılmakla beraber çoğunlukla sadece vergi mükellefi kişilerin yazılması ve bu kayıtların verdikleri istatistiki verilerin derlenmesi ile ispatı konusunda karşılaşılan zorluklara rağmen, bu hususlar göz önünde bulundurularak kesin bir doğruluk iddiasında bulunmadan Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyıldaki nüfus yapılarının temel eğilimleri ortaya çıkartılabilmektedir. Bu eğilimler bir arada değerlendirildiğinde; Osmanlıda 16. yüzyılın başlarında 12-13 milyon olan nüfus, 16. yüzyılın sonlarında 20-22 milyona çıkmıştır. Osmanlıda nüfus artış oranı, bölgelere göre değişiklik göstermekle beraber, yüzde 100'e yakın olmuştur. İspanyol İmparatorluğu'nda da benzer şekilde 16. yüzyılın başlarında 4-5 milyon civarında olan nüfus, 16. yüzyılın sonlarında 7-8 milyona çıkarak yüzde 100'e yakın bir artış göstermiştir. Yani 16. yüzyılda her iki imparatorlukta da yüzde 100'e yakın bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. Her iki imparatorlukta da nüfus artışına bağlı olarak üretimin artan talebe cevap verememesi beraberinde ekili alanların yüzölçümünün genişlemesi ve tarımsal üretimin artmasına rağmen tarım ürünlerinin fiyatlarında artış meydana gelmesine yol açmıştır. Yani toprak-nüfus dengesinin ikincisinin lehine gelişmesi ve arzın talebi karşılayamaması imparatorlukların ekonomik ve sosyal yapılarında diğer birtakım faktörlerle birlikte çalışmanın sonraki bölümlerinde ortaya konulduğu şekliyle önemli değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Bu durum ise

⁴⁶⁸ Braudel, *Akdeniz Dünyası*, I: 270-271.

⁴⁶⁹ Örneğin, Felipe R. Martín ("La población española", 189-202) bu dönemdeki nüfus artış oranının yüzde 82 olduğunu savunmaktadır.

⁴⁷⁰ Lynch, *Crisis and Change*, 173.

en azından İspanyol İmparatorluğu özelinde nüfus artışı ve etkilerinin Akdeniz’de genel bir durum olduğu ve bunun Osmanlı’ya özgü olmadığını ortaya koymaktadır.

5.2. İklimsel Etkenler: Kuraklık ve Kıtık

Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. yüzyılın sonlarından itibaren sosyal ve ekonomik yapısında meydana gelen dönüşümün sebepleri arasında son yıllara kadar belki de en az üzerinde durulan faktörün iklimsel etkenler olduğu söylenebilir. Oysa son yıllarda bu alanda yapılan çalışmalarla⁴⁷¹ birlikte, imparatorluğun sosyal ve ekonomik yapısında dönüşümlerin meydana gelmesinde iklimsel etkenlerin de önemli rol oynadığı görülmektedir. Söz konusu çalışmalardan, 14. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar süren serin iklim dönemini ifade eden Küçük Buzul Çağı⁴⁷² boyunca önemli sonuçlar doğuran iklim değişikliklerinin yaşandığı anlaşılmaktadır. Çalışmalar, aynı zamanda Küçük Buzul Çağı’nın bazı dönemlerde daha belirgin hale geldiğini ortaya koymaktadır. Örneğin 1570–1630 veya 1675-1715 yılları arasında Küçük Buzul Çağı etkileri çok daha belirgin hale gelmiştir.⁴⁷³ Bu çalışmayı ilgilendiren yönüyle 16. yüzyılın sonlarından itibaren Küçük Buzul Çağı çerçevesinde iklim dalgalanmalarının başlamasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’nda buna bağlı olarak kuraklığın zaman ve yaygınlık bakımından şiddetli tesir bıraktığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl sonlarında iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan kuraklık, süreç içerisinde kıtlıkları tetikleyerek birtakım sosyal ve ekonomik sıkıntılara zemin hazırlamıştır. Bu noktada bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu’nda 16. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan kuraklık ve

⁴⁷¹ Bu çalışmaların başlıca örnekleri için bk. Braudel, *Akdeniz Dünyası*, tür.yer.; White, *The Climate of Rebellion*; Gustaf Otterström, “Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History,” *The Scandinavian Economic History Review* 3 (1955): 3–47; William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591–1611* (Berlin: K. Schwarz, 1983), tür.yer.; aynı yazar, “Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia,” *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze* içinde, ed. Health W. Lowry ve D. Quataert (İstanbul: The ISIS Press, 1993), 37-58; Orhan Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtıklar,” *Türkler Ansiklopedisi*, c. 10 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 718-730 ve Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı-Osmanlı Toplumunda Kıtıklar (1560-1660)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 43-76.

⁴⁷² Küçük Buzul Çağı’nın varlığı 1950’lerde iklim araştırmalarından çıkan sonuçlar çerçevesinde saptanmıştır. Buna göre, Küçük Buzul Çağı en genel anlamıyla Holosen içerisinde küresel ölçekte gözlemlenen ve sıcaklıkların bugüne göre 1-1,5 °C azaldığı bir soğuma dönemi olarak ifade edilmektedir. Başlangıcı ve bitimi hakkında farklı görüşler olmakla birlikte en geniş haliyle 14. yüzyılda başlayıp 19. yüzyıl ortalarına kadar sürdüğü kabul edilmektedir. Küçük Buzul Çağı hakkında detaylı bilgi için bk. Jean M. Grove, *The Little Ice Age* (New York: Routledge, 1988) ve Brian Fagan, *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300-1850* (New York: Basic Book, 2002).

⁴⁷³ Grove, *The Little Ice Age*, 194-195 ve Fagan, *The Little Ice Age*, 90-91, 113. Bu konuda detaylı bilgi için ayrıca bk. Christian Pfister, “Spatial Patterns of Climatic Change in Europe A.D. 1675 to 1715,” *Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675-1715* içinde, ed. Burkhard Frenzel vd., (Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1994), 287-316; aynı yazar, “Weeping in the Snow: The Second Period of Little Ice Age-type Impacts, 1570-1630,” *Kulturelle Konsequenzen Der 'Kleinen Eiszeit'/Cultural Consequences of the Little Ice Age* içinde, ed. Wolfgang Behringer ve Hartmut Lehmann (Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht, 2005), 31-86 ve Jürg Luterbacher vd., “European Seasonal and Annual Temperature Variability, Trends, and Extremes since 1500”, *Science* 303 (2004): 1499-1503.

buna bağlı olarak meydana gelen kıtlıklar neden-sonuç ilişkisi içerisinde incelenmektedir.

16. yüzyılın sonlarından itibaren yukarıda ortaya konulan Küçük Buzul Çağı'na bağlı olarak düzensiz iklim dalgalanmalarının başlamasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde kuru kışlar ve ilkbaharlar gittikçe sıklaşıp sertleşmeye başlamıştır. İklimde yaşanan bu değişimlere bağlı olarak imparatorluğun büyük bir kesiminde 1560'lardan 1590'ların ortalarına kadar hemen hemen beş yılda bir geniş çaplı kuraklıklar ve bu kuraklıkların yol açtığı kıtlıklar yaşanmıştır.⁴⁷⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda Gazze ve Remle bölgesinde 1560 yılında üç-dört yıldır kuraklığın ve buna bağlı olarak çekirgelerin tahıl hasadına büyük zarar verdiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁵ Yine Akkirman, Silistre, Boğdan ve Eflak bölgelerinde, 1560 yılında genel bir kuraklık hâkim olduğundan tam bir kıtlık ortamı yaşanmış, belgede geçtiği şekliyle halkın elinde "bir habbe dahi kalmamıştı."⁴⁷⁶ Ayrıca Kudüs çevresinde Isawiya, Nahalin ve 'Ayn Silwan gibi köyler de 1561 yılında da çekirge istilasına uğradıklarını ve ödemekle mükellef oldukları vergilerini ödeyemeyeceklerini dile getirmiştir.⁴⁷⁷ 1564-1565 yıllarına gelindiğinde, kuraklık ve bunun yol açtığı kıtlığın imparatorluğun birçok kesiminde geniş boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1564 yılında Midilli Adası'ndaki Molova Kazası'nda bazı yeniçeriler, ettikleri terekelerinin hâsıl olmamasından dolayı zahire anlamında büyük yokluk çekmekteydiler.⁴⁷⁸ Yine 1565 yılında Lapseki Köyü'nde, Sultaniyye Kalesi muhafız ve hizmetçileri bölgelerinde yaşanan kıtlıktan dolayı zahire bulamadıkları için büyük sıkıntıya düşmüşlerdi.⁴⁷⁹ Bununla birlikte, bölgelerinde yaşanan kıtlıktan dolayı yardım talep eden Dubrovnik beylerine, 15 Ağustos 1565'te 1500 müd tereke satın alma izni verilmiştir.⁴⁸⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda Van⁴⁸¹ ile Mısır ve Hicaz⁴⁸² gibi bölgelerin de bu dönemde gıda

⁴⁷⁴ White, *The Climate of Rebellion*, 80.

⁴⁷⁵ "Gazze Begi Sinân dâme izzuhû ve Gazze ve Remle kadıları mektûb gönderüb livâ'-i mezbûr kendüye sadaka olunub, vardukda, vilâyet ahvâli perîşân ve ekser re'âyâ perâkende olub sebebi sü'âl olındukda üç-dört yıldır ki çekirge ve âfet-i semâvî olmağla tereke hâsıl olmayub..." BOA, MD, 3/929.

⁴⁷⁶ "...gâyetle kaht olduğu ecilden bu senede bir habbe zahîre tedârukine mecâl olmayub..." BOA, MD, 3/1333.

⁴⁷⁷ Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration Around Sixteenth-Century Jerusalem* (New York: Cambridge University Press, 1994), 115.

⁴⁷⁸ "Hâliyâ Molova kâdisı mektûb gönderüb; "Midillü cezîresinde kazâ-i Molova'da sâkin ba'zı yeniçeri tâyifesinün ekdükleri terekeleri hâsıl olmayub zahîre bâbında ziyâde muzâyakaları vardır." diyü bir yirden tereke virilmek recâ itdüklerin..." BOA, MD, 6/344.

⁴⁷⁹ Lapseki günümüzde Çanakkale'nin Anadolu yakasında bir ilçedir. "Lapseki kâdisı mektûb gönderüb; "hâliyâ Sultâniyye Kal'ası müstahfızları ve huddâmları meclis-i şer'a gelüb; "İki yüz altmış nefer kimesnelerüz, vilâyetimiz kaht olub aslâ tereke bulunmak ihtimâli yokdur. Hîç bir yirden tereke gelmeyüb Anatoli yakasından sancağımıza ba'zı yirlerden beşer-altışar müdd alur sandal ile getirürler idi; men' olunup andan dahı gelmez oldı. Şöyle ki; tereke virilmez ise bu kal'alard[a] bizüm hâlimüz mükedderdür." didüklerinden..." BOA, MD, 6/731.

⁴⁸⁰ BOA, MD, 5/106.

⁴⁸¹ "...vilâyet-i Van'un etrâfı ziyâde kaht olub hîç bir cânibden zâd ü zevâde gelmez." BOA, MD, 6/690.

⁴⁸² Mısır'da 1565 yılında ortaya çıkan kıtlıktan dolayı mirî ambarlarda bulunan buğdayların kontrol altında tutularak bedelinden düşük buğday satışının önlenmesi ve geçmiş yılların buğdayı ile yeni senenin buğdayı arasındaki fiyat farkının tesbit edilmesi, ayrıca geçmiş senelerden kalan buğdayın gereği yoksa ihtiyacı olan yerlere satılması istenmiştir. BOA, MD, 6/485. Ayrıca 1566 yılında Nil nehrinin suyunun az

sıkıntılarıyla karşılaştığı görülmektedir. Bu arada 1567 yılında Yenişehir’de de yağmur yağmağı için kıtlık yaşanmıştı.⁴⁸³

Osmanlı İmparatorluğu’nda kuraklık ve buna bağlı olarak yaşanan kıtlığın yoğun olarak yaşandığı bir başka dönem 1570-1572 yılları arasındır. 1570 yılında Yenişehir, İznik, Akhisar ve Geyve’de ortaya çıkan çekirgeler tohumlarını toprağa bıraktıkları için 1571 yılında tekrar ortaya çıkma ihtimaline karşı gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁴⁸⁴ Aynı yıl Rodos Adası’nda da tereke ve zahire sıkıntısı yaşanmaktadır. Sıkıntının giderilmesi için Mentese, Tekeili ve Hamidili bey ve kadılarından bir şekilde buğday ve un tedarik edip rençber gemileri vasıtasıyla Rodos’a ulaştırmaları istenmiştir.⁴⁸⁵ Ayrıca 1571 yılında Mısır’da Nil Nehri’nin suyu bir kez daha istenen seviyeye ulaşamamıştır.⁴⁸⁶ Rodos’taki kıtlık 1572’de daha da şiddetlenmişti.⁴⁸⁷ Aynı yıl Anadolu yakasındaki hisar çevresinde çekirgeler kıtlığa sebep olmuştur. Söz konusu çekirgeler üç yıldır bu bölgede bulunmaktaydı. Bu üç yıllık süreçte halk, Ereğli ve Rodosçuk’tan getirilen zahirelerle bu sıkıntının üstesinden gelmeye çalışmıştı.⁴⁸⁸ Söz konusu bölgede çekirge istilas 1573 yılında da devam ederken bu durum arazileri faydalanılamaz hale getirmişti. Bu sebeple, bölgedeki kesimci kulların vergi oranları düşürülmüştü. Bu dönemde Midilli de uzun süreli çekirge istilasına uğramıştı. 1570-1573 yılları arasında üç yıl boyunca çekirge istilasıyla mücadele eden halk bu sebeple çetin bir kıtlıkla karşı karşıya kalmıştı.⁴⁸⁹

Osmanlıda kuraklığın ve bunun yol açtığı kıtlık 1574 yılında oldukça şiddetli bir hal almıştı ki kıtlığın şiddetli bir şekilde yaşandığı Edirne’de yağmur duasına çıkılmıştır.⁴⁹⁰ Tarihçi Gelibolulu Mustafa Ali, o yıl yaşanan kıtlığın Hazret-i Yusuf döneminde yaşanan kıtlıktan daha beter olduğunu ve Sultan Osman döneminden beri olmayan ancak zamanlarında ortaya çıkan bu durumun sonunun ne olacağını halka ilettiklerini belirtmektedir.⁴⁹¹ 1575’te İstanbul’da bulunan seyyah Stephan Gerlach, 28

olması ve su bendlerinin de harap vaziyette bulunması yüzünden hububat fiyatlarının arttığı haber alınmıştı. BOA, MD, 5/813. Son olarak 1566 yılında Hac yolunda fakirlere verilecek peksimed için gerekli olan buğday o döneme Kadar Mısır’daki vakıf köylerinden karşılanırken o yıl yaşanan kıtlık dolayısıyla bu anlamda sıkıntı yaşanmıştır. BOA, MD, 5/895.

⁴⁸³ Yaşanan kıtlık dolayısıyla İstanbul’a gönderilmesi gereken gıda maddeleri gönderilememişti. BOA, MD, 7/74.

⁴⁸⁴ BOA, MD, 12/618.

⁴⁸⁵ “Rodos cezîresinde tereke ve sâir zehâyir bâbında muzâyaka olduğın bildürmeğın...” BOA, MD, 12/237.

⁴⁸⁶ BOA, MD, 14/1101.

⁴⁸⁷ “... cezîre-i Rodos kadîsî Dergâh-ı Mu’allâm’a mektûb gönderüb zahîreye gâyetle muzâyaka olub kahtlık olduğın i’lâm idüb...” BOA, MD, 19/57.

⁴⁸⁸ “... mahâll-i mezbûra gelüb zahîre taleb olundukda üç yıldan berü ve bu diyârda çekirge olmağın ziyâde kaht olmuştur şimdiye değin bu hisârın sandallan kaza-i Ereğli ve Rodosçuk’dan zahîre getirüb sebeb-i ma’îşet olurdu...” BOA, MD, 19/364.

⁴⁸⁹ Karademir, *Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar*, 73.

⁴⁹⁰ “Bu sâl-i huceste-fâlde husûsa mâh-ı Nisan’da katr-ı âb Rahmetu’l-lâhiye kemâl-i ihtiyaç olmağın ol yerin ‘ulemâ ve sülehâ ve ‘ibad ve zühâdî etfâl-i müslimîn vesâir cemâat-i mukaddemin ile istid’âya katılması emr idüb buyurdum ki...” BOA, MD, 24/197.

⁴⁹¹ “Fi’l-vâkı’ ol sene bir mertebe kaht u galâ oldı ki zamânı Hazret-i Yûsuf’daki galâ ahvâli kütüb-i tevârihden yoklandı. Ol def’a vâkı’ olan kaht u ‘anâdan bed-ter idügi tahakkuk buldı. ‘Osmân Hân

Nisan'da önemli paşaların da katılımıyla büyük bir heyetle şehirde birçok caminin ziyaret edilerek uzun süredir devam eden kuraklığın son bulması için yağmur duasının edildiğini ifade etmektedir.⁴⁹² Her tarafın kuruyup çoraklaşması üzerine, 8 Mayıs'ta bir kez daha yağmur duasına çıkılmıştır.⁴⁹³ Bu arada dört yıldır çekirge saldırısı altında bulunan Kıbrıs'ta, çekirgelerin tahıllara verdiği büyük zarardan dolayı 1575 yılı itibariyle mukataaların işleyişini etkileyecek boyutta bir kıtlık yaşanmaktaydı.⁴⁹⁴ Gerlach, 4 Nisan 1576'da ise yağmur duası için Sultan Murad'ın bizzat Eyüp Camisi'ne gittiğini, bu sırada tüm şehirde dükkânların kapatıldığını ve tüm şehir halkının yağmur duası ettiğini belirtmektedir.⁴⁹⁵

Osmanlıda kuraklık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık sürmekteydi. Van'da 1578-1579 yılında yaşanan kıtlık ve söz konusu kıtlığın fiyatlarda sebep olduğu artıştan dolayı kul taifesinden olanlara ücreti mukabilinde kaledeki mirî arpadan beşer kile verilmesi için izin verilmiştir.⁴⁹⁶ Bu dönemde Van'da kıtlık devam ederken bu çerçevede daha önce alınan önlemler sayesinde mirî ambardan kul taifesinden olanlara ücret karşılığı zahire dağıtılarak bu durumun üstesinden nispeten gelinmiştir.⁴⁹⁷ Aynı dönemde kıtlığın yaşandığı bir başka yer Bağdat'tı. Bağdat halkı, 1579 yılında bölgelerinde yaşanan bir taraftan kıtlık diğer taraftan veba salgını dolayısıyla perişan bir durumda olduklarını belirterek bu sebeple avarızdan muaf tutulmalarını istemişlerdir.⁴⁹⁸ Aynı yıl Halep halkı da bölgelerindeki kuraklık dolayısıyla şiddetli bir kıtlık yaşadıklarını bildirmekteydiler.⁴⁹⁹ Bu bölgelerin yanı sıra 1579 yılında Kırım'da kıtlık öyle bir boyuta ulaşmıştı ki, Tatar muhacirleri yiyecek için kendilerini ve ailelerini satmak üzere Balkanlar'a göç etmişlerdi.⁵⁰⁰

Kurak ve kıtlık, 1580'lerde aynen devam etmekteydi. Nitekim 1583'te Şam ve Trablusşam'dan ağır bir kıtlığın yaşandığına dair haberler gelmekteydi. Kıtlığın yaşandığı bu bölgelere en yakın yerlerden zahire tedariki yapılarak ahalinin mağdur olmamasına çaba gösterilmekteydi.⁵⁰¹ Söz konusu bölgede 1584 yılında da kıtlığın

zamânından berû vukû' bulmayan izdiyâd-ı belâ ve imtidâd-ı kaht u galâ bunların 'asrında vücûd bulması hâtime-i kâr ne yüzden bedîdar olacağını halka bildirdik." Bk. *Kühnü'l-ahbâr*, 390.

⁴⁹² Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, I: 186.

⁴⁹³ *Age.*, 189.

⁴⁹⁴ BOA, MD, 28/104. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki 1578 yılında Azak'ta yaşanan durumda görüldüğü üzere, çekirgeler sadece tahıllara zarar vermemekteydi. Aynı zamanda otlara da zarar vermelerinden dolayı hayvansal faaliyetlerini de olumsuz etkileyebilmektedirler. Bu durum da kıtlığın boyutunu artırabilmekteydi. Bk. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 501.

⁴⁹⁵ Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, I: 309.

⁴⁹⁶ BOA, MD, 36/717.

⁴⁹⁷ BOA, MD, 36/722.

⁴⁹⁸ BOA, MD, 40/296.

⁴⁹⁹ BOA, MD, 32/614.

⁵⁰⁰ "Silistre ve Vidin sancaklarında vâkı' olan kadılara hüküm ki, bundan akdem vilayet-i Tatar'da kaht u galâ vâki' olmağla Tatar tâ'ifesi taht-ı kazânuzda perâkende olub kendülerin ve ehl ü iyâllerin esîr diyü satup te'addî olunduğu Südde-i Sa'âdetüme i'lâm olunmağın..." BOA, MD, 39/291.

⁵⁰¹ BOA, MD, 51/213.

sürdüğü anlaşılmaktadır.⁵⁰² 1583 yılında kıtlığın yaşandığına dair haberlerin geldiği bir başka yer Rodos'tu. Yaşanan kıtlıkta adada bulunan ulema, suleha ile saraya bağlı imaretin korunmasından sorumlu yeniçeriler ve birtakım askeri gruplar da sıkıntıya düşmüşlerdi.⁵⁰³ Osmanlıda 1584 sonları itibariyle şiddetlenen kuraklık, 1586 yılına kadar Batı Anadolu, Yunan adaları, Trakya bölgesi ve Balkanlarda kıtlığa yol açmıştır. Saruhan sancağından 1584 sonlarından kıtlık haberleri gelmekteydi.⁵⁰⁴ Aynı bölgeden 1585 yılında gelen kıtlık haberleri karşısında bunun üstesinden gelinmesi için en yakın yerlerden zahire sağlanması istenmiştir.⁵⁰⁵ 1585 yılında Gelibolu'da da kıtlık yaşanmaktaydı ve bunun üstesinden gelmek için Rumeli'den zahire tedarik edilmeye çalışılmaktaydı.⁵⁰⁶ Aynı yıl İmroz⁵⁰⁷ ve 1586'da Rodos⁵⁰⁸ adasında da kıtlık yaşanmaktaydı. Edirne'de ise 1585 yılında kar ve yağmur yağmasından dolayı su değirmenleri çalıştırılamamıştır. Bu durum ise şehirde un kıtlığına yol açmıştır.⁵⁰⁹ Balkanlarda kuraklık ve buna bağlı olarak kıtlık daha şiddetli hissedilmekteydi. Kıtlığın şiddetli yaşandığı yerlerin başında ise günümüz Romanya'nın batı kesiminde yer alan Temeşvar gelmekteydi. Bölgede yağmur yağmaması nedeniyle mahsul kıtlığı yaşanmıştı.⁵¹⁰ Öyle ki, yedi ay kadar süren kuraklık nedeniyle ortaya çıkan kıtlık halkın bir kısmını başka yerlere göç etmek zorunda bırakmıştı.⁵¹¹ İstanköyü halkı ise yağmur yağmadığı için bölgelerinde kıtlık yaşandığını ve bundan dolayı İstanbul'dan kendilerini kırk müdd buğday verilmesini talep etmekteydi.⁵¹² Bu yerlere ek olarak, 1585-1586 yıllarında Berkofça (Bulgaristan)⁵¹³ ile Niğbolu ve Silistre⁵¹⁴'nin yanı sıra Rumeli'nin muhtelif yerlerinde⁵¹⁵ de kıtlık yaşanmıştı. Bu arada 1585'te İnebahtı'da da hiç yağmur yağmadığı ve bu sebeple arazilerin hiç hasat vermediği bildirilmiştir.⁵¹⁶

Yukarıda 1560'lardan itibaren belli aralıklarla ortaya çıktığı görülen kuraklık ve bunun yol açtığı kıtlığın Küçük Buzul Çağı soğuklarına geçişle birlikte 1591'den 1596'ya kadar kapsam ve yoğunluk bakımından büyük bir artış göstermiştir. Hatta bazı araştırmacılara göre, bu dönemdeki kuraklık, Doğu Akdeniz'de son 600 yılda yaşanan en uzun süreli ve Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en şiddetli kuraklığı niteliği

⁵⁰² "Hâlâ vilâyet-i Şâm Trablusu'nda kaht u galâ vâki' olub bundan akdem emr-i şerifimle bir kaç kıt'a gemi tereke ile Şâm'a irsâl olunmak bâbında evâmîr-i şerîfem virilmekle..." BOA, MD, 44/443.

⁵⁰³ BOA, MD, 49/470.

⁵⁰⁴ "Mevlânâ Bali "zîde-fazlühû" dırgâh-ı mu'allâma mektûb gönderüb iş bu sene-i mübâreke Saruhan Sancağı'nda ziyâde kaht olub vilâyet-i mezbûre hükümeti tereke bâbında müzâyakaları vardır deyu..." BOA, MD, 55/118.

⁵⁰⁵ BOA, MD, 55/191.

⁵⁰⁶ "Gelibolu kadısına ve boğaz dizdarlarına hüküm ki; ol cânibdc ziyâde kaht u galâ olmağla zahîre tedârîki asîr olmuşdur deyü Rum-ili yakasından zahîre tedârîki için izn-i hümâyûnum ricâ itmeğîn..." BOA, MD, 55/346.

⁵⁰⁷ İmroz halkı adada yaşanan kıtlık dolayısıyla cizyeden muaf tutulmuştu. BOA, MD, 58/736.

⁵⁰⁸ BOA, MD, 61/9.

⁵⁰⁹ BOA, MD, 58/309.

⁵¹⁰ BOA, MD, 58/441.

⁵¹¹ BOA, MD, 58/746.

⁵¹² BOA, MD, 55/409.

⁵¹³ BOA, MD, 60/112.

⁵¹⁴ BOA, MD, 61/71.

⁵¹⁵ BOA, MD, 61/16, 61/138.

⁵¹⁶ BOA, MD, 60/131.

taşımaktadır.⁵¹⁷ Bu dönemde imparatorluğun birçok kesiminde yaşanan kıtlık, gerçekten de bu dönemde şiddetli bir kuraklığın yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede 1590'da Filistin'den kıtlık haberleri gelirken⁵¹⁸ aynı yıl Konya yakınlarındaki Karabağ,⁵¹⁹ Mora⁵²⁰ ve Trablusgarp⁵²¹, ta da kıtlık yaşanmaktaydı. 1591'de İstanbul'a suya büyük ihtiyaç duyulduğu ve bu çerçevede su yollarının onarılmasına girişildiği anlaşılmaktadır.⁵²² Aynı yıl Şam çevresinden de kıtlık haberleri gelmekteydi.⁵²³ Öyle ki, Şam'da yaşanan bu kıtlık çerçevesinde kadının rüşvet aldığına yönelik halktan gelen şikâyetler üzerine, Şam kadısı Mevlana Mehmed Efendi görevden alınmıştır.⁵²⁴ Bir sonraki yıl Bağdat⁵²⁵ ve Medine⁵²⁶ den kıtlık haberleri gelmekteydi. Mısır'da ise 1593'te yağmur yağmadığı için Nil nehrinin geçmiş yıllarda olduğu gibi taşmaması üzerine çevredeki araziler sulanamamıştı. Bu durumda mahsul elde edilemediği için sıkıntı yaşanmıştı.⁵²⁷ İstanbul'da ise 1595 yaşanan şiddetli kuraklık karşısında veziriazam Hasan Paşa tarafından halktan yağmur duasına çıkmaları istenmiştir. Şeyhülislam ve cümle ulema ise Ok Meydanı'nda büyük bir kalabalıkla yağmur duası etmiştir.⁵²⁸ İstanbul'da kuraklığın ertesi yıl devam etmesi sular çekilip çeşmeler kurumuştur. Bu sebeple şehirde kıtlık ve doğal olarak ardından pahalılık görülmeye

⁵¹⁷ Örneğin bk. White, *The Climate of Rebellion*, 136-137. Bu kuraklık süreçleri ağaç halkalarından tarihi ve iklimsel bilgi çıkarma bilimi olan Dendrokronoloji çalışmalarından takip edilebilmektedir. Bu konuda Suraiya Faroqhi 1580'e gelene kadar ağaç halkalarının gelişiminin normal olduğunu ancak 1580'lerden sonra durumun kötüye gittiğini böylece bu dönemde ağaç halkalarının gelişim oranının normalin yüzde 79'unda kaldığını ifade etmektedir. Faroqhi, 1585'lerde ise ağaç halkalarının gelişim oranının en düşük seviyelerde olduğuna ve aynı dönemin ciddi bir kuraklık devrine işaret ettiğini belirtmektedir. Bk. Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to Sources* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 85-86. Bu konuda detaylı bilgi için ayrıca bk. R. Touchan vd., "Preliminary Reconstructions of Spring Precipitation in Southwestern Turkey from Tree-Ring Width", *International Journal of Climatology* 23 (2003): 157-71; aynı yazar vd., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation for the Eastern Mediterranean from Tree Ring Widths and Its Connection to Large-Scale Atmospheric Circulation", *Climate Dynamics* 25 (2005): 75-98.

⁵¹⁸ White, *The Climate of Rebellion*, 142.

⁵¹⁹ BOA, MD, 67/59.

⁵²⁰ BOA, MD, 52/373.

⁵²¹ BOA, MD, 67/61.

⁵²² "Sen ki su yolu nâzırısin, südde-i sa'âdetime 'arz-ı hâl sunub mahmiye-i mezbûrede vâki' olan su yollarının bazı yerleri kağışmağla yirmi dört lüle su aslından zâyî' olmağın suların kılletli zamanmda ahâli-i İstanbul şiddetli müzâyaka çeker olmuşlardır..." BOA, MD, 68/86.

⁵²³ BOA, MD, 67/300.

⁵²⁴ "Ve evâ'il-i cumâdelâhirde Şam-ı dârusselâmda kaht u galâ olmağla halk gulûv vü izdihâm idüb, kadısı Hasan Kethüdâ-zâde Mevlânâ Mehmed Efendi irtişâ ider diyü şikâyet eyledikleri arz olunmağla ma'zûl buyuruldu." Bk. *Tarih-i Selânikî*, I: 237.

⁵²⁵ BOA, MD, 71/771.

⁵²⁶ Medine'de yağmur yağmamasından dolayı meydana gelen kuraklık şiddetli bir kıtlığa yol açmıştı. Bu sebeple Medine'deki idarecilerin Mısır'dan daha fazla tahıl gönderilmesi için yaptıkları başvuru üzerine, Mısır hazinesinden Haremeyn'e gönderilen payın ivedilikle Medine'deki sahiplerine gönderilmesi konusunda Mısır kadısı ve beylerbeyi uyarılmıştı. BOA, MD, 70/141.

⁵²⁷ "Diyâr-ı Mısıryye'den arzlar geldi, «Nil-i mübârek kadimden gelegeldüğü üzre gelmeyüb külli noksân üzre geldüğü ve ekser yerler şarâka kaldı, su basmadı kesr-i mahsûlat mukarrerdür» diyüb arz u i'âm olundu..." Bk. *Tarih-i Selânikî*, I: 335.

⁵²⁸ *Tarih-i Selânikî*, II: 626.

başlamıştı. Halkın bu durum karşısında nispeten karaborsacıların da etkisiyle paniğe kapıldığı ve kıtlık zahire bulamamaktan endişe ettiği anlaşılmaktadır.⁵²⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda iklimsel etkenler çerçevesinde ele alınan kuraklık ve kıtlık hususları ortaya konulduktan sonra bu çerçevede İspanyol İmparatorluğu'na bakıldığında; Küçük Buzul Çağı çerçevesinde benzer bir sürecin yaşandığı görülmektedir. Osmanlıda olduğu gibi, İspanya'da da 16. yüzyılın sonlarından itibaren Küçük Buzul Çağı'na özgü düzensiz iklim salınmalarının başlamasıyla birlikte ortaya çıkan kıtlıkların birtakım sosyal ve ekonomik sıkıntılara yol açtığı anlaşılmaktadır.⁵³⁰

İspanyol İmparatorluğu'nda kuraklık ve çoğunlukla buna bağlı olarak ortaya çıkan kıtlığın Osmanlı İmparatorluğu ile hemen aynı döneme isabet ettiği görülmektedir. Osmanlıda olduğu gibi, İspanya'da da kuraklık ve kıtlığın 1591'den 1596 yılına kadar şiddetli bir şekilde yaşandığı ve ondan sonraki süreçte de devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵³¹ Yukarıda belirtildiği üzere, bu dönem yani 1570–1630 yılları arası, aynı zamanda Küçük Buzul Çağı etkilerinin çok daha belirgin hale geldiği dönemi ifade etmektedir. Bölüm 5.3'te bütün detaylarıyla ortaya konulacağı üzere, İspanya'da 1596-1602 yılları arasında aynı zamanda büyük bir veba salgını söz konusudur. Bu noktada dönemin kaynaklarının kıtlık ve vebayı birbirleriyle bağlantılı olarak da değerlendirdikleri görülmektedir. Dönemin yazarları, Kastilya Krallığı'nın muhbirleri, hekimleri, kentlerin yetkilileri, yerel vakanüvisleri ve kilise rahipleri hemen tamamı vebadan ölenlerin kıtlığa maruz kalanlar arasından olduğunu ifade etmektedir.⁵³² Sözgelimi, Toledo kentinin yöneticisi (*corregidor de Toledo*)'ne göre, kıtlık ikinci bir hastalıktır; oysa Tomás de Mercado'ya göre, kıtlık temelde yaşanan tüm felaketin nedenidir.⁵³³ Birkaç yıl sonra Calmanares de benzer bir görüşü şu şekilde ifade etmektedir: “Sobrevino'da 1598 yılı Ağustos'undaki son derece düşük hasat dolayısıyla şiddetli bir ekmek kıtlığı yaşanmaktadır. Öyle ki, bir *fanega* (bir tür ölçü) buğday 30 *reale* satılmaktadır. Bundan dolayı veba, bu kıtlık ve kötü beslenme koşullarından

⁵²⁹ “...melâ'in muhtekirler hilesiyle kaht u kilet göründüğüdür...” Bk. *Tarih-i Selânikî*, II: 624.

⁵³⁰ Küçük Buzul Çağı hakkında detaylı bilgi için bakılması gereken kaynaklar yukarıda belirtilmiştir. Küçük Buzul Çağı'nın 17. yüzyılda İspanyol İmparatorluğu özelinde etkileri hakkında detaylı bilgi için ise bk. Armando Alberola-Romá, *Los cambios climáticos: la Pequeña Edad del Hielo en España* (Madrid: Cátedra, 2014). Ayrıca bk. Luis Alberto A. Díaz Viruell ve Armando A. Romá, *Clima, desastres y convulsiones sociales en España e Hispanoamérica, siglos XVII-XX*. (Alicante: Universidad de Alicante, 2017).

⁵³¹ Vicente Pérez Moreda, İspanya tarihinde yaşanan kıtlık dönemlerini gösteren tablosunda, 1591-1596 yılları arasını kıtlığın en yoğun yaşandığı dönemler arasında göstermektedir. Bk. Vicente Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España interior (siglos XVI-XIX)* (Madrid: Siglo Veintiuno de España, 1980), 109,117 ve aynı yazar; “Spain”, *Famine in European History* içinde, ed. G. Alfani ve C. Ó Gráda (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 54.

⁵³² Vicente Pérez Moreda, “The plague in Castile at the end of the sixteenth (1597-1602)”, *The Castilian crisis of the seventeenth century* içinde, ed.. I.A.A. Thompson ve Bartolomé Yun Casalilla (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 38.

⁵³³ Bartolomé Bennassar, *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l'Espagne à la fin du XVIe siècle* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1969), 69.

dolayı güç kazanmaktadır.”⁵³⁴ Gerçekten de Hamilton’un hazırladığı fiyat dizinlerinden, Yeni Kastilya ve Endülüs’te fiyatların 1598-1599 yılları arasında zirve noktasına ulaştığı anlaşılmaktadır.⁵³⁵ Mateo Alemán da 1599’da “...Tanrı sizi Endülüs’ten gelen kıtlık ve Kastilya’dan gelen hastalıktan korusun.” demektedir.⁵³⁶ Yine Pérez de Herrera veba salgınından söz ederken bunun daha çoğunlukla asgari geçim imkânlarından yoksun olanlar arasında görüldüğünü ifade etmektedir.⁵³⁷ Dönemin bir başka yazarı Martín González de Cellorigo da 1600 yılında imparatorluğun içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik krizin sebeplerini (*causas de la decadencia*) ve bu bağlamda çözüm önerilerini (*remedios propuestos*) ortaya koyduğu eserinde; savaşlar, kıtlık, veba ve ölümler ile ihmalkârlığın yol açtığı büyük gerileme ve düşüş ile birlikte dünyadaki en güçlü ve en zengin devletlerinin büyük sıkıntı çektiğini belirtmektedir.⁵³⁸ Dönemin yazarlarının şiddetli bir kıtlığın yaşandığı konusunda ortak görüşler ortaya koyduğu ve aynı zamanda kıtlığın meydana gelmesinde veba salgının rolüne atıfta bulundukları anlaşılmaktadır. Çağdaş bazı tarihçiler ise aksine bu dönemde yaşanan veba salgının kıtlığa yol açtığını savunmaktadır.⁵³⁹ Tüm bu bilgilerden kıtlığın vebanın temel sebebi olmasa da vebanın ritmini ve şiddetini artırdığı söylenebilir. Bununla birlikte, her halükarda bu dönemde İspanya’da geniş bir kıtlığın yaşandığı sonucuna varılabilmektedir.

İspanya’da 17. yüzyılda kuraklık oldukça yaygındı. Nitekim bu bağlamda diğer birtakım faktörlerin etkisiyle birlikte İspanya’da 1629-1631 yılları arası gerçek anlamda bir kriz dönemini ifade etmektedir.⁵⁴⁰ Örneğin, Ebro nehri gibi büyük nehirler yaz aylarında kendilerine en çok ihtiyaç duyulan dönemde kuruyabilmekteydi. İspanya’nın kuzey bölgesinin çok iyi sulanan toprakları ve Levant sahili ihtiyaç duyulan buğdayı

⁵³⁴ “Sobrevino gran falta de pan por la poca cosecha del agosto de 1598 que en las eras llegó a venderse la fanega de trigo a treinta reales; y con el poco sustento y malo, la dolencia cobró fuerzas.” Bk. Diego de Colmenares, *Historia de la insigne ciudad de Segovia* [1637], 2 cilt. (Segovia: Academia de Historia y Arte de San Quirce, 1970), II: 364.

⁵³⁵ Bk. Ek 7.

⁵³⁶ “...Librete Dios de la enfermedad que baxa de Castilla, y de hambre que fube del Andaluzia.” Bk. Mateo Alemán, *Vida del Picaro Guzmán de Alfarache* [1599], BNE, R/39680, libro segundo, fol. 89v.

⁵³⁷ Pierre Vilar, “The Age of Don Quixote”, *Essays in European Economic History* içinde, ed. Peter Earle (New York and London: Oxford University Press, 1974), 101.

⁵³⁸ “...proponer lo que siempre tuve por muy necesario al reparo de la caída y declinación grande, que por las guerras, por la hambre, peste y mortandad y descuido de los nuestros, esta monarquía siendo la mayor más rica y suprema de todo el orbe, es afligida y misareblemente tratada.” Bk. Martín González de Cellorigo, *Memorial de la política necesaria y útil restauracion à la republica de España y estados de ella, y del desempeño vniuersal de estos reynos*, haz. José L. Pérez de Ayala (Madrid: Instituto de Cooperación Iberoamericana: A. Bosch Editor: Instituto de Estudios Fiscales, 1991), 6.

⁵³⁹ Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España*, 266-281; Mercedes L. Ruiz, *La población de la ciudad de Logroño durante el Antiguo Régimen (1500– 1833)* (Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1994), 54-57. Aynı yazar, ‘Una nueva interpretación de las relaciones entre mortalidad y economía: pruebas históricas contra el modelo de las “crisis de subsistencias”’, *Economic and biological interactions in pre-industrial Europe from the 13th to the 18th centuries* içinde, ed. Simonetta Cavaciocchi (Florence: Firenze University Press, 2010), 181– 218.

⁵⁴⁰ Antonio Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV* (Madrid: Editorial de Derecho Financiero, 1960), 40-49, 359-364, 388-389.

üretimde yetersiz kalmaktaydı. Böyle bir durumda, Endülüs bölgesinin zengin toprakları bile iklim değişikliklerine karşı oldukça savunmasız kalmıştı. Ayrıca Bask ve Valencia bölgeleri buğday ithal etmek zorunda kalmıştır.⁵⁴¹ Bu dönemde yaşanan bu tür kuraklık ve kıtlıklar dolayısıyla tarımsal anlamda bir kriz yaşanmıştır. Bu dönemdeki son derece düşük hasat ve fiyatlardaki artışlardan yaşanan krizin boyunu anlamak mümkündür.⁵⁴² Bu durum çok sayıda ölüme ve önemli ölçüde göç hareketlerine yol açmıştır.⁵⁴³

Kastilya’da 1647 yılında yasalardan ve düzenden sorumlu bir siyasi temsilci yöneticileri “Madrid nüfusu çok değişken olup her geçen gün daha da küstahlaşmaktadır... çünkü açlık kimseye saygı duymamaktadır (*la ambre a ninguno respecta*).” ifadeleriyle uyarmaktadır. Yine diğer siyasi temsilciler de IV. Felipe’yi açlığın en büyük düşman olduğu ve bu durumun üstesinden gelinemediğinde huzursuzluklara ve isyanlara yol açabileceği konusunda uyarmaktadır.⁵⁴⁴

Yukarıda ortaya konulan veriler bir arada değerlendirildiğinde; Osmanlı coğrafyasının büyük bir kesiminde 1560’lardan 1590’ların ortalarına kadar hemen hemen beş yılda bir geniş çaplı kuraklıklar yaşanmıştır. Söz konusu kuraklıklar, süreç içerisinde kıtlıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, kuraklıklar ve bunların tetiklediği kıtlıkların şiddeti 1590’larda artmıştır. Tam bu noktada 1591’den 1596 yılına kadar, İspanyol İmparatorluğu’nda da şiddetli kuraklıklar meydana geldiği tespit edilmektedir. İspanyol İmparatorluğu’nda ortaya çıkan şiddetli kuraklıklar tüm imparatorluk coğrafyasında kıtlıkları tetiklemiştir. Her iki imparatorlukta aynı dönemde kuraklıklar ve bunların tetiklediği kıtlıkların yaşanması, bu durumun Osmanlı’ya özgü olmadığını göstermektedir. Bunun temel nedeni, “Küçük Buzul Çağı”nın etkileridir. Zira 16. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar yaşanan serin iklim periyodunu ifade eden Küçük Buzul Çağı boyunca özellikle de Akdeniz’in doğu ve batı yakasında önemli sonuçlar doğuran birtakım iklim değişiklikleri meydana gelmiştir. Özellikle 1570-1630 yılları arasında en şiddetli soğuklar yaşanmıştır. İspanyolca’da “Pequeña edad de hielo” olarak zikredilen Küçük Buzul Çağı’na bağlı olarak düzensiz iklim dalgalanmalarının başlamasıyla birlikte, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının büyük bir kesiminde kuru kışlar ve ilkbaharlar gittikçe sıklaşıp sertleşmeye başlamıştır. İki imparatorlukta buna bağlı olarak kuraklığın zaman ve yaygınlık bakımından şiddetli tesir bıraktığı anlaşılmaktadır. Küçük Buzul Çağı’nın yol açtığı iklim dalgalanmaları özellikle

⁵⁴¹ Kamen, *Spain*, 245-246.

⁵⁴² Bu konuda detaylı bilgi için bk. Michael R. Weissner, “The Agrarian Depression in Seventeenth-Century Spain”, *The Journal of Economic History* 42/1 (1982): 149-154 ve Gonzalo Anes, “The agrarian 'depression' in Castile in the seventeenth century”, *The Castilian crisis of the seventeenth century* içinde, ed.. I.A.A. Thompson ve Bartolomé Yun Casalilla (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 60-76.

⁵⁴³ Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España*, 111,299-300, 459 ve Angel G. Sanz, *Desarrollo y crisis del Antiguo Régimen en Castilla la Vieja: economía y sociedad en tierras de Segovia de 1500 a 1814* (Madrid: Akal, 1977), 82-83.

⁵⁴⁴ Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change, & Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven and London: Yale University Press, 2013), 55

1590'lerden itibaren başlayarak her iki imparatorluğun coğrafyasında da kuraklık, kıtlık, göç ve isyan hareketlerinde önemli rol oynamıştır.

5.3. Veba Salgını

Veba salgını, her ne kadar diğer faktörler kadar olmasa da 16. yüzyılın sonlarından itibaren gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir şekilde ortaya çıkarak sosyal ve ekonomik yapıda olumsuz anlamda etkili olmuştur. Bu noktada vebanın 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu⁵⁴⁵ ortaya konulmadan önce ne tür bir hastalık olduğu ve tarihsel süreçteki gelişimi hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

Veba, en genel anlamıyla *Yersinia pestis*⁵⁴⁶ adı verilen bakterinin yol açtığı bir enfeksiyon hastalığıdır. Hıyarcıklı (bubonik) ve akciğer (pnömonik) vebasları olmak üzere iki türü bulunmaktadır. Söz konusu bakterinin lenf düğümlerine saldırmasıyla kasıklarda, koltuk altında ya da boyunda ağrılı şişler yaratan iltihaplanmalar oluşur. Oluşan bu şişlere hıyarcık denilmektedir. Bu şişlikler aynı zamanda hıyarcıklı (bubonik) vebanın en temel belirtisini oluşturmaktadır. Hıyarcığın yanı sıra hastada ateş, titreme, baş ağrısı ve bitkinlik gibi diğer birtakım belirtiler de görülebilir. Kanda çoğalan bakteriler kan zehirlenmesine sebep olabilmektedir. Meydana gelen bu kan zehirlenmesi ani ölümlere yol açabilmektedir. Bakterinin akciğerlere sirayet etmesi durumunda ise vebanın ikinci türü olan akciğer vebasları (pnömonik vebasları) gelişmektedir. Bu veba türü öksürük ya da hapşırık yoluyla havaya yayılan parçacıklar aracılığıyla başkalarına bulaşabilmektedir.⁵⁴⁷

Tarihsel süreçte veba salgınları, genel anlamda üç kitlesel salgın halinde incelenmektedir.⁵⁴⁸ Birinci Kitlesel Salgın (541-750), adını dönemin Roma imparatorundan alan Jüstinyen Vebasları olarak bilinen salgındır. Söz konusu salgın 541 yılında ortaya çıkarak belli Aralıklarla 750 yılına kadar günümüz Orta Doğu coğrafyası ve Avrupa'da etkili olmuştur.⁵⁴⁹ Tarih literatüründe 1346-1353 yılları arasındaki kitlesel

⁵⁴⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan veba salgını daha önce araştırmacılar tarafından fark edilerek bazı çalışmaların konusu olmuştur. Bu çalışmalar için bk. White, *The Climate of Rebellion*, 85-91; aynı yazar, "Rethinking Disease in Ottoman History", *International Journal of Middle East Studies* 42/4 (2010): 549-567 ve Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 185-203.

⁵⁴⁶ Vebaya neden olan bu patojenin izole edilip sıçanların bunun temel taşıyıcı olduğunun gözlemlenmesi Fransız Bakteriyolog Alexandre Yersin tarafından 1894 Hong Kong salgını sırasında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu patojen *Yersinia pestis* olarak adlandırılmıştır. Bk. Carol Benedict, *Bubonic Plague in Nineteenth-Century China* (Stanford: Stanford University Press, 1996), 131-149.

⁵⁴⁷ Benedict, *Bubonic Plague*, 4 ve Varlık, *Plague and Empire*, 7.

⁵⁴⁸ Lester K. Little, "Plague Historians in Lab Coat," *Past and Present* 213/1 (2011): 270-271. Veba salgınları için yapılan bu tür bir dönemlendirmenin Osmanlı'daki veba salgını süreçleriyle neden örtüşmediği hakkında bk. Nükhet Varlık, "New Science and old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters", *Medieval Globe* I (2014): 193-227.

⁵⁴⁹ Birinci Salgın hakkında detaylı bilgi için bk. Peregrine Horden, "Mediterranean Plague in the Age of Justinian", *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* içinde, ed. Michael Maas (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 134-160; Lester K. Little (ed.), *Plague and the End of Antiquity: The*

ölümler sebebiyle bu dönemin esas alınmasıyla Kara Ölüm olarak bilinen İkinci Kitlel Salgın, gerçekte 1330'larda Orta Asya'da ortaya çıkıp 1340'larda günümüz Orta Doğu coğrafyası ve Avrupa'ya yayılan ve yaklaşık 400 yüzyıl boyunca aralıklarla kendini bu bölgelerde hissettiren salgındır.⁵⁵⁰ Son olarak Üçüncü Salgın'ın başlangıcı için Hong Kong'da 1894 yılında ortaya çıkan salgın kabul edilmektedir. Salgın, bu bölgede ortaya çıktıktan sonra on yıllık bir süre zarfında deniz taşımacılığı vasıtasıyla Avustralya, Güney Afrika hatta Amerika Kıtası olmak üzere dünyanın büyük bir kısmına yayılmıştır.⁵⁵¹

Vebanın nasıl bir hastalık olduğu ve dünya genelinde tarihsel süreçteki gelişimi genel hatlarıyla ortaya konulduktan sonra salgının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seyri incelenebilir. Ancak bu noktada önce Osmanlı İmparatorluğu'nda vebadan salgınından söz edilirken nasıl bir terminolojinin kullanıldığından söz etmek gerekir. Osmanlıda bu anlamda aşağıda da görüleceği üzere, sıklıkla kullanılan terimler *tâ'ûn* ve *vebâdır*. Arapça kökenli olan *tâ'ûn* ve *vebâ* terimleri arasında teorik olarak bir anlam farkı bulunmaktadır. *Tâ'ûn* özellikle yukarıda izah edilen hıyarcık vebası için kullanılırken; *vebâ* daha ziyade salgın hastalıkların tamamı için kullanılmaktaydı. Öyle ki, 14. yüzyılda bu anlamda Arapça yazan tarihçiler "her *tâ'ûn*un bir *vebâ* olduğunu ancak her *vebânın* bir *tâ'ûn* olamayacağını" belirtmektedir.⁵⁵² Ancak Osmanlı kaynaklarında özellikle de tıbbi olmayanlarda bu tür bir ayırım gözetilmeyip iki terim çoğunlukla aynı anlamda kullanılmıştır. Bununla birlikte, özellikle 16. yüzyıldan önce olmak üzere, Osmanlı kaynaklarında hıyarcıklı vebayı ifade etmek için *yumurcak* ve *hıyarcık* gibi kelimeler de kullanılabilmekteydi. Ayrıca tıbbi olmayan kaynaklarda *ölet* kelimesinin de toplu ölümleri ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁵³ Ancak 16. yüzyıl sonlarından itibaren salgının etkisini artırmasıyla birlikte yine aşağıda da görüleceği üzere, salgını ifade etmede *yumurcak*, *ölet* ve *tâ'ûn* gibi ifadeler yerine ekseriyetle *vebâ*, *hastalık* veya *maraz* gibi ifadeler kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda veba salgının gelişimi bu alanda çalışma yapan araştırmacılar tarafından genel hatlarıyla 1453-1517, 1517-1570 ve 1570-1600 olmak üzere üç evrede ele alınmaktadır.⁵⁵⁵ 1560'lara kadar olan kısım çalışmanın amacının

Pandemic of 541– 750 (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) ve Lawrence I. Conrad, "The Plague in the Early Medieval Middle East" (PhD diss., Princeton University, 1981).

⁵⁵⁰ İkinci Salgın hakkında detaylı bilgi için bk. Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 1977) ve Ole J. Benedictow, *The Black Death, 1346–1353: The Complete History* (Woodbridge: The Boydell Press, 2004). Bu salgının Anadolu'daki etkileri için ise bk. Uli Schamiloglu, "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization", *Views from the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet* içinde, ed. Negin Yavari (New York: Columbia University Press, 2004), 255-279.

⁵⁵¹ Üçüncü Salgın hakkında detaylı bilgi için bk. Myron Echenberg, *Plague Ports: The Global Urban Impact of Bubonic Plague, 1894– 1901* (New York: New York Press, 2007).

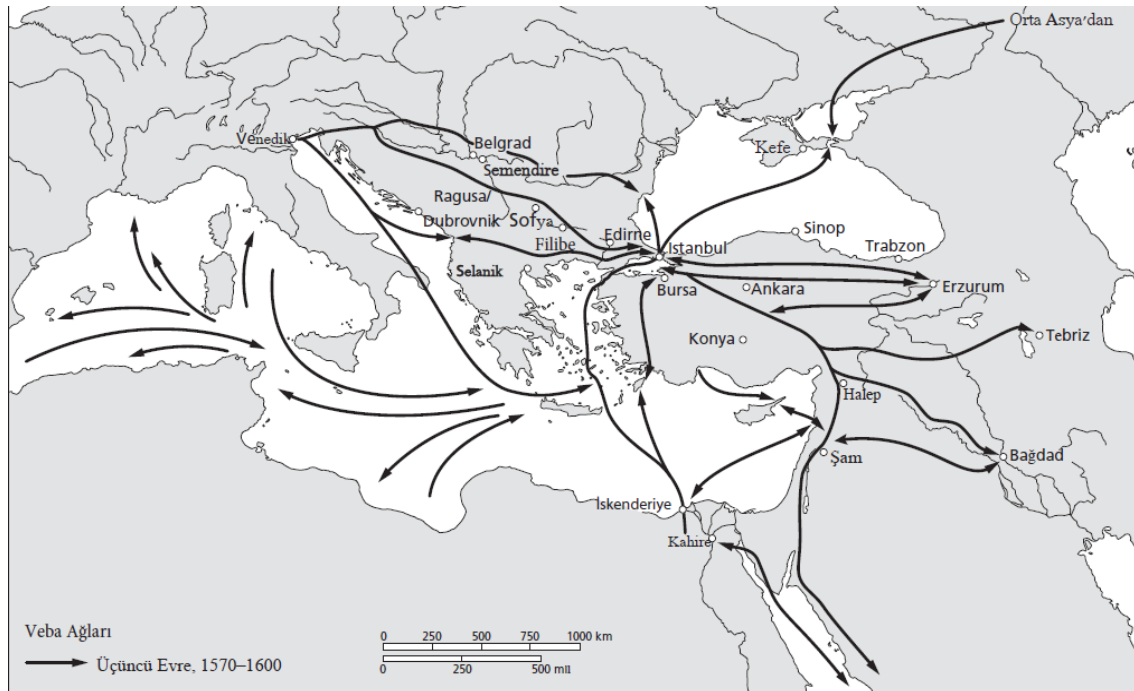
⁵⁵² Lawrence Conrad, "Ta'ûn and Wabâ: Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam", *JESHO* 25/3 (1982): 279.

⁵⁵³ Süheyl Ünver, "Taun Nedir? Veba Nedir?", *Dirim*, 3-4 (1978): 363-366.

⁵⁵⁴ White, *The Climate of Rebellion*, 86 ve Varlık, *Plague and Empire*, 11-12.

⁵⁵⁵ White, "Rethinking Disease in Ottoman History", 550-551 ve Varlık, *Plague and Empire*, 133. Birinci ve ikinci evre hakkında detaylı bilgi için sırasıyla bk. Varlık, *Plague and Empire*, 131-159 ve 160-184.

kapsamı dışında kaldığından çalışmanın amacının kapsamı çerçevesinde 1560'lardan başlanarak veba salgının zirveye çıktığı ve oldukça etkili olduğu üçüncü evre (1570-1600) üzerinde durulmaktadır. Bu süreçte veba ciddi salgın boyutuna vararak bir dalga halinde imparatorluğun büyük bir kesiminde etkili olmuştur. Aşağıda Harita 5.1'de Osmanlı coğrafyasında vebanın bu süreçteki yayılım alanları gösterilmektedir. Haritada gösterilen bu yayılım alanları aşağıda detaylı olarak ele alınmaktadır.

Harita 5.1. Üçüncü Evrede Veba Ağları, 1570-1600⁵⁵⁶

Osmanlıda veba salgını, 1570'lerden itibaren şiddetlenmeye başlamıştı; ancak salgının daha 1560'larda şiddetli bir etkisini göstermeye başladığı görülmektedir. Halep'te 1564'te kaydedilen salgın nedeniyle şehirdeki un kapanının çalışanları öldüğü için kapan çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştır. İltizam usulü ile çalışan işletme, bu sebeple o yıl ki bedeli ödenemeyince halktan yardım istenerek bu durumun üstesinden gelinmeye çalışılmıştır.⁵⁵⁷ Vebanın 1565 yılında kaydedildiği yer ise Karaman'dır. Burada yapılması gereken teftiş, ortaya çıkan veba salgınından dolayı ertelenmiştir.⁵⁵⁸ Salgının 1568'de ise Selanik'te etkili olduğu görülmektedir.⁵⁵⁹ Veba salgının Osmanlı coğrafyasında 1570'te kaydedildiği yerler Mora,⁵⁶⁰ Samokov⁵⁶¹ ve

⁵⁵⁶ Varlık, *Plague and Empire*, 188.

⁵⁵⁷ BOA, MD, 6/114.

⁵⁵⁸ BOA, MD, 5/369.

⁵⁵⁹ “...Nefs-i Selanik zimmîleri fermân olunan mîrî çukaları uhdelerine alub lâkin tâ‘ûn zuhûr idüb...” BOA, MD, 7/1686.

⁵⁶⁰ Özellikle de Mora'nın güneyindeki kalelerde salgın 1570 yılı boyunca etkili olmuştur. BOA, MD, 14-1/171, 177, 651.

⁵⁶¹ Günümüzde Bulgaristan'ın güney batısında yer alan ve zengin demir madenleriyle bilinen Samokov'da Eylül 1570'te ortaya çıkan salgın (BOA, MD, 14-1/661) kış ayları boyunca da etkili olarak 1571 yılına sarkıp şehirdeki demir işçilerinin kaçmasına sebep olmuştur. Samokov'un aynı zamanda Osmanlı

Lapseki Köyü'⁵⁶²dür. Salgın 1571 Mayıs ayında Kefe'de⁵⁶³, Haziran ayında ise İstanbul'da⁵⁶⁴ kaydedilmiştir. Veba, yukarıda söz edilen iki evrede zaten İstanbul'da kendisini göstermişti; ancak bu dönemde İstanbul'da bir kez daha etkili olduğunda bu defa devam etmekte olan süreç daha da belirgin bir hal almıştır. Veba İstanbul'da bundan sonraki süreçte aralıksız olarak yüzyılın sonuna kadar etkili olmuştur. Böylece İstanbul bir bakıma vebanın odağı ve dağıtım merkezi haline gelmiştir.⁵⁶⁵ İstanbul'un yanı sıra Haziran 1571'de aynı zamanda Eflak ve Tuna çevresinde vebanın varlığına rastlanılmaktadır.⁵⁶⁶ Salgın, 1571 sonları itibarıyla aynı zamanda Adriyatik kıyısındaki sahil kasabalarında da kaydedilmektedir.⁵⁶⁷ 1572'de bu defa Kıbrıs'ta vebanın varlığına rastlanılmaktadır. Karaman'dan Kıbrıs'a giden sipahilerin bir kısmının adadaki salgın sebebiyle öldüğü ve tımarlarının mahlûl kaldığı belirtilmektedir.⁵⁶⁸ Aynı yıl Temmuz ayında Selanik'te çıkan veba salgının⁵⁶⁹ Ağustos ayında da devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁷⁰ 1573'te ise Edirne'de vebanın varlığı kaydedilmektedir.⁵⁷¹

Osmanlı coğrafyasında 1574'te Selanik'te vebanın devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁷² Aynı zamanda Edirne'de de veba devam etmektedir.⁵⁷³ Selanik ve Edirne dışında aynı yıl 1570'teki vebanın devamı olup olmadığını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte vebanın görüldüğü bir diğer yer Mora'dır.⁵⁷⁴ 1574'te ayrıca Üzeyir Sancağı'nda da vebanın olduğu görülmektedir.⁵⁷⁵ Veba, 1576'da bu kez Romanya'nın Erdel,⁵⁷⁶ Ocak 1577'de ise Temeşvar⁵⁷⁷ yörelerinde ortaya çıkmıştır. 1577'de vebanın

donanması için işlenen demir açısından önemli bir yer olmasından dolayı bu durum Osmanlı donanmasını olumsuz etkilenmiştir. BOA, MD, 14-2/1224.

⁵⁶² Öyle ki Lapseki Köyü'nde yaşanan salgın ve firarlar neticesinde 45 olan hane sayısının 19'a düştüğü ifade edilmektedir. BOA, MD, 14-2/904.

⁵⁶³ Kefe Kalesi'nden vebadan dolayı yaşanan firarlar dolayısıyla Kefe valisinden vergi mükellefi nüfusun veba yüzünden kaleden ayrılmasını yasaklaması emredilmiştir. BOA, MD, 14-2/1543.

⁵⁶⁴ BOA, MD, 14-2/1570 ve 17/39.

⁵⁶⁵ Varlık, *Plague and Empire*, 192.

⁵⁶⁶ BOA, MD, 14-2/1578.

⁵⁶⁷ BOA, MD, 18/180.

⁵⁶⁸ "Kıbrıs'da tâ'ûn olub Karaman sîpahîlerinden ba'zıları fevt olub tîmârları mahlûl kalub..." BOA, MD, 19/407.

⁵⁶⁹ Selanik'te Yahudiler şehirdeki veba salgınından dolayı aileleriyle birlikte şehirden ayrılmak için izin istemiştir. BOA, MD, 19/417.

⁵⁷⁰ BOA, MD, 19/610.

⁵⁷¹ Edirne'de ortaya çıkan bu salgın birçok kişinin köylerini terk ederek kaçmasına daha sonra ise eşkıyalık olaylarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum ise merkezi yönetimi tedbir almaya sevk etmiştir. BOA, MD, 22/82.

⁵⁷² Veba salgını dolayısıyla yukarıda değinilen yün dokumacıları şehirden kaçmışlardır. Bu durum da İstanbul'a göndermeleri gereken dokumaları göndermelerinde gecikmelerine yol açmıştır. BOA, MD, 26/922.

⁵⁷³ BOA, MD, 26/767.

⁵⁷⁴ BOA, MD, 24/7.

⁵⁷⁵ Vebanın Halep'e bağlı bu sancakta oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim vebadan dolayı buradaki 226 derbentçi hanesinden sadece 60 hane kaldığı ve bu sayı ile yolun güvenliğini sağlamanın mümkün olmadığı bildirilmektedir. BOA, MD, 24/262.

⁵⁷⁶ BOA, MD, 28/843.

kaydedildiği diğer yerler Marmara Ereğlisi,⁵⁷⁸ bir kez daha Selanik⁵⁷⁹'tir. Vebanın şehirde yol açtığı ölümlerin bildirilerek vergi mükellefleri sayımının bir sonraki yıla ertelenmesi talebinden⁵⁸⁰ ve yine vebadan dolayı birçok kişinin kaleden kaçtığına bildirilmesinden⁵⁸¹ aynı yıl Erzurum'da salgının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Salgın, Ocak 1578'de Gümüşhane'de⁵⁸² kaydedildikten sonra 1579'da şiddetlendiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, imparatorluk coğrafyasının pek çok yerinden salgına dair kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin,, söz konusu yılda Selanik,⁵⁸³ Amid Sancağı,⁵⁸⁴ Mısır⁵⁸⁵ ve Basra (Irak'ın güney kesimi)'da⁵⁸⁶ salgının baş gösterdiği tespit edilebilmektedir. Sonraki yıl Bosna'ya⁵⁸⁷ ve 1581'de de Hersek'e⁵⁸⁸ yayılmıştır. Aynı yıl Batum'da da vebanın görüldüğüne dair kayıt bulunmaktadır.⁵⁸⁹ Ertesi yıl bir kez daha Mora'dan⁵⁹⁰ ve 1583'te Filibe'den⁵⁹¹ vebanın olduğu bildirilmiştir.

1584 yılına gelindiğinde, salgının yaz aylarında İstanbul'da şiddetli bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Selânikî, bu tarihte İran Şahı Hüdabende tarafından İstanbul'a barış talebi için gönderilen İbrahim Han adlı elçinin maiyetindekilerin tamamının vebadan öldüğünü belirtmektedir.⁵⁹² Selânikî, söz konusu yıldaki salgını "Vebadan dolayı İstanbul'da insanların üzüntü ve inlemeleri göğe ulaştı. Ölüm acısından gönlü yanmayan ve ağlamayan kimse kalmadı. Hastalığın vurduklarının sınırı yoktu."⁵⁹³ sözleriyle ifade etmektedir. Hatta bu salgında Büyük Mirahor Hasan Hasan Ağa'nın da vefat ettiğini belirtmektedir.⁵⁹⁴ Salgının İstanbul'da 1585⁵⁹⁵ ve 1586'da devam ettiği görülmektedir. Yine Selânikî, Nakşibendi mutasavvıfı Şeyh Ahmed Sadık'ın 2 Ağustos 1586'da vebadan ölümü ve cenazesine dair teferruatları ifade ederken aynı zamanda bu

⁵⁷⁷ Temeşvar'daki vergi mükelleflerinin vergi affı istemesinden bu bölgede vebanın şiddetli bir şekilde hissedildiği anlaşılmaktadır. BOA, MD, 29/269.

⁵⁷⁸ BOA, MD, 29/313.

⁵⁷⁹ BOA, MD, 31/124.

⁵⁸⁰ BOA, MD, 33/352.

⁵⁸¹ BOA, MD, 33/360.

⁵⁸² BOA, MD, 33/401.

⁵⁸³ BOA, MD, 36/738.

⁵⁸⁴ BOA, MD, 37/3190.

⁵⁸⁵ BOA, MD, 40/654.

⁵⁸⁶ BOA, MD, 40/662.

⁵⁸⁷ Yol açtığı çok sayıda ölüm ve bu sebeple vergi defterlerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacından dolayı salgının Ekim 1580 itibarıyla İzvornik Sancağı'nda etkili olduğu anlaşılmaktadır. BOA, MD, 43/547.

⁵⁸⁸ BOA, MD, 46/715.

⁵⁸⁹ BOA, MD, 46/605.

⁵⁹⁰ BOA, MD, 48/238.

⁵⁹¹ BOA, MD, 49/137.

⁵⁹² "...ve yanınca gelen Kızılbaş tâ'ifesinden kimse kalmayub, tâ'ûn kırub heman kendüsü kurtulmuşdı..." *Tarihi Selanikî*, I: 146-147.

⁵⁹³ "Ve şehir-i İstanbul'da mübârek tâ'ûndan, dūd-ı âh u nâle sem'-i semâvâte peyveste olub, firkat ü hasret-i mevtden muhterikü'l-fu'âd ve giryân ü büryân olmaduk kimse kalmadı. Ve musîbet-zedenün pâyânı yok idi..." *Tarihi Selanikî*, I: 148.

⁵⁹⁴ *Age.*, 148.

⁵⁹⁵ Veba kaynaklı ölüm sayısının çok olması üzerine, Mayıs 1585'te İstanbul'kadısından ölenlerin miraslarını kaydederek bunları varisler ve hazine arasında paylaşılması istenmiştir. BOA, MD, 58/180 ve 58/224.

aylarda vebanın şehirde yakıp yıkmadığı kimsenin kalmadığını belirtmektedir.⁵⁹⁶ Salgın İstanbul'da bu tarihlerde neredeyse alışlagelmiş bir durum ya da mevsimlik bir hadise haline gelmiştir. Başkentte 1587'de⁵⁹⁷ de veba bulunduğunu kaydeden Selânikî,⁵⁹⁸ bunun 1590 sonlarında nispeten hafiflediğini ve salgına maruz kalanların iyileşmeye başladığını ifade etmektedir. Bu arada 1587'de Mısır⁵⁹⁹ ve Erzurum'da,⁶⁰⁰ 1589'da Trablusşam ve Suriye'de, 1590'da ise Cezayir'de vebanın olduğu kaydedilmiştir.⁶⁰¹

Veba salgını, 1590 sonlarında hafiflemiş olsa da 1592'de halen devam etmektedir. Öyle ki, önce yüksek ulema ve şeyhlerin katılımıyla Ok Meydanı'nda salgına karşı dualar edilmiştir.⁶⁰² Daha sonra ise Sultan III. Murad'ın emriyle şehirdeki iş yerleri kapatılmış ve hazırlanan botlarla ulema ve halk Anadolu yakasındaki Alemdağı'na taşınarak burada bir gece geçirilip güneşin doğuşuyla birlikte dualar edilmiştir. Ayrıca kurbanlar kesilip ihtiyacı olanlara sadaka olarak dağıtılmıştır. Hatta bu anlamda hapiste bulunanlar serbest bırakılmıştır. Selânikî, şehirde salgın karşısında yapılanlardan sonra toplamda günlük 325 olan ölüm sayısının 100'e düştüğünü ve hastaların şifa bulduğu belirtilmektedir.⁶⁰³ Bu arada aynı yıl Kocaeli,⁶⁰⁴ Antalya⁶⁰⁵ ve Edirne'de⁶⁰⁶ de vebanın olduğu anlaşılmaktadır. Selânikî'nin "*maraz-ı tâ'un*"⁶⁰⁷ olarak ifade ettiği 1595 salgını, bu süreçte İstanbul'da bulunan Venedik elçisinin anlatımında detaylandırılmıştır. Hastalığın kendi ailesine de bulaştığını belirten elçi, salgının "son derece ağır bir veba ve öldürücü" (*peste acutissima, et mortifera*) olduğunu vurgulamaktadır. Hastalığı ifade etmek için hastalarından birini şu şekilde tasvir etmektedir: "Birçok şişkinlikle ve vücudunun her tarafını saran kara beneklerle yarı ölü gibiydi. Sonunda boğazına sıçrayan veba bir günden biraz fazla bir sürede onu müthiş bir şiddetle boğdu ve acımasız bir ölümle can vermesine yol açtı..."⁶⁰⁸ Hastalığın 1595'te aynı zamanda Kıbrıs'ta⁶⁰⁹ ve 1596'da ise Suriye, Mısır, Azerbaycan, Bağdat ve Arap Yarımadası'nda varlığı kaydedilmektedir.⁶¹⁰ 1598 yılına gelindiğinde salgın bir kez daha İstanbul'dadır. Selânikî, bir kez daha şehirde salgın olduğunu ve bunun üzerine Sultan III. Mehmed'in emriyle Ok Meydanı'nda ulema ve halkın katılımıyla

⁵⁹⁶ "Ve bu aylarda mübârek tâ'ün İstanbul şehrinde yakup yandırmaduk kimse komayup âmme-i halk âh-ı hasret ile muhterikü'l-fu'âdlar idi..." *Tarihi Selanikî*, I: 173.

⁵⁹⁷ Ocak 1587'de Vezir Cafer Paşa'nın vebadan öldüğünü kaydetmektedir. *Age.*, 178-179.

⁵⁹⁸ *Age.*, 229.

⁵⁹⁹ BOA, MD, 62/135.

⁶⁰⁰ BOA, MD, 62/277.

⁶⁰¹ Varlık, *Plague and Empire*, 200.

⁶⁰² *Tarihi Selanikî*, I: 285.

⁶⁰³ *Age.*, 287.

⁶⁰⁴ Muhtemelen İstanbul'daki salgının sıçraması üzerine, şehirde altı ay kadar dükkânlar kapalı kalmıştır. Aynı zamanda İstanbul ve Anadolu'ya giden yollarda ulaşım durmuştur. Bk. Karademir, *Osmanlı Toplumunda Kıtıllıklar*, 170.

⁶⁰⁵ BOA, MD, 69/125. Ayrıca bk. Orhan Kılıç, *Genl Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Kıtıllıklar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004), 55.

⁶⁰⁶ BOA, MD, 69/145.

⁶⁰⁷ *Tarihi Selanikî*, I: 545.

⁶⁰⁸ White, *The Climate of Rebellion*, 153.

⁶⁰⁹ BOA, MD, 73/786.

⁶¹⁰ *Tarihi Selanikî*, I: 545; Varlık, *Plague and Empire*, 202 ve Süheyl Ünver, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine," *Tedavi Kliniği ve Laboratuvar Mecmuası* 5 (1935): 77.

salgının son bulması için dualar edildiğini belirtmektedir.⁶¹¹ Veba salgını, yüzyılın sonunda ise 1598 ve 1599'da Fas, Marakeş ve Fas'ın diğer liman şehirlerinde, 1600'de de Halep'te kaydedilmiştir.⁶¹²

Vebanın 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki boyutu ortaya konulduktan sonra İspanya cephesine bakıldığında durumun pek de farklı olmadığı görülmektedir. İspanyol kaynakları, 1596-1602 yılları arasında büyük bir veba salgının ortaya çıkarak 17. yüzyılda imparatorluğu bir tür demografik krize sürüklediğini dolayısıyla ekonomik ve sosyal yapıda derin etkiler bıraktığını ifade etmektedir.⁶¹³

Çalışmada, Bölüm 5.2'de İspanya'da veba salgınıyla hemen hemen aynı dönemde şiddetli bir kıtlığın yaşandığı ortaya konulurken dönemin bazı yazarlarının tespitlerine yer verilmişti. Adı geçen yazarların yaşanan kıtlıkları veba salgını ile ilişkilendirmelerinden dolayı aynı zamanda veba salgınına dair görüşlerine de yer verilmiş olduğundan burada tekrara girilmeyecektir. Sadece Martín González de Cellorigo'nun ayrıca veba özelindeki tespitleri ortaya konulacaktır. Cellorigo, 30 Mayıs 1599'da, "yaşadığı şehri (Valladolid) hastalığın sardığını ve yavaş yavaş şehri ateşe verdiğini" ifade etmektedir.⁶¹⁴ Cellorigo, yine aynı konuda "çoğunun eşlerini terk ettiğini, bazılarının borçlarını bıraktığını, anne babaların çocuklarını bırakıp gittiğini" belirtmektedir.⁶¹⁵ Alvarez Ossorio y Redín; "halkı yok eden altı şey: bir tembellik; iki kıtlık; üç veba; dört halkın sürülmesi; beş savaş; altı iyi tavsiye eksikliğidir." demektedir.⁶¹⁶ Sancho de Moncada ise 1619 yılında nüfusun düşünün sebeplerini ortaya koyarken, veba salgının yaşandığını kabul etmekle birlikte yazdığı dönem için bunun artık nüfusun düşmesinin sebepleri arasında kabul edilemeyeceğini belirtmektedir.⁶¹⁷

İspanya'da 1596-1602 yılları arasında etkili olan vebanın ilk etapta yayılım alanları ve etkinlik düzeyini aşağıda verilen harita üzerinden göstermek yerinde olacaktır. İspanya'da 1596-1602 yılları arasında neredeyse tüm yarımadaı kuşatan vebadan en çok etkilenen iki bölge bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Santander'den Fransa sınırına kadar uzanan Cantabrian kıyıları ve hinterlandının yanı sıra Montaña bölgesi ve Bask kentleri ile Logroño ve Navarra çevreleridir. İkincisi ise Avila ve

⁶¹¹ *Tarihi Selanikî*, II: 759.

⁶¹² Varlık, *Plague and Empire*, 202.

⁶¹³ İspanya'da 1596-1602 yılları arasındaki veba salgını hakkında bk. Domínguez Ortiz, *La sociedad española en el siglo XVII*, I: 68-70; Bennassar, *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l'Espagne*; Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España* ve aynı yazar, "The plague in Castile".

⁶¹⁴ (...luego se alborotó nuestra ciudad y poco a poco se fue encendiendo...). Cellorigo, *Memorial*, 23.

⁶¹⁵ (...muchos desampararon a sus mujeres y otros a sus deudos necesitados y padres a hijos, huyendo dellos, excediendo los limites de la charidad natural...). *Age.*, 27.

⁶¹⁶ "Seis accedentes destruyen la multitud: la primera ociosidad; la segunda, ambre; la tercera, peste; la quarta, expulsion de bassallos; la quinta, guerra; la sexta, faltar el Don de Consejo...", Miguel Alvarez Ossorio y Redín, *Extension politica y economica, y la mejor piedra de toque, y crisol de verdades, para descubrir los tesoros que necesita esta catolica monarquia*. [1687?], BNE, mss. 8456, punto primero, fol. 64r.

⁶¹⁷ "Otros confiesan la falta de gente, pero carganla a las pestes, guerras y expulsion of the Moriscos. Pero nada de esto ha habido de pocos años acá, que es cuando se conoce más la falta de ella." Sancho de Moncada, *Restauración política de España* [1619], haz. Marques de Villarias (Madrid, 1746), 47.

Segovia çoğunlukta olmak üzere, Kastilya Krallığı'nın merkez bölgesini oluşturan Valladolid, Madrid ile güney kesimleridir. Bu iki bölge, Burgos kentinin kuzeyinden güneyine doğru uzanan dar bir kemer ve Palencia kentinin paralel bir şeridi ile birbirine bağlanmaktadır. Veba, Cantabrian kıyılarından başlamak üzere, Burgos ve Aranda'dan Eski Kastilya'ya geçerek Somosierra üzerinden Madrid ve Yeni Kastilya'nın tüm merkez bölgesinde yayılmıştır. Vebanın Asturias (1598 yılındaki Oviedo örneği) ve Galiçya'nın yanı sıra Valencia'nın Alcoy bölgesindeki küçük bir kısmı ile Valencia ve Alicante arasındaki sınır olan Onteniente'de yayıldığına dair kayıtlar oldukça azdır. Ancak salgının Sevilla, Jaén ve Lizbon gibi kentlerde oldukça yaygın ve etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹⁸ Salgının Andalusia'nın batısı, Portekiz'in güneyi ve hatta Extremadura'nın belli bölgelerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Salgın; ayrıca Soria, Guadalajara ve Cuenca gibi kentlerde de etkili olmuştur. Aşağıdaki haritada İspanya'da vebanın yayılım alanları ve şiddeti gösterilmektedir.

Harita 5.2. İspanya'da Vebanın Görüldüğü Yerler ve Düzeyleri (1596-1602)⁶¹⁹

Harita 5.2'den de anlaşıldığı üzere, veba salgının etkinlik düzeyi değişebilmekle birlikte 1596-1602 yılları arasında neredeyse tüm İber yarımadasında görülmüştür.⁶²⁰ Vebanın 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında İspanya'da yol açtığı ölümlerin düzeyi bazı bölgeler esas alınarak aşağıdaki tabloda ortaya konulmuştur.

⁶¹⁸ Bennassar, *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l'Espagne*, 28, 41, 101 ve Gregorio G. Sedeño, "La epidemia de peste que padeció la ciudad de Jaén en el año 1602", *Seminario Médico I* (1953): 86-93.

⁶¹⁹ Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España*, 259.

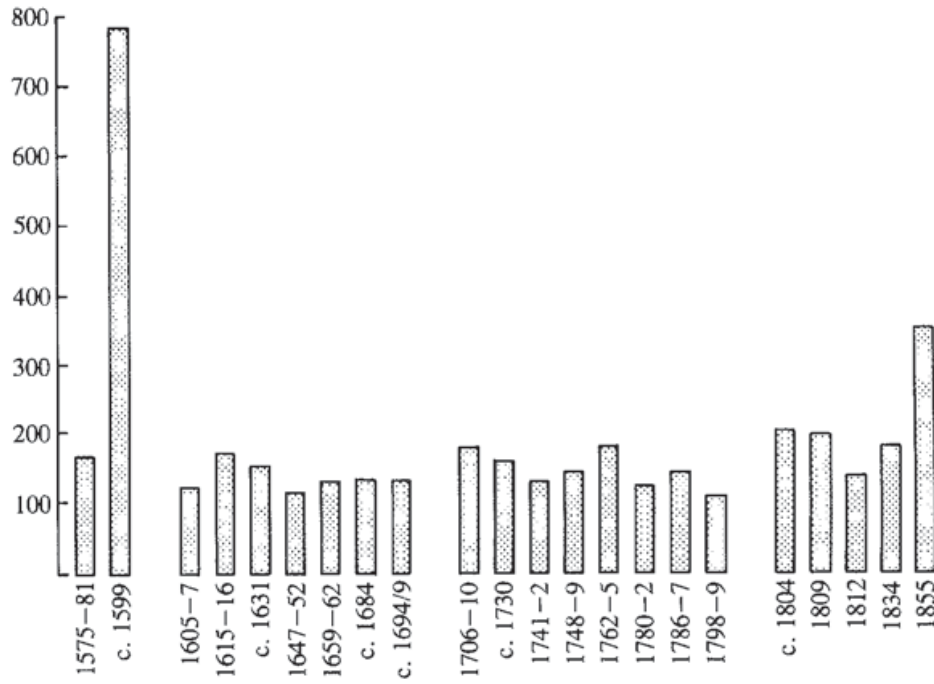
⁶²⁰ Age., 258.

Tablo 5.5. İspanya’da Bazı Bölgelerde 1599 Civarında Veba Kaynaklı Ölüm Artış Oranları⁶²¹

Bölge	Tarih	Esas Alınan Dönem	Artış(%)
Vitigudino	1599	1581-1590	574,4
Vitigudino	1599	1601-1610	917,5
Navalcarnero	1598	1593-1600	644,3
Navalcarnero	1598	1601-1610	786,8
Fuentelaencina	1600	1601-1610	290,2
Chiloeches	1599	1603-1610	539,5
Arévalo (San Martin)	1599	1580-1589	306,9
Arévalo (San Juan)	1599	1600-1607	278,9
Collado de Contreras	1599	1586-1594	262,2
Acebo	1599	1600-1609	148,7
Torre de D. Miguel	1599	1590-1600	131,4
Torrejuncillo	1597	1591-1596	171,3
Belmonte	1599	1601-1610	109,5
Bajaras de Melo	1601	1590-1599	153,3
Fuenterrebollo	1599	1600-1607	528,6
Mozoncillo	1599	1590-1600	366,1
Mozoncillo	1599	1600-1609	733
Almazán (San Andrés)	1599	1600-1609	197,1
Almazán (N.Sra. Campanario)	1599	1590-1598	91,4
Castillejo de Robledo	1600	1581-1590	733,3
Lumbrales	1598	1582-1589	233,7
Fuente de San Esteban	1598	1590-1600	339
Villar de la Yegua	1597	1581-1590	110,3
Retortillo	1601	1602-1610	428,9
Ciudad Rodrigo (San Andrés)	1598	1581-1590	227

Tablo 5.5’ten vebanın 1599 ve civarında oldukça etkili olarak ölüm oranlarında önemli bir artışa neden olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde yukarıda belirtildiği gibi, yaşanan şiddetli kıtlığın bağımsız olarak ölümlere sebebiyet verebiliyor olması ve aynı zamanda çoğunlukla tifo olmak üzere sıtma, zatürre ve grip gibi hastalıklarında etkili olması, tabloda ortaya konulan ölüm oranlarındaki artışların tamamıyla veba kaynaklı olduğu yorumunu yapmayı güçleştirmektedir. Ancak her halükarda 1599 yılı civarında İspanya’da ölüm oranlarında büyük bir artış yaşandığı görülmektedir. Vebanın yol açtığı bu durumun daha iyi anlaşılması adına 16. yüzyılın sonları ile 19. yüzyıl ortalarına kadarki süreç esas alınarak İspanya’daki ölüm oranları ortaya konulduğunda aşağıdaki haliyle bir durum ortaya çıkmaktadır.

⁶²¹ Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España*, 278-279.

Grafik 5.1. İspanya'nın İç Kesimlerinde 1575-1855 Yılları Arası Genel Ölüm Krizlerinin Yoğunluğu⁶²²

Grafik 5.1, temelde 1599 yılında son derece şiddetli olmak üzere, vebanın yaklaşık 300 yıllık bir süreçte İspanyol tarihinden en önemli nüfus kaybına yol açan felaket olduğunu ortaya koymaktadır.

İspanya'da 1596-1602 yılları arasında şiddetli olarak yaşanan veba salgının cinsiyet ve yaş temelinde etkileri bakıldığında salgının daha çok çocuk ve kadınlar üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5.6. İspanya'da 1599 Civarında Vebadan Ölenlerin Cinsiyet ve Yaşları⁶²³

Şehir	Erken	Kadın	Çocuk	Toplam
Pamplona	75	113	88	276
Toledo	57	83	104	244
Fuenterrabia (San Sebastián)	36	99	84	219
Gutiérrez Muñoz (Avila)	4	8	20	32
Santo Tomé del Puerto (Sepúlveda)	55		150	205

Tablo 5.6'ya göre, 276 kişinin öldüğü tespit edilen Pamplona şehrinde; ölenlerin 75'i erkek, 113'ü kadın ve 88'i çocuklardan oluşmaktadır. Bu durumda ölenlerin yüzde 31.9'unun çocuklardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Yine 244 kişinin öldüğü Toledo kentinde; ölenlerin 57'si erkek, 83'ü kadın ve 104'ü çocuklardan oluşmaktadır. Bu durumda Toledo'da ölenlerin yüzde 42.6'nı çocuklar oluşturmaktadır. 219 kişinin öldüğü Fuenterrabia'da; ölenlerin 36'sı erkek, 99'u kadın ve 84'ü çocuktur. Bu veriler

⁶²² Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España*, 122.

⁶²³ Bennassar, *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l'Espagne*, 18-50.

Fuenterrabia’da ölenlerin çoğunluğunu kadın ve çocuklardan oluştuğunu göstermektedir. Santo Tomé del Puerto’de ise 205 kişinin öldüğü ve ölenlerden 55’inin yetişkin olduğu (cinsiyete göre tespit edilememiştir), 6 yaştan küçük olmak üzere geriye kalan 150’sinin çocuk olduğu dolayısıyla ölenlerin yüzde 73.2’sinin çocuklardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

İspanya’da vebadan ölümlerin toplumda ekonomik bakımdan hangi gruplar üzerinde etkili olduğuna bakıldığında ise Bölüm 5.2’de kıtlık ile kısımda da değinildiği üzere, vebanın daha çok yoksul kesimler arasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin yazarları, Kastilya Krallığı’nın muhbirleri, hekimleri, kentlerin yetkilileri, yerel vakanüvisleri ve kilise rahipleri hemen tamamı vebadan ölenlerin kıtlığa maruz kalanlar arasından olduğunu ifade ettikleri Bölüm 5.2’de izah edilmiştir.⁶²⁴ Yine Pérez de Herrera’nın da veba salgınından söz ederken bunun daha çoğunlukla asgari geçim imkânlarından yoksun olanlar arasında görüldüğünü ifade ettiği belirtilmişti.⁶²⁵ Ayrıca III. Felipe’nin yerel kraliyet yetkilileri (*corregidores*)nden vebanın bölgelerindeki etkilerine dair düzenli rapor istemesi üzerine hazırlanan raporlardan da vebanın yoksul kesimler arasında daha etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Mayıs 1599’da Sepúlveda’nın yetkili kişi bu çerçevede hazırladığı raporunda “...hastalık ve ölüm daha yoksul kişiler arasındandır...” demektedir.⁶²⁶

İspanya’da yukarıda verilen tüm bilgiler ışığında, tam anlamıyla bir sayı vermek mümkün olmasa da ortalama olarak 500 bin gibi bir nüfus kaybından söz edilmektedir.⁶²⁷ Bu noktada Elliot, söz konusu veba salgının İspanyol nüfusunun yüzde 15’ni kaybetmesine yol açtığını ve bunun büyük bir durgunluğa yol açtığını belirtse de,⁶²⁸ İspanyol İmparatorluğu’nun bu dönemdeki toplam nüfusunun 7.5-8 milyon civarında olduğu ve ölü sayısının 500 bin civarında olduğu göz önünde bulundurulduğunda, vebanın nüfusta yaklaşık yüzde 6.5’lik bir kayba yol açtığı söylenebilir. . Söz konusu nüfusun çoğunlukla kırsal kesimden olması da felaketin boyutlarını artırmıştır. Zira sanayi öncesi toplumlar da temel ekonomik faaliyetin tarım sektörü olduğu düşünüldüğünde, böyle bir durumun ekonomi üzerindeki etkisini tahmin etmek güç değildir. Bununla birlikte, vebanın yol açtığı nüfus hareketleri yani göçler de kırsal yapıda, bu göçlerin kentlere olması dolayısıyla da kentsel yapıda önemli dönüşümlere yol açmıştır. Netice olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi İspanyol İmparatorluğu’nda da 16. yüzyıl sonlarından itibaren idari, sosyal ve ekonomik yapılarında ortaya çıkan dönüşümlerde veba salgını da önemli bir rol oynadığı ortaya konulmuştur. Bu hususların niteliği ve kapsamı çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylı olarak incelenecektir.

⁶²⁴ Dipnot 532 ile aynı.

⁶²⁵ Dipnot 537 ile aynı.

⁶²⁶ (Los enformos y muertos son las calidades de pobres y miseria...). “Corregidor Licenciado Varahona’dan III. Felipe’ye mektup, 26 Mayıs 1599.” AGS, Est, leg. 183, fol. 254. Bu mektup Bennassar, *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l’Espagne*, 172’de yayınlanmıştır.

⁶²⁷ Domínguez Domínguez, *La sociedad española en el siglo XVII*, I: 68-70.

⁶²⁸ Elliott, *Imperial Spain*, 294.

Yukarıda ortaya konulan veriler bir arada değerlendirildiğinde; Osmanlıda 1560'lardan itibaren görülmeye başlanan vebanın 1591-1596 yılları arasında oldukça şiddetlenerek imparatorluğun büyük bir kesiminde etkili olduğu tespit edilmektedir. Osmanlıda bu dönemde etkili olan veba salgının hemen hemen aynı dönemde İspanya'da da şiddetli bir şekilde yaşandığı görülmektedir. Veba, İspanya'da özellikle 1597-1602 yılları arasında etkili olmuştur. Veba, Osmanlıda dönemin kaynaklarında geniş bir yer bulmakla birlikte, vebadan ne kadar kişinin öldüğüne dair bir değerlendirme bulunmamaktadır. Modern dönemde de bu anlamda bir tahminde bulunulmamaktadır. Ancak buna karşılık, vebanın İspanyol İmparatorluğu'nda yaklaşık 500 bin kişinin kaybına yol açtığı tahmin edilmektedir. Böylece Osmanlıda olduğu gibi, İspanya'da kırsal alanda 17. yüzyılda yaşanan kıtlık ve göç hareketlerinde veba salgını da önemli rol oynamıştır. Bu noktadan hareketle nüfus artışı ve iklimsel etkenler gibi veba salgının da aynı dönemde İspanya'da ortaya çıkıp kayıplara yol açmış olması, bunun Osmanlı'ya özgü bir durum olmayıp en azından Akdeniz'de yaşanan genel bir durumun yansıması olduğunu ortaya koymaktadır.

5.4. Savaşların Mali Yüğü

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşümlerin bir önemli sebebi ise 16. yüzyılın sonlarından itibaren yapılan savaşların maliye üzerindeki etkisidir. Osmanlıda 1578-1590 yılları arasında İran ve 1593-1606 yılları arasında Avusturya ile yapılan savaşların bir dönüm noktasını ifade ettiği görülmektedir. Söz konusu seferlerin mali boyutu ortaya konulmadan önce ana hatlarıyla söz konusu savaşlar hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması'ndan sonra 1578'de İran'a tekrar sefer açmaya götüren temel sebep olarak İran'ın bu dönemde yaşadığı karışıklıkları göstermek mümkündür. 1525 yılından beri İran'da tahta bulunan Şah Tahmasb'ın saltanatının son zamanlarında tahta kimin geçeceği konusunda başlayan rekabet Tahmasb'ın 1576'da ölümüyle birlikte fiili bir mücadeleye dönüşmüştü. Bu mücadeleden galip çıkan II. İsmail, 1576 yılında İran tahtına geçtiyse de bir yıl sonra ölmesi üzerine taht kavgaları tekrar başlamış ve iç karışıklıklar artmıştı.⁶²⁹ İran'da idari anlamda yaşanan bu karışıklıkları bir fırsat olarak değerlendiren Osmanlı İmparatorluğu, bu durumdan istifade ederek Kafkas bölgesini ve Azerbaycan'ı ele geçirmeyi amaçlamaktaydı.⁶³⁰ Bu amaç çerçevesinde, 1578 yılında İran üzerine yapılan harekât, 1590 yılında kadar sürmüş⁶³¹ ve Osmanlı İmparatorluğu bu

⁶²⁹ H.R. Roomer, "The Safevid Period", *The Cambridge History of Iran* içinde, ed. Peter Jackson, 7 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1986): VI: 246-253.

⁶³⁰ Osmanlı'nın İran'da bu dönemde idari anlamda yaşanan karışıklıkları bir fırsat olarak gördüğünü ve bundan faydalanmak gerektiğini Osmanlı kaynakları açıkça ifade etmektedir. Bu konuda örneğin bk. *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II: 260-266.

⁶³¹ Bu savaşlar için bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, 1578-1610* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993); M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi, 1451-1590* (Ankara: TTK Basımevi, 1998) ve Rudolph Matthee, "The Ottoman-Safavid War of 986-998/1578-90: Motives and Causes," *International Journal of Turkish Studies* 20/1-2, (2014): 1-20.

süreçte Şirvan, Gürcistan ve Dağıstan'ı ele geçirerek böylece Kuzey ve Güney Azerbaycan'da kontrolü ele geçirmiş ve Hazar kıyılarına kadar ulaşmayı başarmıştır.⁶³² Ancak savaşın bu kadar uzun sürmesi ve harekâtın yapıldığı coğrafyanın merkeze çok uzak olması sebebiyle gerek askerî gerekse mali anlamda iki taraf da oldukça yıpranmıştı. Bu sebeple İran, Osmanlı'nın belirlediği koşullar çerçevesinde 1590 yılında İstanbul Antlaşması'nı imzalamayı kabul etmiştir.⁶³³ Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul Antlaşması ile Şirvan, Gürcistan ve Dağıstan gibi fethettiği toprakları elinde tutmayı başarmıştır. Ancak fethedilen bu yerlerin Osmanlı üslerinden çok uzakta bulunması, buralara gerek askerî gerekse mali yardımın ulaştırılmasını oldukça güçleştirmekteydi. Ayrıca yerel kaynakların yetersiz olması bu yerlerde uzun süreli bir hâkimiyet kurmayı zorlaştırmaktaydı.⁶³⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun bu zorluklara rağmen bölgede hâkimiyet kurmaya çabası, süreç içinde hazineye büyük bir yük oluşturarak mali yapıyı son derece olumsuz etkilemiştir.⁶³⁵ İran'la yapılan bu uzun süreli ve yıpratıcı savaşın Osmanlı mali yapısı üzerindeki olumsuz etkisi aşağıda Avusturya savaşının etkileriyle birlikte ortaya konulacak tabloda görülebilecektir.

Uzun süreli ve yıpratıcı İran savaşları, 1590 yılında Kafkasya ve Azerbaycan'ın kontrolünün ele geçirilmesiyle sonuçlandıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu sefer yönünü Batı'ya çevirmişti. Batı'daki hedef ise Avusturya'ydı. Osmanlı ile Avusturya arasında 1568 yılında sekiz yıl geçerli olmak üzere, bir barış antlaşması yapılmış ve yaşanan sınır ihlallerine rağmen süresi dolan bu antlaşma Aralık 1574'te yine sekiz yıllığına yenilenmişti. Ancak bu antlaşma Sultan III. Murad'ın 22 Aralık 1574'te tahta çıkmasından dolayı önce 1575'te, daha sonra ise Avusturya'da II. Rudolf'un tahta çıkması sebebiyle Ocak 1577'den itibaren geçerli olmak üzere 1576'da yenilenmiştir.⁶³⁶ Bu tarihten sonra Osmanlı ve Avusturya arasında, Avusturya'nın ödemekle yükümlü olduğu vergilerin ödenmesinde yaşanan gecikmeler ile sınır ihlallerinden kaynaklanan sıkıntılar yaşansa da, 1593'teki savaşa kadar genel anlamda büyük çaplı bir çarpışma söz konusu olmamıştır. Bunda, 1570'lerden itibaren gerek Osmanlı gerekse Avusturya'nın dış politikasını belirleyen ve yönlendiren diğer önemli birtakım gelişmelerin yaşanmasının rolü bulunmaktadır. Öyle ki, bu dönemde Osmanlı dış politikasında öncelik, bir yandan Moskova'nın yükselişini durdurmak öte yandan Lehistan'ın Moskova veya Avusturya'nın kontrolüne girmesinin engellemektir. Ayrıca Bölüm 3.4'te konulduğu üzere, Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde İspanyol İmparatorluğu ile Akdeniz'de geniş çaplı bir mücadele yürütmekteydi. Yukarıda ortaya konulduğu üzere, Osmanlı İmparatorluğu 1578-1590 arasında ise İran'la savaşa girişmiş ve böylece hemen tüm askerî ve mali kaynaklarını buraya yönlendirmiştir. Avusturya ise bu dönemde genel anlamda Avrupa'da devam eden mezhep çatışmaları ile meşgul olmuştur. Zira 1555'te imzalanan Augsburg Dini Barışı, Avrupa'da mezhepsel

⁶³² Kühnū'l-ahbâr, 409-431 ve Hasan Bey-zâde Târîhi, II: 267-269.

⁶³³ Bu antlaşma hakkında detaylı bilgi için bk. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, 194-200.

⁶³⁴ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, I: 181-183 ve Emecen, *Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, 338.

⁶³⁵ Kütükoğlu, *Osmanlı İran Münasebetleri*, 223-236.

⁶³⁶ Bu antlaşmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf A. Aydın, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg Antlaşmaları ve Uygulamaları" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001).

çatışmaları tam anlamıyla sonlandırmamış ve Katolikler ile Protestanlar arasında mücadeleler devam etmiştir. Ayrıca Augsburg Dini Barışı'nın dışında bırakılan Kalvinistliğin Almanya'da hızla yayılmasıyla söz konusu üç grup arasında çatışmalar şiddetlenmiştir. Yaşanan bu çatışmalar 1593'teki savaşa kadar Avusturya'yı en çok meşgul eden konular olmuştur.⁶³⁷

Osmanlı ve Avusturya'nın 1576'da son kez yenilenen barış antlaşmasından sonra yaşanan küçüp çaplı sınır ihlallerine rağmen uzak durdukları savaş durumu 1590'lara gelindiğinde artık farklı bir hal almaya başlamıştır. Bu uzun barış sürecinin 1591 ve 1592'de hem Avusturya hem de Osmanlı akıncılarının sınır ihlallerinin ötesine geçecek şekilde saldırılarını artırması üzerine bozulması kaçınılmaz olmuştur. Bu akınlar çerçevesinde Bosna Beylerbeyi Telli Hasan Paşa'nın komutasındaki Osmanlı birliklerinin 20 Haziran 1593'te Sisak önünde Avusturya karşısında ağır bir yenilgiye uğraması üzerine Osmanlı İmparatorluğu, 29 Temmuz 1593'te Avusturya'ya savaş ilan etmiştir.⁶³⁸ Ancak şunu belirtmek gerekir ki, her ne kadar Osmanlı kaynakları bu seferin temel sebepleri olarak Avusturya akınlarını gösterse de Osmanlı iç siyasetinin de bu savaşa eğilimli olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde vezirler arasında özellikle de 1578-1590 İran savaşlarının son serdarı Ferhad Paşa ile veziriazamlıktaki rakibi Koca Sinan Paşa arasında yaşanan rekabet, Osmanlı dış siyasetini bir ölçüde etkimekteydi. İran cephesindeki başarılı girişimleri sebebiyle Ferhad Paşa'nın saygınlığının artmasından dolayı Koca Sinan Paşa Avusturya'ya karşı kendi komutasında yapılacak bir seferde elde edeceği başarı ile bu durumu dengelemeyi amaçlamaktaydı.⁶³⁹ Öte yandan bu dönemde sayıları oldukça artan tımar namzedleri için yapılacak fetihlerle yeni topraklar açmak ve tımar bulmak gerekmektedir. Bunların yanı sıra devletin meşruiyet anlayışı, propagandası ve kendini temsil etme biçimini ifade eden gâzayı yerine getirmek, her zaman Hristiyan batıya yapılacak seferlerin sebepleri arasında yer almaktaydı.⁶⁴⁰ Bu durum da 1593 yılında Avusturya'ya yapılan seferde önemli rol oynamıştır.

Osmanlı'nın 1593 yılında Avusturya'ya açtığı savaş, Karadeniz'den Hırvatistan'a kadar geniş bir cephede 1606 yılına kadar sürmüştür. Bu uzun savaş dönemini ana hatlarıyla şu şekilde özetlemek mümkündür: Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri, 1594'te Viyana yolu üzerinde stratejik açıdan önemli olan Raab'ı ele geçirmiştir.⁶⁴¹ Yine Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, 1595'te ise Eflak'ı ele geçirmiştir.⁶⁴² Aynı yıl içerisinde stratejik açıdan büyük öneme sahip önemli Estergon kalesi Avusturya birlikleri tarafından ele geçirilmiştir.⁶⁴³ Bunun üzerine, Sultan III. Mehmed'in bizzat katıldığı seferde Osmanlı kuvvetleri 11 Ekim 1596'da

⁶³⁷ G. D. Ramsay, "The Austrian Habsburgs and the Empire", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. R.B. Wernham (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), III: 319-346.

⁶³⁸ *Tarih-i Selânikî*, I: 320-322.

⁶³⁹ Metin Kunt, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi* içinde, ed. Sina Akşin, 5 cilt. (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), III: 12-13.

⁶⁴⁰ İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, I: 185.

⁶⁴¹ *Kühnü'l-ahbâr*, 655-661.

⁶⁴² *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 442-476.

⁶⁴³ *Tarih-i Selânikî*, II: 516-517.

Eğri kalesini işgal etmiştir. Kısa süre sonra 23-25 Ekim 1596'da, Osmanlı kuvvetleri Haçova meydan savaşında Avusturya'ya karşı büyük bir zafer kazanmıştır.⁶⁴⁴ Daha sonraki yıllarda Avusturya kuvvetleri, 1598, 1602 ve 1603'te olmak üzere Budin'i üç kez kuşatmışlarsa da şehri ele geçirememişlerdir. Bu süreçte Estergon, Kanije ve İstolni-Belgrad gibi kaleler ise iki taraf arasında sık sık el değiştirmiştir.⁶⁴⁵ Batı cephesinde Avusturya ile savaş devam ederken İran'ın 1603'teki savaş ilanı⁶⁴⁶ Osmanlı'yı güç durumda bıraksa da, Erdel Prensi István Bocskai'nin 1604'te Habsburglar'a karşı başlattığı isyanın Osmanlı desteğiyle başarıya ulaşması ve bu çerçevede Bocskai'nin 1606'da Macar kralı ilan edilip himaye edilmesi Osmanlı'nın bu cephede nispeten rahatlamasını sağlamıştır.⁶⁴⁷ Bu arada Estergon 1605'te geri alınmıştır.⁶⁴⁸ Bundan sonraki koşullar karşında her iki taraf da bir barış antlaşmasının yapılmasına razı olmuş ve 1606'da taraflar arasında Zitvatorok Antlaşması imzalanmıştır. Zitvatorok antlaşmasıyla savaş sırasında ele geçirilen topraklar ellerinde kalmaktaydı. Böylece Eğri, Estergon ve Kanije kaleleri Osmanlı hâkimiyetinde kalmış ve bağlamda Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'daki mevcut durumunu muhafaza etmiştir. Ayrıca Eğri ve Kanije beylerbeylikleri de oluşturulmuştur. Ancak Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya'nın hâkimiyetinde kalan Macar toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçmek durumunda kalmıştır. Buna bağlı olarak da, Avusturya bu topraklar için her yıl ödediği vergiyi artık ödemeyecekti. Antlaşmanın bu şartları, Osmanlı açısından Avusturya karşısında açıkça üstünlüğün kaybedilmesi anlamına gelmekteydi. Ayrıca Osmanlı padişahının Avusturya Arşidükü'nü kendine denk sayması ve kendisine Kutsal Roma İmparatoru (Kayser) unvanıyla hitap edecek olması, buna ek olarak bu antlaşmanın 20 yıl gibi uzun süreli olarak imzalanması,⁶⁴⁹ bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nun Kanuni Sultan Süleyman döneminde Bölüm 3.3'te ortaya konulan büyük ideallerinden vazgeçtiği anlamına gelmekteydi.

1593-1606 arasındaki Osmanlı-Avusturya savaşları, Osmanlı ordusunun Avusturya ordusu karşısında zayıf yanlarını ortaya koymuştu. Osmanlı askerî sistemindeki eksiklikler bu savaş sırasında net bir şekilde belirmişti. 1578-1590 Osmanlı-İran savaşları Osmanlı açısından son derece yıpratıcı olmakla beraber, 1593-1606 Osmanlı-Avusturya savaşları çok daha ağır koşullar ortaya çıkarmıştır. Nitekim Avrupa'daki Askerî Devrim (*Military Revolution*)'in etkileri ilk defa bu savaş sırasında fazlasıyla hissedilmiştir. Askerî Devrim ile birlikte orduya halktan kişiler yazılmaya başlanmıştır. Ayrıca at üzerinde rahat bir şekilde kullanılabilen yivli kısa tüfekler (rifle)

⁶⁴⁴ *Kühnü'l-ahbâr*, 731-752. Ancak kazanılan bu zafere rağmen Haçova meydan savaşından kaçan ellerinden dirlikleri alınan tımarlı sipahiler, Anadolu'da büyük kargaşalıklara açmışlardır. Haçova meydan savaşından kaçan sipahilerin Anadolu'da yol açtıkları kargaşa ve Celâli İsyanlarının ortaya çıkmasındaki rolleri Bölüm 7.1'de ele alınacaktır.

⁶⁴⁵ *Peçevi Tarihi*, II: 203-242 ve *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 222-373.

⁶⁴⁶ *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 381-397.

⁶⁴⁷ *Peçevi Tarihi*, II:281-283.

⁶⁴⁸ *Peçevi Tarihi*, II:243-244 ve *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 429-460.

⁶⁴⁹ *Fezleke*, 501-503, 517-521. Antlaşma metni için ayrıca bk. Aydın, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg Antlaşmaları ve Uygulamaları", 107-110. Antlaşma hakkında detaylı bir değerlendirme için bk. Sándor Papp, "Zitvatorok Antlaşması", *DİA*, c. 44 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 472-474.

geliştirilmiş, çelik ve barutun kalitesi artırılmıştır. En önemlisi de kalelerde eskiden uygulanan duvar-surlar yerine alçak ve top ateş gücü oldukça yüksek olan tabya (bastion) savunma sistemine geçilmiştir.⁶⁵⁰ Askerî Devrim'in getirdiği bu yenilikler bu savaşlar sırasında Avusturya ordusu tarafından uygulanmıştır. Böylece at üzerinde rahatlıkla kullanılan ve çelik zırhı delebilen uzun menzilli yivli tüfek kullanan Avusturya süvarisi⁶⁵¹ karşısında ok-yay, mızrak ve kılıç gibi eski tür silahları kullanan Osmanlı sipahi birlikleri oldukça yetersiz kalmıştır. Osmanlı komutanlarının bu savaşlar sırasında cepheden merkeze gönderdikleri telhisler tam da bu husus üzerinde durmaktadır. Söz konusu telhislerde, tüfekli asker ihtiyacı vurgusu yapılarak bu askerler olmadan düşman birliklerine karşı koymanın mümkün olmadığı belirtilmektedir.⁶⁵² Bu durum ise Osmanlı askerî yapısında, dolayısıyla toplumunda birçok değişim ve dönüşümün başlangıcını ifade etmektedir. Zira Osmanlı İmparatorluğu bu durum karşısında harekete geçmiş ve birtakım önlemler almıştır. Osmanlı yönetiminin karşılaştığı bu yeni asker teknolojiye karşı koymak için başvurduğu ilk önlem yeniçerilerin sayısını acilen artırmak olmuştur. Böylece 1550'lerde 13 bin olan yeniçeri sayısı 1600'lerde 38 bine çıkarılmıştır.⁶⁵³

Osmanlı İmparatorluğu, yeniçerilerin sayısını artırmak dışında Avrupa'da olduğu gibi orduya halktan asker yazdırmak gibi ikinci bir önleme başvurmuştur. Bu çerçevede Anadolu'da *sekban* ve *sarıca* olarak bilinen paralı asker birlikleri toplanmaya başlanmıştır. Aslında bu durumun Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir uygulama olduğunu söylenemez. Zira Osmanlı'da daha kuruluş döneminden itibaren ihtiyaç duyulması halinde masrafları reayaya yüklenen olağanüstü vergilerden karşılanmak suretiyle paralı askerler toplanabilmekteydi. Ancak bu defa daha öncekilerden farklı

⁶⁵⁰ Avrupa'da bu dönemde askerî sistemde yaşanan dönüşüm için bk. Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

⁶⁵¹ Bu konuda bk. József Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden: Brill, 2000), 117–159.

⁶⁵² Örneğin, veziriazam sultana sunduğu bir telhisinde Macar cephesindeki durumu şu şekilde ifade etmektedir: "... Mart ayına dek Budin ile Peşte kal'alarında 5-10 bin tüfengçi gelüb dâhil olmaya el-'iyâzu billâh-i te'âlâ hâl müşkil olur...ammâ bu cânibde 10.000 tüfenger asker kanda bulunur." Bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler, 1597-1607* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 51-52. Yine bir başka raporda ise veziriazam sultana şöyle demektedir: "Mel'unların askerleri ekser piyâde ve tüfeng-endâz olmağla asâkir-i İslâm'ın ekseri atlu olub piyâdesi az olduğundan gayri tüfenge mu'tad üstâdları nadir olmağla hîn-i mukâbelede ve kal'â muhâsarasında azîm ızdırab çekilür." Bk. Orhonlu, *Telhisler*, 71-72. Bu konuda dönemin yazarlarından Akhisarî'nin tespitleri de önem arz etmektedir. Bk. Hasan Kâfi El-Akhisarî, "Usûlü'l-Hikem Fî Nizami'l-Âlem", haz. Mehmet İpşirli, *Tarih Enstitüsü Dergisi* X-XI (1981), 239-278.

⁶⁵³ Bu sayılar için bk. Ayn Ali Efendi, "Risale-i Vazîfe-Horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân", *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri* içinde, ed. Ahmet Akgündüz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996), IX: 92-94. Bu konuda dönemin kaynağı (*Kitâb-i Müstetâb*, 37) ise Kanuni Sultan döneminde 12 bin olan yeniçeri sayısının II. Osman döneminde 35-40 bine çıktığını belirtmektedir.

olarak paralı askerler, *levend*⁶⁵⁴ olarak bilinen tüfek kullanan işsiz güçsüz köylüler arasından toplanmaktaydı ve bunlar sekban bölükleri adı verilen özel birlikler şeklinde teşkilatlandırılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yeni uygulaması, genç ve topraksız köylüler tarafından bir yandan askerlik mesleğinin cazibesi öte yandan ise önemli bir geçim kaynağı imkânı sağlaması bakımından büyük ilgi görmüş, böylece kısa sürede çok sayıda kişi köylerini terk ederek bu birliklere katılmıştır. *Levend* olarak bilinen bu köylüler, bu dönemden itibaren savaş zamanlarında tüfekli askerî birlikler için önemli bir insan gücü kaynağı haline gelmişlerdir. Ancak savaş sonrası zamanlarda serbest bırakılmaları üzerine işsiz güçsüz kalan bu birlikler çoğu kez işi eşkıyalığa dökebilmekteydiler.⁶⁵⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun 1593-1606 Avusturya savaşları sırasında karşılaştığı yeni askerî teknoloji karşısında başvurduğu gerek yeniçeri piyade birliklerinin sayısını artırmak gerekse halktan tüfek kullanan askerî birlikler oluşturmak gibi önlemler aynı zamanda maliye üzerinde büyük yük oluşturarak önemli bütçe açıklarına yol açmıştır.

Aşağıda 1527-1688 arası Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar gelirlerinin dâhil olmadığı bütçe durumunu gösteren Tablo 5.7'de bu durum net bir şekilde görülebilmektedir.

Tablo 5.7. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Bütçede Fazlalık ve Açıklar (1527-1688)⁶⁵⁶

<i>Yıl</i>	<i>Fazla (Milyon Akçe)</i>	<i>Açık (Milyon Akçe)</i>	<i>Dönem</i>
1527-1528	93	-	Barış
1546-1547	69	-	Barış
1565-1566	-	6,6	Malta Bozgunu
1567-1568	127	-	Barış
1582-1583	136	-	İran Seferleri
1592-1593	-	70	Avusturya Savaşı
1597-1598	-	400	Savaş
1608	-	95	Savaş
1650	-	154	Girit Savaşı
1652-1653	-	11	Girit Savaşı
1654	-	121	Girit Savaşı

⁶⁵⁴ Bu ifadenin tarihsel süreçteki kullanımı dönemselsel olarak farklılık göstermekle beraber, en genel anlamda Osmanlı'da denizci erler ile taşrada görevli valilerin yanlarında bulundurdıkları adamları için kullanılan bir tabi olduğu söylenebilir. Levendlerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı hakkında kesin bilgi yoktur. Anadolu'da bozulan ekonomik şartlar ve tarıma elverişli toprakların yetersizliğinin, sayısı artan genç nüfusun işsiz kalmasına ve bunların çareyi bey, paşa kapılarında aramalarına yol açtığı genellikle kabul edilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul: Çelikkilt Matbaası, 1965), 3-17 ve Mücteba İlgürel, "Levent", *DİA*, c. 27 (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 149-151.

⁶⁵⁵ İlgürel, "Levent", 149-150 ve Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 292-293. *Levendlerin* yol açtığı eşkıyalık olayları Bölüm 7.1'de ele alınmaktadır.

⁶⁵⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 14-15.

1661-1662	-	12	Girit Savaşı
1687-1688	-	200	Viyana Bozgunu Sonrası

Tablo 5.7’den anlaşıldığı üzere, Avusturya ile savaşların başladığı 1590’lardan itibaren söz konusu savaşların maliye üzerinde büyük oluşturmaya bağlı olarak bütçe açıkları artmıştır. Öyle ki, 1597-1598’de bütçe açığı 400 milyon akçeye ulaşarak o döneme kadar ki en yüksek boyuta ulaşmıştır. Tabi bu bütçe açıklarını sadece Avusturya savaşlarının maliye üzerindeki etkisine bağlamak mümkün değildir. Çünkü bunda, 1578-1590 yılları arasında İran’la yapılan uzun ve yıpratıcı savaşların yanı sıra aynı dönemde Bölüm 7.1’de açıklanacağı üzere ortaya çıkan Celâli İsyanlarının yol açtığı tahribat ve buna bağlı olarak halkın toprağını terk etmesi, Bölüm 6.1’de ortaya konulacak olan Avrupa gümüş paralarının Osmanlı pazarını istilası ve son olarak yukarıda ortaya konulan nüfus artışı, veba salgını ile kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel etkenlerin de bir ölçüde rolü olduğu muhakkaktır. Buna rağmen, yukarıdaki tüm bu veriler 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve yapısında meydana gelen dönüşümlerde savaş unsurunun ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Savaşların 16. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde etkileri ortaya konulduktan sonra bu bağlamda İspanyol İmparatorluğu’nun durumu incelendiğinde, benzer bir sürecin olduğunu söylemek mümkündür. İspanya’da Osmanlıda olduğu gibi bu dönemde izlenen dış politika, ortaya çıkan sosyal ve ekonomik dönüşümlerde önemli rol oynamıştır. İspanya’da II. Felipe’nin 1556 yılında tahta çıktığında, ilk etapta V. Carlos döneminden kalan birtakım mali zorluklar ile karşılaştığı görülmektedir. Zira İspanya’nın yanı sıra Kutsal Roma İmparatorluğu, İtalya’nın bir kısmı, Alçak Ülkeler ve Amerika Kıtası gibi geniş bir coğrafyaya hükmeden V. Carlos döneminde imparatorluğun bütçe gelirlerini oluşturan vergiler ve Amerika’dan getirilen madenler bir türlü imparatorluğun giderlerini karşılayacak düzeye ulaşamamış ve bir bakıma siyasi ve askerî başarılarına rağmen ekonomik kaynaklar tüketilmişti.⁶⁵⁷ Böylece devlet harcamaları toplam gelirlerinin gerisinde kalan İspanya’da ortaya çıkan bütçe açığının kapatılması için borçlanma yoluna gidilmişti.⁶⁵⁸ Kısacası, II. Felipe 1556 yılında tahta çıktığında, hâlihazırda siyasi ve askerî olarak güçlü ve önemli ekonomik gelirlere sahip ancak söz konusu gelirlerin giderleri karşılayamaması sebebiyle önemli bütçe açığının söz konusu olduğu bir imparatorluk mevcuttu. Nitekim tahta çıkmasından bir yıl sonra yüzde 14 gibi yüksek faizle alınan kredilerin geri ödemesi hususunda sıkıntıya düşen II. Felipe, Nisan ve

⁶⁵⁷ Parker, *Philip II*, 87

⁶⁵⁸ V. Carlos dönemindeki borçlanma politikası için bk. Carande, *Carlos V y sus banqueros* ve Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War*.

Haziran'da imzaladığı yeni düzenlemelerle 1557 yılında imparatorluğun ilk iflasını ilan etmiştir.⁶⁵⁹

İspanyol İmparatorluğu'nda 1556 yılında tahta çıkan II. Felipe'nin izlediği politika, V. Carlos'tan farklı olmamış ve 1598'e kadar süren kırk iki yıllık iktidarında sadece 1577 yılında altı aylık bir dönemde büyük bir askerî harekât söz konusu olmamıştır.⁶⁶⁰ II. Felipe, bu süreçte günümüz İspanya'sının tüm toprakları; Kuzey Katalonya; Aşağı Ülkelerin büyük kısmı; Napoli, Sicilya ve Milano; Brezilya hariç Buenos Aires'ten Aşağı Kaliforniya'ya kadar Amerika Kıtası; 1571'den itibaren Filipinler ve 1580'den itibaren Portekiz olmak üzere devasa bir imparatorluğu yönetmiştir.⁶⁶¹

II. Felipe, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Bölüm 3.4'te ortaya konulduğu üzere, 1559 yılında Fransa ile 1494 yılından beri aralıklarla o zamana kadar süren ve gerek Fransa gerekse İspanya ekonomisinin iflasın eşiğine gelmesine sebep olan savaşa fiili anlamda son vermiştir. Ancak buna rağmen, önceki dönemden devralınan “Evrensel Hristiyanlık” ideali çerçevesinde Fransız iç savaşlarında Katolik fraksiyonları finanse etmeye devam etmiştir. İspanya, bu süreçte Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı kalırken; II. Felipe'nin de hem Akdeniz'de hem de Avrupa'nın geri kalanında Katoliklik adına savaşmak için İspanya'nın kaynaklarını kullanma yetkisi bulunmaktaydı.⁶⁶² Bu bağlamda II. Felipe, söz konusu ideal çerçevesinde hem Akdeniz'de hem de Avrupa'nın geri kalanında savaşmak için İspanya'nın kaynaklarını kullanmaktan geri kalmamıştır. Bu çerçevede bir taraftan Bölüm 3.2'de ortaya konulduğu üzere, 1580 yılındaki ateşkese kadar Akdeniz'de Osmanlı İmparatorluğu ile mücadele edilirken diğer taraftan ise 1568 yılından itibaren gerek yürütülen katı Katolik siyaseti gerekse savaşların finansmanı için ağır vergi yükleri dolayısıyla İspanya yönetimine karşı ayaklanan ve 1648 yılına kadar sürecekt Hollanda'daki isyan bastırılmaya çalışılmıştır.⁶⁶³ Bu ayaklanmaları bastırma çabaları aşağıda ortaya konulacağı üzere, II. Felipe döneminde maliyeye büyük bir yük teşkil etmiştir. II. Felipe'nin koyu Katolik temelli dinî siyaseti diğer taraftan İspanya'da da maliyeti yüksek bir dizi savaş çıkmasına ve İspanya karşıtı propagandanın güçlenmesine neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu, 1571 yılındaki İnebahtı Savaşı'ndan sonra 1580 yılına kadar İspanya'nın dış siyasetle ilgili endişelerinin bir kısmını oluşturmaya devam ettiyse bile, II. Felipe'yi en çok baskı altında bırakan sorunların ve harcamaların yönü artık Kuzey Avrupa'ya dönmüştü. İngiltere'de Mary Tudor'un 1559'da ölümünden sonra tahta geçen Kraliçe I. Elizabeth dönemiyle birlikte uluslararası siyasi ve dinî meseleler bir araya gelerek iki devlet arasındaki ilişkileri hızla gerginleştirmekteydi.

⁶⁵⁹ Kamen, *Philip of Spain*, 87 ve Albert W. Lovett, “Juan de Ovando and the Council of Finance (1573–1575)”, *Historical Journal* 15/1 (1972): 2.

⁶⁶⁰ Parker, *Grand Strategy*, 87.

⁶⁶¹ Mauricio Drelichman ve Hans-Joachim Voth, “The Sustainable Debts of Philip II: A Reconstruction of Castile's Fiscal Position, 1566-1596”, *The Journal of Economic History* 70/4 (2010): 816.

⁶⁶² Kamen, *Philip of Spain*, 79-107.

⁶⁶³ Hollanda İsyanı Bölüm 7'de ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Böylece Mary Tudor'un ölümünden sonra İspanya ile İngiltere arasında onlarca yıldır devam eden temkinli barış dönemi, yerini her iki taraf açısından da savaşın kaçınılmaz olarak görüldüğü bir duruma bırakmıştı. 1560'lar ve 1570'ler boyunca Kraliçe I. Elizabeth, hem Hollanda'daki Habsburg karşıtı isyancıları hem de Fransız iç savaşlarındaki Katolik Kilisesi karşıtı hizipleri desteklemişti. Ayrıca İngiliz korsanların İspanyol yerleşimleri ve ticaret gemilerine saldırarak elde ettiği ganimetten pay almayı da ihmal etmemişti. II. Felipe'ye gelince, o da İngiltere ve İrlanda'daki Katoliklere destek vermiş, ayrıca İskoçya'nın Katolik kraliçesi Mary'yi İngiliz tahtına başkaldırarak tahta hak iddia etmesi için desteklemişti.⁶⁶⁴ Bütün bunlar ve İngiliz korsanlarının İspanyol kolonilerine yaptığı sürekli saldırılar, II. Felipe'yi artık Elizabeth'e karşı doğrudan harekete geçirmeye yöneltmiştir.

İngiltere'yi istila etmeyi planlayan II. Felipe, İspanyol ileri gelenlerinin "Büyük Armada" olarak adlandırdığı 130 gemilik bir donanma ve 30 bin kişilik bir kuvvet toplamıştır.⁶⁶⁵ Bunun maliyeti aşağıda ortaya konulacağı üzere inanılmaz düzeylere ulaşmıştır. "Büyük Armada", istila planının önemli bir noktası olan Hollanda'dan kara kuvvetlerini almayı başaramamıştır. Fırtınalarla hırpalanmasının yanı sıra İngiliz donanması tarafından sürekli taciz saldırılarına maruz kalan İspanyol donanması, İngiliz topraklarını istila etmeye kalkışamamıştır. Bunun yerine, donanmanın geri kalanı kuzeye doğru ilerlemeyi sürdürüp İskoçya ve İrlanda'nın etrafından dolaşarak İberya'ya dönmüştür. Donanma, büyük bölümü dönüş yolundaki fırtınalar ve karaya oturmalar nedeniyle olmak üzere toplamda gemilerinin yansını ve adamlarının üçte birini kaybetmiştir. İspanyol yapımı büyük savaş gemilerinin tümü kurtulmuş olsa bile kayıplar yıkıcı boyutlara ulaşmıştır. Armadanın kalan kısmı kendini kuzeybatı İspanya'daki limanına ulaşabilmiştir.⁶⁶⁶ Şüphesiz ki bu istilanın başarısızlığı II. Felipe'nin uluslararası politikasında ciddi bir gerileme anlamına gelmekteydi.

II. Felipe'nin saltanatının kalan yılları boyunca iki ülke arasındaki savaş durumu sürdüğü halde, İspanya tarafından İngiltere'ye bir daha doğrudan saldırı gerçekleşmemiştir. Ancak ortaya çıkacak bir ayaklanmanın İngiltere'yi Avrupa'da ve denizasını bölgelerde İspanya'ya savaş açamayacak kadar zayıflatacağını umarak İngiliz hâkimiyetine karşı İrlanda'daki huzursuzluk desteklenmeye devam edilmiştir.⁶⁶⁷ Buna karşılık olarak Avrupa'da, İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth de Fransa ve Hollanda topraklarındaki hem İspanya karşıtlarına hem de Katolik kilisesi karşıtlarına yardım etmeye devam etmiştir. Hatta İngiliz kuvvetleri, 1596 yılında İspanya'nın Cadiz şehrine büyük hasar vermiştir.⁶⁶⁸ İngiltere, ayrıca Avrupa'da İspanya'nın bir düşman ve tehdit olduğu yönünde geniş bir kampanya yürütmüş ve bu kampanya Avrupa'da İspanya

⁶⁶⁴ Kamen, *Philip of Spain*, 132-133.

⁶⁶⁵ "Büyük Armada"nın hazırlık süreci ve boyutu hakkında detaylı bilgi için bk. Colin Martin ve Geoffrey Parker, *The Spanish Armada* (Manchester: Mandolin, 1999), 114- 138. Ayrıca bk. Garrett Mattingly, *The Armada* (Boston: Houghton Mifflin, 1959) ve Felipe Fernández-Armesto, *The Spanish Armada: The Experience of War in 1588* (Oxford: Oxford University Press, 1988).

⁶⁶⁶ *Age.*, 139- 183.

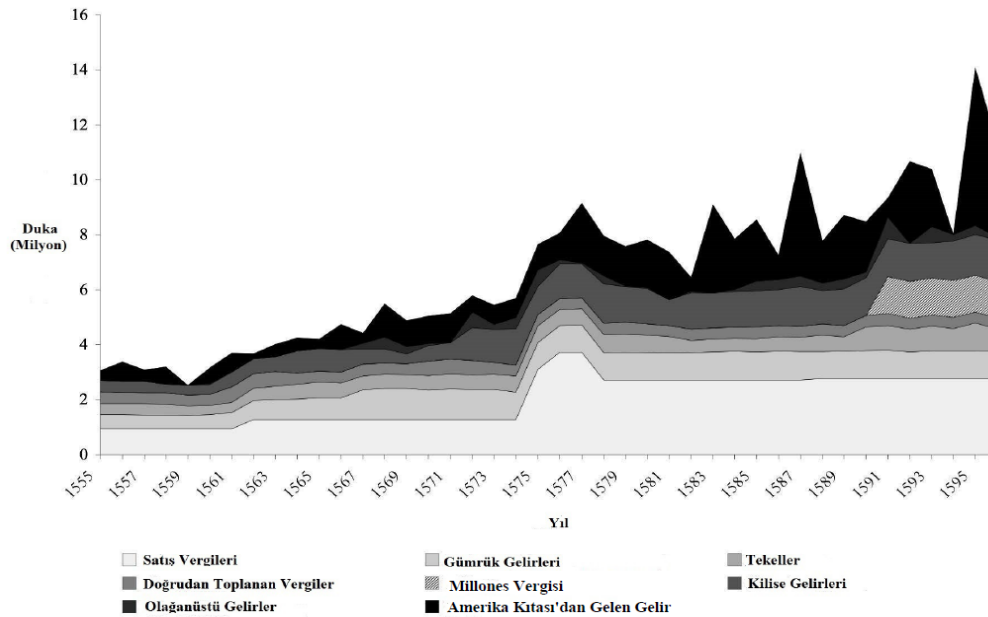
⁶⁶⁷ Phillips, *History of Spain*, 151.

⁶⁶⁸ Kamen, *Philip of Spain*, 307-308.

karşıtı söylemi kuvvetlendirmiştir. Birçok tarihçi, daha sonra “Kara Efsane (Black Legend)” adını alacak olan bu söylemin, modern dünyanın İspanya hakkındaki görüşünü etkilemeye devam ettiğini ifade etmektedirler.⁶⁶⁹

Özetle, II. Felipe döneminde bir taraftan 1559 yılında Fransa ile yapılan barış antlaşmasına rağmen Fransız iç savaşlarında Katolik kesimler finanse edilmekte, bir taraftan 1580 yılına kadar Akdeniz’de Osmanlı İmparatorluğu ile mücadele edilmekte diğer taraftan ise 1568 yılından itibaren gerek yürütülen katı Katolik siyaseti gerekse savaşların finansmanı için ağır vergi yükleri dolayısıyla İspanya yönetimine karşı ayaklanan ve 1648 yılına kadar sürecekt Hollanda’daki isyan bastırılmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte, 1560’lar ve 1570’ler boyunca İngiltere ve İrlanda’daki Katoliklerin finanse edilmesi ve en önemlisi 1588 yılındaki başarısız İngiltere istilasını girişimi İspanya’ya ağır mali yükler getirmiştir. Bu noktada aşağıda ilk önce söz konusu döneme ait devlet gelirleri, ardından bu gelirlerin harcama alanları ve bu alanlar içerisinde askerî harcamaların boyutu, nihayetinde ise borç durumu ve oluşan bütçe açıkları ortaya konulmaktadır.

İspanyol İmparatorluğu’nun 1555-1595 yılları arasındaki gelirleri aşağıdaki grafikte ortaya konulmaktadır.

Grafik 5.2. 1566-1596 Yılları Arası İspanyol İmparatorluğu’nun Gelirleri⁶⁷⁰

Grafik 5.2’den anlaşıldığı üzere, bu dönemde imparatorluğun gelirlerini *alcabala*⁶⁷¹ denilen satış vergileri, doğrudan toplanan vergiler,⁶⁷² olağanüstü

⁶⁶⁹ İngiltere’nin bu dönemde II. Felipe, İspanya ve Katolikliğe karşı yürüttüğü propaganda hakkında detaylı bilgi için bk. Charles Gibson, *The Black Legend: Anti-Spanish Attitudes in the Old World and the New* (New York: Knopf, 1971).

⁶⁷⁰ Drelichman ve Voth, “The Sustainable Debts of Philip II”, 818.

⁶⁷¹ Kasaba ve şehir konsülleri tarafından kraliyetle müzakere edilerek, sabit bir meblağ olarak da ödenebilmekteydi. Vergilerin şehir ve kasaba temsilcileri tarafından yerel olarak toplandığı ve kraliyet idaresine toplu biçimde ödendiği bu sisteme *encabezamiento* denilmekteydi. Bk. Stafford Poole, *Juan de*

gelirler,⁶⁷³ gümrük vergileri, *millones* vergisi,⁶⁷⁴ Amerika'dan gelen gelirler,⁶⁷⁵ tekeller ve kilise vergileri⁶⁷⁶ oluşturmaktadır. Gelirlerde tedrici bir artışın olduğu da gözlemlenmektedir. Aşağıdaki tabloda ise bu gelirlerin harcama alanlarını görmek mümkündür.

Tablo 5.8. İspanyol İmparatorluğu'nda Mali Hesaplamalar (1566-1596)⁶⁷⁷

	1566-1574	1575-1584	1585-1596
Panel A (Milyon Duka (Nominal Değer))			
Gelir	5.17	7.88	9.60
Askerî Harcama	3.40	3.04	6.95
Askerî Dışı Harcama	0.54	0.59	0.66
Faiz Dışı Fazla	1.24	4.25	1.99
Uzun Vadeli Borç	2.35	3.00	3.91
Kısa Vadeli Borç	0.77	0.47	0.79
Mali Denge	-1.89	0.78	-2.71
Devreden Borç	30.35	37.37	54.07
Panel B (Gelirlerin yüzdelik Dağılımı)			
Askerî Harcama	% 65.8	% 38.6	% 72.4
Askerî Dışı Harcama	% 10.4	% 7.5	% 6.9
Faiz Dışı Fazla	% 24.0	% 53.9	% 20.7
Uzun Vadeli Borç	% 45.5	% 38.1	% 40.7
Kısa Vadeli Borç	% 14.9	% 6.0	% 8.2
Mali Denge	% -36.6	% 9.9	% -28.2
Devreden Borç	% 587.0	% 474.2	% 563.2

Tablo 5.8'deki Panel B verileri, Panel A verileri esas alınarak çıkartılmıştır. Buna göre, İspanyol İmparatorluğu'nda 1566-1574 yılları arasında 5.17 milyon dukalık gelirin 3.40 milyonu askerî harcamalara gitmektedir. Bu da gelirlerin yüzde 65.8'ine tekabül etmektedir. Bu zaman diliminde devreden borç⁶⁷⁸ ise 30.35 milyon

Ovando: Governing the Spanish Empire in the Reign of Philip II (USA: University of Oklahoma Press, 2004), 163-164.

⁶⁷² Bu vergilerin en önemlisini *servicio* vergileri oluşturmaktaydı. Olağan ve olağanüstü hallerde toplanılabilen bu vergiler, sadece *pecheros* yani sıradan tebaanın ödemekle yükümlü olduğu vergilerdi. Bk. Poole, *Governing the Spanish Empire*, 164.

⁶⁷³ Bu gelirlerin başında olağanüstü durumlarda konulan vergiler gelmektedir.

⁶⁷⁴ "Büyük Armada"nın kayıplarını telafi etmek amacıyla 1590 yılında konulan bir vergidir. *Millones* vergisi şarap, et, zeytinyağı ve sirke üzerinde bir dolaylı vergi olarak alınmaktaydı. Her ne kadar dolaylı bir vergi olduğu için soyluları da kapsamaktaysa da temel tüketim ürünlerinin fiyatlarının artmasına sebep olduğu için köylüleri daha da zor duruma sokmuştur. Bk. Elliot, *Imperial Spain*, 282.

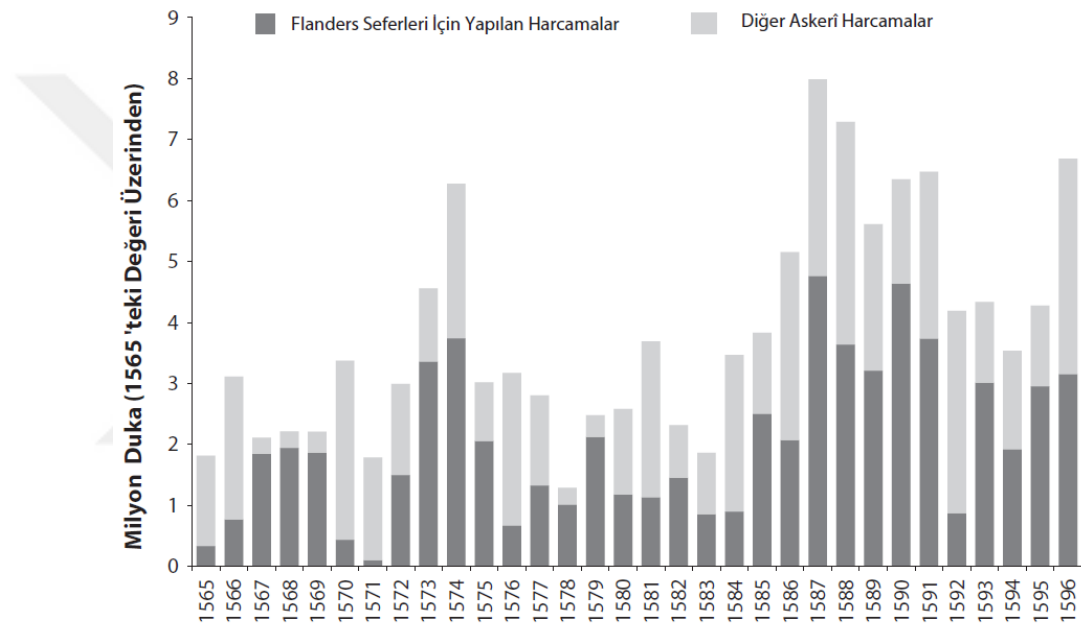
⁶⁷⁵ Bu gelirlerin boyutları ve etkileri gibi hususlar Bölüm 6.1'de detaylı olarak ele alınacaktır.

⁶⁷⁶ Katolik Kilisesi'nin topladığı *cruzada*, *excusado* ve *subsidio* vergileriydi. "*Tres Gracias*" (Üç Lütuf) olarak da isimlendirilen bu vergiler, Papalığın özel izni ve Hristiyanlığın düşmanlarına karşı mücadele şartı ile İspanyol yönetimine bırakılmaktaydı. Bk. Bk. Elliot, *Imperial Spain*, 100-101.

⁶⁷⁷ Drelichman ve Voth, "The Sustainable Debts of Philip II", 827.

⁶⁷⁸ İspanyol İmparatorluğu'nda II. Felipe döneminde, V. Carlos döneminde olduğu gibi borçlanma İspanyol İmparatorluğu'nun temel finansman araçlarından biri haline gelmiştir. Nitekim devlet gelirlerinin giderlerin gerisinde kalması durumunda oluşan bütçe açığını kapatmak için başvuru borçlanma yöntemi, II. Felipe tarafından da sürdürülmüştür. Söz konusu borçlanma iki türlü gerçekleştirilmekteydi. İlk *juros* adı verilen uzun vadeli bonolarla yapılan borçlanmaydı. Bu yöntemde

dukadır. Bu ise gelirlerin hemen hemen 6 katına denk gelmektedir. İspanya’da 1575-1584 yılları arasındaki 7.88 milyonluk dukanın 3.04 milyonu askerî harcamalara ayrılmıştır. Bu miktar gelirlerin yüzde 38.6’sına denk gelmektedir. Bu dönemde devreden borç miktarı ise 37.37 milyon dukadır. 1585-1596 yılları arasında askerî harcamalarda önceki dönemlere yüzde yüze yakın bir artışın olduğu anlaşılmaktadır. Buna sebebi aşağıda ortaya konulacağı üzere, 1588 yılında İngiltere’nin istilasını için hazırlanan “Büyük Armada”nın finansmanıdır. Bu dönemde 9.60 milyon ducalık gelirin 6.95’i askerî harcamalara ayrılmıştır ki bu miktar gelirlerin yüzde 72.4’üne denk gelmektedir. Doğal olarak bu dönemde devreden borç miktarı da oldukça artarak 54.07 milyon dukaya ulaşmıştır. Söz konusu askerî harcamaların yıllara ve sahalara göre verileri ise aşağıdaki grafikte ortaya konulmaktadır.

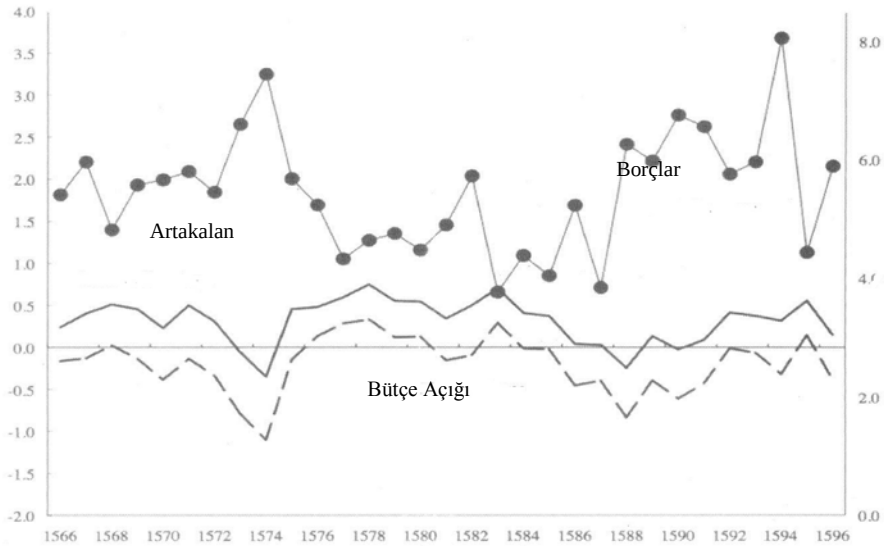
Grafik 5.3. İspanyol İmparatorluğu’nun Askerî Harcamaları⁶⁷⁹

Grafik 5.3’de, 1565 yılından itibaren belli bir seyrinde giden askerî harcamaların 1574 yılında büyük artış gösterdiği görülmektedir. Bu durum durumun temeli nedeni 1568’den beri devam eden Hollanda İsyanlarının bu dönemde yoğunlaşması sebebiyle buraya yoğunluk verilmesi, dolayısıyla da Flanders

alcabala gibi gelecek yıllara ait düzenli gelirler teminat gösterilerek bonolar satılmaktaydı. İkinci borçlanma yolu ise *asiento* adlı kısa vadeli borç sözleşmeleriyle bankerlerden para bulmaktı. *Asiento*’lar kraliyetin kısa sürede nakit ihtiyacını karşılamasını ve paranın hızla imparatorluğun herhangi bir yerine aktarılmasını sağlamaktaydılar. Bk. Carlos Álvarez-Nogal ve Christophe Chamley, “Debt Policy under Constraints: Philip II, the Cortes and Genoese Bankers”, *The Economic History Review* 67/1 (2014): 193-195. İspanya’da II. Felipe döneminde yukarıda da değinildiği üzere ilki 1557 yılında olmak üzere 1560, 1575 ve 1596 yıllarında dört kez tüm ödemeler askıya alınarak devletin iflası ilan edilmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mauricio Drelichman ve Hans-Joachim Voth, “Serial defaults, serial profits: Returns to sovereign lending in Habsburg Spain, 1566–1600”, *Explorations in Economic History* 48/1 (2011): 1-19.

⁶⁷⁹ Drelichman ve Voth, “The Sustainable Debts of Philip II”, 824.

Ordusu'⁶⁸⁰nun finansmanın artmasıdır. İspanya'da 1575 yılındaki mali iflası, bu durumun sonucu olarak görmek mümkündür. Sonraki dönemde askerî harcamalarda görece bir azalma söz konusudur. Bunu da bu süreçte Hollanda İsyanlarının şiddetinin azalmasına bağlamak mümkündür. Askerî harcamalar 1586 yılından itibaren artmaya başlamıştır. Bunun sebebi, şüphesiz İngiltere'nin istilasını için hazırlanan "Büyük Armada"nın finansmanıdır. 1588 yılı zaten sefer yılı iken bu seferin başarısız sonuçlanması ve büyük kayıplar verilmesi üzerine kısa sürede yeni bir donanma hazırlığı takip eden yıllarda askerî harcamalardaki büyük miktarların tahsis edilmesine yol açmıştır. Sadece "Büyük Armada"nın finansmanı 10 milyon dukaya yakın bir miktar tutmuştur ki bu miktar ortalama olarak İspanya'nın bu dönemdeki iki yıllık toplam gelirine tekabül etmektedir. Yukarıda tablo 5.8'de de ortaya konulduğu üzere, gelirlerin bu miktarlardaki askerî harcamaların gerisinde kalması sebebiyle borçlar katlanarak devam etmiştir. Bu da beraberinde bütçe açıklarını getirmiştir. Bu durumu aşağıdaki grafikte görmek mümkündür.

Grafik 5.4. İspanyol İmparatorluğu'nda Bütçe'nin Durumu (1566-1596)⁶⁸¹

Grafik 5.3'ten anlaşıldığı üzere, 1568'te başlayan Hollanda İsyanı'nın 1574'te şiddetlenmesi üzerine bu bölgeye yönelik askerî harekâtların yoğunlaştırılması sebebiyle askerî harcamalarda büyük bir artış olmuştur. Bütçe açığının bu dönemde artması sebebiyle borçlanma miktarında önemli bir artış olmuştur. Grafikten bu

⁶⁸⁰ İspanyolca'da *Ejército de Flandes* olarak ifade edilen bu ordu 16. ve 18. yüzyıllar arasında İspanyol Hollanda'sında İspanya krallarının hizmetinde olan çok uluslu bir orduydü. Detaylı bilgi için bk. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659_ The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972) ve Robert A. Strandling, *The Armada of Flanders: Spanish Maritime Policy and European War, 1568-1668* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

⁶⁸¹ Drelichman ve Voth, "The Sustainable Debts of Philip II", 828.

durumun 1588 yılındaki başarısız İngiltere istilası girişimi için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim grafikten “Büyük Armada”nın hazırlanmaya başlandığı 1586-7 yıllarından itibaren artmaya başlayan bütçe açığına paralel olarak borç miktarında da artış gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 1588’deki başarısız girişimden sonra takip eden yıllarda yeni bir donanma hazırlığı, aynı şekilde beraberinde bütçe açığı ve borçlanmanın artmasına yol açmıştır. Hatta imparatorluğun 1596 yılında iflasını açıklamasına yol açmıştır.⁶⁸² Savaş maliyetlerinin yol açtığı bu iktisadî durum, dolaylı olarak halk üzerinde ağır bir yük oluşturmuştur.⁶⁸³ Bu husus Bölüm 6 ve 7’de detaylı olarak ele alınacaktır.

Tüm bu veriler karşılaştırmalı olarak ele alındığında; Osmanlı İmparatorluğu’nun 1578-1590 yılları arasında İran ve 1593-1606 yılları arasında Avusturya ile yaptığı savaşların bir dönüm noktasını ifade ettiği görülmektedir. İran ile uzun süren, yıpratıcı ve kazançsız savaştan hemen sonra Avusturya ile yapılan savaşın sürekli mali kaynak gerektirmesi hazine üzerine büyük bir yük oluşturmuştur. İran’ın 1603’teki savaş ilanı ile klasik dönemin aksine iki cephede birlikte savaşmak zorunda kalınması, mali yükü farklı bir boyuta ulaştırmıştır. Özellikle de Avusturya savaşları sırasında Askeri Devrim olarak nitelendirilen gelişmeler çerçevesinde askerî teknolojiye değişimin fark edilmesi ve bu anlamda askerî birliklerin yeniden yapılandırılmasının mali yükü oldukça fazla olmuştur. Bu dönemde oluşan bütçe açığı, bu durumu net olarak ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, İspanya’da da benzer bir süreç söz konusudur. Bu dönemde bir yandan 1559 yılında Fransa ile yapılan barış antlaşmasına rağmen Fransız iç savaşlarında Katolik kesimler finanse edilmiş, öte yandan 1568 yılında ortaya çıkan ve 1648 yılına kadar sürecektir Hollanda’daki isyan bastırılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, 1560’lar ve 1570’ler boyunca İngiltere ve İrlanda’daki Katoliklerin finanse edilmesi ve en önemlisi 1588 yılındaki başarısız İngiltere istilası girişimi İspanya’ya ağır mali yükler getirmiştir. Hatta İngiltere’nin istilası için büyük bir bütçe ayrılarak hazırlanan devasa donanmanın başarısız olmasının İspanyol kaynaklarını tüketme noktasına getirdiği görülmektedir. Bu haliyle, Osmanlı İmparatorluğu’na benzer şekilde İspanyol İmparatorluğu’nda da savaş finansmanın ekonomik dolayısıyla da sosyal yapıdaki dönüşümde önemli rol oynadığı görülmekle beraber, bu durumun iki imparatorluğun kendi iç dinamiklerinden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Her iki imparatorluğun da aynı dönemde birçok cephede savaşmak zorunda kalması arasında bir bağlantı kurmak mümkün değildir. Ancak Askeri Devrim olarak nitelendirilen gelişmeler çerçevesinde askerî teknolojiye değişimin her iki imparatorluğun da savaş teknolojisini etkilediği ve dolayısıyla maliye üzerinde ek bir yük oluşturduğu muhakkaktır.

Sonuç olarak, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyıl sonlarında yürüttükleri savaşlar 16. yüzyılın ilk yarısında yapılan seferle kıyasla uzun, yıpratıcı ve

⁶⁸² Modesto Ulluo, *La hacienda real de Castilla en el reinado de Felipe II* (Roma: Librería Sforzini, 1963), 352-357.

⁶⁸³ Baltasar Alamos de Barrientos, *Discurso político al rey Felipe III al comienzo de su reinado*, haz. Modesto Santos (Madrid: Anthropos Editorial, 1990), 21-3, 26-8.

nispeten kazançsız savaşlar olmuştur. Söz konusu savaşların mali yükü imparatorlukların hazineleri için büyük bir külfet haline gelerek gerek sosyal gerekse ekonomik yapılarından birtakım dönüşümlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu dönüşümler sonraki bölümlerde detaylı olarak ele alınmaktadır.

.

6. EKONOMİK YAPIDAKİ DÖNÜŞÜMÜN KARŞILAŞTIRILMASI

6.1. Fiyat Artışları

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarında meydana gelen fiyat hareketlerinin ekonomik yapı üzerinde önemli etkileri olmuştur. 16. yüzyılın başlarından itibaren tedricen yükselmeye başlayan fiyatların bu dönemde ulaştığı boyut Osmanlı ekonomisini derinden sarsmıştır. Aynı zamanda Avrupa'nın pek çok ülkesinde 16. yüzyılın başlarından itibaren artmaya başlayan fiyatların, 17. yüzyılın ortalarına kadar artmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu fiyatlar, bazı Avrupa ülkelerinde yüzde 200 üzerinde bir artış gösterirken, bu dönemde taşıyıcı uygulamasının gerçekleştiği ülkelerde, toplam fiyat artışları yüzde 600'e ulaşmıştır.⁶⁸⁴ Fiyat Devrimi⁶⁸⁵ olarak ifade edilen bu durum, boyutu ve etkileri itibarıyla gerek ulusal gerekse dünya ekonomi tarihinin en önemli tartışma konularından birini teşkil etmektedir. Bu bağlamda bu bölümde, İspanyol İmparatorluğu'ndaki gelişmeler temelinde 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısında önemli etkileri olan fiyat hareketleri değerlendirilmektedir.

İspanyol İmparatorluğu'ndaki fiyat hareketlerine ilişkin olarak Ek 6'da 1501-1550 yılları, Ek 7'de 1551-1600 yılları ve Ek 8'de 1601-1650 yılları arasında Hamilton tarafından hazırlanmış İspanya'da Endülüs, Yeni Kastilya, Eski Kastilya ve Valencia bölgeleri temelinde eşya fiyatlarını gösteren dizinler verilmektedir. Söz konusu fiyat dizinleri, farklı bölgelerde çeşitli eşya ve hizmet türlerinin farklı oranlarını esas almaktadır. Dizinlerde hesaplar, zirai mahsullerden yalnızca birine veya tamamına ait bütünleşik bir fiyat esası üzerinden yapılmıştır. Bununla birlikte, dizinlerde sanayi mamulleriyle zirai mahsullerin birlikte işlenip işlenmedikleri ve kullanılan para birimlerinin gram gümüş veya altın esasına göre icra edilip edilmemesine göre farklı rakamlar ve değişik grafik çizgileri sunulmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen, bu dizinler 16. ve 17. yüzyılda İspanyol İmparatorluğu'ndaki fiyat hareketlerini ortaya koyabilmektedir. Ek 6'daki fiyat dizininden İspanya'da 16. yüzyılın başlarından itibaren yükselmeye başlayan fiyatların yüzyılın ortalarına gelindiğinde yaklaşık iki katına çıktığı anlaşılmaktadır. Ek 7'de İspanya'da 1551-1600 yılları arasındaki fiyat hareketlerini gösteren dizinden anlaşıldığı üzere, İspanya'da fiyatlar 16. yüzyılın

⁶⁸⁴ Şevket Pamuk, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies* 33 (2001): 69. Dünyada Fiyat Devrimi için ise genel anlamda bk. Peter H. Ramsey, *The Price Revolution in Sixteenth Century England* (London: Methuen and Company, 1971); Fernand Braudel ve Frank Spooner, "Prices in Europe from 1450 to 1750", *The Cambridge Economic History of Europe* içinde, Michael M. Postan ve Edwin E. Rich (Cambridge: Cambridge University Press, 1967), IV:374-486; Shireen Moosvi, "The Silver Influx, Money Supply, Prices and Revenue Extraction in Mughal India", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 30 (1987): 47-94; Sanjay Subrahmanyam, "Precious Metal Flows and Prices in Western and Southern Asia, 1500-1750: Some Comparative and Conjunctural Aspects," *Studies in History* 7 (1991): 79-105 ve William S. Atwell, "International Bullion Flows and the Chinese Economy circa 1530-1650", *Past and Present* 95 (1982): 68-90.

⁶⁸⁵ Fiyat Devrimi terimi için bk. Earl J. Hamilton, *American Treasure and The Price Revolution in Spain, 1501-1650* (New York: Octagon Books.Inno., 1965).

ortalarından yüzyılın sonlarına kadar neredeyse iki katına çıkmıştır. Böylece İspanya’da 16. yüzyılın başlarından itibaren yükselmeye başlayan fiyatlar yüzyılın sonuna kadar yaklaşık dört katına kadar ulaşmıştır. Ek 8’de İspanya’da 1601-1650 yılları arasındaki fiyat hareketlerini gösteren dizinden ise bu dönemde fiyatların nispeten durağanlaştığı anlaşılmaktadır. Buna göre, İspanya’da fiyatlar doruk noktasına 16. yüzyılın sonlarında yüzyılın başlarına oranla dört kat yükselerek ulaşmıştır.

İspanyol İmparatorluğu’nda yukarıda ortaya konulduğu şekliyle, 16. yüzyıl sonlarında yüzyıl başlarına oranla fiyatların dört kat artmasının sebeplerine yönelik olarak “miktar kuramı” ve “reel değişkenler” olmak üzere iki temel görüş üzerinde durulmaktadır. Bu görüşlerden miktar kuramı, temelde fiyat artışlarına Coğrafi Keşifler ile birlikte İspanya’ya akan değerli madenlerin sebep olduğunu savunmaktadır. Bu noktada Coğrafi Keşifler ile birlikte Yeni Dünya’dan İspanya’ya değerli madenlerin gelişi sürecini ortaya koyduktan sonra bu görüş üzerinde durmak yerinde olacaktır.

İspanya tarihinde, 1492 yılı birçok açıdan bir dönüm noktasını ifade etmektedir. İspanya Krallığı’nın desteğini alan Kristof Kolomb, heyetiyle 1492’de Bahama adalarından olan Guanahani Adası (San Salvador)’na ulaşmıştır. Kolomb, kısa sürede bölgedeki adaların yanı sıra Haiti’yi de işgal etmiştir. Kolomb’un bu işgaller neticesinde beraberinde büyük miktarda altın ve yerel halk olan Kızılderililerle İspanya’ya dönmesi, İspanya tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır.⁶⁸⁶ Bu dönemde Portekizlilerin de Ümit Burnu’nu dolaşarak Hindistan yolunu açmaları üzerine, İspanya ve Portekiz arasında, Papa VI. Aleksander aracılığıyla 1494’te paylaşım alanlarını belirleyen Tordesillas Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmayla, İspanyolların bir yandan Batı Hindistan egemenliği başlarken öte yandan Orta ve Güney Amerika’yı işgal etmelerinin yolu açılmıştır.⁶⁸⁷ Bu çerçevede, 1499 yılında Amerigo Vespucci’nin de yer aldığı donanma Venezuela’da sömürgecilik faaliyetlerine başlamıştır. Bu aynı zamanda İspanyolların Yeni Dünya’daki ilk yerleşmeleri Büyük Antiller’de gerçekleştiği anlamına gelmekteydi.⁶⁸⁸ İspanyollar, daha sonra Hispaniola Adası’nı ve 1513’te Küba’yı da hâkimiyetlerine almışlardır. İspanyollar, 1512’de Vasco Nunez de Balboa ile Büyük Okyanus’un da kontrolünü ele geçirmiştir.⁶⁸⁹ İşgaller, Hernando Cortes’in 1521’de Aztek Devleti (Meksika)’ni ve Pizarro’nun 1532’de Peru’daki İnka Devleti’ni ele geçirmesiyle devam etmiştir. Aşağıda görüleceği üzere, özellikle İnka Devleti’nin işgal edilmesi, İspanyolların burada çok yüksek miktarda altın ve gümüş ele geçirmelerini sağlamıştır. Yeni Dünya’daki işgallerine bundan sonra da devam eden İspanyollar, güneye inip burada Şili, Kolombiya ve Paraguay gibi yerleri işgal etmişlerdir. Akabinde Arjantin ve Amazon ormanlarını da ele geçirerek bu bölgede günümüzdeki Buenos Aires gibi birtakım yeni kentler kurmuşlardır.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ John H. Parry, “The Spaniards in the New World, 1493-1521”, *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. D. Hay, 14 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), I: 430.

⁶⁸⁷ David Arnold, *The Age of Discovery, 1400-1600* (London and New York: Routledge, 2012), 46

⁶⁸⁸ Parry, “The Spaniards in the New World”, 436.

⁶⁸⁹ Arnold, *The Age of Discovery*, 46.

⁶⁹⁰ John H. Elliott, *Empires of the Atlantic World, Britain and Spain in America 1492-1830* (New Haven and London, Yale University Press, 2006), 3-116.

Yukarıda açıklanan keşiflerde, İspanyol işgalcilerin ekonomik anlamda temel amaçları bölgenin altın ve gümüş gibi değerli madenlerini ele geçirmek olduğundan tek taraflı ticaret tekeli politikası ağırlık kazanmıştır. Bu bağlamda Ticaret Odası (Casa de Contratacion)'ın 1503 yılında Sevilla'da kurulmasıyla bütün sömürge ticareti İspanya'nın tekelinde toplanmıştır.⁶⁹¹ Böylece Avrupa'ya, özellikle de İspanya'ya büyük miktarda Amerikan kıymetli madeni girmeye başlamıştır. Bu dönemde İspanya, Yeni Dünya hazinelerinin ulaştığı ve dağıtımının yapıldığı bir merkez haline gelmiştir.⁶⁹² Yeni Dünya'dan İspanya'ya gelen değerli maden miktarının ilk etaplarda çok yüksek olduğunu söylemek mümkün değildir. V. Carlos'un döneminde İspanyol İmparatorluğu'nun merkez hazinesinde Yeni Dünya'dan gelen kıymetli madenlerin oranın çok yüksek olmadığı görülmektedir. Bu dönemde Yeni Dünya gelirleri yıllık ortalama 200-300 bin duka civarındaydı.⁶⁹³ Ancak 1521 yılında Meksika, 1532 yılında Peru'nun ele geçirilmesi ve 1545 yılında Potosí gümüş madenlerinin bulunması, Yeni Dünya'dan Avrupa'ya değerli maden miktarını büyük ölçüde artırmıştır.⁶⁹⁴ Yeni Dünya'dan İspanya'ya altın ve gümüş sevkiyatı, 16. yüzyıl ortalarına kadar genel anlamda karışık bir biçimde yapılmaktaydı. Ancak yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle de 1571'den itibaren gümüş madenlerinin yeni cıva yöntemiyle işlenmeye başlaması ve maden ocaklarının kurulmasıyla birlikte altın madenleri önemi yitirmeye başlarken, gümüş ithalatında muazzam bir artış gerçekleşmiştir.⁶⁹⁵ Aşağıdaki tabloda 1503 ile 1660 yılları arasında İspanya'nın altın ve gümüş ithalatını on yıllık periyotlarla görmek mümkündür.

⁶⁹¹ Age, 49-51.

⁶⁹² Earl J. Hamilton, "Imports of American Gold and Silver into Spain, 1503-1660", *The Quarterly Journal of Economics* 43/3 (1929): 441.

⁶⁹³ Elliott, *Imperial Spain*, 200.

⁶⁹⁴ Hamilton, "Imports of American Gold and Silver into Spain", 441 ve Elliott, *Imperial Spain*, 182.

⁶⁹⁵ Braudel, *Akdeniz Dünyası*, I: 320.

Tablo 6.1. On Yıllık Periyotlarla İspanya'nın Altın ve Gümüş İthalatı (Gram)⁶⁹⁶

<i>Period</i>	<i>Gümüş</i>	<i>Altın</i>
1503-1510		4.965.180
1511-1520		9.153.220
1521-1530	148.739	4.889.050
1531-1540	86.193.876	14.466.360
1541-1550	177.573.164	24.957.130
1551-1560	303.121.174	42.620.080
1561-1570	942.858.792	11.530.940
1571-1580	1.118.591.954	9.429.140
1581-1590	2.103.027.689	12.101.650
1591-1600	2.707.626.528	19.451.420
1601-1610	2.213.631.245	11.764.090
1611-1620	2.192.255.993	8.855.940
1621-1630	2.145.339.043	3.889.760
1631-1640	1.396.759.594	1.240.400
1641-1650	1.056.430.966	1.549.390
1651-1660	443.256.546	469.430
Toplam	16.886.815.303	181.333.180

Tablo 6.1'den anlaşılabacağı üzere, İspanya'nın gümüş ithalatı miktarı, cıva gibi yeni teknikler ve maden ocaklarının kurulması sayesinde 1580-1620 tarihleri arasında on kat kartarak en yüksek noktaya ulaşmıştır.

Coğrafi Keşifler ile Yeni Dünya'dan İspanya'ya getirilen değerli madenler, doğal olarak ülkede para arzının artmasını sağlamıştır. Değerli maden miktarındaki artışa paralel olarak ürün fiyatlarının artması sebebiyle 16. yüzyılın başından itibaren, özellikle de 1535'den sonra, İspanya'da fiyat artışlarının temel sebebinin söz konusu değerli madenler olduğunu savunan birtakım görüşler ortaya konulmuştur. Bu bağlamda İspanya'da, ilk olarak 1556 yılında, kilise hukukçusu Martin de Azpilcueta Navarro, Yeni Dünya'dan getirilen kıymetli madenler ve fiyat artışları arasında bir neden-sonuç ilişkisi olduğunu savunmuştur.⁶⁹⁷ Böyle bir ilişki tespitinde bulunan bir başka İspanyol ise Tomas de Mercado olmuştur. Mercado, 1569 yılında yayınladığı, *Tratos y contratos de Mercaderes y tratantes* adlı eserinde, Yeni Dünya'dan İspanya'ya getirilen değerli maden miktarındaki artış ile ürün fiyatlarının artışı arasındaki ilişkiyi ele almıştır.⁶⁹⁸ Bu isimlerin yanı sıra, 16. yüzyılda Fransız politikacı ve filozof Jean Bodin gibi kişiler de çalışmalarında bu konuya yoğunlaşarak Amerikan değerli madenleri ile ürün fiyatlarındaki artışlar arasında ilişki kurmaya çalışmışlardır. Bodin, miktar teorisini ortaya koyarak 1568 yılında, Amerikan değerli madenleri ithalatı ile fiyat artışları

⁶⁹⁶ Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 198.

⁶⁹⁷ John Lynch, *Los Austrias (1516-15700)*, çev. Juan Faci (Barcelona: CRÍTICA, 2000), 156.

⁶⁹⁸ *Age.*, 156-157.

arasında nedensel bağlantı olduğunu savunmuştur.⁶⁹⁹ Son olarak Noel de Fail, 1585 yılında *Contes et Discoirs d'Eutrapel* adlı çalışmasında, Bodin'in miktar teorisi temelinde fiyat devrimini açıklamıştır:

...ve bu, yeni keşfedilen ülkelerin ve İspanyol ile Portekizlilerin buradan ülkelerine getirdikleri altın ve gümüş madenlerinin sonunda sürekli olarak Fransa'ya geçmelerinden ve başka koşullar altında edinemeyecekleri buğday ve diğer malları almalarından kaynaklanmaktadır.⁷⁰⁰

16. yüzyılda Amerika'dan İspanya'ya gelen değerli madenlerin fiyat artışlarına yol açtığına dair yukarıda ortaya konulan görüşler, 20. yüzyılda ilk olarak Earl J. Hamilton tarafından daha sistematik bir şekilde ele alınarak geliştirilmiştir.⁷⁰¹ Hamilton, İspanya'ya getirilen Amerikan değerli maden miktarı ile fiyat artışları arasında nedensellik ilişkisi olduğunu destekleyen dair yeni veriler ortaya koymuştur. Hamilton, paraya olan talebi ya da başka ifadeyle paranın dolaşım hızını sabit kabul ederek, İspanya'ya getirilen değerli maden miktarındaki artışa paralel olarak ülkedeki para arzının arttığını, bunun da fiyat artışlarına yol açtığını savunmuştur. Hamilton'a göre, fiyat artışlarının Batı Avrupa ülkeleri ve Asya'ya yayılması ise İspanya'nın bu dış ticareti ve ödemeler bilançosundaki açıklar vasıtasıyla olmuştur.⁷⁰² Hamilton'un bu görüşü, Braudel tarafından da benimsenmiştir:

Yeni Dünya'dan gelen altın ve gümüşün etkileri konusunda hiçbir şüphe olamaz. Amerika'dan akan değerli maden akımlarını gösteren eğri ile fiyatların eğrisi 16. yüzyıl boyunca o denli açık bir biçimde çakışmaktadır ki, ikisi arasında neredeyse fiziksel, mekanik bir ilişki vardır. Her şey değerli maden stokundaki artış tarafından yönetilmektedir.⁷⁰³

Görüldüğü üzere, gerek 16. yüzyılda gerekse 20. yüzyılda İspanya'daki fiyat fiyat artışlarına Yeni Dünya'dan İspanya'ya getirilen değerli madenlerinin yol açtığı savunulmaktadır. Bu çerçevede aşağıdaki grafikte Yeni Dünya'dan İspanya'ya getirilen değerli madenler ile fiyatlar arasındaki ilişkiyi görmek mümkündür.

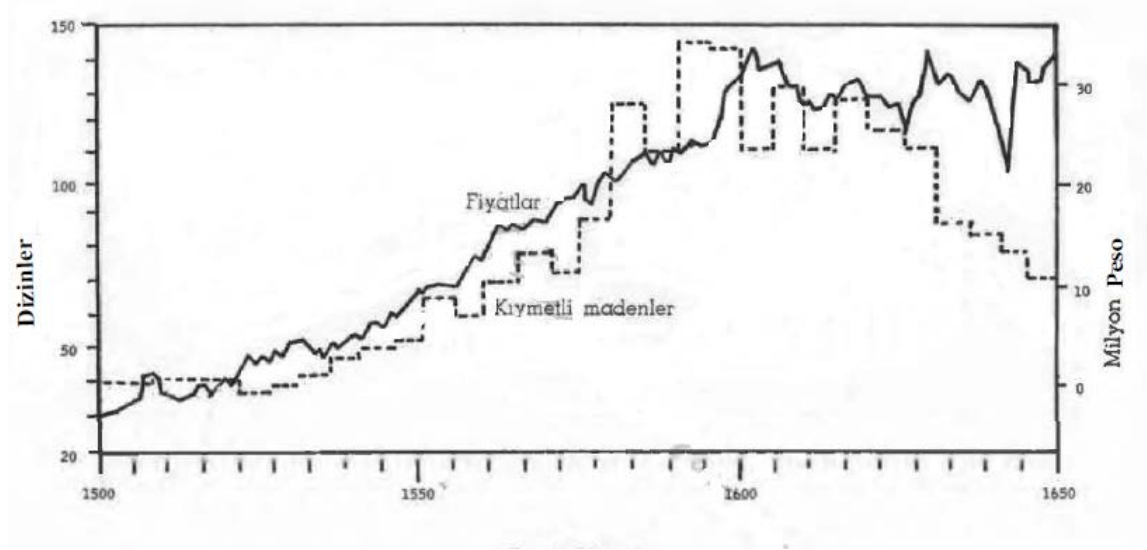
⁶⁹⁹ Jean Bodin'in bu anlamdaki görüşlerini 1566 yılında yayınlanan *Response to the Paradoxes sur le faict des Monnoyes* of M. de Malestroict adlı çalışmasında ortaya koymaktadır. Bk. Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (New York: Routledge, 2006), 311-312.

⁷⁰⁰ Braudel, *Akdeniz Dünyası*, II: 351.

⁷⁰¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Hamilton, *The Price Revolution in Spain*. Bu görüşler, daha sonra 1929'dan itibaren ortaya Annales Okulu tarafından da kabul görmüştür. İzleyen süreçte, paranın miktar kuramı üzerinde duran iktisat tarihçiler, bu görüşleri yeni ortaya çıkan birtakım kuramsal gelişmeler çerçevesinde yeniden yorumlamıştır. Hamilton'dan sonraki bu çalışmaların bazıları için bk. Braudel, *Akdeniz Dünyası*, I: 346-366; Frank C. Spooner, *The International Economy and Monetary Movements in France, 1493-1725* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972); Douglas Fisher, "The Price Revolution: A Monetary Interpretation", *Journal of Economic History* 49 (1989): 883-902; Dennis O. Flynn, "Use and Misuse of the Quantity Theory of Money in Early Modern Historiography", *Minting, Monetary Circulation and Exchange Rates* içinde, ed. E. van Cauwenberghe ve F. Sigler (Trier: Verlag Trier Historische Forschungen, 1984), 383-417 ve aynı yazar, "The Microeconomics of Silver and East-West Trade in the Early Modern Period" *The Emergence of a World Economy, 1500-1914* içinde, ed. Wolfram Fischer vd., (Wiesbaden: Franz Steiner S Wiesbaden, 1986), 37-60.

⁷⁰² Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 281-306

⁷⁰³ Pamuk, "The Price Revolution", 70.

Grafik 6.1. 1500-1650 Yılları Arasında İspanya'ya İthal Edilmiş Olan Değerli Madenlerin Miktarı ve Fiyatlar⁷⁰⁴

İspanya'ya getirilen değerli maden miktarının yıllara göre seyrini gösteren Tablo 6.1 ve Grafik 6.1 bir arada değerlendirildiğinde; 1530'lardan itibaren Yeni Dünya'dan getirilen değerli madenlerin miktarındaki artışa paralel olarak yükselmeye başlayan fiyatlar yine 1580'lerden itibaren söz konusu madenlerin miktarındaki artışa paralel olarak büyük artış göstererek yukarıda değinildiği üzere, yüzyılın başlarına oranla dört katına çıkmıştır. Netice itibarıyla, miktar kuramı çerçevesinde İspanya'ya gelen değerli maden miktarı ve fiyat artışları arasında pozitif korelasyon olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada yukarıda da değinildiği üzere, İspanya'da 16. yüzyıl sonlarına kadar dört kat yükselen fiyatlar, 17. yüzyılın ilk yarısında nispeten durağan bir seyir izlemiştir. Ancak gerek Tablo 6.1'de gerekse Grafik 6.1'de fiyatların durağan bir seyir izlediği bu dönemde özellikle de 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İspanya'dan getirilen değerli maden miktarında görülen düşüştür. Bu noktada İspanya'ya getirilen değerli maden miktarındaki düşüşe rağmen miktarı kuramı çerçevesinde fiyatların düşmemesinin temel nedeni ise Bölüm 6.2 de konulacağı üzere başvurulacak taşışlardır. İlgili bölümde İspanya'da yapılan taşışlar detaylı olarak ele alınacaktır.

İspanya'daki fiyat artışlarının diğer sebebi ise reel değışkenler özellikle de nüfus artışıdır. Bölüm 5'te ortaya konulduğu üzere, İspanya'da 16. yüzyılın başlarında 4-5 milyon civarında olan nüfus, 16. yüzyılın sonlarında 7-8 milyona çıkarak yüzde 100'e yakın bir artış göstermiştir. Bu noktada tarımsal üretimin nüfus artışının gerisinde kalması yani toprak-nüfus dengesinin ikincisinin lehine gelişmesi ve arzın talebi karşılayamamasının tarımsal malların fiyatlarının artışına yol açmış olması yüksek ihtimildir. Bununla birlikte, İspanya'da fiyat artışlarının sebepleri arasında diğer reel

⁷⁰⁴ Herbert Healton (*Histoire économique de l'Europe*, 2 cilt. (Paris, 1950)), I: 208-2013)'dan aktaran Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", XXXIV/36 (1970): 581. Bu makale aynı zamanda birtakım eklemeler ile birlikte 1575 yılında İngilizce'ye çevrilmiştir. Bk. Ömer L. Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", çev. Justin McCarthy, *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975): 3-28.

değişkenler olarak yine Bölüm 5'te ortaya konulan kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel etkenler, veba salgını ve savaşların maliye üzerindeki etkisinden söz edilebilir. Bölüm 5'te ortaya konulduğu üzere, 16. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarında kadar yaşanan serin iklim periyodunu ifade eden Küçük Buzul Çağı boyunca özellikle de Akdeniz'in Doğu ve Batı yakasında önemli sonuçlar doğuran birtakım iklim değişiklikleri meydana gelmiştir. Özellikle 1570-1630 yılları arasında en şiddetli soğuklar yaşanmıştır. Küçük Buzul Çağı'nın yol açtığı iklim dalgalanmaları 1590'lardan itibaren başlayarak İspanya'da kuraklıklara yol açmıştır. Bu dönemde yaşanan kuraklıkların tarımsal üretim üzerindeki olumsuz etkisi düşünüldüğünde bu durumun fiyatlara yansımaları kaçınılmazdır. Yine İspanya'da da 1597-1602 yılları arasında etkili olan ve yaklaşık 500 bin kişinin kaybına yol açan veba salgının da tarımsal üretimin düşmesinde etkili olduğu dolayısıyla fiyatların artmasında rol oynadığını varsaymak mümkündür. Son olarak yine Bölüm 5'te ortaya konulduğu üzere, 16. yüzyılın sonlarında önceki dönemlere oranla mali üzerinde ağır yük oluşturan savaş finansmanları da fiyat artışlarını etkilemiştir.

İspanyol İmparatorluğu'nda fiyatlarda yaşanan artışlar değerlendirildikten sonra benzeri bir durumun Osmanlı İmparatorluğu için geçerli olup olmadığına bakılabilir. Bu bağlamda araştırmalar yapan Ömer L. Barkan'ın oluşturduğu fiyat dizinleri⁷⁰⁵ incelendiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda da fiyatların 16. yüzyıl boyunca artış gösterdiği ve 17. yüzyılın başında en yüksek noktaya ulaştıktan sonra, 17. yüzyıl ortalarına kadar yavaş bir gerileme eğilimi içine girdiği görülmektedir. Aynı fiyat dizinlerinden, ayrıca Osmanlı'da fiyat artışlarının 1585'e kadar nispeten sınırlı kaldığı, bu çerçevede yüzyılın başından 1585'e kadarki dönemde toplam fiyat artışının yüzde 80 civarında olduğunu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁶ Söz konusu dizinlerde Osmanlı'da fiyatlar 1585'ten itibaren hızla yükselmekte ve 17. yüzyıl başlarına kadar üç katına çıkmaktadır.⁷⁰⁷ Böylece Osmanlı'da 17. yüzyılın başındaki fiyatlar 16. yüzyılın başlarına oranla altı katına çıkmaktadır.

Osmanlı'da 16. yüzyılın ikinci yarısında fiyatlarda görülen artışların sebepleri incelendiğinde, birtakım faktörler ön plana çıkmaktadır. Bu faktörlerin ilki Osmanlı'nın Batı Avrupa ile olan ihracatından dolayı ticaret ve değerli maden girişi yoluyla buradan ithal edilen enflasyondur. Bu, aynı zamanda en önemli sebep olarak kabul edilmektedir. Yukarıda İspanya özelinde de ortaya konulduğu üzere, Batı Avrupa'da 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fiyatlar oldukça yükselmeye başlamıştır. Fiyat düzeylerinin yükselmesi neticesinde doğal olarak Akdeniz'in batı ve doğu kesimlerinde fiyatlar arasında büyük bir farklılık oluşmaya başlamıştır. Bu durumda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gerek buğday gibi temel gıda maddelerinin gerekse loncalar tarafından kullanılan birtakım hammaddelerin Batı Avrupa'ya oranla düşük fiyatları, Avrupalı tüccarların dikkatini buraya çekmiştir. Böylece bu durumdan faydalanmak

⁷⁰⁵ Barkan bu fiyat dizinlerini oluştururken ölen askerî kesim mensuplarının terekelerindeki fiyatlardan, şehirlerdeki narh listelerinden, vakıf olarak işletilen birtakım imaretlerin defterlerinden ve Süleymaniye Camisi gibi büyük yapıların hesap defterlerinden yararlanmıştır.

⁷⁰⁶ Barkan, "Fiyat Hareketleri", 557-607.

⁷⁰⁷ Age.

isteyen Avrupalı tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek Osmanlı pazarındaki fiyatlara oranla çok daha yüksek fiyatlar vererek söz konusu gıda ve hammaddeleri Avrupa'ya göndermeye başlamışlardır. İşte bu ticaret bağlantısı fiyat hareketlerinin Avrupa'dan Osmanlı'ya geçmesinin yolunu açmıştır. Nitekim bu ticaret ağında Avrupalı tüccarlar, Osmanlı'dan ithal ettikleri gıda ve hammaddelerinin ödemelerini Yeni Dünya'dan Avrupa'ya akan değerli altın ve gümüş ile yapmıştır. Bu yolla da Osmanlı coğrafyasına büyük miktarlarda değerli maden girişi gerçekleşmiştir.⁷⁰⁸ Söz konusu değerli madenlerin Osmanlı İmparatorluğu'na giriş ağları ve ekonomi üzerindeki etkileri 20. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerinde yapılan çalışmaların temel konularından birini teşkil etmiştir. Bu iktisadi gelişmeler 1951'de Halil İnalcık tarafından Braudel'in Doğu Akdeniz için ortaya koyduğu hususlar temelinde ele alınmakla birlikte,⁷⁰⁹ 1585'e kadar Osmanlı ile Avrupa'daki fiyatlar ya da enflasyon hızı arasında önemli birtakım benzerlikler bulunduğunu ve 16. yüzyılda Avrupa'da görülen fiyat hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik anlamda yaşadığı sıkıntılarda belirleyici bir rol oynadığını ortaya koyan Ömer L. Barkan olmuştur. Barkan, yukarıda söz edilen arşiv kaynaklarına dayanarak 16. yüzyıl başlarında tedricen yükselmeye başlayan gıda ve hammadde fiyatlarının yüzyılın sonlarına kadar altı kata varan bir artış gösterdiğini ortaya koymuştur. Barkan, bu noktada fiyatlarda görülen artışın temel sebebini Osmanlı ile Avrupa arasında Akdeniz üzerinden yürütülen ticarete bağlamaktaydı. Yani Avrupa'da görülen fiyat hareketlerinin Osmanlı coğrafyasına ticaret yoluyla geçtiğini savunmaktaydı. Başka bir ifadeyle, Osmanlı iktisadi yapısındaki bu gelişmeyi Batı Avrupa'da oluşan Atlantik ekonomisinin sonucu olarak değerlendirmekteydi.⁷¹⁰ Barkan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat artışlarının sebeplerine yönelik ortaya koyduğu bu tez genel anlamda kabul görmüş ve daha sonra bu alanda yapılan çalışmalara temel teşkil etmiştir.

Osmanlıda 16.yüzyılın ikinci yarısında fiyatlarda görülen artışların sebebi olarak ön plana çıkan bir diğer ise faktör ise İspanya'da olduğu gibi reel değişkenlerdir. Söz konusu değişkenler Bölüm 5'te detaylı bir şekilde ortaya konulan hususlardır. Bu

⁷⁰⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 116. Bu dönemde Yeni Dünya'dan getirilen değerli madenler Ceneviz üzerinden doğuya geçmekteydi. Değerli madenler özellikle de gümüş buraya ilk olarak 1550-1570 yılları arasında gelmeye başlamıştır. Ancak söz konusu değerli madenler bu dönemde henüz Osmanlı pazarını istila etmemiştir. Bunların Osmanlı pazarlarına hâkim olması ancak 1580'lerden sonra ticaret ağıyla olmuştur. Bu dönemde riyal (reale) ve esedi (Hollanda rixdale'si, arslanlı veya abu-kelb) kuruşu gibi çeşitli yabancı gümüş paraların Osmanlı pazarlarını istila etmesi, akçeye dayanan Osmanlı para sistemini derinden etkilemiştir. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten* 15 (1951): 656-657. Öyle ki, Osmanlıların Amerika'nın keşfi ve etkilerine merak duymaları, tam bu tarihlere rastlar. İspanyolca veya İtalyanca eserlerden derlenip tercüme edilmiş Tarih-i Hind-i Garbi adlı eser 1583'te III. Murad'a sunulmuştur. Eser, geniş ölçüde Colomb'un keşiflerinden, Amerika kıtasından ve Hint Okyanusu'ndaki adalardan söz etmektedir. Esere sonradan yapılan derkenarlardan birinde, coğrafi keşiflerin Osmanlı ekonomisi üzerinde olumsuz etkilerinden söz edilmiştir. Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1580'lere kadar fiyatlarda yaşanan artışlarda ticaret yoluyla ithal edilen değerli madenler önemli rol oynamıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mehmed Süüdî Efendi, *Tarih-i Hind-i Garbî Veya Hadîs-i Nev: History of the West Indies Known as the New Hadith*, haz. Kollektif (İstanbul: Tarihi Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1999).

⁷⁰⁹ Bk. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik", 656-690.

⁷¹⁰ Barkan, "Fiyat Hareketleri", 578-585.

dönemde yaşanan nüfus artışıyla birlikte tarımsal üretimin bunun gerisinde kalması, yine bu dönemde yaşanan kuraklıklar ve bunların yol açtığı kıtlıklar, veba salgının kırsal alanda tarımsal faaliyetler üzerindeki olumsuz etkisi ve bu dönemde süren savaflara bağlı olarak devlet harcamalarının artmaya başlaması gibi Batı Avrupa’da görülen gelişmelerle benzerlik gösteren, ancak Osmanlı ekonomisinin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan uzun süreli gelişmeler de belli orandan fiyatların artışında önemli rol oynamıştır.⁷¹¹

Osmanlı İmparatorluğu’nda 16. yüzyıldaki fiyat hareketleri ile Avrupa’daki fiyat hareketleri arasında Batı Avrupa’dan ithal edilen enflasyon ve Bölüm 5’te ortaya konulan reel değişkenler temelinde 1580’li yılların ortalarına kadar bir benzerlik söz konusu iken, Osmanlıda bu dönemden itibaren fiyatların yükselmesinde başka bir faktör ön plana çıkmaktadır. Yukarıda Barkan’ın hazırladığı fiyat dizinlerinde, Osmanlıda 1580’lerin ortalarına kadar yüzde 80 civarında artış gösteren fiyatların bu dönemden itibaren hızla yükseldiği ve yirmi yıllık bir süreçte üç katına çıktığı, böylece 17. yüzyılın başlarındaki fiyatların 16. yüzyılın başlarına oranla altı katına çıktığı ifade edilmişti.⁷¹² Bu noktada 1580’li yılların ortalarından itibaren fiyatlarda görülen hızlı artışta Bölüm 5’te ortaya konulan reel değişkenlerin etkileri devam etmekle birlikte, söz konusu artışın en önemli sebebi uygulamaya konulan tağşiş işlemleri olmuştur.⁷¹³ Tağşiş, en genel anlamıyla “Akçenin ayar ve tartısını düşürmek” anlamına gelmekteydi. Başka bir ifadeyle, devletin piyasadaki gümüş akçeyi tamamen çekerek gümüş ağırlığını azaltıp gümüş oranı düşürülmüş akçeyi piyasa sürmesini ifade etmekteydi.⁷¹⁴ Tağşiş işlemi, madeni sikkelere dayanan para sistemlerinde devletin dolaşımdaki gümüş ya da altın sikkeleri piyasadan toplayarak bunların içindeki maden miktarını azaltıp böylece değerini düşürerek yeniden piyasaya sürmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu işlemin yapılmasındaki amaç, piyasaya daha fazla para sürerek ek gelir sağlamaktı. Devlet bütçe açıklarını kapatmak amacıyla tağşiş işlemini uygulamaya koyarak ek gelir elde etmekteydi.⁷¹⁵ Osmanlıda daha Fatih Sultan Mehmed döneminde artan askerî giderlerin karşılanması için uygulanan tağşiş işlemi ile basılan sikkelerde gümüş miktarı mali bir tedbir olarak yaklaşık yüzde 30 oranında azaltılmıştı. Gelişen ekonomik yapı içerisinde para arzı talebi karşılamadığı gerekçesiyle ortaya çıkan mali sıkıntıya çözüm olarak uygulanan bu tedbir, süreç içerisinde halkın ve yeniçerilerin tepkisini çekmiştir. Bu tepkiler üzerine Fatih Sultan Mehmed döneminden sonraki süreçte, 1580’li yılların ortalarına kadar gümüş akçe nispeten değerini korumuştur.⁷¹⁶ Nitekim 1500 yılında 100 dirhem gümüşten 420 akçe kesen Osmanlı darphanelerinin 1580’lerin başında 100

⁷¹¹ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, 117-118.

⁷¹² Barkan, “16. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”.

⁷¹³ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, 118 ve aynı yazar, “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, *International Journal of Middle East Studies* 34 (2004): 458. Bu noktada Braudel (Akdeniz Dünyası, I: 365), doğrudan fiyatlar üzerindeki etkisine değinmese de bu dönemde uygulanan tağşiş işlemlerinin özellikle 1585 tağşişinin Osmanlı ekonomik yapısı üzerinde yıkıcı etkilerinin muazzam boyutlarda olduğunu vurgulamaktadır.

⁷¹⁴ Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *DİA*, c.2 (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 227.

⁷¹⁵ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, 115.

⁷¹⁶ Ali Akyıldız, “Para”, *DİA*, c.34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 164.

dirhem gümüşten ancak 450 akçe kestikleri görülmektedir. Bu da 1489 ile 1585 arasında akçenin gümüş içeriğinin ancak yüzde 12'sini yitirdiği ve bu süreçte devalüasyon oranının yüzde 31 olduğu anlamına gelmektedir.⁷¹⁷ Bu durum, 16. yüzyılın başlarından 1580'lere kadar Osmanlı sikkelerinin içindeki gümüşün değişme oranının oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarına doğru Bölüm 5'te ortaya konulan faktörlerin özellikle de bu dönemde İran'la girilen uzun ve oldukça maliyetli savaşların (1578-1590) ortaya çıkardığı mali güçlüklerin yol açtığı bütçe açıkları devleti ek gelir kaynakları bulmak zorunda bırakmıştır. Bu noktada yukarıda ortaya konulduğu üzere, Avrupa ile Akdeniz'de sürdürülen ticaret ağıyla Osmanlı pazarlarını istila eden gümüş paralar mal ve hizmetlere olan talebi artırarak ticaret hacmini büyütürken aynı zamanda fiyatları artırıp nispeten gelirlerin düşmesine yol açmıştır.⁷¹⁸ Böyle bir durumda devlet ek gelir elde etmek amacıyla 1585 yılında tağşiş işlemini uygulamaya koymuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1585 yılında gerçekleştirdiği tağşiş ile akçenin gümüş içeriği yüzde 44 indirilmiştir. Böylece 1580'lerin başında 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilirken bu tağşişle 100 dirhem gümüşten 450 yerine 800 akçe kesilmeye başlanmıştır.⁷¹⁹ Aşağıda 15. yüzyılın ortalarından 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı akçesinin gümüş içeriğini gösteren Grafik 6.2, 1585 tağşişinin o döneme kadar uygulamaya konulan en yüksek oranlı tağşiş işlemi olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik 6.2. Osmanlı Para Biriminin (Akçe) Gümüş İçeriği, 1469-1914 (Gram olarak)⁷²⁰

⁷¹⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 134-135.

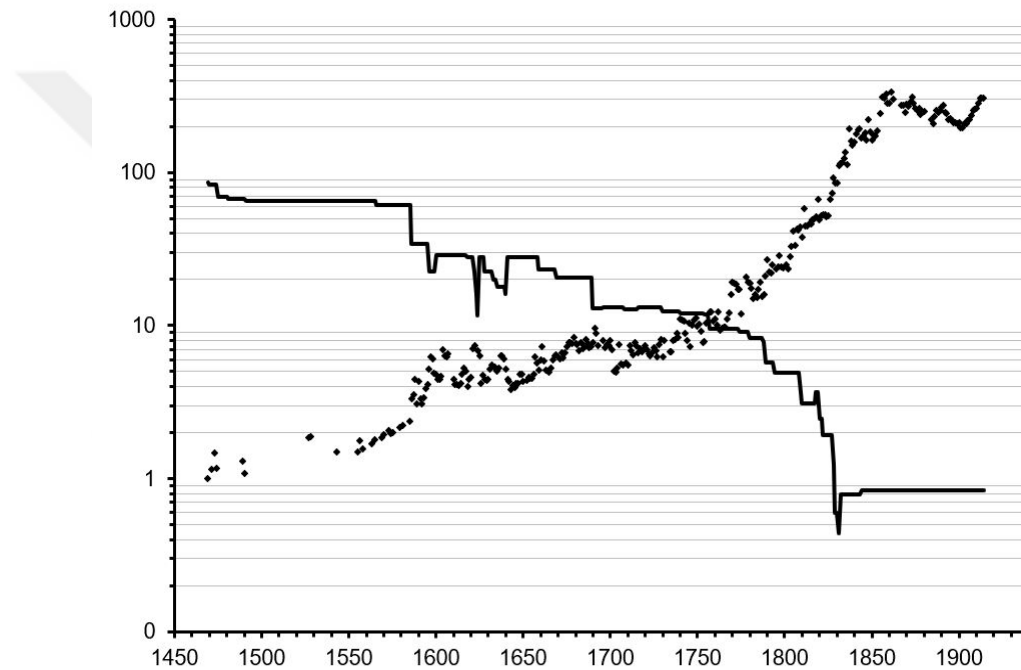
⁷¹⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 304-305.

⁷¹⁹ Sahillioğlu, "Akçe", 226.

⁷²⁰ Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire", 459.

Osmanlıda 1585 yılındaki büyük tağşiş işlemi kısa vadede hazinin nakit ihtiyacına çözüm olmuş olsa da devletin mali sıkıntıları son bulmamıştır. Bölüm 5’te ortaya konulan sebeplere bağlı olarak gelirlerin giderleri karşılayamaması ve buna bağlı olarak bütçe açıkları devam ettiği için ek gelir etmek amacıyla tağşişler de devam etmiştir. Öyle ki, 1600 tağşişinde darphaneler 100 dirhem gümüşten 800 yerine 950 adet; 1618, 1624 ve 1641 tağşişlerinde ise 100 dirhemden 1000 adet akçe kesmiştir.⁷²¹

Osmanlıda 1585 yılında uygulamaya konulan tağşiş işlemi yukarıda değinildiği üzere, hazineye ek gelir sağlayarak kısa vadeli nakit ihtiyacını karşılamakla beraber, bu dönemden itibaren yüzyılın sonlarına kadar fiyatların üç kat kadar artmasında büyük rol oynamıştır. Bu durumu İstanbul’daki tüketici fiyatları özelinde gösterilen Grafik 6.2’de görmek mümkündür.

Grafik 6.3. Akçenin Gümüş İçeriği ve İstanbul’da Tüketici Fiyatları, 1469-1914⁷²²
(Dikey eksen logaritmik olarak verilmektedir)

Grafik 6.3’e çalışmanın amaç ve hedefleri çerçevesinde, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başları özelinde bakıldığında, başta 1585’teki tağşiş işleminden sonra olmak üzere, 17. yüzyıl başlarında uygulanan tağşiş işlemlerini takiben fiyatların akçenin gümüş içeriğiyle ters orantılı olarak ya da piyasadaki para miktarıyla doğru orantılı olarak artış gösterdiği açıkça görülmektedir. Bu noktada para arzının fazla olup değerinin düşük olması enflasyonu tetikleyerek yukarıda da belirtildiği üzere, kısa sürede fiyatların üç kat artmasına toplamda ise fiyatların 16. yüzyılın başındaki

⁷²¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* içinde, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2 cilt. (İstanbul: IRCICA, 1994), I: 558.

⁷²² Pamuk, “Prices in the Ottoman Empire”, 455, 459.

düzeylerinin altı katına doğru tırmanmasında önemli rol oynamıştır.⁷²³ Bu durumun yol açtığı mali sıkıntılar siyasi, askerî ve sosyal yapıda önemli birtakım değişim ve dönüşümleri tetiklemiştir. Sonuç olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisini derinden etkileyen fiyat hareketlerinin bir ölçüde başta İspanya olmak üzere Avrupa’da ortaya çıkan fiyat hareketleri ile bir ölçüde ise Osmanlı İmparatorluğu’nda Bölüm 5’te ortaya konulan gelişmeler ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda ortaya konulan veriler temelinde, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarında genelde 16. yüzyılda özelde ise yüzyılın ikinci yarısındaki fiyat hareketleri bir arada değerlendirildiğinde; iki imparatorlukta da bu süre zarfında dönemin iktisadi dinamiklerine göre yüksek boyutlara varan fiyat artışlarının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlıda 16. yüzyılın başlarında tedricen yükselmeye başlayan ve 1580’lerin ortalarına kadar yüzde 80 civarında artış gösteren fiyatların bu dönemden itibaren hızla yükseldiği ve yirmi yıllık bir süreçte üç katına çıktığı, böylece 17. yüzyılın başlarındaki fiyatların 16. yüzyılın başlarına oranla altı katına çıktığı anlaşılmaktadır. Bu noktada İspanyol İmparatorluğu’nda da yine 16. yüzyılın başlarından itibaren yükselmeye başlayan fiyatlar, yüzyılın ortalarına gelindiğinde yaklaşık iki katına çıktıktan sonra bu dönemden sonra da yükselmeye devam ederek yüzyılın sonlarına kadar neredeyse iki katına çıkmıştır. Böylece İspanya’da 16. yüzyılın başlarından itibaren yükselmeye başlayan fiyatlar yüzyılın sonuna kadar yaklaşık dört katına ulaşmıştır. Bu durum, Osmanlıda görülen fiyat artışlarının aynı dönemde İspanyol İmparatorluğu özelinde Avrupa’da benzer oranlarda yaşandığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarında 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yaklaşık oranlarda yaşanan fiyat artışlarının sebepleri bir arada değerlendirildiğinde ise birçok faktör ön plana çıkmaktadır. Bu noktada yukarıda ortaya konulduğu üzere gerek Avrupa’da gerekse Osmanlı’da özellikle 1580’li yılların ortalarında kadar görülen enflasyonun çıkış noktasını İspanya oluşturmaktadır. İspanya’da 16. yüzyıl sonlarında yüzyıl başlarına oranla fiyatların dört kat artmasının sebeplerinin ilki ve en önemlisi “miktar kuramı” çerçevesinde değerlendirilmektedir. Miktar kuramı, temelde fiyat artışlarına Coğrafi Keşifler ile birlikte İspanya’ya akan değerli madenlerin sebep olduğunu savunmaktadır. İspanya’ya getirilen değerli maden miktarının yıllara göre seyrini gösteren Tablo 6.1 ve Grafik 6.1 bir arada değerlendirildiğinde gerçekten de İspanya’ya gelen değerli maden miktarı ve fiyat artışları arasında pozitif bir korelasyon olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda para talebi ya da paranın dolaşım hızının sabit ol varsayımı altında, İspanya’ya getirilen değerli maden miktarındaki artışa bağlı olarak para arzı da artmıştır. Para arzındaki bu artış, önce İspanya’da fiyatların yükselmesine yol açmıştır. Daha sonra ise İspanya’nın dış ticareti vasıtasıyla diğer ülkelere de yayılmıştır. İspanya ve diğer Batı Avrupa ülkelerinde fiyatların artması neticesinde doğal olarak Akdeniz’in batı ve doğu kesimlerinde fiyatlar arasında büyük bir fark oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı’nın Batı Avrupa ile olan ihracatından

⁷²³ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, 118.

dolayı ticaret ve değerli maden girişi vasıtasıyla gümüş paraların Osmanlı pazarlarını istila etmesi, bir yandan ticaret hacmini artırırken, öte yandan Osmanlı parasının değerinin düşmesiyle fiyatların yükselmesine yol açmıştır. Bu açıdan 1580’li ortalarına kadar Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarındaki fiyat hareketlerinde benzerlik söz konusudur. Yani miktar kuramı çerçevesinde Yeni Dünya’dan İspanya’ya oradan ise ticaret ve dış ödemeler yoluyla Batı Avrupa’ya yayılan değerli madenler, İspanya’nın yanı sıra 1580’li yılların ortalarına kadar Osmanlı fiyatlarında görülen artışlarda da önemli rol oynamıştır. Bir başka ifadeyle, Osmanlıda 1580’li yılların ortalarına kadar yaşanan fiyat hareketleri, büyük oranda başta İspanya olmak üzere Yeni Dünya’dan getirilen değerli madenler yoluyla Batı Avrupa’da oluşan ekonomik yapının bir sonucu olarak görülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda 16. yüzyılın ikinci yarısında fiyatlarda görülen artışın bir diğer nedeni ise “reel değişkenler”dir. Söz konusu değişkenler Bölüm 5’te ortaya konulan hususlardır. Bu dönemde yaşanan nüfus artışıyla birlikte tarımsal üretimin bunun gerisinde kalması, yine bu dönemde yaşanan kuraklıklar ve bunların yol açtığı kıtlıklar, veba salgının kırsal alanda tarımsal faaliyetler üzerindeki olumsuz etkisi ve savaş finansmanları çerçevesinde devlet harcamalarının artmaya başlaması gibi gelişmeler Osmanlıda fiyatların artmasında önemli rol oynamıştır. Bu gelişmeler Bölüm 5’te ortaya konulduğu üzere, aynı dönemde değişen oranlarda İspanyol İmparatorluğu’nda da yaşanmasından dolayı, doğal olarak burada da fiyatların artışında önemli rol oynamıştır. Sonuç olarak, miktar kuramı çerçevesinde Yeni Dünya’dan getirilen değerli madenler ve Bölüm 5’te ortaya konulan “reel değişkenler” her iki imparatorlukta da fiyat hareketlerinin arkasında yatan iki temel sebep olarak kabul edilmektedir. Ancak Osmanlıda 1580’li yılların ortalarından yüzyılın sonlarında kadar fiyatların üç kat artmasında İspanyol İmparatorluğu’ndan farklı olarak Bölüm 5’te ortaya konulan söz değişkenlerin yanında 1585 yılında uygulanan tağşiş işlemi belirleyici olmuştur. En genel anlamıyla yaşanan mali sıkıntılar karşısında hazinenin nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla uygulanan söz konusu tağşiş işlemi neticesinde Grafik 6.3’te net olarak görüldüğü üzere, akçenin içeriğindeki gümüş miktarının azaltılmasıyla ters orantılı olarak fiyatlar artmaya başlamıştır. Yüzyılın sonunda bütçe açıklarının devam etmesinden dolayı gelir etmek amacıyla tağşişler de devam edince paranın değerinin düşmesiyle 17. yüzyılın başında fiyatlar böylece 16. yüzyılın başlarına oranla altı kat kadar artış göstermiştir. Yani Osmanlıda fiyatlarda görülen artışlar ile İspanyol İmparatorluğu’ndaki fiyatlarda görülen artışlar arasında 1580’lerin ortalarına kadar Yeni Dünya’dan getirilen değerli madenler ve Bölüm 5’te ortaya konulan değişkenler temelinde bir benzerlik söz konusu olmakla beraber, Osmanlıda bu dönemde uygulanan tağşiş işlemi ile bu benzerlik ortadan kalmıştır. Bu noktada İspanyol İmparatorluğu’nda da 17. yüzyılın başlarından itibaren tağşiş işlemlerinin uygulamaya konulduğunu ve bu sebeple bu dönemden itibaren değerli madenlerin ülkeye akışı azalmasına rağmen fiyatlarda düşüş olmamış, nispeten bir durağanlaşma yaşanmıştır.

6.2. Ekonomide Yeni Sistem, Teknik ve Kaynaklar

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın sonlarından itibaren çalışmanın önceki bölümlerinde ortaya konulan faktörlere bağlı olarak ekonomik yapıda beliren ve 17. yüzyılda farklı bir boyuta ulaşan sıkıntılar ile mücadele etmede klasik dönemden farklı yeni kaynaklar yaratma çabasına girişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bunu yaparken ekonomide yeni birtakım sistem, teknik ve kaynaklar geliştirmiştir. Söz konusu sistem, teknik ve kaynakların neler olduğuna bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda ortaya çıkan bütçe açığıyla mücadelede yeni kaynaklar yaratmak amacıyla ilk olarak, Bölüm 6.1'de fiyat artışlarına yol açması bağlamında ele alınan tağşiş işlemlerini uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda 1585 tağşiş işlemini 1600, 1618, 1624 ve 1641 yıllarında uygulanan tağşiş işlemleri takip etmiştir. Söz konusu tağşiş işlemleri amaçları, boyutları ve etkileri itibariyle ilgili bölümde detaylı olarak alındığından bu bölümde tekrar değerlendirilmeyecektir.

Osmanlıda yeni ekonomik kaynaklar yaratmak amacıyla uygulamaya konulan tağşiş işlemlerinin yanı sıra sadece *olağanüstü durumlarda aynî ve nakdî* olmak üzere toplanan *avârız düzenli* aynı zamanda *nakdî* bir gelir kaynağı haline getirilmiştir. Tarihsel süreçte özellikle de Orta Çağ'dan itibaren devletler beklenmedik bütçe ihtiyaçlarını karşılamak için geçici, acil durum vergilendirmelerine başvurmuştur.⁷²⁴ Bu vergilendirmeler nakdî veya aynî olduğu gibi; hizmet talebi biçiminde de oluyor ve nüfusun bir kısmından ya da tamamından talep edilebilmekteydi. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu için de geçerlidir. Nitekim Osmanlıda da özellikle savaş dönemlerinde ordu ve donanmanın artan masraflarını karşılamak için daha ilk dönemlerinden itibaren⁷²⁵ tebaaya olağanüstü vergilerinin konulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlıda sözü edilen bu olağanüstü vergiler, genel anlamda avârız vergileri⁷²⁶ olarak ifade edilmektedir.⁷²⁷ Avârız vergileri, muhtelif şekillerde (aynî, nakdî, bedenî ve hizmet olarak) tahsil edilmekteydi. Söz konusu vergiler arasında *nüzûl* olarak bilinen iâşe vergisi; reyanın askerin geçeceği yollar boyunca tesis edilen menzil teşkilatına miktarı belirlenmiş zahireyi götürüp satmasını gerektiren *sûrsat* olarak bilinen yükümlülük; *kürekçi* olarak bilinen, reyadan donanma filosunda kullanılmak üzere kürekçi toplanması ve *avârız akçesi*, yani nakdî olarak toplanan acil durum vergisi gibi vergiler

⁷²⁴ Örneğin Büyük Selçuklu Devleti, İlhaniler, Memlükler gibi devletlerde bu tür vergilendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Medhal* (Ankara: TTK Basımevi, 1988).

⁷²⁵ Avârız ile ilgili belgeleri neşreden Uzunçarşılı (*Medhal*, 149) bu verginin Osmanlı ilk dönemlerinde mevcut olduğunu belirtmektedir.

⁷²⁶ Osmanlıda vergiler tekâlif-i şeriyye, tekâlif-i örfiyye, tekâlif-i divaniyye ve tekâlif-i şakka olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. Bu noktada avârız vergilerine aynı zamanda *avârız-ı divaniyye* veya *tekâlif-i divaniyye* de denilmekteydi. Detaylı bilgi için bk. İnalcık, "Raiyyet Rûsumu", 575-610; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 2 cilt. (Ankara: Tekin Yayınevi, 1979), II: 270-274.

⁷²⁷ Ömer L. Barkan, "Avârız", *İA*, c. 2 (Ankara: MEB Basımevi, 1979), 14.

bulunmaktaydı.⁷²⁸ Askerî sınıf mensupları, ulema ve berat sahipleri dışındaki, şehirli-köylü, müslim-gayrimüslim bütün yetişkin erkekler avâız yükümlülüklerine tabi idi.⁷²⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha ilk zamanlardan itibaren olağanüstü hallerde yukarıda belirtildiği gibi nakdî, aynî, bedenî ve hizmet olarak alınan avâız, devlet hazinesinin hızlı bir şekilde artan ihtiyaçlarını karşılamak için giderek daha çok, bütün nüfusa yüklenen senelik nakdî bir vergi haline dönüştürülmüştür. Devlet, avâızı 1593-1606 yılları arasında savaş döneminde düzenli olarak alınan nakdî vergi haline getirmiştir.⁷³⁰ 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlıda (Anadolu ve Rumeli) avâız hanelerinin toplam sayısı (bir hane 3 ila 15 aileden oluşabiliyordu), 120 bin olarak belirlenmişti; bunların 20 bini çürük (faydasız) olarak tanımlanmıştı. Kalanından elde edilen gelir 30 milyon akçe şeklinde hesaplanmaktaydı. 1660'ta Anadolu ve Rumeli'deki avarız hanelerinin sayısı 176.825 idi ve toplanan toplam avâız vergileri ise (yani; bedel-i nüzü, bedel-i kürekçi ve bedel-i sürsat) 81.785.380 akçeyi bulmuştur.⁷³¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda yukarıda izah edildiği üzere, avâız nakdî ve düzenli bir gelir kaynağı haline getirilmesinin yanı sıra bu dönemde ayrıca klasik dönemde mevcut olmayan birtakım vergiler de ihdas edilmiştir. Osmanlıda merkezî yönetim, 17. yüzyılın ilk yıllarında savaşın neden olduğu maddi sıkıntılarla karşılaştığında, varlıklı kimselerden yüksek meblağlarda borç alabilmekteydi. Bu kişiler de, verdikleri borçların tahsili olarak sonrasında reayadan vergi toplamaktaydı Bu vergiler, “acil savaş desteği” demek olan *imdâdiyye* veya *imdâd-i seferiyye* olarak adlandırılmaktaydı.⁷³² Nitekim imdâd kelimesi durumun olağanüstü ve son derece acil mahiyetini vurgulamak için kullanılmaktaydı. 1686 yılının sonuna doğru Macar cephesindeki yenilginin ardından, merkezî yönetim tüm şehir ve kasabaların âyan ve tüccarlarından borç alınmasına karar vermiştir.⁷³³ Ayrıca valilerden şahsi imdâdiyye katkıları talep edilmiş ve saray kadınlarından da gelirlerinin yarısı istenmiştir.⁷³⁴ İstanbul'da ulema ve halk önderleri imdâdiyyeye katkıda bulunmaya çağrıldıklarında, ulema buna çok ciddi bir tepki göstermesi üzerine muaf tutulmuştur.⁷³⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda olağanüstü zamanlarda aynî ve nakdî olmak üzere toplanan vergilerin nakdî ve düzenli hale dönüştürülmesinin ve *imdâdiyye* gibi yeni vergilerin ihdas edilmesinin yanı sıra bu dönemde kanun dışı toplanan ve “tekâlif-i şakka” olarak adlandırılan vergilerden de söz etmek gerekir. Zira bu tür vergiler

⁷²⁸ Barkan, “Avâız”, 13-19; Lütfi Göçer, *XVI-XVII Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: Sermet Matbaası, 1964), 67-92.

⁷²⁹ Halil Sahillioğlu, “Avâız”, *DİA*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 108-109.

⁷³⁰ İnalcık, “Military and Fiscal Transformation”, 315.

⁷³¹ Ömer L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine Dair Notlar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası* 17/1-4 (1955): 330-331.

⁷³² Ahmet Tabakoğlu, “İmdâdiyye”, *DİA*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 221-222.

⁷³³ “...Memâlik-i mahrûsede olan bi'l-cümle kasabât ve bilâdın â'yân ve tüccarından birer mikdâr akçe istikrâz olunmak karar virdiler...” Bu çerçevede, İstanbul'dan 1500 kise (1 kise = 500 guruş, yani 330 altınla eşdeğer), Bursa'dan 200 kise, Kahire'den 350 kise, Bağdad'dan 150 kise, Basra'dan 150 kise ve diğer şehir ve kasabalardan da sahip oldukları imkânlar ölçüsünde meblağlar toplanacaktı. Bk. Râşid Mehmed, *Tarih-i Râşid*, 5 cilt. University of Toronto Library, no. DR531-R37/1865a, I:496.

⁷³⁴ Age., aynı yer.

⁷³⁵ *Zeyl-i Fezleke*, 1058-1059.

kanunda olmamalarına rağmen, 17. yüzyılda aslında dolaylı olarak da olsa yeni bir gelir kaynağını teşkil etmeye başlamıştır. Osmanlıda gerçekte paşalar, genel olarak halka kendi vergilerini, *salgun* koyabilmekteydi; fakat bu sadece acil durumlarda sultanın özel izni ile mümkündü.⁷³⁶ Bununla birlikte, 17. yüzyılda kanunnamelerde ön görülmeyen ve defterlerde bulunmayan yani padişah izninin olmadığı vergilerin “ehl-i örf” olarak adlandırılan padişahın icrai, idari ve askerî yetkilerini temsil eden görevliler tarafından toplanması geniş bir boyuta ulaşmıştır. Örneğin, 1623-1658 ve 1683-1699 savaşında bu tür örneklerle rastlamak mümkündür.⁷³⁷ Paşaların görünürde eski olduğu gibi yasal bahane altında topladıkları vergiler, genel anlamda *Hizmet akçesi* (hizmet bedeli)⁷³⁸ ve *Pîşkeş* (hediyeler ve ağırlama giderleri bedeli) olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Burada üzerinde durulması gereken husus, devletin; ihtiyacı olduğu zamanlarda, bilhassa seferler sırasında kanunsuz olmasına rağmen, bu tür vergilerin finansmanıya çok sayıda sekban birliği toplayan paşaların bu tür vergileri toplamasına rıza göstermesidir.⁷³⁹ Nitekim bu dönemde maiyetlerinde büyük miktarlarda sarıca ve sekban birlikleri muhafaza eden paşalar için vergi tahsili ve birliklerine bakmanın en pratik yolu, kırsal bölgelerde para cezalarını toplamak üzere devriyeye çıkmaktır. Böylece seferler zamanlarında kanun dışı vergilerin finansmanıya çok sayıda sekban ve sarıca toplayan paşaların istihdam edilebilmesi ve bu askerlerin devlet hizmetinde bulunması sebebiyle, dolaylı olarak da olsa bu tür vergiler klasik dönemden farklı olarak yeni gelir kaynakları olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan ekonomik şartlarda özellikle de hazinenin nakit ihtiyacının karşılanması hususunda uygulamasını genişlettiği sistem *iltizam* olmuştur. İltizamın Osmanlıda tam anlamıyla ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle birlikte, örneklerine 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmektedir.⁷⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğu’nda çağdaşı imparatorluklarda olduğu gibi, iltizam sisteminin yaygın olarak uygulanmasının temel sebepleri, sanayi öncesi toplum imkânlarında devlet gelirlerinin kontrol ve toplamasında karşılaşılan teknik ve bürokratik birtakım zorlukları göstermek mümkündür. Dönemin ulaşım koşulları düşünüldüğünde, merkeze uzak bölgelerde aynî olarak ödenen vergilerinin nakde çevrilerek merkezî hazineye aktarılması oldukça güç olabilmekteydi. Bununla birlikte, özellikle savaş dönemlerinde olmak üzere, devlet hazinesi sıklıkla nakit ihtiyacı duyabilmekteydi. Devlet için bu tür zorlukların üstesinden gelinmesinin yolu iltizam sistemine başvurmaktır.⁷⁴¹ Nitekim 16. yüzyılın sonlarından itibaren devlet ihtiyaçlarının artan baskısı altında iltizam sistemi hızlı bir genişleme eğilimine girmiştir.

⁷³⁶ Devlet görevlilerinin kamu hizmetinde bulunurken reayadan iâşe ve diğer giderler için aldıkları ücret, en önemli ve en yaygın vergilerden biriydi. Bk. İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, 318.

⁷³⁷ *Age*, 318.

⁷³⁸ Misafirperverlik ve hürmet göstergesi olarak hediye ve iâşe veya bunların nakdî karşılığının takdimini ifade etmektedir.

⁷³⁹ İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, 317-322.

⁷⁴⁰ Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 155.

⁷⁴¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (Ankara: Ötüken Yayınları, 2000), 95-98.

Osmanlıda iltizam sistemi, en genel anlamıyla mukataa denilen vergi kalemlerinden oluşan devlet gelirlerinin müzayede yoluyla ihaleye çıkartılarak, belirli bir süre (bir ile üç yıl arasında değişebilmekteydi) ve bedel karşılığında özel şahıslara devredilmesini ifade etmekteydi.⁷⁴² Söz konusu gelirleri toplamayı üstlenen kişilere *mültezim* denilmekteydi. Bir mukataanın gelirini üstlenen mültezime, devlet tarafından aynı zamanda idari, mali ve adli birtakım yetkiler de sağlanmaktaydı. Bununla birlikte gelirlerinin toplanmasına dair birtakım kanunlar bulunmaktaydı. Mültezim, sahip olduğu yetkiler çerçevesinde, kanun dışına çıkmamak koşuluyla, işlediği mukataa geliri için açık artırma sırasında taahhüt ettiği meblağı merkezî hazineye ödedikten sonra kalan miktarı kendisine kâr olarak almaktaydı. Devlet, bu yolla aynî olan vergilerin hazineye nakde dönüştürülmüş halde doğrudan gelirler olarak aktarılmasını sağlamaktaydı.⁷⁴³

Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizama verilen gelirler, genel anlamda gümrük vergileri, maden gelirleri, mumhane ve bozahane gibi devlet tekelinde bulunan gelirlerden oluşmaktaydı. Bunların yanı sıra, padişah, hanedan mensuplarına ve kimi yüksek devlet görevlilerine ayrılan *havâss-ı hümayun* denilen gelirler de iltizama verilmekteydi. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, yalnızca hazineye ait has gelirleri iltizama verilmemekteydi. Özellikle de 16. yüzyıl sonlarından itibaren tımar sisteminde meydana gelen bozulmalara bağlı olarak önceleri beyler, paşalar ve diğer devlet görevlilerinin elinde bulunan has, zeamet ve büyük tımarların devlet kontrolüne geçmesiyle bunlar da iltizama vermeye başlanmıştır.⁷⁴⁴ Söz konusu tımar, zeamet ve hasları tasarruf edenler, genellikle harem kadınları, saray mensupları ya da sınır kalelerinde görev yapan bey ve paşalardan oluşmaktaydı. Bu sebeple, bu kişiler çoğunlukla kendilerine tahsis edilen yerlerden uzakta bulunmaktaydılar. Bu durumda vergi gelirlerini toplama için ya voyvoda, subaşı ve mütesellim gibi kişileri vekil olarak kendilerine tahsis edilen yerlere göndermekteydiler ya da daha pratik bir yolla gelirlerini iltizama vermekteydiler. Bu arada yerlerine vekil olarak gönderdikleri voyvoda, subaşı ve mütesellim de böyle bir durumda mültezim sıfatı almaktaydı.⁷⁴⁵ Böylece 16. yüzyılın sonundan itibaren, artık mevcut olmayan tımar sahiplerinin sayısında yükselen artışla birlikte, iltizam sistemi eyaletlerde hızla yayılmaya başlamıştır. Netice itibarıyla, sonlarından 16. yüzyıl itibaren devlet, sancak gelirlerini, paşa veya beylere has olarak tahsis etmek yerine, mültezimlere iltizama vermekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla birlikte askerî sınıf mensupları, taşrada kimi küçük merkezlerin iltizamını almak için büyük çaba göstermeye başlamışlardır. Bu durum, aslında bir taraftan merkezî yönetimin idari birtakım mevkileri kapıkulu ve valiler gibi askerî kesimden kişilere iltizama vermesinin bir sonucuydu. Nitekim 16. yüzyılın sonlarından itibaren kapıkulları esas statülerinin dışına çıkarak maaşlarını teminat göstermek

⁷⁴² Genç, "İltizam", 154-155.

⁷⁴³ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 97.

⁷⁴⁴ İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", 330-332.

⁷⁴⁵ Genç, "İltizam", 154-158.

suretiyle taşradaki küçük merkezlerin iltizamını almaktaydılar. İltizam sözleşmesine belirtilen meblağı hazineye ödedikten sonra geriye kalanı kedilerine kâr almaktaydılar. İltizam sisteminin bu yönü çerçevesinde, kapıkullarının katılımıyla 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlıda devlet gelirlerinin büyük bir kısmını ellerinde tutan güçlü bir mültezim sınıfı ortaya çıkmıştır. Devlet gelirlerinin büyük bir kısmının kontrolünü ellerinde tutan mültezimler, aynı zamanda bulundukları taşra merkezlerinde önemli birtakım sorumluluklar üstlenmeye başlamışlardır. Bu durum, 18. yüzyılda taşrada büyük bir güç olarak ön plana çıkan âyanların ortaya çıkışını hazırlamıştır. Nitekim 18. yüzyılda birçok âyan, bu dönemde büyük mukataalar veya has gelirlerini iltizamla kontrollerine alan söz konusu mültezimler sınıfından çıkmıştır.⁷⁴⁶ Sonuç olarak, iltizam sisteminin maliye idaresinde yaygın kullanımı, eyaletlerde yeni bir mültezim sınıfının yükselişi ile birlikte 1580 sonrası Osmanlı tarihinin en önemli gelişmelerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyılda iltizam sisteminin yanı sıra önceki dönemlerden farklı olarak ekonomik yapıda aynı zamanda *maktû‘* sisteminin uygulamasını yaygınlaştırmıştır. *Maktû‘*, merkezî yönetim ile vergi yükümlüleri arasında genellikle doğrudan anlaşma yoluyla kararlaştırılmak suretiyle bir topluluğun devlete vergi olarak ödemesi gereken toplu miktarı ifade etmekteydi. *Maktû‘* sistemi ise çoğunlukla *cizye*⁷⁴⁷ olmak üzere, kişilerin ödemek yükümlü oldukları vergilerin topluluk temsilcileri⁷⁴⁸ tarafından derlenip devlete toplu bir meblağ halinde verilmesi anlamına gelmekteydi. Bu sistemde devlete ödenmesi gereken gelirlerin toplanması, topluluğun ortak sorumluluğunda bulunmaktaydı. Yani devlet ve halk arasında aracı bulunmamaktaydı. Bu hususlar bir arada değerlendirildiğinde, *maktû‘* sisteminin en genel anlamda vergilerin toplu ödemeler şeklinde belirlenerek bunların dağılım ve toplanmasının yerel halka verilmesini ifade ettiği söylenebilir. Sistem bu yönüyle bir bakıma müşterek iltizam anlamına gelmekteydi.⁷⁴⁹

Osmanlıda 16. yüzyıl sonlarından itibaren yukarıda ortaya konulduğu çerçevede iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla birlikte sistemin beraberinde birçok yolsuzluğa sebep olması karşısında halk, çoğu kez vali veya diğer vergi toplayanların yolsuzluklarından kurtulabilmek için bölgelerinde *maktû‘* sistemin uygulanması hususunda merkezî yönetimden talepte bulunmaktaydı.⁷⁵⁰ Bu bağlamda 17. yüzyılda *maktû‘* sisteminin geniş ölçüde uygulanmaya başlanmasının Osmanlı İmparatorluğu

⁷⁴⁶ Özcan Mert, “Âyan”, *DİA*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 195-198. Bu dönemdeki koşullar temelinde Osmanlıda âyanlığın ortaya çıkışı hakkında detaylı bilgi için bk. Halil İnalcık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde, ed. T. Naff ve R. Owen (Carbondale ve Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977), 27-52 ve Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık* (Ankara: TTK Basımevi, 2014), 59-124.

⁷⁴⁷ Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 172.

⁷⁴⁸ *Maktû‘* nun toplanması ve teslimi kimi zaman malikâne olarak bölgedeki nüfuzlu kişilere ya da dinî liderlere bırakılabilmekteydi. Böyle bu durumda işleyiş iltizama benzemekteydi. Bk. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, 7-15.

⁷⁴⁹ *Maktû‘* sisteminin uygulamaları için bk. Ömer L. Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar I* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), tür. yer.

⁷⁵⁰ Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, belge no: 23.

açısından temelde iki amacı bulunmaktaydı. Birincisi, reayayı mültezim, tahsildar, paşa ve beyler gibi vergi toplayıcıları ile bunların vekillerinin yolsuzluklarından koruyarak devletin gelir kaynaklarında yaşanacak olası kayıpların önüne geçebilmek; ikincisi ise belirli bölge veya cemaatlerden belli gelir meblağlarını garantiye almaktır. Mültezimlerin aracılığının ortadan kaldırılarak vergilerin dağılım ve toplanmasının yerel halka verilmesiyle maktû‘ sistemi geniş ölçüde kullanılmaya başlanmıştır. Sistem, görevlilerin halka yüklediği yükü hafifleterek söz konusu görevlilerin kanuna aykırı gelir ve şahsi çıkar elde etme amacıyla yaptıkları yolsuzlukları bir noktaya kadar ortadan kaldırması bakımından büyük fayda sağlamıştır.⁷⁵¹

Maktû‘ sisteminin uygulandığı kaynaklara bakıldığında ise bunların doğrudan devlet hazinesine ait mukataalar olduğu görülmektedir. Merkezi yönetim, maktû‘ sisteminin uygulanmasının yaygınlaşmasını sağlayarak eyalet gelirlerinin büyük kısmının denetimini doğrudan eline geçirmiştir. Bu durum, maktû‘ sistemin çok sayıdaki değişik vergi ve yükümlülükleri tek bir meblağda, *mâl-ı maktuda* toplaması ile mümkün olmuştur. Mal-ı maktû‘, önceki avarız yükümlülükleri gibi, belirlenen avarız hanelerine göre toplanan nakdî bir vergiydi. Her kaza bir ana birimi oluşturuyordu ve konulan miktarı büyük ve küçük birimler arasında taksim vazifesi yerel ayanlara veya dini temsilcilere verilmişti. Maktû‘nun doğrudan doğruya toplanması görevi ise köy ve mahallelerin imam ve kethüdalarına verilmişti. Bu sebeple, maktû‘ sistemin geniş ölçekte uygulanmasının, bazı temel sosyal ve idari değişiklikleri beraberinde getireceği kesindi. Bu durum öncelikle, yerel idari meselelerde ayanların nüfuz ve önemini büyük ölçüde artırdı. Fakat daha önemlisi, yerel toplum yapılanmasını getirerek, kaçınılmaz olarak imparatorluk genelinde bir dereceye kadar yerel özerkliğin yolunu açmıştır.⁷⁵²

İspanyol İmparatorluğu’nda Bölüm 5.4’te ortaya konulduğu üzere, 16. yüzyılın sonlarında ekonomik durum oldukça kötü bir durumdaydı. Öyle ki, 1596’da tüm ödemeler askıya alınarak devletin iflası ilan edilmişti. Ekonomik yapının bu duruma gelmesinde yine Bölüm 5’te ortaya konulduğu üzere, bir taraftan yaşanan nüfus artışı, diğer taraftan ise kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel etkenler ile veba salgını önemli rol oynamıştı. Ancak en önemlisi II. Felipe döneminde izlenen dış politikanın yani yoğun maliyetli ancak kazançsız savaşların hazine üzerindeki etkisiydi. İspanyol İmparatorluğu, 17. yüzyıla ekonomik olarak böyle bir durumda girerken, bu durum karşısında ilk aşamada çözüm olarak V. Carlos ve II. Felipe’nin kesin olarak reddettiği bir yönteme başvurulmuştur.⁷⁵³ Bu yöntem devalüasyon yani paranın değerini düşürmektir. Bu çerçevede, gümüş ve bakırdan oluşan bir madeni para olan *vellón*⁷⁵⁴un

⁷⁵¹ İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, 334.

⁷⁵² *Age.*, aynı yer.

⁷⁵³ Üstlendikleri evrensel egemenlik ideali çerçevesinde hazinenin çoğu kez şiddetle nakit ihtiyaçları oluşmasına rağmen, V. Carlos ve II. Felipe devalüasyona karşı kararlı bir tutum sergilemişlerdir. V. Carlos saltanatının sonlarına doğru bu anlamda bir eğilim olmuşsa da hayata geçirilmemiştir. AGS, DC, legs. 18-48. Yine 1566’da hazinenin acil nakit ihtiyacı karşısında para komisyonun devalüasyonun 151.110 duka hemen olmak üzere yıllık 232.264 duka gelir getireceği önerisi de II. Felipe tarafından reddedilmiştir. AGS, DC, legs. 1-31.

⁷⁵⁴ Kastilya’da 1497’den itibaren temel altın para *duka*, gümüş para *real* ve gümüş-bakır karışımı para ise *vellón (blanca)* idi. Ancak Kastilya’da mali hesaplamalarda *maravedís* (altın-gümüş karışımı madeni

içindeki gümüş miktarı azaltılarak yeniden piyasaya sürülmesi suretiyle değeri düşürülmüştür. Burada amaç, şüphesiz daha fazla para basarak hazinenin nakit para ihtiyacını karşılamaktır. Bu çerçevede, İspanya’da 1599’da nominal değerlerinin sadece bir kısmı değerinde bakır madeni paralar basılırken; 1603’te basılan madeni paralarda ise paranın içindeki bakır miktarı iki katına çıkarılmıştır. Böylece bu uygulama ile yüzde 100 kâr elde edilmiştir. Ancak bu uygulamanın sonuçları beklendiği gibi olmamıştır. Zira öngörülebileceği üzere, devalüasyon para enflasyonuna yol açmıştır. Buna rağmen, 1599’dan 1606 yılına kadar 22 milyon duka değerinde vellón daha basılmıştır.⁷⁵⁵ Bu durumun meclisler (Cortes) tarafından en başından beri büyük tepki ile karşılanması⁷⁵⁶ sebebiyle 1608 yılında para basımı durdurulmuştur.⁷⁵⁷ Bu arada bu dönemde yani 1598’den 1609 yılına kadar, yaklaşık 40 milyon duka sadece Hollanda’da yürütülen savaşlar için harcanmıştır.⁷⁵⁸ Bu şartlarda finansörlere borçların ödenememesi üzerine de 1607 yılında devletin iflası ilan edilerek borçların askıya alındığı açıklanmıştır.⁷⁵⁹ Bu iflas, III. Felipe dönemi için ilk ve son olmuştur. İflasın açıklanarak borçların askıya alınmasından sonra finansörler ile anlaşma yapılmıştır. Mayıs 1608 yılında *medio general* yani kısa süreli *asiento* borçlarının uzun vadeli *jurolara* dönüştürülmesi ile sonuçlanan bu durum, Cenovalı bankerlere devlet ekonomisi üzerinde 20 yıl boyunca nüfuz verilmiştir.⁷⁶⁰ Ayrıca Bölüm 4.2’de ortaya konulduğu üzere II. Felipe döneminin aksine yüzyılın başında izlenen barış politikası da hazine üzerindeki baskıları azaltmamıştır. Bu ekonomik şartlarda hazinenin nakit paraya olan acil ihtiyacı karşısında meclislerin 1617 yılında krala tekrar izin vermesi üzerine, bakır ağırlıklı paraların basılmasına kalındığı yerden devam edilmiştir.⁷⁶¹

Finans Konsülü, 1621 yılında IV. Felipe’ye: “O yılın harcamaları için gerekli paranın mevcut gelirlerden sağlamanın mümkün olmadığını ve bunun 1625 yılına kadarki gelirlerden sağlanabileceğini” açıklamıştır.⁷⁶² Aynı zamanda Hollanda’daki isyancılarla 1609 yılında yapılan ateşkesin 1621’de sona ermesi de harcamalarda ani

para) kullanılmaktaydı. Örneğin, bir vellón yarım *maravedíe*, bir *real* 34 *maravedíe* ve bir duka 375 *maravedíe* takabül etmekteydi. 1537’ye kadar hesaplar duka ile tutulurken, bu tarihten itibaren yeni altın para *escudo* kullanılmıştır. Bk. Kamen, *Spain*, XIV.

⁷⁵⁵ Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 75-76.

⁷⁵⁶ Örneğin, 4 Aralık 1603’te meclisler krallığa değeri düşürülmüş para basımının özellikle de vellón basımının durdurulması için dilekçe göndermişlerdir. Bk. *Actas de las Cortes de Castilla* (Madrid: Imprenta de la Viuda é Hijos de J.A. Garcia, 1902), XXII: 154,157-160. III. Felipe’nin başvurduğu devalüasyon politikası birçok kesim tarafından tepkiyle karşılanırken; bunun en somut örneklerinden birini dönemin yazarlarından Juan de Mariana oluşturmaktadır. 1609 yılında Almanya’da yayınladığı *De Monetae Mutatione* adlı çalışmasında bu politikayı sert bir şekilde eleştiren Marina, bunun üzerine tutuklanmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. John Laures, *The Political Economy of Juan de Mariana* (New York: Fordham University Press, 1928), 282.

⁷⁵⁷ Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 77.

⁷⁵⁸ ‘Relación del dinero remitido a Flandes’, 13 Eylül 1598-20 Haziran 1609, *Colección de documentos inéditos para la historia de España* (Madrid: Imprenta de la Viuda de Calero, 1860), XXXVI: 509.

⁷⁵⁹ Feros, *Kingship and Favoritism*, 192.

⁷⁶⁰ Lynch, *Crisis and Change*, 49.

⁷⁶¹ Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 78.

⁷⁶² Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV*, 12-13.

yükselişe yol açmıştır. Böylece Flanders ordusuna ayrılan bütçe yıllık 1.5 milyon dukadan 3.5 milyon dukaya ulaşmıştır. Ayrıca Atlantikte Hollanda'da olası bir durumda kullanılmak için bulundurulmuş donanma harcamaları da 1620-1622 yılları arasında iki katına çıkarak bir milyonu aşmıştır.⁷⁶³ Bu bağlamda imparatorluğun 1598'de 85 milyon duka olan *juro* borcu 1623 yılına kadar 112 milyona çıkmıştır.⁷⁶⁴ IV. Felipe döneminde ortaya konulan ekonomik koşullarda hazinenin nakit para ihtiyacının giderilmesi amacıyla bakır ağırlıklı para basımı politikasına devam edilmiştir. Bu çerçevede 24 Haziran 1621'de Kral IV. Felipe, "Benim en büyük yükümlülüğüm krallığı ayakta tutmak ve düşmanlarıma karşı savunmaktır ve gecikmeye gelemem." diyerek 4 milyon duka para basılması için hüküm vermiştir.⁷⁶⁵ Bu politikanın devam ettirilmesiyle 1621-1626 yılları arasında 13 milyon duka kâr getirecek 19.7 milyon duka para basılmıştır.⁷⁶⁶ Bu son para basımıyla birlikte 1620'ye kadar yüzde 4 yükselen bakırın gümüş paradaki oranı, 1626'de neredeyse yüzde 50'ye ulaşmıştır.⁷⁶⁷ İspanya'nın daha çok İsveç'ten ithal ettiği bakır fiyatlarındaki artıştan dolayı⁷⁶⁸ bu dönemden itibaren para basma işlemi nispeten yavaşlarsa da bu para politikasına devam edilmiş ve 1650'lere gelindiğinde bu döneme kadar dünyanın en büyük değerli maden ithalatçısı İspanya'da piyasada altın ve gümüş yok denecek kadar azalırken⁷⁶⁹ büyük kısmı bakırdan oluşan *vellón*un kullanımdaki oranı yüzde 98'in üzerine çıkmıştır.⁷⁷⁰

IV. Felipe döneminde yukarıda ortaya konulduğu üzere, önceki dönemden devralınan ekonomik sorunlara Bölüm 4.2'de ortaya konulan siyasi ve askerî koşullar çerçevesinde yenilerinin eklenmesiyle oluşan içerdeki para kaosu, ekonomik kriz ve görece "Silah Birliği (*Unión de armas*)" oluşturma girişimin başarısızlığı karşısında devletin iflasının ilan edilerek borçların askıya alınması ilk defa Ocak 1627 yılında olmuştur.⁷⁷¹ Bu noktada Olivares Dükü'nün borçları askıya almasındaki amacı, Cenovalı bankerlerin ekonomi üzerindeki nüfuzlarını kırarak yerlerine Portekizli bankerleri yerleştirmek olmalıdır.⁷⁷² İspanya'nın 1630'larda büyük savaşlara

⁷⁶³ Lynch, *Crisis and Change*, 229.

⁷⁶⁴ Kamen, *Spain*, 159.

⁷⁶⁵ Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV*, 14.

⁷⁶⁶ Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 80-81 ve Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV*, 256-276.

⁷⁶⁷ Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 81.

⁷⁶⁸ Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV*, 253-254.

⁷⁶⁹ İspanya'ya gelen değerli madenler 1595-1600 yılları arasında 13.17 milyon duka ile zirveye çıkarken bu oran 1646-1650 yılları arasında 2 milyon dukaya düşmüştür. Bk. Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 34, 89-91.

⁷⁷⁰ Bk. Hamilton, *The Price Revolution in Spain*, 91 ve Kamen, *Spain*, 228. Bu dönemde paranın değeri o kadar düşüktü ki Sevilya'da 1650'lerde 3 kiloluk vellón dolu çanta ile ancak 5 kilo peynir alınabilmekteydi. Bk. Kamen, *Spain*, 228.

⁷⁷¹ Lynch, *Crisis and Change*, 116.

⁷⁷² Nitekim bir önceki yıl Portekizli bankerler Hollanda'daki ödemeler için Olivares'e 400 bin escudo teklif etmişlerdir. Aslında Portekizli bankerlerin Cenovalı bankerlere göre kaynakları sınırlı olmasına rağmen, bu teklif Cenovalı bankerlerin faiz oranlarını düşürmek ve gelecek için alternatif yaratmak açısından Olivares'in elini güçlendirmiştir. Bu kararla Cenovalı bankerlerin tekeli kırılırken 1627 yılından 1647 yılına kadar Portekizli bankerler hazinenin ortağı olmuştur. Domínguez Ortiz, *Política y hacienda*

girişmesinden dolayı bütçenin büyük kısmı savaflara ayrılırken;⁷⁷³ bu süreçte yetersiz vergi gelirleri, düşen değerli maden gelirleri karşısında en önemli finans kaynağı bankerler olmuştur. Bankerlerin katkıları olmaksızın imparatorluğun bu savafları yürütebilmesi imkânsız görünmektedir.⁷⁷⁴

İspanya’da 1620’lerde mevcut vergilerin yetersizliği, *juro* sahiplerine ve bankerlere olan borçların sürekli olarak artması karşısında bunların üstesinden gelebilmek için devalüasyona başvurmanın dışında yönetim yeni gelir kaynakları yaratmanın yollarını aramaya başlamıştır. Bu çerçevede, ilk etapta 1624 yılında uygulanan ve karşılık alınan bağış (*donativo*)⁷⁷⁵ uygulaması genişletilerek birçok kez başvurulmuştur.⁷⁷⁶ Aynı zamanda “kraliyet köyleri”nin başka deyişle vassalların satışına devam edilmiştir. IV. Felipe’ye saltanatı süresinde Meclisler tarafından kendisine yaklaşık 200.000 kişiyi satın, böylece 169 yeni *señorío* (lordluk) yaratma yetkisi verilmiştir.⁷⁷⁷ Bununla birlikte, asiller üzerinde yardım baskısı artırılmıştır. Öyle ki, söz konusu asillerden biri olan Béjar Dükü, 1625-1642 yılları arasında bu durumun kendisine 250 bin dukaya mal olduğunu belirtmektedir.⁷⁷⁸ Daha düşük soylulara ise 1631 yılında askerlik hizmeti yükümlülüklerini nakit paraya dönüştürebilme izni verilmiştir. Söz konusu yükümlülükler *lanzas* vergileri adı altında ödenmeye başlanmıştır.⁷⁷⁹ Aynı yıl Mayıs ayında *media anata* yani yıl ortası gelir vergileri adı altında devlet memurlarından vergiler alınmaya başlanmıştır.⁷⁸⁰ Ayrıca *tuz vergisi*

de Felipe IV, 31; Lynch, *Crisis and Change*, 116 ve Stradling, *Philip IV and the Government of Spain*, 68.

⁷⁷³ Örneğin 23 Eylül 1634’te alınan karar göre, 1635 yılı harcamaları için ayrılan bütçe 7.256.000 *escudo*dur. Bu bütçeden 5.656.000 *escudo* Hollanda; 600.000 *escudo* Almanya; 500.000 *escudo* ise Kuzey İtalya ve İspanya’nın geri kalanındaki askerî faaliyetler için tahsis edilmiştir. Bu durumda bütçenin yüzde 93,10’u sadece savaflara ayrılmıştır. Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV*, 47.

⁷⁷⁴ Örneğin sadece Cenovalı banker Carlo Strata 2.15 million duka borç vermiştir. Bk. Kamen, *Spain*, 229.

⁷⁷⁵ Bu uygulama teoride maddi durumu iyi olanların hazineye yaptığı gönüllü bağışları ifade etmektedir. Ancak gerçekte olağanüstü durumlarda devletin ödeyenlere birtakım ayrıcalıklar tanıdığı ve bu ayrıcalıklar karşılığında yapılan bağışlardı. Stradling, *Philip IV and the Government of Spain*, 355 ve Graham Darby, *Spain in the Seventeenth Century* (New York: Routledge, 2013), 14. Düzensiz ve sadece olağanüstü durumlarda alınan bu bağışlar, 1621-1640 yılları arasında hazine gelirinin yüzde 5.5’ni oluşturmuştur. Bk. Tablo 6.2.

⁷⁷⁶ Darby, *Spain in the Seventeenth Century*, 49-51.

⁷⁷⁷ Lynch, *Crisis and Change*, 357 ve Kamen, *Spain*, 229.

⁷⁷⁸ Béjar Dükü’nün bu dönemdeki rolü hakkında detaylı bilgi için bk. Charles Jago, “Aristocracy, war and finance in Castile, 1621-1665: the titled nobility and the house of Bejar during the reign of Philip IV”, (PhD diss., University of Cambridge, 1969).

⁷⁷⁹ Darby, *Spain in the Seventeenth Century*, 49 ve Stradling, *Philip IV and the Government of Spain*, 356.

⁷⁸⁰ Askerler ve onların bakmakla yükümlü oldukları kimseler ile engelli eski askerler dışında tüm memurlar bu vergiyi ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Seçkinlerin egemen olduğu meclisler bu vergiye sık sık karşı çıkmışlardır. Ayrıca soylular da muaf tutulmak için büyük çaba göstermiştir. Ancak bu çabalar çoğu kez sonuç vermemiştir. IV. Felipe döneminde sık sık başvuru bu vergiden iyi bir gelir edilmesi üzerine, Felipe’nin halefleri tarafından da kullanılmıştır. Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV*, 74. Bu verginin 1621-1640 yılları arasında hazine gelirleri içerisindeki oranı yüzde 1.3 olmuştur. Bk. Tablo 6.2.

çıkartılmakla birlikte Vizcaya’da bu vergiye karşı çıkan isyanlar dolayısıyla tekrardan kaldırılmıştır.⁷⁸¹ 1636 yılında mühür vergisi (*papel sellado*) ve oyun kağıtları vergisi altında iki vergi çıkartılmıştır.⁷⁸² Bu dönemde özellikle de memuriyet satışlarından büyük artış olmuştur. Mesela meclisler 1632 yılında ilk defa makamların satışına onay vermiştir. Bu onayla birlikte meclis üyeliği (*regidor*), saymanlık (*escribano del número*) ve tüm şehirlerdeki şerif (*alguacil mayor*) makamları satılmıştır.⁷⁸³ Yine mecliler tarafından 1638 yılında 2 milyon dukaya kadar makam ve yargı yetkilerin satılmasına onay vermiştir. Bu durum 1642 yılında krala iletildiğinde yanıtı şu olmuştur: “Makamların satılması tasvip edilecek bir şey değil ancak maalesef koşullar bunu gerektirmektedir.”⁷⁸⁴ Tüm bunların ötesinde *juro* borçları da vergilendirilmiştir. 1620’lerde *juro* sahiplerine faiz ödemelerinde zaman zaman indirimlere gidilerek ödemeler yapılmaktaydı; ancak 1634 den itibaren indirimler sıklıkla yapılmaya başlanmış ve indirimler devlet için önemli ve düzenli bir gelir kaynağı olmuştur.⁷⁸⁵ Buna rağmen yıllık olarak *jurolar* için yapılan ödeme miktarı 1574’te 2 milyon iken 1598’de 4.5; 1621’de 4.6 ve 1637’de 6.4 milyona çıkmıştır.⁷⁸⁶

Yukarıda söz edilen yeni mali yükümlülükler dolayısıyla gelir kaynakları iki açıdan İspanyol İmparatorluğu için önem arz etmekteydi. Birincisi, bu uygulamalar zaten sayıları oldukça azalmış olan vergi ödeyen kesim üzerindeki yükümlülükleri 1621 ve 1642 yılları arasında iki katına çıkarmıştır. İkincisi ise yeni vergi yükü daha çok üst sınıflara yüklenmiştir.

İspanya’da ekonomik sıkıntılar karşısında yukarıda ortaya konulduğu şekliyle gerek mevcut vergilerde artışa gitmek, gerek yeni vergiler ihdas etmek gerekse yeni yeni teknik ve yöntemler geliştirmek suretiyle yarattığı toplam gelirler ve buna karşılık toplam giderler Tablo 6.2’de gösterilmektedir.

Tablo 6.2. Hacienda Gelir ve Giderleri 1621-40 (Yüzde Olarak)⁷⁸⁷

Hacienda Gelirleri		Hacienda Giderleri	
Kastilya’daki Meclislerden (Servicios Vergileri)	38.0	Asientos ve Bankerler	70.4
Aragon Krallığı’ndan Meclislerden	1.1	Akdeniz Donanması	5.3
İspanyol Kilisesi’nden (Üç Lütuf Vergileri)	15.6	Atlantik Donanması	4.5
Amerika Kıtası’ndan Gelen Değerli Maden	9.5	Kale ve Sınırlar	3.7

⁷⁸¹ Kamen, *Spain*, 230. Buna rağmen, *tuz vergisi* 1621-160 yılları arasında hazine gelirlerinin yüzde 2.9’unu oluşturmuştur. Bk. Tablo 6.2.

⁷⁸² Stradling, *Philip IV and the Government of Spain*, 27.

⁷⁸³ Manuel Danvila y Collado, “Cortes de Madrid de 1632 a 1636 y de 1638 a 1643”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* içinde, ed. Manuel Danvila y Collado (Madrid: Real Academia de la Historia, 1890), XVI: 71-76. İspanya’da bu dönemde mevki ve makamların satışı için ayrıca bk. Koenraad W. Swart, *Sale of Offices in the Seventeenth Century* (’s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1949), 19-44 ve Rafael de Lera Garcia, “Venta de oficios en la Inquisición de Granada (1629-1644)”, *Hispania* 48/170 (1988): 909-962.

⁷⁸⁴ Danvila y Collado, “Cortes de Madrid”, 80-83.

⁷⁸⁵ Age., 230. Bu gelirler 1621-1640 yılları arasında hazine gelirlerinin %9’unu oluşturmuştur. Bk. Tablo 6.2.

⁷⁸⁶ Darby, *Spain in the Seventeenth Century*, 15.

⁷⁸⁷ Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV*, 21 ve Kamen, *Spain*, 230-231.

Juro'lardaki İndirimler ve Juro Satışları	9.0	İspanya'daki Ordu	3.2
Para Basımı	7.5	Kraliyet Giderleri	5.0
Bağışlar(<i>Donativo</i>), 1624-1635	5.5	Yönetim	2.5
Makam, Mevki ve Yerlerin Satışları vs.	3.5	Diğer	5.4
Tuz Vergisi	2.9		
Yıl Ortası Vergisi (<i>Media Anata</i>)	1.3		
Özel Değerli Madenlerin Ele Geçirilmesi	1.2		
Diğer	4.9		

Toplam: 237.3 Milyon Duka

Toplam: 249.8 Milyon Duka

Tablo 6.2 değerlendirildiğinde; tüm yeni gelir kaynaklarıyla birlikte 237.3 milyon dukaya ulaşan toplam gelirin 249.8 milyon ducalık toplam giderin gerisinde kaldığı ve bütçe açığını kapatamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İspanya'da Mayıs 1646'daki bütçe sonraki yıl harcamaları için 12.7 milyon dukaya ihtiyaç olduğunu ancak 3.2 milyon dukanın bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁸⁸ Üstelik 1647' yılında IV. Felipe döneminde ikinci defa olmak üzere devletin iflası ilan edilerek borçlar askıya alınmıştır.⁷⁸⁹

İspanya'da 1648 yılında Otuz Yıl Savaşları'na son veren Westphalia Barışı'da ordunun yükümlülükleri üzeninde önemli bir etki yapamamıştır. Zira bu dönemde bir taraftan Bölüm 7.1'de ele alınacak olan 1640 yılından beri devam eden Portekiz İsyanı'yla mücadele edilirken diğer taraftan 1635 yılından beri Fransa ile savaş devam etmekteydi. Öyle ki, IV. Felipe 1655 yılında meclislere yaptığı konuşmada bizzat kendisi 1649-1654 yılları arasında savaşlar için 66.8 milyon gümüş harcama yapıldığını ifade etmiştir.⁷⁹⁰ Bu şartlarda IV. Felipe yönetimi 1652'de üçüncü⁷⁹¹ ve 1662'de dördüncü defa olmak üzere borçların askıya alındığını açıklamıştır.⁷⁹² Söz konusu askıya almaların her biri *juro* borçlarına eklenmesiyle toplam borç 1667 yılında 221 milyon dukaya ulaşmıştır. Bu dönemde sadece yıllık ödeme bile 9 milyon duka civarındaydı ki bu da hemen hemen toplam gelirin dörtte üçüne tekabül etmekteydi.⁷⁹³

İspanyol İmparatorluğu'nun 1560-1660 yılları arasındaki egemenliği böylece ödenemeyen borçlar dolayısıyla çökmüştür. Netice itibarıyla 16. yüzyılın sonlarından itibaren şiddetli ekonomik sıkıntılar ile karşı karşıya kalan imparatorluğun durumu gittikçe daha kötüye gitmeye başlamış ve İspanyol İmparatorluğu daimi ekonomik sıkıntılar karşısında 1609, 1648 ve 1659 barışlarını yapmak zorunda kalmıştır. Ekonomik durum İspanya'nın imparatorluk politikasını sürdürmesine olanak tanımaz duruma gelmiştir.

Yukarıdaki veriler karşılaştırmalı olarak ele alındığında; Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan mali sıkıntılara çözüm

⁷⁸⁸ Kamen, *Spain*, 231.

⁷⁸⁹ Stradling, *Philip IV and the Government of Spain*, 149.

⁷⁹⁰ Lynch, *Crisis and Change*, 167.

⁷⁹¹ 1652 yılında, 1653 yılı bütçesi için ihtiyaç duyulan miktar 11.3 milyon duka iken bunun mevcut gelirlerden karşılamak mümkün değildi. Böyle bir durumda daha önce hep yapıldığı gibi borçların askıya alınmasından başka alternatif kalmamıştı. Lynch, *Crisis and Change*, 167.

⁷⁹² Domínguez Ortiz, *Política y hacienda de Felipe IV*, 81-85.

⁷⁹³ Darby, *Spain in the Seventeenth Century*, 15.

bulmak amacıyla yeni kaynaklar yaratma çabasına girdiği ve bu bağlamda ilk olarak en genel anlamıyla piyasaya içindeki gümüş miktarı yani değeri düşürülmüş daha fazla para (akçe) sürerek ek gelir sağlama işlemi olan tağşiş işlemlerini uygulamaya koyduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1585 tağşiş işlemini 1600, 1618, 1624 ve 1641 yıllarında uygulanan tağşiş işlemleri takip etmiştir. Bu noktada İspanyol İmparatorluğunda da aynı amaç çerçevesinde aynı politikanın geliştirdiği görülmektedir. İspanya’da da ortaya çıkan mali sıkıntılar karşısında V. Carlos ve II. Felipe dönemlerinde sert bir şekilde karşı çıkılan devalüasyon yani paranın değerini düşürme politikasına başvurulmuştur. Bu bağlamda 1599 yılında gümüş ve bakırdan oluşan bir madeni para olan *vellón* içindeki gümüş miktarının azaltılarak yeniden piyasaya sürülmesi suretiyle değeri düşürülerek ek gelir elde edilmiştir. Bu uygulamanın ek gelir getirmesi üzerine İspanya’da 1650’lere kadar bu politikaya sık sık başvurulmuştur.

Osmanlıda mali sıkıntılar karşısında yeni ekonomik kaynaklar yaratmak amacıyla uygulamaya konulan tağşiş işlemlerinin yanı sıra mevcut vergilerin usul ve esaslarının değiştirildiği görülmektedir. Bu çerçevede hazinenin en önemli gelir kaynaklarından olan ancak sadece *olağanüstü durumlarda aynî ve nakdî* olmak üzere toplanan *avârız*, *düzenli* aynı zamanda *nakdî* bir gelir kaynağı haline dönüştürülmüştür. Osmanlıda bir başka çözüm olarak ise yine avârız kapsamında *imdâdiyye* denilen yeni vergiler ihdas edilmiştir. Bununla birlikte bu dönemde kanun dışı toplanan ve “tekâlif-i şakka” olarak adlandırılan vergiler de dolaylı olarak da olsa bir tür yeni gelir kaynağı oluşturmıştır. Bu noktada İspanyol İmparatorluğunda da aynı amaç çerçevesinde benzer bir politika geliştirdiği görülmektedir. İspanya’da bu çerçevede soyluların askerlik hizmeti yükümlülüklerini nakit paraya dönüştürebilme izni verilerek söz konusu yükümlülüklerin *lanzas* vergileri adı altında ödenmesi sağlanmıştır. Ayrıca *media anata* yani yıl ortası gelir vergileri adı altında devlet memurlarından vergiler alınmaya başlanmıştır. Bununla birlikte *tuz vergisi* çıkartılmakla birlikte Vizcaya’da bu vergiye karşı çıkan isyanlar dolayısıyla tekrardan kaldırılmıştır. Bunlara ek olarak mühür vergisi (*papel sellado*) ve oyun kâğıtları vergisi altında iki vergi çıkartılmıştır. Tüm bunların ötesinde *juro* borçları da vergilendirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni ekonomik kaynaklar yaratmak amacıyla tağşiş işlemlerinin uygulanması ile avârızın nakdî ve düzenli getirilmesi ve *imdâdiyye* denilen yeni vergilerin ihdas edilmesinin yanında bu dönemde ayrıca vergi kaynaklarının toplanmasında iltizam usulü son derece yaygın bir sistem haline getirilmiştir. Bununla birlikte vergi toplayıcılarının yolsuzluklarının önüne geçmek suretiyle devletin gelir kaynaklarında yaşanacak olası kayıpların önüne geçebilmek ve belirli bölge veya cemaatlerden belli gelir meblağlarını garantiye almak amacıyla ekonomik yapıda bir bakıma müşterek iltizam olan *maktû’ sisteminin* uygulamasını yaygınlaştırmıştır. Böylece dönemin yeni ekonomik koşullarında hazinenin nakit ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla İspanya’da da iktisadi yapıda birtakım yeni tekniklere başvurulmuştur. Örneğin, bu çerçevede teoride maddi durumu iyi olanların hazineye yaptığı gönüllü bağışları ifade eden ancak gerçekte olağanüstü durumlarda devletin ödeyenlere birtakım ayrıcalıklar tanıdığı ve bu ayrıcalıklar karşılığında aldığı bağışları

ifade eden *donativo* uygulaması genişletilmiş ve birçok kez başvurulmuştur. Bununla birlikte; bedelli askerlik, kraliyet köylerini satma, soyluluk unvanları satma gibi yeni usullere başvurulmuştur. Sonuç olarak, görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan mali sıkıntılar karşısında yeni ekonomik kaynaklar geliştirmek amacıyla uyguladığı taşşış işlemi, mevcut vergilerde düzenlemeye gitmek, yeni vergiler ihdas etmek ve vergilerin toplanmasında birtakım sistemleri yaygınlaştırmak gibi politikalar kendi iç dinamikleri temelinde İspanyol İmparatorluğu tarafından da izlenmiştir.

7. SOSYAL YAPIDAKİ DÖNÜŞÜMÜN KARŞILAŞTIRILMASI

7.1. İsyanlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal yapısında 16. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri ise bu dönemde ortaya çıkan isyanlar olmuştur. Söz konusu isyanların tarihsel gelişimi incelendiğinde, aslında 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı taşra kesiminde bir sosyal hareketliliğin olduğunu görmek mümkündür. Ancak söz konusu sosyal hareketliliğin 16. yüzyılın ikincisi yarısından itibaren aniden ortaya çıktığı düşünülmemelidir. Zira 16. yüzyılın başlarında Anadolu'da daha 1510-1512 döneminde sosyal hareketliliğin arttığı⁷⁹⁴ ve 1520'lere doğru başlayan yeni isyanlarla⁷⁹⁵ birlikte 1530'a kadar sürdüğü görülmektedir. Bununla birlikte çalışmada yukarıda ortaya konulduğu üzere, 1559'da Şehzade Bayezid ile Selim arasında ortaya çıkan taht mücadelesi ciddi siyasi ve sosyal bunalımlara yol açmıştır. Böylece bu kargaşa ortamıyla birlikte beliren *levend* olarak bilinen işsiz güçsüz grupların çıkardığı karışıklıklar giderek artmaya başlamıştır. Böyle bir ortamda çiftbozan adı verilen işledikleri toprakları ekonomik darlık, vergilerin artması gibi sebeplere bağlı olarak terk edip başka işlere yönelen kişilerden oluşan gruplar da küçük çeteler halinde dolaşmaya başlamıştır.⁷⁹⁶ Tüm bu gruplara ayrıca suhte denilen medrese öğrencilerinin oluşturduğu çeteler de katılmıştır. Medrese öğrencilerinin özellikle Sultan II. Selim döneminden (1566-1574) itibaren Anadolu'da kargaşalıklara yol açmaya başladıkları anlaşılmaktadır.⁷⁹⁷ Bu noktada Anadolu'da yaşanan bu sosyal hareketliliğin Osmanlı İmparatorluğu ile İspanya'nın öncülük ettiği müttefik Haçlı donanması arasında İnebahtı Savaşı'nın yapıldığı 1570-1572 yılları ile aynı döneme denk gelmesi, doğal olarak bu durumun bir rastlantı olamayacağını akla getirmektedir. Başka bir ifadeyle, Anadolu'da bu dönemde yaşanan sosyal hareketlilikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen tüm askerî ve mali kaynaklarını yönlendirdiği İnebahtı Savaşı'nın yarattığı koşulların da rolü bulunduğu muhakkaktır. Buna rağmen, böyle bir ortamda söz konusu grupların sebep olduğu eşkıyalık faaliyetlerinin yerel düzeyde küçük çaplı olaylar olarak kaldığı ve kısa sürede kontrol altına alınabildikleri anlaşılmaktadır.⁷⁹⁸ Osmanlıda 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen bu tü

⁷⁹⁴ Bu dönemde Şahkulu Baba Tekeli önderliğinde Anadolu'da ortaya çıkan isyan siyasi ve sosyal hayatta büyük etki yaratmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. M. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", *İÜFTD* 6/9 (1954): 53-90; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* I/3 (1967): 34-39; Feridun M. Emecen, "İhtilalci Bir Mehdilik" Hareketi Mi?-Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan* içinde, ed. Mehmet Öz ve Fatih Yeşil (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 521-534.

⁷⁹⁵ Bozok bölgesinde 1519 yılında Şeyh Celal'in çıkarttığı isyan bastırılırken (Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, 94-99), Kanuni Sultan Süleyman'ın 1520 yılında tahta çıkmasının ardından birtakım sebeplere bağlı olarak 1521'de Canberdi Gazali, 1523'te Ahmed Paşa, 1526'da Baba Zünnun, 1527'de Kalenderşah ve 1529'da küçük çaplı birtakım isyanlar ortaya çıkmıştı. Bu isyanlar hakkında detaylı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 307-348.

⁷⁹⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), 115-152.

⁷⁹⁷ Age., 178-207.

⁷⁹⁸ Emecen, *Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, 407.

sosyal hareketliliklerin tüm devlet ve toplum düzenini derinden etkileyecek büyük isyan hareketlerine dönüşmesi ise 1596'dan itibaren Celâli İsyânları (1596-1610)⁷⁹⁹ olarak bilinen büyük ayaklanmaların başlamasıyla olmuştur.

Celâli İsyânlarının ortaya çıkmasını sağlayan nedenlere bakıldığında bu sebeplerinde 16. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen ve neticede, demografik yapıdan, askerî düzene, kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel etkenlerden para düzenine, vergi toplama usullerine kadar pek çok alanda değişim ve dönüşüme yol açan gelişmelerle yakından ilgili olduğu görülmektedir. Bu hususların detaylı açıklamaları Bölüm 5'te ortaya konulmakla birlikte, Celâli İsyânlarına yol açan söz konusu gelişmeleri ana hatlarıyla değinmek yerinde olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarına kadar nüfusta yüzde yüze yakın bir artışın olması beraberinde tarım alanlarının yetersizliğini böylece nüfusla tahıl üretimi arasındaki dengenin bozulmasına yol açmıştı.⁸⁰⁰ Buna 16. yüzyılın sonlarından itibaren Küçük Buzul Çağı'nın etkisiyle iklimdeki salınımlarının kırsal alanda yol açtığı şiddetli kuraklıklar ve bu kuraklıklara bağlı olarak meydana gelen kıtlıklar eklenmiştir.⁸⁰¹ Bu dönemde Osmanlı coğrafyasında meydana gelen veba salgını da aynı zamanda ekonomik faaliyetler üzerinde son derece olumsuz etkilerde bulunmuştur.⁸⁰² Bu sırada ayrıca gerek Avrupa'dan Osmanlı pazarlarına akan İspanyol gümüşü gerekse 1578-1590 yılları arasında İran'la yürütülen ve büyük bir mali yüke dönüşen savaşların da etkisiyle bütçede oluşan açıkları kapatmak amacıyla 1585 yılında başvurulmuş tağşiş işlemi büyük bir enflasyona yol açmıştı.⁸⁰³ Tüm bu gelişmeler geniş boyutlara ulaşan bir işsizliğe yol açarken 1593-1606 yılları arasında Avusturya savaşları sırasında askerî düzende değişime gitme ihtiyacı Celâli İsyânların ortaya çıkma sürecini başlatmış oluyordu. Bölüm 5.4'te açıklandığı üzere, bu savaşlar sırasında ok ve kılıçla savaşan süvari tımarlı sipahilerin ateşli silahlar kullanan Avusturya askerleri karşısındaki yetersizliğinin belirmesi üzerine, Anadolu'da *levend* olarak bilinen tüfek kullanan işsiz güçsüz gençlerin orduya yazılması suretiyle tüfekli piyade asker ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Bu gençlerin sekban bölükleri adı verilen özel birlikler şeklinde teşkilatlandırılmasıyla, süvari tımarlı sipahi birlikleri yerini *sekban-sarıcalar* adı verilen

⁷⁹⁹ Bu konuda yapılan çalışmalar için bk. Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III: 99-110; M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul: Manisa Halkevi, 1944); William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983); aynı yazar, "Djalâlî", *El²*, no. 2 (Leiden: E.J. Brill, 1991), 238-239; Mücteba İlgürel, "Celâli İsyânları", *DİA*, c. 7 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 252-257; Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats-The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1994) ve Fatma Acun, "Celâli İsyânları (1591-1611)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 9 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 695-710.

⁸⁰⁰ Bk. Bölüm 5.1.

⁸⁰¹ Bk. Bölüm 5.2. Bu iklimsel gelişmelerin Celâli İsyânlarının ortaya çıkışındaki doğrudan rolü için ayrıca bk. William Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze* içinde, ed. Andreas Tietze vd., (İstanbul: The ISIS Press, 1993), 37-57.

⁸⁰² Bk. Bölüm 5.3.

⁸⁰³ Bk. Bölüm 6.1.

tüfekli piyade birliklerine bırakmıştır.⁸⁰⁴ Bu yeni askerî sistem çerçevesinde tımarlıların azaltılarak yerine tüfekli asker istihdamına başlanmasıyla, bir yandan askerlik mesleğinin cazibesi öte yandan ise önemli bir geçim kaynağı imkânı sağlaması bakımından kısa sürede çok sayıda kişi köylerini terk ederek bu birliklere katılmıştır. *Levend* olarak bilinen bu köylüler, bu dönemden itibaren savaş zamanlarında tüfekli askerî birlikler için önemli bir insan gücü kaynağı haline gelmişlerdir. Ancak savaş sonrası zamanlarda serbest bırakılmaları üzerine işsiz güçsüz kalan bu birlikler çoğu kez işi eşkıyalığa dökmüşlerdir.⁸⁰⁵ Bununla birlikte bir yandan yeni savaş teknolojisine bağlı olarak eski işlevini kaybeden öte yandan halkın kuraklık ve diğer birtakım ekonomik sıkıntılardan dolayı işledikleri toprakları terk edip başka işlere yönelmesinden dolayı gelirini kaybeden tımarlı sipahilerin seferlere katılmaları oldukça güçleşmişti. Bu şartlar altında seferlere katılamayan sipahilerin tımarları devlet tarafından ellerinden alınmıştı. Ayrıca 1585 yılında yapılan taşşış ve tımarların zengin kişilere satılması sebebiyle de çok sayıda sipahi elindeki tımarı kaybetmişti.⁸⁰⁶ Tüm bunlar ise Osmanlı klasik döneminin askerî yapıdan ekonomik yapıya, idari yapıdan sosyal yapıya temel kurumlarından biri olan tımar sisteminin bozulması anlamına gelmekteydi. Sistemin bozulmasıyla işsiz kalan sipahiler de *levend* denilen çeteler oluşturarak eşkıyalık faaliyetlerine girişmişlerdir.⁸⁰⁷ Gerçekten de aşağıda görüleceği üzere, ilk büyük isyanların liderleri daha önce kapıkulu, tımarlı sipahi adı altında seferlere katılmış resmi sıfatlara sahip kişilerden oluşmaktadır. Bu kişiler, savaş zamanlarda tüfekli piyade ihtiyacı çerçevesinde istihdam edilen ancak savaş bittikten sonra serbest bırakılmaları üzerine işsiz kalan sekban-sarıca denilen eli tüfekli kişilerden birlikler oluşturarak onlara komuta edip eşkıyalığa girişmişlerdir.⁸⁰⁸ Tüm bu gelişmeler 1590'lardan itibaren farklı bir boyuta ulaşarak geniş çaplı isyan hareketlerine dönüşmüştür.

Yukarıda ortaya konulan sebeplere bağlı olarak 1596'da Karayazıcı Abdulhalim⁸⁰⁹'in liderliğinde ortaya çıkan isyan hareketi, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'dan beliren küçük çaplı eşkıyalık hareketlerinin büyük bir isyana dönüşmesinin ilk adımını ifade etmekteydi. Bir sancakbeyinin vekili olarak *levend*lerden oluşturduğu birlikle asayiş sorunlarıyla uğraşan Karayazıcı, vekilliğini yaptığı sancakbeyinin azledilip yerine başka bir sancak beyinin tayin edilmesi üzerine, buna tepki göstererek tayin edilen yeni sancak beyini öldürmüştü ve böylece isyan etmiştir.⁸¹⁰ Bağlı olduğu sancakbeyinin azledilmesi ve yeni atanana ise öldürmesi üzerine kapısız kalan Karayazıcı, savaş dışı zamanlarda serbest bırakılan ve böylece

⁸⁰⁴ Bk. Bölüm 5.4.

⁸⁰⁵ İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", 292-293 ve İlgürel, "Levent", 149-150.

⁸⁰⁶ Mustafa Akdağ, "Tımar Sisteminin Bozuluşu", *AÜDTCFD* 3/4 (1945): 419-431.

⁸⁰⁷ Bk. Cezar, *Levendler*.

⁸⁰⁸ Emecen, *Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, 406-408.

⁸⁰⁹ Karayazıcı, uzun savaşlar sırasında altı bölük, yani kapıkulu süvarileri zümresine yazılan, aslen Urfa bölgesinde Kılıçlı aşiretine mensup olan, sonra Malatya yöresinde il erleri denilen, asayişli sağlamakla görevli mahalli güçlere yiğitbaşı tayin edilen biriydi. Bk. Mücteba İlgürel, "Karayazıcı Abdülhalim", *DİA*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 482-483.

⁸¹⁰ *Peçevi Tarihi*, II: 237.

işsiz kalan sekbanlardan birlikler oluşturmuştur. Karayazıcı'ya kısa sürede seferlere katılmadıkları için tımarları ellerinden alınan ya da tımarlarını yetersiz bulan sipahiler ile Haçova meydan savaşından kaçan sipahiler de katılmıştır. Karayazıcı, böylece Osmanlı-Avusturya savaşlarının ortaya çıkardığı sosyal ve ekonomik sıkıntıların da etkisiyle kısa sürede etrafında “eski profesyonel askerler”den çok kişi toplamayı başarmıştır. İlk aşamada Urfa civarını yağmalamaya başlayan Karayazıcı, yeni katılımlarla birlikte eşkıyalık faaliyetlerine devam etmiştir.⁸¹¹ Bu sırada merkez tarafından isyanı bastırmak için görevlendirilen Karaman Beylerbeyi Hüseyin Paşa da Karayazıcı ile birlikte hareket etmiştir.⁸¹² Daha da güçlenen Karayazıcı, Aralık 1599'da Urfa'yı ele geçirip padişahlığını ilan etmiştir. Hüseyin Paşa'yı ise veziriazam ilan etmiştir. Bu sırada etrafa “Halim Şah muzaffer bâdâ” tuğralı fermanlar göndermeye başlamıştır. Ayrıca rüyasında gördüğü Hz. Muhammed'in kendisine, “Adl ü dâd ile devlet senindir” dediğini halk arasında yaymıştır.⁸¹³ Karayazıcı üzerine gönderilen birlikleri Kayseri civarında mağlup etmeyi başarmıştır. Ancak daha sonra İstanbul'dan gönderilen Serdar Sinan Paşazade Mehmed Paşa komutasındaki birliklere mağlup olmuştur. Karayazıcı, bu mücadele esnasında yaralanıp Sivas taraflarına kaçmıştır.⁸¹⁴ Bu sırada Sultan III. Mehmed tarafından affedilip kendisine Çorum Sancağı tevcih edilmiştir.⁸¹⁵ Ancak Karayazıcı'nın Çorum'da halka zulmetmeyi sürdürmesi sebebiyle bu defa üzerine Sokolluzade Hasan Paşa komutasında birlikler gönderilmiştir. 12 Ağustos 1601'de Elbistan'da bu birliklere karşı koyamayıp mağlup olan Karayazıcı, Canik dağlarına çekilmiş ve burada ölmüştür.⁸¹⁶

Karayazıcı'nın ölmesinden sonra yerine kardeşi Deli Hasan geçmiştir. Deli Hasan, Karayazıcı'nın oluşturduğu birliklerden geriye kalanları daha da iyi organize ederek eşkıyalık faaliyetlerine devam etmiştir. Bu arada Deli Hasan'ın emrinde Şahverdi, Yularkaptı ve Tavil gibi Celâli liderleri de bulunmaktaydı.⁸¹⁷ Bu dönemde Avusturya savaşların sürmesi ve bu sebeple devletin hemen tüm askerî ve mali kaynaklarını bu tarafa yönlendirmesi, Anadolu'da halkı Celâli birliklerine karşı savunmasız bırakmış ve Celâliler giderek güç kazanmıştır. Böyle bir ortamda Deli Hasan, Sokolluzade Hasan Paşa komutasındaki birlikleri 1602'de Tokat Kalesi'nde kuşatmıştır. Şehri ele geçiren Celâliler, paşayı da öldürmüşlerdir.⁸¹⁸ Ancak buna rağmen, Karayazıcı gibi Deli Hasan da merkez tarafından affedilmiş ve 1603'te Bosna beylerbeyiliğine tayin edilmiştir.⁸¹⁹

⁸¹¹ Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi, I: 321-322 ve Hasan Bey-zâde Târîhi, III: 684.

⁸¹² Fezleke, 356.

⁸¹³ “Ve Kara-Yazıcı adl ü dâd ile pâdişâhlık da'vâsın eyleyüp 'Halîm Şâh- muzaffer bedâ'diyüp tuğra çeküp...; ve «Bana vakı'amda hazret-i Rasûl-i Ekrem –salla'llâhu aleyhi vesellem- tenbih buyuruldılar. Adl ü dâd ile devlet senündür didiler, diyü tefâhur idüp söyler» diyü nakl eyledi.”Bk. Tarih-i Selânikî, II: 834.

⁸¹⁴ Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr, 523-524.

⁸¹⁵ Age., 525; Hasan Bey-zâde Târîhi, III: 686 ve Fezleke, 357.

⁸¹⁶ Peçevi Tarihi, II: 237-238 ve Hasan Bey-zâde Târîhi, III: 687.

⁸¹⁷ Fezleke, 405.

⁸¹⁸ Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi, I: 325 ve Hasan Bey-zâde Târîhi, III: 688-689.

⁸¹⁹ Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr, 542; Hasan Bey-zâde Târîhi, III: 760 ve Ravzatü'l-ibrâr, 190.

Celâliler, Karayazıcı'nın ölmesinden sonra hemen hemen tüm Anadolu'ya yayıldıklarından dolayı liderlerinin ölmesi ya da affedilmesi, durumu çok da değiştirmemekteydi. Zira kısa sürede yeni bir liderin emri altında teşkilatlanıp eşkıyalık faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etmekteydiler. Bunda, şüphesiz devam eden Avusturya savaşlarına ek olarak 1603'ten sonra başlayan İran savaşlarının yol açtığı belirsizlik ve kargaşanın büyük rolü büyüktü. Bu süreçte ortaya çıkan diğer bir Celâli lideri ise Tavil Ahmed idi. Tavil Ahmed de sekbanlıktan yetişmeydi.⁸²⁰ Tavil Ahmed, emri altındaki birliklerle eşkıyalık faaliyetlerinde bulununca, üzerine 1605'te Nasuh Paşa komutasında kuvvetler gönderilmiştir. Tavil Ahmed, bu kuvvetleri mağlup edip⁸²¹ büyük güç kazanmıştır. Bunun üzerine, Deli Hasan'da olduğu gibi ona da beylerbeyilik teklifinde bulunulmuştur.⁸²² Ancak Tavil Ahmed bu teklifi reddedip eşkıyalığa devam etmiştir. Bu arada Mehmed de sahte fermanla Bağdat valiliğini ele geçirmiştir. Üzerine kendisine Bağdat valiliği verilen Nasuh Paşa komutasında kuvvet gönderilse de, Tavil Ahmed'in oğlu Mehmed bu kuvvetleri mağlup etmeyi başarmıştır.⁸²³ Bundan bir müddet sonra Tavil Ahmed'in oğlu Mehmed'in ölmesi üzerine, diğer oğlu Mustafa idareyi ele almıştır. Bu sırada Halep'te kışlayan Kuyucu Murad Paşa, Cağalzade Mahmud Paşa'yı bir miktar askerle Bağdat üzerine göndererek 1607'de burayı Taviloğlu Mustafa'nın elinden almıştır.⁸²⁴ Ayrıca Tavil Ahmed'in ölümü üzerine onun himayesindeki altı-yedi bin civarındaki sekban komuta ederek Kırşehir civarında faaliyet gösteren kardeşi Meymun da yenilgiye uğratılmıştır.⁸²⁵

Yukarıda açıklanan Celâlilerin eşkıyalık faaliyetlerine rağmen, Celâli isyanlarının en önemlileri şüphesiz Suriye'de ortaya çıkan Canbolatoğlu Ali Paşa ve Anadolu'da ortaya çıkan Kalenderoğlu isyanıdır. Canbolatoğlu Ali Paşa, İran seferine katılmakta gecikmesi sebebiyle 1604'te Cigalazade Sinan Paşa tarafından idam edilen Canbolatoğlu Hüseyin Paşa'nın yeğenidir.⁸²⁶ Bu idama tepki gösterip isyan bayrağını çeken Canbolatoğlu Ali Paşa, oluşturduğu birliklerle kısa sürede Kilis ve etrafının kontrolünü ele geçirmiştir.⁸²⁷ Diğer Celâli liderlerinde olduğu gibi ona da Halep eyaleti valiliği teklif edilerek isyanın büyümesinin önüne geçilmek istenmiştir. Ancak Canbolatoğlu Ali bu teklifi reddedip faaliyetlerine devam ederek Şam ve Halep'in de kontrolünü de ele geçirmiştir.⁸²⁸ Böylece büyük güç kazanan Canbolatoğlu Ali, Osmanlı ordusuna benzer piyade ve süvari birlikler kurarak⁸²⁹ adına hutbe okutup sikke kestirmiş ve böylece bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸³⁰ Bunun üzerine Kuyucu Murad, 24 Ekim

⁸²⁰ "Ve biri dahi Tavîl nâm rezîl idi ki sekbanlıktan gelüp..." *Naîmâ Tarihi*, II: 329 ve *Fezleke*, 530.

⁸²¹ *Peçevi Tarihi*, II: 292-294 ve *Fezleke*, 507.

⁸²² "...re'îs-i eşkıyâ olan Tavil'e istimâlet için beylerbeyilik emri irsâl olunmağın..." *Fezleke*, 509.

⁸²³ *Age.*, 522-523.

⁸²⁴ *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*, 605 ve *Fezleke*, 536.

⁸²⁵ *Naîmâ Tarihi*, II: 348-351.

⁸²⁶ *Peçevi Tarihi*, II: 250; *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 860 ve *Fezleke*, 530-531.

⁸²⁷ *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 860 ve *Fezleke*, 530.

⁸²⁸ *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*, 601.

⁸²⁹ "Atlısı dahi sipah ocağı tarzında Altı-bölük olup..." *Naîmâ Tarihi*, II: 330.

⁸³⁰ *Age.*, 343 ve *Fezleke*, 544.

1607’de Canboladoğlu ile müttefiki Lübanlı Dürzi Emiri Maanoğlu’nun üzerinde sefer düzenlemiş ve onları Belen yakınındaki Oruç Ovası’nda mağlup etmiştir.⁸³¹

Bir diğer Celâli lideri Kalenderoğlu, beylerbeyi kethüdası ve mütesellim gibi görevlerle devlet hizmetinde bulunmuştur.⁸³² Hatta Kuyucu Murad Paşa tarafından isyanın büyümemesi amacıyla kendisine Ankara sancakbeyliği verilmiştir.⁸³³ Ancak Ankara’nın kontrolünü tam anlamıyla eline geçiremeyen Kalenderoğlu, yeniden isyan etmiş ve 1607’de Manisa ve civarını hâkimiyeti altına almıştır.⁸³⁴ Bu sırada Ağaçtan Pîrî ve Kara Said gibi meşhur Celâli liderlerinin de kendisine katıldığı görülmektedir.⁸³⁵ Kalenderoğlu’nun üzerine kuvvetler gönderilse de bunlar muvaffak olamamıştır. Gittikçe güçlenen Kalenderoğlu, şehirleri yakıp yıkmayı sürdürmüştür. Ancak üzerine gönderilen Kuyucu Murad Paşa komutasındaki birlikler karşısında mağlup olmuş ve kaçmıştır.⁸³⁶ Bundan sonra İran’a sefer düzenleme gerekçesiyle Üsküdar’a geçen Kuyucu Murad Paşa, Celâli liderlerini affettiğini belirterek onları orduya çağırmıştır. Celâli liderlerinin Kuyucu Murad Paşa’nın bu çağırısına iştirak etmesi, kolayca ele geçmelerini sağlamıştır. Kuyucu Murad Paşa, bu yolla ele geçirdiği Aydın ve Saruhan bölgelerinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Yusuf Paşa gibi Celâli liderlerini de öldürmüştür.⁸³⁷ Böylece Kuyucu Murad Paşa’nın aldığı sert ve kanlı tedbirler sayesinde, Anadolu’da büyük bir baskı, şiddet ve kargaşaya sebep olan Celâli İsyanlarının üstesinde gelinmiştir.

1596-1610 yılları arasında meydana gelen Celâli İsyanları, Osmanlı İmparatorluğu’nun gerek ekonomik gerekse sosyal yapısında büyük etkileri olmuştur. Bu süreçte özellikle de 1603-1610 yılları arasında büyük bir kargaşa yaşanırken, bu karışıklık dönemi resmi kayıtlarda “Büyük Kaçgun” ifade edilmektedir. Bu dönemde Anadolu halkının büyük kitleler halinde yerlerini terk etmeleri toplumun temel dinamiklerini sarsmıştır. Bu hususlar Bölüm 7.2 ve 7.3’te detaylı olarak ele alınacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyıl başlarında yukarıda ortaya konulduğu şekliyle isyanlar ortaya çıkarken İspanya’da da benzer bir sürecin yaşandığı görülmektedir. Söz konusu isyan hareketlerinin başında çalışmanın belirli yerlerinde de değinilen Hollanda İsyanı (1568-1648) gelmektedir. Bu noktada şu hususu açıklamak gerekir: Aşağı Ülkeler (*Los Paises Bajos*), Batı Avrupa’nın kuzeyinde, günümüzde Hollanda, Belçika, Lüksemburg ve Fransa’nın küçük bir kısmının yer aldığı coğrafyaya verilen isimdir. Bölge, burada yer alan toprakların deniz

⁸³¹ *Nuhbetü’t-tevârih ve’l-ahbâr*, 603-605.

⁸³² *Fezleke*, 529.

⁸³³ *Age.*, 531-532 ve *Naîmâ Tarihi*, II: 331.

⁸³⁴ *Nuhbetü’t-tevârih ve’l-ahbâr*, 597.

⁸³⁵ *Peçevi Tarihi*, II: 312 ve *Fezleke*, 553.

⁸³⁶ *Peçevi Tarihi*, II: 314-315; *Nuhbetü’t-tevârih ve’l-ahbâr*, 610-611 ve *Topçular Kâtibi ‘Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 524-529.

⁸³⁷ *Peçevi Tarihi*, II: 316-317; *Nuhbetü’t-tevârih ve’l-ahbâr*, 614-615 ve *Fezleke*, 562-564.

seviyesinden düşük olması sebebiyle böyle bir isim almıştır. Hollanda ise Alçak Ülkelerin kuzeyinde bir eyalet statüsünde bulunmaktaydı.⁸³⁸

Alçak Ülkelerde, 1364-1477 yılları arasında, Valois hanedanlığı tarafından yönetilen Burgonya Devleti hüküm sürmekteydi.⁸³⁹ 1467'den beri ülkeyi yöneten Burgonya Dükü Charles 'ın 5 Ocak 1477'de ölmesi üzerine, yerine tek çocuğu olan on dokuz yaşındaki kızı Marie geçmiştir. Tahta geçen Marie, 19 Ağustos 1477'de Habsburg hanedanından Kutsal Roma İmparatorluğu Prensi Maximilian ile evlenmiştir. Ancak Marie'nin 1482 yılında henüz yirmi beş yaşındayken ölümü üzerine, başka varis kalmaması sebebiyle Valois hanedanlığı tarafından yönetilen Burgonya tarihi karışmıştır. Bunun üzerine, Marie'nin I. Maximilian'dan olma oğlu Arşüdük Philip Aşağı Ülkelerin prensi ilan edilmiştir.⁸⁴⁰ Bölüm 3.2'de açıklandığı üzere, İspanya'da Katolik Krallar Isabel ve Fernando, kızları Juana'yı Kutsal Roma İmparatoru Maximilian'ın oğlu Arşidük Philip ile evlendirmiştir. Juana'nın Maximilian'ın oğlu Arşidük Philip'ten altı çocuğu olurken bunlardan biri 1500 yılında doğan Carlos'tu. Carlos, hanedan kuralları çerçevesinde; Habsburg (Avusturya), Burgonya, Aragon ve Kastilya olmak üzere dört kral ailesinin varisi konumuna gelmiştir. Bu süreçte gerçekleşen bir dizi ölüm neticesinde 1516 yılında I. Carlos olarak İspanya Kralı olan Carlos, 1519 yılında ise Kutsal Roma İmparatoru I. Maximilian'ın ölmesi üzerine, V. Carlos olarak Kutsal Roma İmparatoru olmuştur. Böylece söz konusu tüm toprakların sahibi olmuştur. Bu bağlamda Alçak Ülkeler ve dolayısıyla Hollanda'da İspanyol hâkimiyetine girmiştir.

V. Carlos, saltanatı süresince (1516-1556) İspanyol hâkimiyetinde bulunan bazı topraklarda, genel yönetim anlayışının aksine mutlak otoriteye dayalı bir yönetim politikası izlemeyi tercih etmemiştir. Bunun yerine, bu bölgelerdeki dinamikleri göz önünde bulunduran bir yönetim anlayışı benimsemiştir.⁸⁴¹ V. Carlos, bu anlayışla Aşağı Ülkelerde mutlak bir İspanyol hâkimiyeti kurmak yerine, bu bölgeyi naipleri⁸⁴² vasıtasıyla yönetmiştir. Böyle bir yönetim anlayışının uzun vadede birtakım sonuçları olmuştur. Çünkü bu naipler, genel anlamda meclislerde temsilliyetleri bulunan soyluların çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Örneğin, V. Carlos yönetimi 1549'da yaptığı bir düzenlemeyle bölgedeki on yedi eyaleti tek çatı altında toplamasına rağmen, naiplerin uygulamada bu doğrultuda bir yönetim politikası benimsememesi sebebiyle söz konusu eyaletler eskiden beri süregelen yasaları ve ayrıcalıklarını korumayı sürdürmüştür. Bu da soylulara kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmek

⁸³⁸ Martin Van Gelderen, (ed. ve çev.), *The Dutch Revolt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), IX.

⁸³⁹ Bu konuda bk. Jonathan Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (New York: Oxford University Press, 1998), 21- 28.

⁸⁴⁰ James D. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic: War, Finance, and Politics in Holland, 1572-1588* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 11.

⁸⁴¹ René Vermeir, "How Spanish Were the Spanish Netherlands?", *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 36/1 (2012): 6.

⁸⁴² Alçak Ülkelerde iki kadının naipliği ön plana çıkmaktadır. Bunlar 1517'den 1530'a kadar naiplik yapan V. Carlos'un halası Avusturyalı Margaret ve 1531'den 1555'e kadar naiplik yapan kız kardeşi Mary idi. Bk. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic*, 11.

için uygun ortamın oluşmasını sağlamıştır. İspanyol İmparatorluğu'nun V. Carlos döneminde Aşağı Ülkelerde yönetim anlamındaki bu kısıtlı müdahalesi, aynı zamanda başta Kuzey Aşağı Ülkeler olmak üzere, bölgede Kalvinizm'in hızla yayılmasının önünü açmıştır. Bu durum ise ileride ortaya çıkacak siyasi ve dinî sorunların çıkış noktasını oluşturacaktır. Buna rağmen, V. Carlos'un kısıtlı müdahale ve dengeye dayalı politikası genel anlamda İspanyol İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetini sürdürmesini sağlamıştır. Bunda, V. Carlos'un zaman zaman bölgeye yaptığı ziyaretler, asıl memleketinin bölgedeki Gent şehri olması, Fransızca ve Brabant şiveli Hollandaca konuşabilmesinin ve böylece bölge ile yakınlık kurabilmesinin de rolü olduğu muhakkaktır.⁸⁴³ Ancak Carlos'un bölgede oluşturduğu bu dengeler, oğlu II. Felipe'nin tahta çıkmasıyla değişmeye başlayacaktır.

İspanyol İmparatorluğu'nda 1556'da tahta geçen II. Felipe'nin Alçak Ülkelerdeki yönetim anlayışı, Hollanda İsyanı'nın ortaya çıkmasının temelini oluşturmuştur. Daha 1549'da Alçak Ülkeleri ziyaret eden Prens Felipe, yukarıda açıklandığı gibi, buralardaki yerel meclislerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini doğru bulmamıştı. Tahta geçen Felipe, İspanya ve Fransa arasında süren savaşın yarattığı ekonomik sıkıntılar karşısında Alçak Ülkelerden savaşa daha fazla mali katkı almak adına bölgede sürdürülen denge ve kısıtlı müdahaleye dayalı politikayı terk etmiştir. II. Felipe'nin izlediği yeni yönetim politikası, bölgedeki eyaletlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerinin önüne geçilmesi ve bölgenin Fransa ile süren savaşa daha fazla mali katkı sağlanması temeline dayanmaktaydı. II. Felipe, bu politika çerçevesinde ilk olarak idari anlamda değişikliğe gitmiş ve bu doğrultuda naiplerin meclislerde temsilliyetleri bulunan soyluların çıkarları doğrultusunda hareket etmelerinin önüne geçmek için kardeşi Parma Düşesi Margaret (Margaretha van Parma)'i 1559 yılında Aşağı Ülkelere “Kral Naibesi” olarak atamıştır. Yardımcılığına da Burgondiyalı bir diplomat ve din adamı olan Antoine Granvelle'yi atamıştır. Granvelle, kısa sürede önce Mechelen Başpiskoposu olmuş, ardından 1561'de de kardinal ilan edilmiştir. Granvelle'nin bu şekilde hızlı yükselmesi, kendisinin II. Felipe'nin Alçak Ülkelerdeki katı dinî politikasının arkasındaki kişi olarak görülmesine sebep olmuş ve bu durum soylular tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁸⁴⁴ Nitekim artan tepkiler üzerine 1564 yılında görevden alınmıştır.⁸⁴⁵ II. Felipe yönetimi, yine söz konusu politika çerçevesinde Fransa ile devam eden savaşın yol açtığı mali sıkıntıların üstesinden gelmek için Alçak Ülkelerdeki vergi yükünde büyük orada artışa gitmiştir. Bu politika bölgede ağır ekonomik sıkıntılara yol açmıştır. Öyle ki, Aşağı Ülkelerin 1550'de toplam borcu 500 bin florin iken, II. Felipe yönetiminin bölgeye yönelik

⁸⁴³ Vermeir, “Spanish Netherlands”, 8-9.

⁸⁴⁴ Soyluların Hollanda İsyanı'ndaki rolü hakkında geniş bilgi için bk. Henk van Nierop, “The Nobles and the Revolt”, *The Origins and Development of the Dutch Revolt* içinde, ed. Graham Darby (London and New York: Routledge, 2001), 84-86.

⁸⁴⁵ Gelderen, *The Dutch Revolt*, XI.

politikasına bağlı olarak 1565'te 10 milyon florine çıkmıştır.⁸⁴⁶ Ön görüleceği üzere, bu tür bir politikaya karşı Alçak Ülkelerde gittikçe artan bir tepki oluşmaya başlamıştır.⁸⁴⁷

II. Felipe'nin Alçak Ülkelerde uygulamaya koyduğu idari ve ekonomi politikasının yanı sıra dinî politikası da tepkiyle karşılanmış ve isyana giden süreci hızlandırmıştır. Bu dönemde basılan birkaç risalede de görüldüğü üzere, bu bölgede Katoliklik, II. Felipe'nin "Evrensel Egemenli İdeali"ne ulaşması için temel araç görünümündeydi.⁸⁴⁸ Çünkü Reform hareketi Alçak Ülkelerde oldukça etkili olmuş ve bunun sonucu olarak gerek Protestanlık gerekse Kalvinizm bölgede büyük bir yaygınlık kazanmıştı. Bu ortamda II. Felipe, bölgede Reform hareketini kısıtlamaya yönelik birtakım kararlar almıştır. Bu doğrultuda çalışmada daha önce de değinilen Fransa ile 1559 imzalanan Cateau-Cambrésis Antlaşması'yla sapkınlıkla mücadelede Fransa ile birlikte hareket etme kararı alınmıştır. Bu karar çerçevesinde on yedi eyaletin tamamında Engizisyon Mahkemesi kurulmuştur. Bu da başta Brabant ile Flandre eyaletleri olmak üzere, tüm eyaletlerde sapkınlık davalarının sayılarında büyük bir artışa yol açmıştır.⁸⁴⁹ Bu durum, bölgede başta Kalvinistler olmak üzere Katolikler dışındaki gruplar için büyük bir baskı oluşturmıştır.⁸⁵⁰

İspanyol İmparatorluğu'nda II. Felipe'nin tahta çıktıktan sonra yukarıda ortaya konulduğu şekliyle Alçak Ülkelerde uygulamaya koyduğu yeni idari, ekonomik ve dinî politika,⁸⁵¹ bölgede İspanyol idaresine karşı bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştır. Bu muhalefet, 1566 yılında gelindiğinde "Geuzen" olarak bilinen Calvinci grubun silahlı mücadelesiyle eyleme dönüşmüş ve geniş çaplı bir isyan hareketini başlatmıştır.⁸⁵² II. Felipe yönetiminin Alba Dükü⁸⁵³ komutasında bu silahlı eylemi sert bir şekilde bastırma girişimi, bölgede İspanyol idaresine yönelik tepkilerin şiddetinin daha da artmasına sebebiyet vermiştir. Böylece Alçak Ülkelerde bölgenin önemli ailelerinden birine mensup Oranjlı William liderliğinde silahlı ayaklanma başlatılmıştır. Calvinci Geuzen birlikleri, İspanyol güçlerine karşı büyük bir direniş göstererek 1572 yılında Hollanda'nın hâkimiyetini ele geçirmişlerdir. Bu arada hemen tüm bölgelerde silahlı ayaklanmalar başlamıştır. Bu çatışmalar temelde Katolikler ile Protestanlar arasında

⁸⁴⁶ Parker, "The Revolt of the Netherlands", 75.

⁸⁴⁷ Tracy, *The Founding of the Dutch Republic*, 19.

⁸⁴⁸ R. N. Carew Hunt, "Some Pamphlets of the Revolt of the Netherlands against Spain", *The English Historical Review* 44/175 (1929): 390.

⁸⁴⁹ Tracy, *The Founding of the Dutch Republic*, 68

⁸⁵⁰ Din faktörünün Hollanda İsyanı'ndaki rolü hakkında detaylı bilgi için bk. Andrew Pettegree, "Religion the revolt", *The Origins and Development of the Dutch Revolt* içinde, ed. Graham Darby (London and New York: Routledge, 2001), 67-83.

⁸⁵¹ II. Felipe'nin Alçak Ülkelerde uyguladığı ve isyanın ortaya çıkmasında önemli rol oynayan stratejisi için ayrıca bk. Fernando G. de León ve Geoffrey Parker, "The grand strategy of Philip II and the revolt of the Netherlands", *The Origins and Development of the Dutch Revolt* içinde, ed. Graham Darby (London and New York: Routledge, 2001), 107-132.

⁸⁵² Tracy, *The Founding of the Dutch Republic*, 70-71.

⁸⁵³ II. Felipe'nin Hollanda'daki baskıcı politikasını uygulayan kişi olan Alba Dükü ve bu süreçteki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. William Maltby, *Fernando Álvarez de Toledo, Third Duke of Alba* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983) ve Henry Kamen, *The Duke of Alba* (New Haven: Yale University Press, 2004).

gerçekleşmiştir. Bu çatışmalara 1576'da yapılan Gent uzlaşmasıyla son verilmeye çalışılmıştır. Ancak bu çabalar, Alçak Ülkelerin ikiye bölünmesini önlemede yetersiz kalmıştır.⁸⁵⁴ Böylece Alçak Ülkeler, Arras Birliği altında İspanya'nın hâkimiyetini kabul eden güneydeki Katolik eyaletler ve 1579 yılında Utrecht Birliği'ni oluşturarak bağımsız bir devlet kurmanın ilk adımını atan kuzeydeki Protestan eyaletler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Utrecht Birliği; ilk etapta Hollanda, Utrecht, Zeeland, Zutphen ve Geldertand olmak üzere beş eyaletten oluşmaktaydı. Friesland, Overüssel, Graningen, Srada, Anvers, Brugge, Gent ve Ypers eyaletleri ise birliğe daha sonra katılmıştır. Utrecht Birliği, temelde askerî bir ittifakı ifade etmekteydi; ancak aynı zamanda üye eyaletler arasında siyasi iş birliğini de öngörmekteydi. Buna göre, eyaletler iç işlerinde bağımsız hareket edebilecekleri ancak savaş ve savunma gibi dış işlerinde birlikte hareket edeceklerdi.⁸⁵⁵ Utrecht Birliği'ni oluşturan antlaşmanın öngördüğü askerî ittifak ve yakın siyasi işbirliği 1581'de Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti (Yedi Birleşik Hollanda Cumhuriyeti ya da Kuzey Aşağı Ülkeler Cumhuriyeti) adıyla bağımsız bir devletin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti'ni oluşturan eyaletlerin her birinde kral naibi sayılan valiler yönetimi üstlenmiştir. Ancak yönetimde güç gerçek anlamda soyluları temsil eden eyalet meclislerinin elinde bulunmaktaydı. Söz konusu eyalet meclislerinden seçilen üyeler Genel Meclis'i oluşturmaktaydı. Genel Meclis ise merkezî yönetimi temsil etmekteydi.⁸⁵⁶

Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti'ni oluşturan eyaletler içerisinde en zengini olan Hollanda eyaleti, kısa süre içerisinde Genel Meclis'e dolayısıyla da ülke yönetimine hâkim olmuştur. Bu çerçevede normalde Brüksel'de bulunan Genel Meclis Hollanda eyaletindeki Lahey kentine taşınmıştır. Genel Meclis, 1588 yılında İspanyol İmparatorluğu'nun Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti üzerindeki hâkimiyetine son vermiştir. Bununla birlikte, İspanyol İmparatorluğu'nun burayı yeniden fethetmeye yönelik saldırıları devam etmiştir.⁸⁵⁷ Bu arada İngiltere ve Fransa 1588'deki bu gelişme üzerine Genel Meclisi bağımsız bir devlet olarak tanımıştır.⁸⁵⁸

Çalışmada daha önce belirli yerlerde açıklandığı üzere, İspanyol ile Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti arasında 9 Nisan 1609 yılında On Yıllık Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır.⁸⁵⁹ Ancak IV. Felipe'nin tahta geçtiği 1621 yılında, bu antlaşma sona ermiş ve çatışmalar yeniden başlamıştır. Çatışmalar 1648 yılına kadar sürerken aynı yıl imzalanan Münster Antlaşması'yla İspanya Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti'ni resmen tanımıştır.⁸⁶⁰ İspanya'nın Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti'ni resmen bağımsız bir devlet olarak tanımasıyla, Yeni Dünya'da daha önce ele geçirilen bütün topraklar da Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti'nin hâkimiyetine geçmiştir. Bu da Birleşik Eyaletler

⁸⁵⁴ Peter Limm, *The Dutch Revolt, 1559-1648* (London and New York: Routledge, 2013), 33-45.

⁸⁵⁵ Utrecht Birliği hakkında detaylı bilgi için bk. J. C. Boogman, "The Union of Utrecht: its Genesis and Consequences", *BMGN – Low Countries Historical Review* 94/3 (1979): 377-407.

⁸⁵⁶ Israel, *The Dutch Republic*, 184-195.

⁸⁵⁷ Bk. Violet Soen, "Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)", *Journal of Early Modern History* 16 (2012): 1-22.

⁸⁵⁸ *Age.*, 233-240.

⁸⁵⁹ Limm, *The Dutch Revolt*, 68-78.

⁸⁶⁰ *Age.*, 79-91.

Cumhuriyeti'nin ekonomik anlamda oldukça güçlü bir yapı kurmasını sağlamıştır. İspanyol İmparatorluğu açısından onlarca yıldır oldukça büyük kaynakların aktarıldığı bu bölgenin tam anlamıyla kaybedilmesi her açıdan büyük zararları olmuştur.⁸⁶¹

İspanyol İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılda Hollanda İsyanı dışında ayrıca Endülüs (1568-1570), Katalonya (1640-1652), Portekiz (1640) ve Napoli (1647-1648) İsyanları çıkmıştır. Bu isyanlardan 1568'de ortaya çıkıp 1570'te bastırılan ve "Alpujarras İsyanı" olarak bilinen Endülüs İsyanı, Bölüm 7.1'de Moriskoların sürgünü çerçevesinde ana hatlarıyla ele alındığından bu bölümde tekrar değerlendirilmeyecektir. Diğer üç isyanın ortaya çıkışı ise temelde benzer sebeplere dayanmaktadır. Daha doğrusu bu isyanların ortaya çıkışını tetikleyen unsurlar benzerlik göstermektedir. Söz konusu isyanların sebepleri Bölüm 4.2'de IV. Felipe dönemi (1621-1665)nin ortaya konulan siyasi, askerî ve iktisadi koşullarında aramak gerekir. Bu koşullar ilgili bölümde ortaya konulmakla beraber, bir kez daha ana hatlarıyla zikretmekte yarar vardır. IV. Felipe'nin tahta geçtiği 1621 yılında, bir taraftan Kuzey Alçak Ülkelerdeki isyancılarla yapılmış olan On İki Yıllık Ateşkes Antlaşması sonra ermiş, öte taraftan Almanya'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) olarak anılacak çatışmalar başlamıştı. Esasen Otuz Yıl Savaşları, temelde İspanya topraklarında geçmemesine rağmen, İspanyol İmparatorluğu, bu dönemde bir taraftan Hollanda'daki isyancılarla mücadele ederken, diğer taraftan bu savaşlarda Habsburgluların yönettiği Kutsal Roma İmparatorluğu ve Avusturya'yı Katolik fraksiyonlar çerçevesinde desteklemiştir. Bu savaşların sürekli mali kaynak gerektirmesi, İspanyol İmparatorluğu'nun hazinesi üzerinde büyük bir yük oluşturmuştur. Bu arada Bölüm 6.2'de ortaya konulduğu şekliyle, zaten 16. yüzyıldan ekonomik olarak oldukça güç durumda olan bir yapı devralınmıştı. Bu koşullarda Olivares Dükü, söz konusu askerî faaliyetleri finanse etmek amacıyla ekonomik anlamda radikal reformlar gerçekleştirmiştir.⁸⁶² Olivares Dükü, çeşitli vergi reformları başlatmış ve vergi yükünü İspanyol krallığının tüm tebaasına adil şekilde paylaştırmayı hedeflemiştir. Özellikle 1626 yılında bir "Silah Birliği (*Unión de armas*)" oluşturma planı, bu çerçevede savaşların mali yükünü daha geniş bir bölgeye yaymayı hedeflemekteydi. İşte Olivares Dükü'nün ekonomik anlamda uygulamaya koyduğu bu reformlar, katkı oranı yükselen yerlerde isyana varan tepkilerle karşılaşmıştır. Kısacası, ortaya çıkan isyan hareketlerinin en önemli nedeni devletin savaş için para ve ordu birliği talep etmesiydi.

Yukarıdaki sebeplere bağlı olarak önce 7 Temmuz 1640'da Katalonya'da İspanyol İmparatorluğu idaresine karşı geniş çaplı bir isyan hareketi ortaya çıkmıştır. Silahlı ayaklanmanın başlamasıyla bölgedeki İspanyol valisi öldürülmüş ve merkez ile tüm bağlar koparılmıştır.⁸⁶³ Yukarıda açıklanan Hollanda İsyanı bir bakıma Katalanlar için bir ilham kaynağı olmuştu. İspanyol İmparatorluğu, bir bakıma yeni bir "Aşağı Ülkeler" olayı ile karşı karşıya kalmıştır. İsyancılar (en önde gelenleri Pau Claris),

⁸⁶¹ Maarten Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Golden Age*, çev. Diane Webb (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 45-86.

⁸⁶² Olivares Dükü'nün önderliğinde gerçekleşen mali reformlar Bölüm 6.2'de ekonomide yeni yöntem, teknik ve kaynaklar bağlamında detaylı olarak ele alınmaktadır.

⁸⁶³ John H. Elliott, *The Revolt of the Catalans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 418-488.

Katalonya bölgesini temsil eden “Barcelona Kontluğu” unvanını Kral IV. Felipe’den alıp dönemin Fransa Kralı XIII. Louis’e vermiştir. Bu da Katalonya bölgesinin İspanyol İmparatorluğu’ndan kopuşu ve Fransa’ya bağlanması anlamına gelmekteydi.⁸⁶⁴ Ancak bu isyan 1652 yılında bastırılmış ve Hollanda İsyanı gibi sonuçlanmasına müsaade edilmemiştir. Bu bölge tekrar İspanyol İmparatorluğu’na dâhil edilmiştir.⁸⁶⁵

1640 yılında ortaya çıkan bir diğer isyan ise Portekiz İsyanı’dır. İspanya Kralı II. Felipe’nin 1580’de Portekiz tahtını veraset yoluyla⁸⁶⁶ ele geçirmesinin ardından 1640 yılına kadar Portekiz, İspanya tarafından yönetilmiştir. 1640 yılında yukarıda ortaya koyulan nedenlere bağlı olarak İspanya’ya karşı Portekiz’in ulusal kimliğinin bir parçası haline getirecek bir ayaklanma başlamıştır.⁸⁶⁷ Portekiz 1640’taki ayaklanmanın başından beri bağımsız bir ulus olarak hareket etmekteyse de, İspanya 1668 yılında İngiltere’nin arabuluculuğunda imzalanan Lizbon Antlaşması’yla Portekiz’in bağımsızlığını da kabul etmiştir.⁸⁶⁸ Bu durum Portekiz’de ve ona bağlı topraklarda İspanyol hâkimiyetinin sonunun geldiğini kabul etme anlamı taşımaktaydı.

İspanya’da 17. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan bir isyan ise Napoli İsyanı’dır. 1647 yılında ortaya çıkan ve dokuz ay süren isyanın ana sebebi olarak yukarıda ortaya konulduğu üzere Otuz Yıl Savaşlarının mali yüklerinden söz etmek mümkündür. Bu dönemde yapılan vergi reformu ile Napoli halkına yüklenen vergiler bu tür bir isyana yol açmıştır. Bu çerçevede İspanya tarafından hem *popolo* (soylu olmayan profesyoneller ve zanaatkârlar) hem de şehir *plebleri* için taze meyvelere koyulan vergiler büyük bir tepki ile karşılanmış ve Masaniello liderliğinde bir isyan hareketine dönüşmüştür.⁸⁶⁹ İsyan, İspanyol kuvvetlerinin 1648 yılında kontrolü ele almasıyla son bulmuştur.⁸⁷⁰ İspanya ile Napoli Krallığı arasında yapılan antlaşmada, vergi yükleri

⁸⁶⁴ Kamen, *Spain*, 238.

⁸⁶⁵ Elliott, *The Revolt of the Catalans*, 489-522 ve Antonio Domínguez Ortiz, “The Revolt of Catalonia against Philip IV”, *Past & Present* 29 (1964): 105–111.

⁸⁶⁶ İspanyada Katolik Krallar Isabel ve Fernando, kızları Isabel’i 1490 yılında bir Portekiz prensi olan Afonso ile evlendirmiştir; ancak Alfonso’nun kısa bir süre sonra ölmesi üzerine, Isabel bu defa da 1497 yılında amcası Manoel ile evlenmiştir. Isabel, bir yıl sonra doğum yaparken ölmüştür. Doğan oğlu Miguel, Kastilla ve Aragon’un yanı sıra Portekiz tahtının da ilk varisi olsa o da iki yıl sonra ölmüştür. Katolik Krallar Isabel ve Fernando, Portekiz ile olan ilişkileri sürdürmek için bu defa da diğer kızları Maria’yı yaşlanmış kral Manoel ile evlendirmişlerdir. Maria, Portekiz kraliçesi olarak sekiz çocuk doğurmuştur. Bunların en büyüğü III. João adıyla Portekiz tahtına geçmiştir. Bk. Phillips, *History of Spain*, 125. Bu şekilde başlayan evlilik diplomasisinin devamında 1580 yılında Portekiz kralı I. Sebastian (I.Carlos’un kızı Juanna’nın oğluydu yani Felipe’nin yeğeniydi) ardında erkek vâris bırakmayınca İspanya Kralı II. Felipe taht üzerinde hak iddia etmiş ve Portekiz Kralı I. Felipe olarak tahta geçmiştir. Bk. Kamen, *Philip of Spain*, 242-243.

⁸⁶⁷ Lynch, *The Hispanic World*, 150.

⁸⁶⁸ Age., 157 ve Robert A. Stradling, “A Spanish Statesman of Appeasement: Medina de las Torres and Spanish policy, 1639–70”, *Historical Journal* 19 (1976): 1–31. Portekiz İsyanı hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Portekiz’in bağımsızlığının İspanya’ tarafından kabul edilmesi süreci için bk. Ramírez, *La Rebelión de Portugal 1640–80*.

⁸⁶⁹ Peter Burke, “The Virgin of the Carmine and the Revolt of Masaniello”, *Past & Present* 99 (1983): 8-9.

⁸⁷⁰ Age., 18.

azaltılmasının yanı sıra *popoloların* gerek yönetim gerek ise mali konulardaki rolleri artırılmıştır.⁸⁷¹

Yukarıdaki veriler karşılaştırmalı olarak ele alındığında; Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlayan sosyal hareketlilik, 1570'li yıllardan itibaren yavaş yavaş yükselerek 1596'dan itibaren Celâli İsyanları (1596-1610) olarak bilinen ve 17. yüzyıl boyunca etkileri süren büyük çaplı isyan hareketlerine dönüşürken, benzer bir süreç İspanyol İmparatorluğu'nda da yaşanmıştır. Nitekim İspanya'da 1568'de bir taraftan Endülüs İsyanı ortaya çıkarken, diğer taraftan Hollanda'da belli aralıklarla 1648 yılına kadar sürecek bir isyan patlak vermiştir. İspanya'da 17. yüzyılda ise Katalonya İsyanı (1640-1652), Portekiz İsyanı (1640), Napoli İsyanı (1647-1648) gibi isyan hareketleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca 1641 yılında Endülüs, Aragon, Navarra, Sicilya ve Valencia gibi bölgelerde bu bağlamda huzursuzluklar vuku bulmuştur. Her iki imparatorlukta da söz konusu isyanlar kırsal alanda toplum üzerindeki etkileri itibariyle geniş çaplı göç hareketlerine yol açtığı gibi vergi kaynaklarına verdikleri zararlarla ekonomik faaliyetlerin aksamasına yol açmıştır.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarında yaşanan isyan hareketleri, ortaya çıktıkları dönem ve etkileri itibariyle benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, sebepleri de kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan farklılıklar bir tarafa bırakıldığında, büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu noktada her iki imparatorlukta da isyan hareketlerinin ortaya çıkışının iç dinamikler temelinde Bölüm 5'te ortaya konulan demografik yapıdan, askerî sistemdeki gelişmelere, iklimsel gelişmelerden para düzenine, vergi toplama usullerine kadar pek çok sahada değişime/dönüşüme neden olan gelişmelerle ilgili olduğu söylenebilir. Osmanlıda 1596-1610 yılları arasında çoğu artık işlevleri olmadığı için tımarı elinden alınan sipahiler, savaş bitiminde işsiz kalan sekban-sarıca paralı askeri birliklerinin yol açtığı Celali İsyanları olarak bilinen isyanlar ortaya çıkarak sosyal ve ekonomik yapı üzerinde derin izler bırakmıştır. Söz konusu isyanlar, bu dönemde savaş teknolojisindeki değişikliklere (tüfek kullanımına) bağlı olarak geniş bir taban kazanmıştır. Ancak bu isyanların ortaya çıkmasını sadece savaş teknolojisindeki gelişmelere bağlamak mümkün değildir. Zira bu dönemde yaşanan nüfus artışının yanı sıra iklimsel etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan kuraklıklarla birlikte tarımsal üretimin geride kalması ve arzın talebi karşılayamaması gibi faktörler de önemli rol oynamıştır. Ancak en önemlisi, gerek Avrupa'dan Osmanlı pazarlarına akan İspanyol gümüşü gerekse 1578-1590 yılları arasında İran'la yürütülen ve büyük bir mali yüke dönüşen savaşların da etkisiyle bütçede oluşan açıkları kapatmak amacıyla 1585 yılında başvurulmuş tağşiş işlemidir. Söz konusu tağşiş işlemini küçük çaplı tağşişlerin izlemesiyle paranın alım gücünün giderek düşmesi, Osmanlı toplumunda huzursuzlukların ortaya çıkmasını tetiklemiştir. İspanya'da ortaya çıkan bu isyanların temelinde yine bu dönemde yaşanan kuraklığın tarımsal üretim üzerindeki etkisi önemli bir etken oluşturmıştır. Bununla birlikte, 1603 yılındaki tağşiş ve onu izleyen tağşişler ile birlikte paranın alım gücündeki düşüş Osmanlıda olduğu gibi İspanya'da toplumda huzursuzlukları tetiklemiştir. Ancak bu isyanların çıkışındaki en önemli faktör, savaş

⁸⁷¹ Rosario Villari, *The Revolt of Naples*, çev. James Newell (Cambridge: Polity Press, 1993).

teknolojisindeki değişikliklerle birlikte savaşların getirdiği yeni vergi yükleri olmuştur. IV. Felipe döneminde, Olivares Dükü'nün bir taraftan Hollanda'ki isyanın bastırılması, diğer taraftan Otuz Yıl Savaşları kapsamında yürütülen savaşlar için askerî faaliyetleri finanse etmek amacıyla başlattığı çeşitli vergi reformlarıyla savaşların mali yükünü daha geniş bir bölgeye yayma girişimi, sözü edilen bölgelerde isyanlara dönüşen tepkilere yol açmıştır.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarında yaşanan isyan hareketleri yapısal açıdan ise büyük oranda farklılık göstermektedir. Nitekim Celâli İsyanlarında ulusal ya da dinî faktörlerin bir yönelendirmesi söz konusu değildir. En önemlisi de bu isyanlarda dış güçlerle yani başka devletlerle işbirliği içinde hareket etme söz konusu değildir. Ancak İspanyol İmparatorluğu'ndaki isyan hareketlerinin büyük kısmı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. İspanya'da söz konusu isyanların ortaya çıkmasında yukarıda söz edilen sebepler tetikleyici olmakla beraber, temelde başta dinî olmak üzere siyasi sebepler bu isyanların bir kısmına yön vermiştir. Örneğin 1568'deki Endülüs İsyanı'nın ortaya çıkmasında II. Felipe'nin daha önce V. Carlos döneminde askıya alınan Moriskoların Arapça konuşması ve Mağribi kıyafetler giymesi gibi bir hükmü yürürlükten kaldırması çok büyük rol oynamıştır. Yine 1568'den itibaren Hollanda İsyanı'nın ortaya çıkmasında, II. Felipe'nin bu bölgede uyguladığı baskıcı dinî politika en büyük faktör olmuştur. Bununla birlikte, Portekiz İsyanı da tamamen bağımsızlık kazanmak gibi bir amaç taşımış ve sonuç elde edilmiştir. Ayrıca Katalonya İsyanı'nda Fransa ile işbirliği söz konusudur. Nitekim Barcelona Kontluğu İspanyol idaresi ile bağlarını koparıp Fransa'ya bağlılığını ilan etmiştir. Sonuç olarak, Osmanlıda ortaya çıkan Celâli İsyanları İspanyol İmparatorluğu'ndaki isyan hareketleri temelinde değerlendirildiğinde; söz konusu isyanların ortaya çıktığı dönem, sebepleri ve etkileri itibarıyla benzerlik gösterdiği ancak yapısal açıdan büyük oradan farklılık göstermektedir.

7.2. Göçler

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1596 yılında ortaya çıkan Celâli İsyanlarının en önemli sonuçlarından biri 1603-1608 yılları arasında yoğun bir şekilde olmak üzere gerçekleşen ve "Büyük Kaçgun"⁸⁷² olarak nitelendirilen göç hareketleri olmuştur. Söz konusu göç hareketlerinin etkileri 17. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Büyük Kaçgun'la bölgelerin yerleşim planları değişerek büyük göçler meydana gelmiştir. Anadolu'da halkın büyük bir kısmının yerlerini terk ettiği anlaşılmaktadır. Celâlilerin baskısından kalkan bir kısmı dağlara sığınırken, bir kısmı da daha güvenli gördükleri surlarla çevrili şehirlere göç etmiştir. Halkın geriye kalan kısmı ise Celâliler arasına karışmıştır. Bazıları da bulundukları sancağı terk ederek yine daha güvenli gördükleri başka sancaklara göç etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu'nun hatta Suriye ve Kuzey Irak'ın siyasi ve ekonomik yapısını tamamiyle etkileyen söz konusu göçler,

⁸⁷² "Büyük Kaçgun" veya sadece "kaçgun" şekillerinde de geçen bu terim Celâli İsyanlarının 1603-1608 dönemini ifade etmede halk tarafından kullanılmıştır. Söz konusu terimin tarih literatürüne kazandırılması ise Mustafa Akdağ ("Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk (1603-1606)", *AÜDTCFD* 2/2-3 (1964): 1-49) tarafından gerçekleştirilmiştir.

bu yönüyle imparatorluğun sosyal yapısında da önemli dönüşümlerin meydana gelmesine yol açmıştır. Bu bölümde söz konusu göçlerin niteliği, kapsamı, yönü ve sonuçları incelenmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Celâli İsyanlarının yol açtığı ortamda ve bu isyanları izleyen yıllarda halkın merkeze yolladığı arzuhallerinde eşkıyaların yol açtığı zulümden yoğun bir şekilde şikâyetçi oldukları gözlemlenmektedir. Hatta söz konusu şikâyet arzuhallerinde bu zulümlere bir son verilmediği takdirde “terk-i diyar ve celâ-yı vatan”⁸⁷³ eyleyeceklerini bildirdikleri ifade edilmektedir. Bu tür ifadelerin şikâyetlerde kullanılan genel kalıplar olmadığı aslında fiili bir durumu yansıttığı da 1603 yılında ki olaylarda açıkça görülmüştür. Nitekim kayıtlardan büyük göç hareketleri tespit edilmektedir. Örneğin, Ankara'nın Bacı Kazası Kadısı tarafından Karakaş ve Çöreköğlu'nun buraları istilalarından sonra merkeze yollanan bir listeden, 38 köyden 33'ünün bu istilalara bağlı olarak boşaldığı ve geriye 5 köyün kaldığı tespit edilmektedir.⁸⁷⁴ Yine 1603 yılı yazında Ankara'nın bir defa Karakaş ve iki defa Çöreköğlu eşkıyası ve birkaç defa da sipahi zorbaları tarafından saldırıya uğraması neticesinde halkın tamamına yakının köylerinden kaçtıkları ve 1604 yılına gelindiğinde de 36 köyün hala boş olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷⁵

Osmanlıda Celâli İsyanlarının yarattığı ortam ve sonraki yıllarda göç hareketlerinin boyutunu aynı zamanda vergi tahsilleri çerçevesinden gözlemek mümkündür. Nitekim bu dönemde halk çoğu yerde kadılara başvurarak bölgelerinden pek çok kişi kaçmasına rağmen avâriz vergisinin eski hane adedi üzerinden hesaplanmasının altından kalkmalarının mümkün olmadığını merkeze bildirmelerini istemekteydi. Ağır vergi yükü altında ezilen halk, bölgelerinde nüfusun en az üçte ikisinin kaçtığını iddia etmekteydi. Bu iddialar üzerine merkezden de kadılara durumu araştırmalarına dair emirler verilmiş ve netice olarak bütün Anadolu'da avâriz haneleri üçte iki oranında indirilmiştir.⁸⁷⁶ Bu noktada köylülerin köylerinde hane adedinin üçte ikisinin kaçtığını iddia etmeleri, bunun üzerine, kadılara bu durumu soruşturmaları için emirler gönderilmesi ve avâriz hanelerinin üçte bire indirilmesi talebinin kabul edilmesi gibi gelişmelere bakıldığında, köylülerin de büyük çoğunluğunun yerlerinden ve yurtlarından kaçmış oldukları anlaşılmaktadır. Buna benzer şekilde Anadolu'nun pek çok tarafından mültezimler, kadılar ve eminler yolladıkları arzlarda, reayanın dağılması yüzünden vergileri toplayamadıklarını, köylerin boş kalmış olduğunu ifade ettikleri görülmektedir.⁸⁷⁷ Göç dalgasının boyutları Ordu sancağı temelinde üç farklı tarihteki

⁸⁷³ 16. yüzyılın sonlarına doğru artan Celâli saldırılar sebebiyle halkın yerini yurdunu terketmesini ifade eden bir terimdir. “Terk-i mesken” ve “çift bozan reâyâ” ifadeleri de aynı hususu belirtmek için kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Mücteba İlgürel, “Celâ-yı Vatan”, *DİA*, c. 7 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 238-240.

⁸⁷⁴ Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, 446-447.

⁸⁷⁵ Age., belge no:18.

⁸⁷⁶ BOA, AŞS, no. 10, s. 239-240. Bu miktar avâriz vergisinin hesaplanmasıyla ortaya çıkmıştır. Avarız vergisi müşterek ödenen bir vergi olmasından dolayı geride kalanların gidenlerin paylarını da ödemeleri gibi bir durum ortaya çıkmıştır.

⁸⁷⁷ Örneğin, Celâlilerin liderlerinden Karayazıcı'nın önemli adamlarından Arabacı Süleyman, 1603'te Karahisarısahip Sancağı'nın Şeyhli Kazası'na subaşı sıfatı ile gelerek kazayı adeta talan etmiştir. Bu sırada adı geçen kazanın kadısı olan Mehmet Efendi, Arabacı Süleyman kazayı terk ettikten sonra

tarih defterlerinin incelenmesi neticesinde ortaya konulan EK 9'daki tabloda görmek mümkündür. Söz konusu tablodan anlaşıldığı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1642 yılına gelindiğinde sosyal mekân açısından, önceki defterde var olan köylerin sürekliliğinde ciddi bir değişim yaşanmıştır. Gerek kaybolan köy sayıları gerekse yeni kurulan köyler bu süreçte yaşanan göç dalgasının boyutlarını ortaya koymaktadır. Ordu'nun nahiyelerindeki köyler temelinde böyle bir tablo ortaya çıkarken Anadolu'daki birkaç ilde kaybolan köyler üzerinden yaşanan göç dalgasının boyutları da aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 7.1. Osmanlıda Bazı Yerleşim Birimlerinde Kaybolan Köy Sayıları⁸⁷⁸

Zaman Aralığı	1600-1650	Artış (%)	1650-1700	Artış (%)
Manisa Kayıp Köy Sayısı	31	22,14	3	2,14
Konya Kayıp Köy Sayısı	90	61,64	13	8,90
Sivas Kayıp Köy Sayısı	78	39,59	69	35,02

Tablo 7.1'den anlaşıldığı üzere, 1600-1650 yılları arasında yüksek oranda köy kaybolurken, bu oran 1650-1700 yılları arasından oldukça düşmüştür. Celâli İsyânlarının 1596'da başlamakla birlikte, etkisini 1600'lerden itibaren artırdığını ancak yüzyılın sonlarına doğru etkinliğinin azaldığı hatta büyük oranda kontrol altına alındığı düşünüldüğünde, 1600-1650 yılları arasında kaybolan köylerin büyük oranda söz konusu isyanlardan kaynaklandığı sonucuna varılabilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yukarıda ortaya konulduğu üzere, Celâli İsyânlarına bağlı olarak büyük nüfus hareketlerinin yaşandığı muhakkaktır. Bu noktada söz konusu nüfus hareketlerinin yönünü ortaya koymak gerekir. Bu noktada dönemin yazarlarından Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir Efendi, Celâli İsyânları dolayısıyla köylerini terk eden köylülerin dağlık bölgelere çekildiklerini ve orada zor bir yaşam sürdürdüklerini⁸⁷⁹ erkeklerin ise Celâlilere dâhil olduklarını ifade etmektedir.⁸⁸⁰ 'Abdulkâdir Efendi'nin bu tespitini arşiv kaynakları da desteklemektedir. Örneğin, Malatya Sancağı'nda Kerker sakinlerinden Başbüyük oğlu Hamza Bey kethüdası İsmail ile 1603'te Arapgir Sancağı'nı basıp burada yüz kadar kişiyi katledip halkın mallarını yağmalaması üzerine sancakta bulunan çok sayıda kişi dağlara kaçmıştır. Ancak burada ise pek çoğu açlıktan ölmüştür.⁸⁸¹ Yine Karaman beylerbeyisi kaymakamı ile Akdağ ve Sorkun kadılarına gönderilen bir hükümden de halkın eşkıyaların baskısından dağlara kaçtığı

merkeze "Kazâyâ Defteri" yollayarak, Arabacı'nın bu kazada yaptığı tahribatı rapor etmiştir. Karahisarısahip Sancağı'nın Şeyhli Kazası'nın harap bir hale getirildiğini belirten Kadı Mehmet Efendi, ancak 10 köyde birilerine rastlayabildiğini ve diğer köylerde hasar miktarını soracak kimseyi bulamadığını ifade etmiştir. Bk. Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, belge no: 34.

⁸⁷⁸ Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Yörükler İle Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi", *Akademik Bakış* 11/21 (2017): 19.

⁸⁷⁹ "... re'âyâ vü fukarâlar ürküp, kûhistânlarda, karargâhlarda, meskenlerde bellûtları nafaka-i kifâf ederlerdi." *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I: 324

⁸⁸⁰ "... çiftçiler hizmetlerin ve kurâların bırakup, vesvese-i şeytân idlâliyle tûfenglenüp, segbânlarla karışup, seydi olurdu." *Age.*, 124.

⁸⁸¹ Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, belge no:30.

anlaşılmaktadır.⁸⁸² Celâlilerin baskıları karşısından halkında dağların yanı sıra halkın sığındığı bir başka yer ise kaleler olmuştur. Beyşehir kadısının 1603 yılında halkın talebi doğrultusunda merkeze gönderdiği bir arzda eşkıyanın vilayetlerinde birçok kişiyi katledip mallarını yağmalamasından dolayı dayanacak hallerini kalmadığını, bu sebeple sığınmak için müdafaası kolay olan ancak tamir edilmesi gereken şehir kalesini kendi imkânlarıyla onarılmasına izin istemiştir. Merkezden bu konuda izin çıkmıştır.⁸⁸³ Bu çerçevede Ankara halkı da merkezden kendi imkânlarıyla hisar manendi bir duvar ile kırk kadar kule inşa ederek şehirlerini muhafaza etme izni almıştır.⁸⁸⁴ Köylerini terk eden reayanın sığındığı yerler dağlardan ve kalelerden ibaret değildi elbette. Aşağıda ortaya konulacağı üzere, bu dönemde bir yandan müstahkem durumdaki şehirlerin göç merkezi haline geldiği öte yandan ekseriyetle vergilerin ağırlığından ya da borçtan kaçanlar olmak üzere, reayanın önemli bir kısmının da sancak değiştirdiği anlaşılmaktadır. Köylerini terk eden reayanın muhtemelen dönemin ulaşım koşullarına da bağlı olarak güvenli olmak kaydıyla en yakın şehir ya da kasabalara göç ettiği anlaşılmaktadır. Anadolu'daki sosyal ve ekonomik yapıyı temelden sarsan bu olaylar neticesinde Üsküdar'dan Karaman'a, Halep'ten Bağdat'a ve Sivas'tan Erzurum'a ve Van'a kadar mevcut yerleşim birimlerindeki nüfusun büyük bir kısmı yer değiştirmiştir.⁸⁸⁵ Amasya'dan, Ankara'ya ve Kırşehir'e göçler söz konusu olduğu gibi, Bozok'tan Ankara'ya göç edenler de bulunmaktaydı. Ayrıca Maraş, Urfa gibi güney illerinden Orta Anadolu'ya göç edenler de olmuştur.⁸⁸⁶ Yine avâriz hanelerinin tahsil edilememesinden Tokat köylülerinin Erzurum'a kaçtığı anlaşılmaktadır.⁸⁸⁷ Kayseri'nin ise çevresindeki köylerden göç almıştır.⁸⁸⁸ Ancak isyanlara bağlı olarak kaos ortamının bir türlü düzelmemesi üzerine Batı Anadolu'ya kadar uzanan bölgelere doğru göç hareketleri başlamıştır. Örneğin 17. Celâli İsyanı yüzünden Karaman'dan Bursa'ya göçler olmuştur.⁸⁸⁹ Yine dönemin seyyahlarından Polonyalı Simeon, Celâli İsyanlarının Anadolu'da açtığı tahribattan dolayı 1608 yılında İstanbul, Üsküdar ve Galata'ya dışardan gelenlerin 40 bin haneyi geçtiğini ifade etmektedir.⁸⁹⁰ Simeon, ayrıca Kahire gibi uzak bir yere bile gerek Celâliler gerekse yüzünden 200 haneden fazla Ermeni'nin göç ettiğini belirtmektedir.⁸⁹¹

⁸⁸² BOA, MD, 74/565.

⁸⁸³ Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, 450-451.

⁸⁸⁴ BOA, AŞS, no. 11, s. 56.

⁸⁸⁵ "...Üsküdar'dan Karaman ve Haleb üzerinden Bağdat'a varınca ve Sivas cânibinden Arz-ı Rûm (Erzurum)'a ve Vân'a varınca kurâ ve mezârî'den dört bölükden ancak bir bölümü ma'mûr kalmıştır." *Kitâb-i Müstetâb*, 19-20.

⁸⁸⁶ Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, 449-450.

⁸⁸⁷ BOA, MAD, no. 15615, s. 1-15.

⁸⁸⁸ Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri* (New York: Cambridge University Press, 1987), 46.

⁸⁸⁹ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700* (Kudus: Hebrew University Press, 1988), 13.

⁸⁹⁰ Hrand D. Andreasyan (çev.), *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619* (İstanbul: Baha Matbaası, 1964), 4.

⁸⁹¹ *Age.*, 106.

Osmanlı İmparatorluğu'nda başta İstanbul olmak üzere Ankara, İzmir, Bursa, Manisa, Konya, Tokat gibi şehirlerin 17. yüzyıldaki nüfuslarında dışardan gelen göçlere bağlı olarak önemli artışlar söz konusudur. Örneğin, Celâli İsyanlarından kaçan köylüler en müstahkem şehirlerden birini teşkil eden Ankara'nın 1570'lerde 5.344 olarak tespit edilen hane sayısı 17. yüzyıl ortalarında 6.066'ya ulaşmıştır.⁸⁹² Bir diğer Osmanlı şehri İzmir 1570'li yıllarda yaklaşık 3 bin nüfuslu bir yerleşim biriminden son derece hızlı bir büyümeyle 17. yüzyılın sonlarında 90 bin civarındaki nüfusuyla önemli bir liman kentine dönüşmüştür.⁸⁹³ Yine Bursa'da 17. yüzyılın başlarında Celâli İsyanlarına bağlı büyük bir nüfus kaybı yaşanırken, yüzyılın sonlarına doğru iki katı aşkın bir nüfus artışı gerçekleşmiştir.⁸⁹⁴ Manisa'nın nüfusu ise 17. yüzyılda 8 binden 18 bin civarına çıkarak iki kattan fazla bir artış göstermiştir.⁸⁹⁵ Konya'nın da 16. yüzyıl sonlarında 15 bin civarındaki nüfusu, 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde yaklaşık olarak 20 bine ulaşmıştır.⁸⁹⁶ Son olarak, Tokat'ın 16. yüzyıl sonlarında 13 bin civarında olan nüfusu 17. yüzyıl ortalarında 21 bine ulaşmıştır.⁸⁹⁷

Osmanlı şehirlerinde Celâli İsyanları dolayısıyla yerlerini terk eden köylülerin güvenli olarak gördükleri şehirlere göç etmelerine bağlı olarak 17. yüzyılda yukarıda ortaya konulduğu şekliyle bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bu noktada en çok göç alan İstanbul celâ-yi vatan edenlerin en önemli sığınağı olmuştur. Nitekim Kâtib Çelebi bu hususta, "Celâlilerin ortaya çıkışı ile reaya güçsüzleşerek bölgelerini terk edip köylerden şehre kaçtılar. Şuan İstanbul çevresi bile göç edenlerle dolu durumdadır" demektedir.⁸⁹⁸ Öyle ki, 16. yüzyıl ortalarında 500 bin civarında tespit edilen İstanbul'un nüfusu 17. yüzyıl ortalarında yaklaşık olarak 800 bine ulaşmıştır.⁸⁹⁹ Böyle bir nüfus da İstanbul'u Avrupa'nın en büyük dünyanın ise en büyük şehirleri arasına girmiş olması anlamına gelmektedir.

Osmanlıda kırsal alandan şehirlere yönelik söz konusu nüfus hareketleri aynı zamanda birtakım sorunlara yol açmıştır. Şehirlerde söz yoğun göç hareketini yönetecek gerek idari gerekse alt yapının olmaması birçok sıkıntıya yol açmıştır. İstanbul özelinde incelendiğinde, şehirde bir yandan işsizliğin büyük bir artış gösterdiği bir yandan ise yetersiz sağlık önlemleri, içme suyu kaynaklarının yetersizliği ve buna bağlı olarak salgın hastalıkların baş gösterdiği görülmektedir. Osmanlı şehirlerindeki bu durum bu dönemde Osmanlı kentlerine gelmiş olan yabancıların da dikkatini çekmiş ve kayda alınmıştır. Örneğin 1604-1608 yılları arasında İstanbul'da bulunan Venedik elçisi

⁸⁹² Faruqi, *Men o f Modest Substance*, 32-33.

⁸⁹³ Suraiya Faruqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 120.

⁸⁹⁴ Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*, Bölüm 1.

⁸⁹⁵ Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatik Enstitüsü, 1996), 6.

⁸⁹⁶ Hüseyin Muşmal, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-50)" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000), 66-68 ve Yusuf Oğuzoğlu, "17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar", ed. F. Halıcı (Ankara: Konya Kültür ve Turizm Derneği 1984).

⁸⁹⁷ Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", 168.

⁸⁹⁸ *Düstûr-i amel li-ıslâhi'l-halel*, 24.

⁸⁹⁹ White, *The Climate of Rebellion*, 346.

Ottavio Bon bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “Asya’nın bütün eyaletlerinde asiler var; bunlar çeşitli yerlerde öyle sıkıntılar yaratıyor ki, birçok insan kırsal alanları terk ediyor; onların elinden kurtulmak için bazıları buraya geliyor, bazıları sınırı aşp İran'a geçiyor, bazıları da tahkimli şehirlere çekiliyor; bu yüzden kırsal kesimde ve köylerde nüfus azalıyor ve çok az toprak işleniyor.” Ayrıca Üsküdar’da kervansaraylar ve sokakları dolduran 10 binden fazla göçmenin sefalet içinde olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰⁰ Bununla birlikte, İstanbul’a yönelik büyük göç dalgasına yönelik merkezî yönetimin de birtakım tedbirlere başvurduğu anlaşılmaktadır. Örneğin I. Ahmed 1610’da, IV. Murad ise 1635 yılında göçmenlerin şehirden sürülmesi yönünde emirler çıkarmıştır. On yıl ya da bazı durumlarda yirmi yıl ikamet etmiş olanların kalmasına izin verilirken, diğerleri köylerine geri gönderilmiştir.⁹⁰¹ Asıl endişe kaynağı İstanbul olsa da eyaletlerdeki kasabalar ve şehirler için de benzer emirler verilmiştir.⁹⁰²

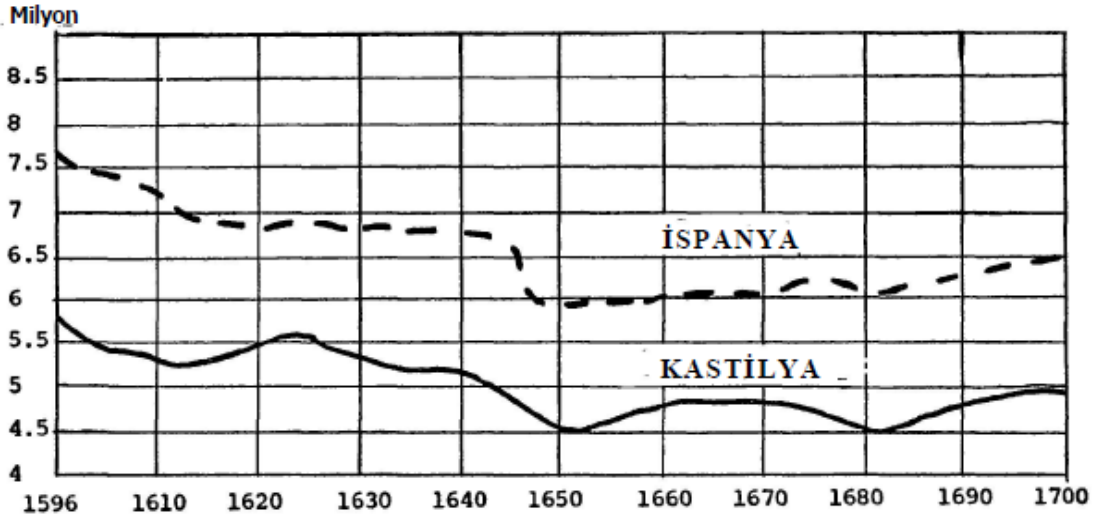
Osmanlıda Celâli İsyanlarına bağlı olarak ortaya çıkan göç hareketleri kentlerde önemli sorunlara yol açmakla birlikte, en önemli etkisi şehirler ile kırsal alanlar arasındaki nüfus dengesinde kalıcı bir değişime yol açmasıdır. Zira bu göç hareketlerinin kırsal alanı adeta boşaltması beraberinde sosyal yönünün yanı sıra ekonomik sorunlara yol açmıştır. Reayanın çiftlerini terk etmesi demek sanayi öncesi toplumlarda ekonominin büyük oranda tarıma dayalı toplumlar için vergi kaynağının kaybedilmesi anlamına gelmekteydi.

Osmanlıda yaşanan göç hareketleri ortaya konulduktan sonra bu çerçevede İspanyol İmparatorluğu’nda durumun ne olduğuna bakılabilir. İspanyol İmparatorluğu’nda 17. yüzyılda yaşanan göç hareketleri incelenmeden önce bu dönemdeki demografik durumu genel hatlarıyla ortaya koymak yerinde olacaktır. Gerçekte 16. yüzyılın aksine, 17. yüzyılda şehirlerde müstakil olarak vergi mükelleflerinin tespiti amacıyla yapılan nüfus sayımları dışında tüm İspanya’yı kapsayan nüfus sayımlarının olmamasından dolayı bu dönem temelinde yapılan nüfus çalışmaları birtakım zorluklarla karşılaşmaktadır. Buna rağmen, yapılan çalışmalar çerçevesinde İspanya’da 16. yüzyıl sonlarına kadar yer yer yüzde yüze varan nüfus artışı, 1580’lerden itibaren yerini durağanlığa sonra da tedrici bir düşüşe bıraktığı tespit edilmektedir. Çalışmada daha önce de belirtildiği üzere, İspanya’da 16. yüzyıl sonlarında ortalama 7.5-8 milyon civarındaki toplam nüfus aşağıdaki grafikte ortaya konulduğu üzere, 17. yüzyıl ortalarına kadar bir düşüş trendine girmiş, böylece toplam nüfusta yüzde 25 civarında bir düşüş yaşanmıştır. 17. yüzyılın ortalarından itibaren belli bir süre durağan bir hal alan nüfus, yüzyılın sonlarına doğru ise yavaş yavaş bir yükselme eğilimine girmiştir.

⁹⁰⁰ White, *The Climate of Rebellion*, 348.

⁹⁰¹ Faruqi, *Men of Modest Substance*, 283-286.

⁹⁰² Uluçay (*Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, 158) Manisa kadı sicillerinden böyle bir emri aktarmaktadır.

Grafik 7.1. İspanya Nüfusunun 17. Yüzyıldaki Seyri⁹⁰³

İspanya’da Grafik 7.1’de gösterilen şekliyle nüfus yapısında görülen düşüşe ilişkin birtakım sebepler üzerinde durulmaktadır. Söz konusu sebeplerin ilki, Bölüm 5.3’te ortaya konulduğu üzere, 1597-1602 yılları arasında üzere veba kaynaklı yaklaşık 500 bin kişinin ölümüdür. Vebanın yol açtığı bu denli yüksek sayıdaki ölümler İspanya’nın demografik yapısı üzerinde son derece etkili olmuştur. Bununla birlikte, vaftiz kayıtlarından 1580’lerden itibaren İspanya’da doğum oranlarında durağanlık ve düşüşün olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kayıtlardan Cáceres’te 1587, Valladolid ve Toledo’da 1588, Córdoba ve Ciudad Real’de 1589 ve Murcia’da 1597’den itibaren doğum oranlarının düştüğü tespit edilmektedir.⁹⁰⁴ Bunun dışında, İspanyol kaynakları Avrupa’ki savaşlarda her yıl çok sayıda kişinin hayatını kaybetmesinin de nüfusun düşüşünde önemli rol oynadığını belirtmektedir. Örneğin, 1621 yılında Fernandez de Navarrete, uzun yıllardır Hollanda’da süren mücadelede önemli miktarda askerin hayatını kaybettiğini bunun yanı sıra İtalya ve Afrika’da bulunan garnizonlar dolayısıyla da çok fazla kaybın verildiğini ve bunun nüfus düşüşünde önemli rol oynadığını belirtmektedir.⁹⁰⁵ Yine 1629 yılında Benito de Peñalosa y Mondragon, İspanya’da nüfustaki düşüşün temel sebebini İspanyolların savaşçı karakterine

⁹⁰³ Grafiğin orijinali için bk. Domínguez Ortiz, *La sociedad española en el siglo XVII*, I: 112. Ancak bu grafikteki nüfus miktarı Domínguez Ortiz’in 10 Eylül 1975’te Thomas Niehaus’a gönderdiği bir mektuptaki bilgiler çerçevesinde yeniden düzenlenerek yüzde 10 daha düşük hesaplanmıştır. Bunun sebebi ise hane sayısı 5 yerine 4.5 katsayısı ile çarpılarak hesaplama yapılmıştır. Bk. Niehaus, “Population Problems”, 36.

⁹⁰⁴ Kamen, *Spain*, 242.

⁹⁰⁵ “La segunda causa de despoblacion de Castilla ... no siendo pocos los que han muerto en las continuas y largas guerras de los Países-Bajos, y los que se ocupan en presidar á Italia y Africa...” Bk. Pedro Fernandez de Navarrete, *Conservación de Monarquías. Discursos politiquos*, discurso 8 (Madrid: La imprenta real, 1626), 58.

dolayısıyla sürekli savaş halinde olmalarına yormaktadır.⁹⁰⁶ Netice itibariyle, İspanya’da savaşlarda her yıl yaklaşık 12 bin kişinin hayatını kaybetmesi nüfusun düşüş göstermesini tetiklemiştir.⁹⁰⁷ Bu dönemde İspanya nüfusunda görülen düşüşün bir diğer nedeni ise III. Felipe döneminde alınan ve Lerma Dükü tarafından 1609-1614 yılları arasında uygulanarak yaklaşık 300 bin kişinin hayatını etkileyen hükümdür. İspanya’da 1609-1614 yılları arasında 300 bin civarında Morisko dinî sebeplere bağlı zorunlu göçe tabi tutulmuş, başka bir ifadeyle sürülmüştür.⁹⁰⁸ Dönemin yazarlarından Pedro

⁹⁰⁶ “Los españoles son los más belicosos y esforçados de todas las naciones del mundo.” Bk. Benito de Peñalosa y Mondragon, *Libro de las cinco excelencias del español que despueblan a España para su mayor potencia y dilatacion* (Pamplona: Carlos de Labàyen, 1629), fol. 54r.

⁹⁰⁷ Phillips, *History of Spain*, 165.

⁹⁰⁸ Endülüs Emevi Devleti’nin 1492 yılında İspanyollar tarafından yıkılmasından sonra imzalanan Granada Antlaşması çerçevesinde ilk etapta Müslümanlara karşı en azından fiili bir baskı yapılmamakla birlikte, kısa süre sonra Katolik Krallar Isabel ve Fernando’nun Endülüs Müslümanlarına yönelik başlattıkları asimilasyon sürecinin yarattığı tepki Müslümanların 1499 yılında ayaklanmalarına yol açmıştır. 1501’e kadar süren ayaklanmalar bastırılrsa da, bu isyan İspanyolların Müslümanların Granada Antlaşması’nın şartlarını ihlal ettiklerini ve dolayısıyla bu antlaşmadan geri çekilmiş olduklarını iddia etmelerini sağlamıştır. Bunun üzerine Müslümanlar, Hristiyanlığa geçmek veya sürgün olmak arasında seçim yapmak zorunda kalmışlardır. Endülüs Müslümanlarının büyük çoğunluğunun din değiştirmeyi seçmesiyle bu dönemden itibaren “Moriskolar” veya “Yeni Hristiyanlar (Cristianos Nuevos)” olarak tanınmaya başlanmışlardır. Bu süreçte Kastilya’daki Müslümanların tamamı Morisko olsa da Aragon ve Valensiya’daki Müslümanlar için bu durum geçerli değildi. V. Carlos’un 1525 yılında aldığı bir kararla söz konusu iki bölgede de bir yıl içerisinde aynı uyguma gerçekleştirilmiştir. Bu arada diğer kısıtlamaların yanı sıra Arapça konuşulması ve Mağribi kıyafetlerin giyilmesi de yasaklanmıştır. Ancak Moriskoların 40 bin duka kadar bir meblağ ödemesiyle bu karar 40 yıl boyunca askıya alınmıştır. II. Felipe’nin 1567 yılında bu kararı yok sayan ve birtakım yeni kısıtlamalar getiren hükmü çerçevesinde engizisyon ve mahalli idarecilerin giderek artan baskısı Moriskolar tarafından bir kez daha tepkiyle karşılanmıştır. Tüm müzakere çabalarının sonuçsuz kalmasıyla Moriskolar 1568 yılında isyan hareketine girişmişlerdir. “Alpujarras İsyanı”olarak bilinen bu isyan 1570 yılında bastırılmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Ginés, *Los Musulmanes Españoles*; Quesada, *Granada: Historia de un país islámico (1232-1571)*; Chejne, *Muslim Spain its History*; Baroja, *Los Moriscos del Reino de Granada*; Palencia, *Historia de la España Musulmana* ve Özdemir, *Endülüs Müslümanları*. 1568 yılındaki Alpujarras İsyanı’ndan sonra her seferinde Moriskoların Osmanlı ile bağlantısını kesmek ve tam anlamıyla bir asimilasyonun gerçekleştirilmesi amacıyla Moriskolar kuzey bölgelere sürülse de 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde kendileri dinî, siyasi ve kültürel açıdan tehlike olarak görülmeye devam edilmiş böylece bu konu kesin bir çözüme kavuşturulmak istenmiştir. Bu çerçevede, 9 Nisan 1609 yılında Moriskoların sürülmesine yönelik karar alınmıştır. 9 Nisan 1609 tarihi aynı zamanda İspanyol İmparatorluğu’nun Hollanda’daki isyancılarla On İki Yıllık Ateşkes Antlaşması yaptığı tarihtir. Lerma Dükü’nün Nisan 1617’de belirttiği üzere; genel anlamda Hollanda’ya yönelik politikanın özelde ise Hollanda’daki isyancılarla yapılan antlaşmanın tepkiyle karşılanması ve bu çerçevede yönetim aleyhinde söylentilerin ortaya çıkması üzerine, III. Felipe’nin Katolik inancına bağlılığının vurgulanması amacıyla aynı gün içerisinde ivedilikle Moriskoların sürülmesine yönelik karar alınmıştır. Bk. BNE, mss. 5570. “Copias de los pareceres que el Sr. Duque de Lerma ha dado en las consultas que se han hecho a Su Majd. desde el 22 de junio de 1613,” fols. 164r-v. Moriskoların sürülmesi bu dönemde Marcos de Guadalajara y Javier (*Memorable expulsion i iustissimo destierro de los moriscos de España* (Pamplona: Nicolas de Assiayn, 1613)) gibi yazarlar tarafından gerekçelendirilmeye çalışılmıştır. Javier’in sürgünü gerekçelendirdiği 15 madde aynı zamanda “Miguel H. García, *Ideas de los españoles del siglo XVII* (Madrid: Gredos, 1966), 564-568” de yayınlanmıştır. Moriskoların sürülmesi hakkında ayrıca detaylı bilgi için bk. Lynch, *The Hispanic World*, 56-68; Kamen, *Spain*, 232-235; Antonio Domínguez Ortiz ve Bernard Vincent, *Historia de los moriscos*:

Fernandez de Navarrete, “İspanya’daki nüfusun düşmesinin en büyük sebebi Katolik inancının düşmanları Yahudi ve Morsikoların sürülmesidir.”⁹⁰⁹ şeklindeki ifadesiyle söz konusu sürgün olayının İspanya’daki nüfusun düşmesindeki rolünü vurgulamaktadır. Bununla birlikte, İspanya’da 17. yüzyıldaki tarımsal ürünlerdeki düşüş de büyük oranda 1609-1614 yılları arasında 300 bine yakın Morisko’nun sürülmesinin sebep olduğu *depopulación*’a bağlanmaktadır. Örneğin, Valensiya’lı Jaime Bleda 1618’de “ürün vergisi (*diezmo*)”nde Moriskoların sürgün edilmesinden sonra büyük bir düşüş yaşandığını ifade etmektedir.⁹¹⁰ Bölüm 5.3’te de değinildiği üzere Alvarez Ossorio y Redín; hastalık, kıtlık, veba, savaş, iyi nasihat eksikliği ile birlikte halkın sürgün edilmesinin nüfusun düşüşüne yol açtığını belirtmektedir.⁹¹¹ Gerçekten de 1590’lardan itibaren İspanya nüfusunda yaşanan düşüş bu sürgün kararı ile de hat safhaya ulaşmış ve netice itibarıyla bu sürgün kırsal alanda büyük bir boşluk yaratmıştır. Bu sürgün olayı ile birlikte 17. yüzyılda İspanya’da iklim, veba, ağır vergi yükleri gibi sebeplere bağlı olarak yaşanan sosyal yapıda önemli bir dönüşümü ifade eden göç hareketleri değerlendirilebilir.

İspanya’da 17. yüzyılda kırsal alandan kentlere de önemli miktarda göç söz konusudur. İspanya’da Segovia köylerine ait veriler, 1590’larda 1650’lere kadar nüfusta üçte bir oranında bir azalma olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bazı bölgelerde Eski Kastilya’nın merkezinde neredeyse tüm bölgeler boşalmıştır. 17. yüzyılın başlarında Arévalo civarında 83 kasabanın 30’u tamamen metruk hale gelmiştir. Medina del Campo bölgesinde vergi mükellefi nüfus 1591 ile 1640 yılı arasında yüzde 73 düşmüş ve 39 kasabanın 19’u nüfussuz kalmıştır.⁹¹²

İspanya’da kırsal alanda nüfustaki düşüş ve yerleşim yerlerinin terk edilmesine ilişkin olarak yukarıda ortaya konulduğu üzere, müstakil şehirlerin dışında ülke genelinde bir değerlendirme yapıldığında ise aşağıda haliyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.

vida y tragedia de una minoría (Madrid: Revista de Occidente, 1978); Leonard P. Harvey, *Muslims in Spain, 1500–1614* (Chicago: University of Chicago Press, 2005), 291-331 ve Már Jónsson, “The expulsion of the Moriscos from Spain in 1609–1614: the destruction of an Islamic periphery”, *Journal of Global History* 2/2 (2007): 195–212.

⁹⁰⁹ “La primera causa de la despoblación de España han sido las muchas numerosas expulsiones de moros y judíos, enemigos de nuestra santa de católica...” Bk. Pedro Fernandez de Navarrete, *Conservación de Monarquías*, 50.

⁹¹⁰ Jaime Bleda, *Coronica de los moros de España* (Madrid: En la impression de Felipe Mey, a costa de Pablo Clates, 1618), 699.

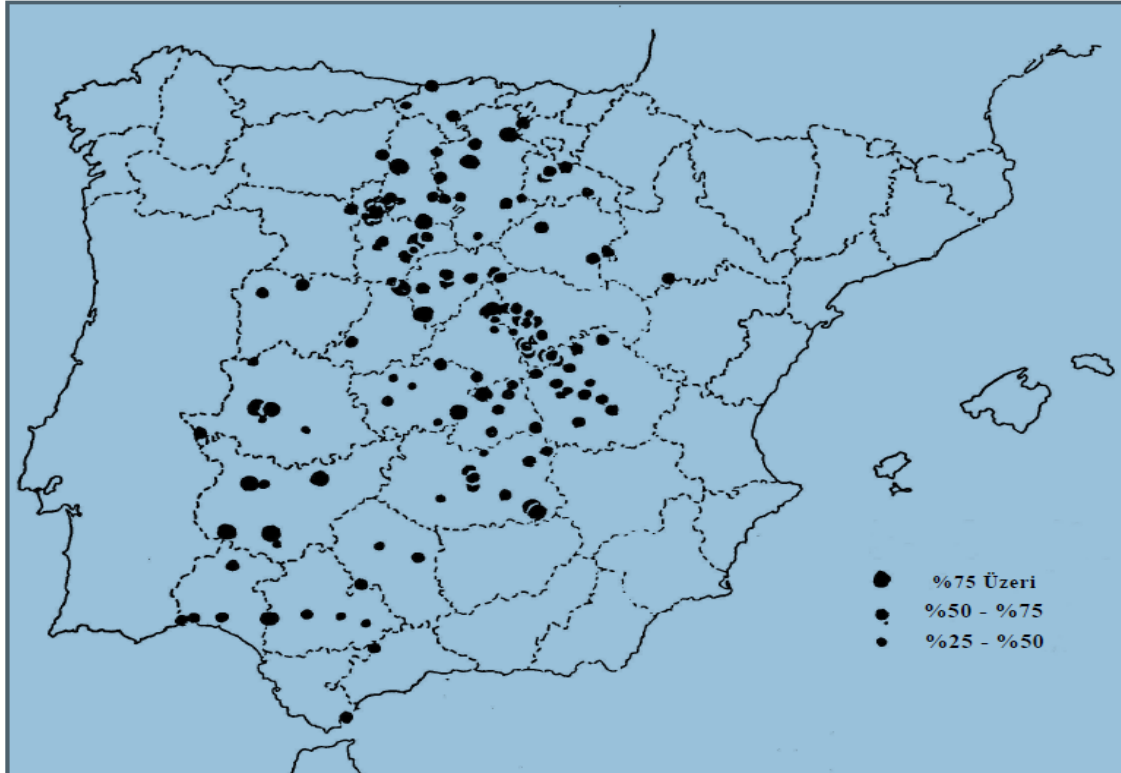
⁹¹¹ Miguel Alvarez Ossorio y Redín, *Extensión política y económica*, punto primero, fol. 64r.

⁹¹² Kamen, *Spain*, 244.

Tablo 7.2. İspanya’da 1575-1629 Yılları Arasında Metruk Hale Gelen Köyler⁹¹³

Yeni Kastilya (Kentlere Göre)	Köy Sayısı	Diğer Krallıklar	Köy Sayısı
Madrid	55	Aragon	226
Guadaljara	88	Navarra	59
Toledo	48	Catalonia	48
Cuenca	70	Granada	130
Cuidad Real	33	Murcia	20
		Valencia	188
		Guadaquivir Havzası	145
		Sevillai Córdoba	
Toplam	294		816

Tablo 7.2, belirtilen dönemde İspanya’da toplamda 1110 kadar köyün metruk hale geldiğini göstermektedir. Bu durumun Kastilya Krallığı temelinde bölgesel olarak dağılımı ise aşağıdaki harita üzerinde daha anlaşılır şekilde ortaya konulmaktadır.

Harita 7.1. Kastilya’da 1600-1700 yılları arasında Kırsal Alanda Nüfustaki Düşüş Oranları⁹¹⁴

⁹¹³ Nicolás Cabrillana, “Villages désertés en Espagne”, *Villages désertés et histoire économique: XIe-XVIIIe siècle* içinde, ed. Georges Duby vd., (Paris: S.E.V.P.E.N., 1965), 462, 502-503.

Yukarıda ortaya konulduğu üzere, İspanya’da 16. yüzyılın sonlarından itibaren kırsal nüfusta birçok yerleşim yerinin metruk hale gelmesine yol açacak kadar büyük bir düşüş yaşanmıştır. Nitekim bu durumun yönetimde temel gündem konularından birini teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Kastilya’da Finans Konsülü’nün gündemini tamamıyla terk edilmiş köyler oluşturmakta ve 1621 yılı meclisinde bir temsilci “Köylerin boşlmasının temel sebebi vergi yükü ve vergi toplayanların baskısıdır.”⁹¹⁵ şeklinde terk edilmiş köyler meselesini değerlendirmektedir.

İspanya’da 16. yüzyılın sonlarından itibaren köylerin metruk hale gelmesinin sebeplerine bakıldığında; veba ve vb. salgın hastalıkların önemli bir etken olduğu daha önce ortaya konulmuştu. Nitekim *Relaciones Topográficas*’ta köylüler köylerin terk edilmesinin nedenleri olarak bölgelerinde oluşan bataklıklar ve bu bataklıkların yol açtığı sıtma gibi hastalıkları göstermektedirler.⁹¹⁶

İspanyol İmparatorluğu’nda yukarıda ortaya konulduğu üzere, büyük nüfus hareketlerinin yaşandığı muhakkaktır. Bu noktada söz konusu nüfus hareketlerinin yönünü ortaya koymak gerekir. Kırsal alandaki nüfusun ilk göç yönleri güvenli bölgeler olmuştur. Örneğin, Madrid’in 1590’da 70 bin olan nüfusu, 1646’da 145 bine çıkarak yüzde 107 gibi bir artış göstermiştir.⁹¹⁷ Yine İspanya’nın kuzeybatısında yer alan Galicia ve Asturias gibi kentlerin nüfusunda bu süreçte önemli artışlar olmuştur. Ayrıca Katalonya’nın nüfusunda da 1550’lerden 1620’lere kadar yüzde 75’e varan bir nüfus artışı söz konusudur. Tabi Katalonya’daki bu durumda ülke dışından ekseriyetle de Fransa’dan gelen göçler önemli bir etken olmuştur.⁹¹⁸

Bununla birlikte bazı büyük kentlerde ise nüfusta azalma vardır. Örneğin, dönemin büyük kentleri arasında yer alan Burgos’un 1591 yılında 13,325 olarak tespit edilen nüfusu 1646 yılında 3,000’e düşmüştür. Yine Valladolid’in 40,560’tan 15,000’e ve Toledo’nun 54,665’ten 25,000’e düşmüştür.⁹¹⁹ Nüfusta görülen bu denli bir düşüşün sebepleri arasında veba vb. salgın hastalıklar ve savaşlardan kaynaklanan ölümlerin rolü olmakla birlikte, esas olarak gerek kırsal alandan gerekse bu tür büyük şehirlerde çoğunlukla ekonomik kaygılarla Amerika Kıtası’na yapılan göçler önemli rol oynamıştır. 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılda İspanya’dan Amerika Kıtası’na yapılan göçlerin boyutu hiçbir zaman tam olarak tespit edilememişse de bu dönemde önemli miktarda göç söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin yazarlarından Pedro de Guzmán, İspanya’da 4 milyondan az bir nüfusun kaldığını bunun temel sebebinin Amerika Kıtası’na yapılan göçler olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, İtalya, Hollanda, Afrika kıyıları ve Akdeniz bölgesine de yoğun göçlerin gerçekleştiğini ve bu durumun bu şekilde devam etmesi durumunda İspanyol Monarşisi’nin dağılacağını, bu

⁹¹⁴ Gonzalo A. Alvarez, *Las crisis agrarias en la España moderna* (Madrid: Taurus, 1970), 459.

⁹¹⁵ Kamen, *Spain*, 244.

⁹¹⁶ Niehaus, “Population Problems”, 39.

⁹¹⁷ *Age.*, 43.

⁹¹⁸ Kamen, *Spain*, 244.

⁹¹⁹ *Age.*, 243.

nedenle de derhal bunun önlenmesi gerektiği vurgulamaktadır.⁹²⁰ Pedro Fernandez de Navarrete de benzer bir görüşü dile getirerek her yıl İspanya'dan Amerika Kıtası'na üstelik toprak kullanımı konusunda yetenekli kişiler olmak üzere 40.000 civarında bir göçün yaşandığını, bu durumun kendilerine çok zarar verdiğini dolayısıyla bunun engellenmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁹²¹ Amerika Kıtası'na yapılan göçler konusunda Peñalosa y Mondragon yukarıda zikredilen eserinde daha detaylı bir değerlendirme yapmaktadır. Bu noktada Peñalosa y Mondragon İspanyolların 5 temel niteliğini ortaya koyarak bunların Amerika Kıtası'na yapılan göçlerdeki rolünü ifade etmektedir. Söz konusu niteliklerin ilkinin Katoliklik oluşturmaktadır. İspanyollar sahip olduğu bu nitelik onlara aynı zamanda bu inancı tüm yayma misyonu yüklemektedir. Bu çerçevede Amerika Kıtası'na yapılan göçlerin bir yandan gerekli görmektedir.⁹²² İkinci nitelik bilgelik (*sabiduría*)dır. Peñalosa y Mondragon'a göre İspanya'da çok fazla bilgin vardır ve bunlar Amerika Kıtası'na daha iyi maaş amacıyla gitmektedirler.⁹²³ İspanyolların üçüncü niteliği sahip oldukları savaşçı ruhları (*belicosidad*)'dır. Bu savaşçı özellikleri onları başka yerlere olduğu gibi Amerika Kıtası'na yönlendirmektedir.⁹²⁴ Dördüncü nitelikleri *soyluluk arayışları*dır. İspanyolların bu niteliği onları Amerika Kıtası'na giderek orada askeri ün ve soyluluk kazanmaya yönlendirmektedir.⁹²⁵ Beşinci nitelik alçak gönüllülük (*magnanimidad*)'tür. İspanyollar sahip oldukları bu nitelikten dolayı başkalarıyla paylaşmak, yardımlaşmak için Amerika Kıtası'nda mal, mülk edinmek için gitmektedirler.⁹²⁶ Son olarak 1640'da Diego de Saavedra Fajardo da Amerika Kıtası'na yapılan göçleri "İspanya'da olduğu gibi, büyük bir insan kaybı olmadan koloniler sürdürülemez..."⁹²⁷ ifadesiyle gerekçelendirmektedir. Netice itibariyle İspanya'da 17. yüzyılda Amerika Kıtası'na yapılan göçün boyutuna bakıldığında, Pedro Fernandez de Navarrete'nin yukarıda ortaya konulan 40.000

⁹²⁰ "...no ay quatro [millones] en España, y esto por la grande, y continua saca de gente, que ha hecho della cada dia se haze entrambas Indias Orientales, y Occidentales, para Italia, Flandes, para los fronteras de Africa, y para los mejores Islas de todos quatro mares, Mediterraneo, Oceano, ó Atlantico, Indico, y del Sur, al fin para casi todo el mundo, pues por todo el cunde, y se estiende la monarquía de España, y son menester Españoles que la conseruen." Bk. Pedro de Guzmán, *Bienes de el honesto trabajo y daños de la ociosidad: en ocho discursos*, discurso 2 [1614], BNE, R/7707, 126.

⁹²¹ "La segunda causa de despoblacion de Castilla ha sido la muchedumbre of colonias que della salen para poblar el Nuevo-Mundo, hallado y conquistado por los Españoles..." "... siendo cosa cierta que salen cada año de España mas de quarenta mil personas aptas para todos los ministerios de mar y tierra..." Bk. Pedro Fernandez de Navarrete, *Conservación de Monarquías*, 58.

⁹²² Benito de Peñalosa y Mondragon, *Libro de las cinco Excelencias del Español*, fols. 34r-34v.

⁹²³ *Age.*, fols. 52v-53v.

⁹²⁴ *Age.*, fols. 54r.

⁹²⁵ *Age.*, fols. 106v-107r

⁹²⁶ *Age.*, fols. 149r-151r.

⁹²⁷ "Las colonias no se pueden mantener sin gran extracción de gente, como sucede a las de España." Bk. Diego de Saavedra Fajardo, *Idea de un principe politico christiano* (Amberes: Jerononymo y Juan Bapt. Verdussen 1655), 532.

sayısının oldukça yüksek ve gerçekten uzak olduğu değerlendirilmektedir.⁹²⁸ Genel olarak bu dönemde her yıl 4-5 bin civarında kişinin Amerika'ya göç ettiği tahmin edilmektedir.⁹²⁹

Yukarıdaki veriler bir arada değerlendirildiğinde; 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi İspanyol İmparatorluğu'nda da ekonomik ve sosyal yapıyı derinden etkileyen geniş çaplı birtakım göçlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıl başlarında, temelde Celâli İsyanlarının yol açtığı ancak diğer taraftan nüfus artışı, kuraklık, kıtlık, veba salgını, para düzeni ve vergi yükümlülükleri gibi unsurların tetiklediği göçler yaşanmıştır. Osmanlıda Celâli İsyanlarının özellikle 1603-1610 yılları arasında yol açtığı toplumsal hareketler “Büyük Kaçgun” olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu göçler 17. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Büyük Kaçgun'la bölgelerin yerleşim planları değişerek büyük göçler meydana gelmiştir. Anadolu'da halkın büyük bir kısmının yerlerini terk ettiği anlaşılmaktadır. Celâlilerin baskısından yerlerini terk eden halkın bir kısmı dağlara çekilirken, bir kısmı da daha güvenli gördükleri etrafı surlarla çevrili şehirlere göç etmiştir. Geriye kalanlar ise Celâliilerin arasına karışmıştır. Bazıları da bulundukları sancakları terk ederek yine daha güvenli olduğunu düşündükleri başka sancaklara göç etmişlerdir. Bu dönemde kırsal alanda çok sayıda köyün boşaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim mültezimler, kadılar ve eminlerin reayanın dağılması ve köylerin boşalması dolayısıyla vergi toplayamadıklarına dair merkeze gönderdikleri çok sayıda mazhar söz konusudur. Ek 9'daki tablo bu durumu net olarak ortaya koymaktadır. Buna karşılık, İstanbul ve Bursa gibi şehirlerin nüfuslarında büyük artışların olduğu görülmektedir. Bu dönemde şehir nüfuslarındaki hareketler, kaybolan köyler bu durumunun kapsamının anlaşılmasını sağlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu'nun hatta Suriye ve Kuzey Irak'ın siyasi ve ekonomik yapısını tamamıyla etkileyen söz konusu göçler, bu yönüyle imparatorluğun sosyal yapısında önemli bir dönüşümü ifade etmektedir. Osmanlıda yaşanan göç hareketlerine benzer hareketlere aynı dönemde İspanya'da da rastlanılmaktadır. Yine isyan, kuraklık, kıtlık, veba salgını, para düzeni, borçlanma ve vergi yükümlülükleri gibi sebeplere bağlı olarak İspanya'da da 17. yüzyılın ilk yarısında göçler yaşanmıştır. İspanya'da da bu dönemde çok sayıda köyün metruk hale geldiği, buna karşılık Madrid gibi büyük şehirlere büyük göç dalgalarının olduğu anlaşılmaktadır. Ancak İspanya'da Osmanlı'dan farklı olarak aynı zamanda göç söz konusudur. Bu göçlerin yaşandığı yer ise Amerika Kıtası'dır. İspanya'dan Amerika Kıtası'na yapılan göçlerin boyutunu tam anlamıyla tespit etmek mümkün olmasa da bu dönemde her yıl 4-5 bin civarında kişinin Amerika'ya göç ettiği tahmin edilmektedir. İspanya'da yine Osmanlı'dan farklı olarak bu dönemde Moriskoların zorunlu göçü söz konusudur. 1609-1614 yılları arasında 175 bin civarında Morisko'nun sürgün edilmesi diğer göç hareketleriyle birlikte *Arbitristaslar* tarafından bu dönemde İspanya kırsalında

⁹²⁸ Örneğin Nadal bu sayıyı oldukça yükek bulmaktadır; ancak buna rağmen tespitin doğru olduğunu yani bu dönemde İspanya nüfusundaki temel düşüşün Amerika Kıtasına yapılan göçler olduğunu savunmaktadır. Bk., Nadal, *La Poblacion española*, 71-72, 78.

⁹²⁹ Phillips, *History of Spain*, 165

yaşanan *Depopulacion*un dolayısıyla da tarım ekonomisindeki çöküşün temel sebepleri arasında vurgulanmaktadır.

7.3. Toplumsal Dinamiklerde Dönüşüm

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının toplumsal dinamiklerinde meydana gelen dönüşümleri ortaya koymak için şüphesiz öncelikle söz konusu dinamiklerin neler olduğunu ortaya koymak gerekir. Bu bağlamda ilk önce Osmanlı açısından bakıldığında, Osmanlı toplum yapısı ve düzeni altı yüzyıllık tarihi boyunca dönemsel olarak çeşitli görünümeler kazanmakla birlikte, bu çalışmanın amaç ve hedefleri çerçevesinde bakıldığında, klasik dönemde Osmanlı toplumu, hanedanın da dâhil olduğu saray halkı dışında, en yaygın biçimiyle *askerî* ve *reaya* olmak üzere iki temel sınıf⁹³⁰tan oluşmaktaydı.⁹³¹ Bununla birlikte kimi zaman bu iki kesim “erkân-ı erbaa (anâsır-ı erbaa)”⁹³² esasına dayanılarak ulema, askerler, tüccar-esnaf-zanaatkârlar ve reaya olmak üzere dört sınıf şeklinde de tasnif edilmekteydi.⁹³³ Osmanlı toplumunda askerî sınıf; vergiden muaf olmak üzere, bürokrasiden oluşan kalemiye, ehl-i örf olarak da bilinen padişahın idari, icrai ve askerî yetkilerini temsil eden kişilerden oluşan seyfiye ve dinî konularda fetva veren, yargı ve öğretim işleriyle uğraşan ulemadan oluşan ilmiye olmak üzere üç kesimi içermekteydi.⁹³⁴ Reaya ise askerî kesim dışında kalan, yönetimde yer almayan, devlete vergi vermekle yükümlü olup geçimini tarım, sanayi ve ticaretle sağlayan olan halktan oluşmaktaydı. Osmanlıda şehir ve kasabalardaki zanaatçılar, tüccarlar, çiftçi köylüler ve konargöçerler reayadan sayılmaktaydı.⁹³⁵

Özetle, Osmanlı toplumunda *askerî* denilen yöneticilerle, *reaya* adı verilen yönetilenlerden oluşan bir tabakalaşma veya “erkân-ı erbaa” esasına dayanılarak ulema, askerler, tüccarlar ve zanaatkârlar ile reaya olmak üzere dört sınıftan oluşan bir yapı söz konusuydu. Osmanlı toplumundaki bu tabakalaşma, temelde idari bir kademelenmeyi ifade etmekteydi. İdare edenler ile edilenler arasındaki ilişki tahakküme değil sorumluluğa dayanmaktaydı.⁹³⁶ Bu sebeple, kimi araştırmacılar Osmanlı

⁹³⁰ Burada kullanılan “sınıf” kavramı, Marksizm’in tanımladığı şekliyle sosyal sınıf anlamında değil, toplum üyelerinin fonksiyonlarına göre aldıkları farklı konumları ifade etmek için kullanılmaktadır.

⁹³¹ Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, II: 113-119; İnalcık, *The Classical Age*, 65-69; Mehmet Öz, “Sosyal Hayat”, *DİA*, c. 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 532 ve Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı* (Ankara: TTK, 2018), 33-36.

⁹³² En genel anlamıyla Antik Yunan, Ortaçağ İslam ve Hristiyan felsefesinde toplumu oluşturduğu varsayılan dört tabii ana sınıf ve bu sınıflar arasındaki sosyal dengeyi ifade etmektedir. Bk. H.Bekir Karlığa, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, c. 3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 149-151 ve Mehmet Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana ilkeler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/1 (1999): 31.

⁹³³ Osmanlıda dönemin yazarlarının “erkân-ı erbaa”ya yönelik değerlendirmeleri aşağıda detaylı olarak ele alınmaktadır.

⁹³⁴ Öz, “Sosyal Hayat”, 532.

⁹³⁵ Suraiya Faroqhi, “Ra’iyya”, *EF*, no. VIII (Leiden: Brill, 1995), 404-406 ve Mehmet Öz, “Reâyâ”, *DİA*, c. 34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 490-493.

⁹³⁶ Suna B. Avcılar, “Osmanlı Tabakalaşma Sistemine Dair Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.4 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 56. Osmanlı tabakalaşma sistemine dair değerlendirilmelerin

toplumunda sadece bazı gruplardaki katılığı ifade etmek amacıyla “kast” kavramını kullansa da,⁹³⁷ Osmanlı toplumu tabakalaşmasının dinî temelde hiyerarşik bir yapılanmanın söz konusu olduğu, sahip olunan statünün nesilden nesile aktarıldığı ve tabakalar arası geçişin mümkün olmadığı tabakalaşma formunu ifade eden *kast sisteminin* karakteristiğini taşımadığını söylemek mümkündür. Osmanlı toplum yapısında tabakalar arasında geçişi engelleyen herhangi bir hukuki engel olmadığından gerek yönetenlerin gerekse yönetilenlerin konumları mutlak olmamıştır. Alt tabakalardan üst tabakalara doğru işleyen bir hareketlik her zaman mümkün olmuştur. Öyle ki, tabakalar arasında geçişte bir engel söz konusu olmadığından daha 16. yüzyıl ortalarında, özellikle Şehzade Mustafa ve Şehzade Bayezid arasındaki olayları sırasında, binlerce Anadolu köylü gencinin “*yevmlüler*” adı verilen maaş karşılığı silahlı askerler olarak birbirleriyle mücadele halinde olan şehzadelerim emrine girerek askerî sınıfa geçtiği görülmektedir.⁹³⁸ Yine bu dönemde çok sayıda Anadolu genci, *ilmiyye* kesiminin vergi muafiyeti ayrıcalığından faydalanmak için *suhte/softa* adıyla medreselere girmişlerdir.⁹³⁹ Bununla birlikte, Osmanlıda Anadolu köylüsü, her zaman *gönüllü*, garip-yiğit adıyla orduya katılıp sefere çıkabilmekteydi, başka bir ifadeyle askerî hizmete girebilmekteydi.⁹⁴⁰

Yukarıda ortaya konulduğu üzere, Osmanlı toplumunu oluşturan tabakalar arasında geçiş için bir engel bulunmamaktaydı; ancak buna rağmen Osmanlı toplum yapısında bir dengenin söz konusu olduğunu ve 16. yüzyılın sonlarına kadar bu dengenin gözetildiğini belirtmek gerekir. Öncelikle Osmanlıda “*erkân-ı erbaa*” esasına dayanılarak toplumu oluşturduğu varsayılan ulema, askerler, tüccarlar-zanaatkârlar ve reaya arasında karşılıklı sorumluluklara⁹⁴¹ dayalı olarak oluşan denge *nizâm-ı âlem*⁹⁴²’in

bir arada sunulduğu çalışma için bk. Suna B. Avcılar, “Türk Sosyal Bilimcilerinin Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1994).

⁹³⁷ Örneğin Şerif Mardin, askerî sınıf içinde ulemanın “bazı durumlarda... aşağı yukarı kapalı bir kasta dönüşebildiğini...” ifade etmektedir. Bk. Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler*, I, drl. M.Türkönç ve T. Önder (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 77. Metin Heper’in ise bürokratlar için “Patrimonyal Osmanlı Devleti’nin gardiyan-kast bürokrasisi”⁹³⁷ ifadesini kullandığı görülmektedir. Bk. Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği* (Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını, 1974), 4.

⁹³⁸ Bk. Cezar, *Levendler*; Şerafettin Turan, *Kanunî’nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak’ası* (Ankara: TTK Basımevi, 1961) ve Mustafa Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1963).

⁹³⁹ Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, 153-207.

⁹⁴⁰ İnaıcık, *Devlet-i ‘Aliyye*, I: 191.

⁹⁴¹ Bu sınıflar rasındaki sorumluluk genel itibarıyla “*dâire-i adliye*” formülü esasına dayanmaktaydı. Ortadoğu devlet kuramının merkezinde yer alan adalet anlayışının formüle edilmiş halini ifade eden “*dâire-i adliye*”yi Kınalızâde Ali Efendi, Aristo’ya atfen, şöyle tanımlamaktadır; “Adldir mûcib-i salâh-ı cihân; cihân bir bağıdır dîvarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris illâ melik; melik zapt eyleyemez illâ leşker; leşkeri cem’ edemez illâ mal; malı cem’ eyleyen reâyâdır; reâyâyı kul eder pâdişah-ı âleme adl.” Yani adalet dünyanın kurtuluşunu sağlar; dünya, duvarı devlet olan bir bağıdır; devleti düzenleyen şeriattır; hükümdar olmadan şariat korunamaz; askersiz hükümdar duruma hâkim olamaz; mal olmadan hükümdar asker toplayamaz; malı toplayacak olan halktır; halkı padişaha kul eden ise adalettir. Yani devletin bekâsı ancak söz konusu sınıflar arasındaki dengeyi tesis edecek bir adaletin icrasıyla

devamlılığını sağlamaktaydı. *Nizam-ı âlem*'in sürekliliği için her sınıfın kendi mevkiinde tutulması, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesi gerekmektedir; herhangi bir meslek grubuna geleneğe aykırı bir şekilde dışarıdan kişilerin girmesi *nizâm-ı âlemin* bozulmasının sebepleri arasında sayılmaktaydı. Örneğin, İran siyaset kitapları⁹⁴³ndaki fikirler çerçevesinde, devlet ve toplum düzeninin, her şeyden önce farklı sosyal grupların mutlak ayırımına ve bu grupların kendi yerlerinde tutmaya bağlı olduğunu savunan Tursun Bey, insanlar arasındaki nizamı korumak ve her insanı kendi yeteneğine uygun bir mevkide tutmak için bir padişahın şart olduğu görüşünden hareket etmektedir. Zira eğer insanlar serbest bırakıldıklarında kargaşa kaçınılmaz olur ve böyle bir durumda toplum düzeninin temel şartı olan yardımlaşmanın gerçekleşmesi mümkün olmaz. Oysa ideal toplum düzeni, her şeyden önce yardımlaşmayı gerektirmektedir. Bu sebeple, herkesin en iyi yaptığı işle uğraşması sağlanmalı ve bununla sınırlandırılarak başka işlere müdahil olmasının önüne geçilmelidir.⁹⁴⁴ Yine Lütî Paşa'ya göre, mansıp sahip kişiler tüccarlık ve esnaflık gibi işlerle uğraşmamalıdır. Aynı şekilde ata ve dededen sipahizade olmayanlar sipahi yapılmamalıdır. Çünkü bunun önü açıldığında doğal olarak herkes sipahi olmak isteyecek, böyle bir durumda ise raiyyet kalmayacaktır. Bu ise toplumun düzeninin tamamıyla bozulmasına yol açacaktır.⁹⁴⁵ Özetle, Lütî Paşa toplumun düzeni için “erkân-ı erbaa” esasına dayanılarak toplumu oluşturduğu varsayılan dört unsur olan ulema, askerler, tüccarlar-zanaatkârlar ve reayanın kendi yerlerinde kalmaları gerektiği savunmaktadır. Kınalızâde Ali Efendi ise bu dört unsuru doğada su, ateş, toprak ve hava arasındaki dengeye benzetmektedir. İlk gruba ehl-i kalemi, kılıç erbabını, üçüncüsüne tüccar ve zanaatkârları, dördüncüsüne de çiftçileri koymaktadır. Kınalızâde'ye göre, gerek insan vücudunun sağlığı gerekse toplum açısından söz konusu dört unsur dengeli bir şekilde bir arada bulunmadığında hastalıklar ortaya çıkacaktır.⁹⁴⁶ Sonuç olarak, Osmanlı toplum anlayışının “denge ve itidal” kavramlarıyla temellendirildiği görülmektedir. Aslında Osmanlı siyaset düşüncesinde 16. yüzyıl sonlarından önce, temel bir ilke olarak ifade edilen bu hususun çokça vurgulanması, pratikte bu dengeye aykırı durumların sıkça yaşandığı anlamına gelmektedir. Ancak buna rağmen söz konusu dengede gerçek anlamda bir bozulma aşağıda görüleceği üzere, ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren gerçekleşmiştir.

sağlam temellere oturtulabilir. Bk. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'i*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 532.

⁹⁴² 16. yüzyıl sonlarından itibaren gözlemlenen değişiklikleri bozulma ve karışıklık olarak yorumlayan Osmanlı yazarları dünyanın düzeni anlamındaki bu kavram ile esas itibarıyla kendi ülkelerindeki kamu düzenini kastetmişlerdir. Bk. Hasan Kâfi, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem*, haz. Mehmet İpşirli (İstanbul: Tarih Enstitüsü Dergisi, 1981), 248-251. Bu husus “nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâyâ infial gelmesi” biçiminde ifade edilmiştir. Bk. *Kitâb-i Müstetâb*, 1.

⁹⁴³ Osmanlı yazarları üzerinde derin tesirler bırakan bu kitaplar Farsça olmak üzere Nasîrüddün-i Tûsî tarafından yazılan *Ahlâk-ı Nâsirî* (1236), Celâleddîn Devvânî tarafından yazılan *Ahlâk-ı Celâlî* (1477) ve Hüseyin Vâiz tarafından yazılan *Ahlâk-ı Muhsinî* (1495)' dir.

⁹⁴⁴ *Târîh-i Ebû'l-Feth*, 13-23.

⁹⁴⁵ Lütî Paşa, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982), 20.

⁹⁴⁶ *Ahlâk-ı Alâ'i*, 478-480.

Osmanlıda yukarıda söz edilen toplum dengesinde 16. yüzyılın sonlarından itibaren önemli bir dönüşümün meydana geldiği gözlemlenmektedir. Bu dönüşümün en önemli sebebi şüphesiz Bölüm 5'te ortaya konulan askerî sistemde yaşanan dönüşüm olmuştur. İlgili bölümde 1578-1590 yılları arasında yaşanan İran savaşları ve 1593-1606 Osmanlı-Avusturya savaşlarının Osmanlı askerî sisteminde yol açtıkları dönüşümler ortaya konulduğundan burada tekrara girilmeyecektir. Özerinde durulacak husus, askerî sistemde yaşanan dönüşümün aynı zamanda toplumun dinamiklerinde de dönüşüme yol açtığıdır. Nitekim bu dönemde yeni ortaya çıkan askerî ihtiyaçlar çerçevesinde Osmanlı idaresinin ilk olarak yeniçerilerin, yani daimi piyade birliklerinin 1550'lerde 13.000 olan sayısını 1600'lerde 38.000'e çıkarması ve bir diğer alternatif olarak da Anadolu'da *sekban* ve *sarıca* olarak bilinen paralı asker birlikleri kurması ve böylece reaya arasından ateşli silah donanımlı köylüleri paralı asker olarak toplayıp Avusturya cephesine göndermesi, Osmanlıda askerî yapının yanı sıra toplum yapısında da yukarıda söz edilen dengenin sarsılmasına yol açmıştır.

Osmanlıda yeniçeri birliklerinin artışının iki temel sonucu vardı. Birincisi, kapıkulları merkezî idarede etkin bir güç haline gelmiştir. Kapıkullarının bu dönemden itibaren merkezî idarede oynadıkları rol Bölüm 4'te detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. İkincisi ise Anadolu'da giderek nüfuz kazanmaları olmuştur. Aslında yeniçeriler, Osmanlı merkezî idaresinde üstünlük kazanmalarından önce de Anadolu'nun çoğu şehir ve kasabasında hâkim bir konumdaydılar. Önceleri sadece, sultanın otoritesinin koruyucuları olarak, kale içinde garnizonlara yerleştirildikleri önemli şehirlere gönderilirdi. Ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanında Şehzade Bayezid ve Selim arasındaki iç kargaşa döneminde,⁹⁴⁷ özellikle de 1596-1607'deki Celâli isyanları sırasında, yeniçeri garnizonları, esasen güvenlik nedenleriyle, Anadolu'nun neredeyse her şehir ve kasabasına yerleştirilmişlerdir.⁹⁴⁸ Bu sıralarda Anadolu'daki sipahi birlikleri, taşrayı yağmalamaya devam eden ateşli silah donanımlı isyancı Levend-sekban gruplarına karşı artık etkin bir güç değildi. Bu yüzden, yeniçeriler, şehirlerde serdarların kasabalarda zabıtların emrinde olarak bu eşkıyalara yönelik faaliyetlerde kullanılmışlardır. Genelde belli şehir ve kasabalarda uzun müddet kalan bu yeniçeriler, süreç içerisinde şehirlileşip ve yerel sosyo-ekonomik hayata katılımlarıyla şehir toplumunun bütüncül bir parçasını oluşturmaya başlamışlardır.⁹⁴⁹

⁹⁴⁷ Turan, *Şehzâde Bayezid Vak'ası*, 175-179.

⁹⁴⁸ 1589 tarihli bir fermanda (bk. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (Ankara: Ankara Enstitüsü Yayınları, 1995), 189) şöyle denilmektedir: "... hâlâ livâ-i mezbûrda bazı yaya-başılar ve yeniçeriler, yasakçı nâmı ile varmağın, (kâdılar) mîrlivâyâ müteallik umûrda müracaatı mîrlivâyâ itmeyüb anlara itmekle ahvâl-i fukarâ mükedder olmuştur deyü arz itmeğın, imdî yaya-başılar ve yeniçeriler ancak ehl-i fesâddan hıfz için idi." Ergenç, kadı sicillerine dayanarak, yüzyılın sonuna doğru Orta-Anadolu şehir ve kasabalarında eşkıyalığın artmaya başlaması üzerine,, bu bölgelerin devlete, koruyucu olarak kendilerine yeni-çeri (*yasakçı*) göndermesi hususunda baskı yapmaya başladıklarını ortaya koyar. Yine aynı konuya ilişkin olarak Koçi Bey (39, 40, 103) "Köy ve kasabaları ellerine geçirmişlerdir. Beyler beylik edemez. Şer'iat hâkimleri hükümet edemez. Tahsildarlar para tahsil edemez...Hiç bir kasaba ve şehir yoktur ki, orada yasakçı yeniçeri olmasın. Bütün serhadlerde yeniçeri ve topçu vardır." demektedir.

⁹⁴⁹ İnalçık, "Centralization and Decentralization", 27-52; aynı yazar, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* XXIX/1 (1969): 124-135.

İstanbul'da bulunan Yençeri Ağası onları her ne kadar kontrol altında tutmaya çalıştıysa da, bu yeniçeriler gittikçe daha çok yerel bağımsız birlikler halinde hareket etme eğiliminde olmuş; hatta bazı durumlarda ağa tarafından yapılan yeni tayinlere başarıyla karşı koymuşlardır.⁹⁵⁰ Anadolu'daki şehir ve kasabalarda gittikçe güçlenen kapıkulları; subaşılık, asesbaşılık ve muhtesiblik gibi önemli görevleri ele geçirmişlerinin yanı sıra kısa sürede baskılarını, yerel ticaret ve tarım alanlarına kadar genişletmişlerdir. Kentin sosyo-ekonomik hayatında öncü bir konumda yer almakla kalmayıp aynı zamanda kent siyasetinde belirleyici bir etken haline de gelmişlerdir; merkezi yönetim otoritesinin zayıflamasıyla beraber, eyaletlerdeki yerel özerkliğin temsilcisi olma rolleri de giderek belirginleşmiştir.⁹⁵¹

Osmanlı İmparatorluğu Orta-Avrupa'daki savaş meydanlarında karşısına çıkan yeni askeri teknolojiyle baş edebilmek için çalışmanın beşinci bölümünde ortaya konulduğu üzere, yeniçeri birliklerinin sayısını artırmasının yanı sıra Anadolu'da *sekban* ve *sarıca* olarak bilinen paralı asker birlikler oluşturmuştur. Böyle bir uygulamanın toplumsal etkisi ise taşradaki çok sayıda genç topraksız işsiz güçsüz köylünün toprağını terk ederek askerliğe yönelmesi olmuştur. Bu da reayadan askerî sınıfa önemli geçişlerin yaşanması ve mevcut toplum dengesinde değişim anlamına gelmekteydi. Öyle ki, bu geçişlerin 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen değişim ve dönüşümlere ilişkin gözlemlerin yer aldığı *siyasetnâme-nasihâtname*⁹⁵² türü eserlerde de en çok vurgulanan hususlardan biri olduğu görülmektedir. Osmanlı idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen değişim ve dönüşümlere ilişkin gözlemlerini bu tür eserlerde ortaya koyan dönemin bürokratları, sorunlara yönelik gözlemlerinde genel anlamda reayanın “askerîyye kurumu”nu işgal etmiş olduğu tespitinde bulunmuşlardır. Örneğin, bu bürokratlardan Hasan Kâfî Akhisârî, âlemin düzenini sağlayan nesneleri açıkladığı mukaddimede, “*erkân-ı erbaa*” toplum teorisini izah ederek bütün bu sınıflar dışında kalan kimseler varsa onları dört sınıftan birine dâhil etmek gerektiğini belirtmektedir.⁹⁵³ Hasan Kâfî daha sonra her bir sınıf mensuplarının kendilerine mahsus işlerle uğraşmalarının devlet ve toplum düzeninin temeli, bunun ihlalinin, yani sosyal

⁹⁵⁰ Uluçay, *Eşkriyalık ve Halk Hareketleri*, belge no: 142, 1 94, 2 1 1 ve 219.

⁹⁵¹ İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, 291. Bu konuda detaylı bilgi için bk. aynı yazar, *Capital Formation in the Ottoman Empire*.”

⁹⁵² 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayılarında ve mahiyetinde önemli artışlar yaşanan ve çalışmada birkaçının daha önce de zikredildiği bu eserler şunlardır: *Asafnâme* (Lütfi Paşa, 16. yüzyıl ortaları); *Nushatü's-selâtîn* (Gelibolulu Mustafa Âlî, 1581); *Hürzü'l-mülûk* (Anonim, 1580'de Sultan III. Murad'a sunulmuştur.); *Hâbnâme* (Üveys B. Mehmed, 1608); *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* (Anonim, Yaşar Yücel eserin 1643-1644 tarihinde yazıldığını ve Kemankeş Kara Mustafa Paşaya sunulduğunu ileri sürerken; Baki Tezcan telif tarihinin Kanuni Sultan Süleyman devrinin sonları olduğunu iddia etmektedir.); *Usûlü'l-Hikem Fî Nizami'l-Âlem* (Hasan Kâfî Akhisârî, 1615); *Kitâb-i Müstetâb* (Anonim, Sultan II. Osman'a sunulduğu bilinmektedir.); *Kanûn-nâme-i Sultânî li Aziz Efendi* (Aziz Efendi, Sultan IV. Murad'a sunulmuştur.); *Koçi Bey Risalesi* (Koçi Bey, Sultan IV. Murad ve İbrahim'e sunulmuştur.); *Düstûrû'l-amel li-ıslâhi'l-halel* (Kâtip Çelebi, 1653); *Telhîsü'l-Beyan fî Kavânîn-i Âli Osman* (Hazerfen Hüseyin Efendi, 1675).

⁹⁵³ *Usûlü'l-Hikem Fî Nizami'l-Âlem*, 251-252.

tabakaların fonksiyonlarının birbirine karışmasının ise ihtilalin sebebi olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵⁴ Yine *Kitâb-i Mustatâb*'ın yazarına göre, Sultan III. Murad döneminden itibaren yönetimin ve kapıkullarının sayısı gereksiz yere artırılmasının yanı sıra askerî otoritenin yalnız ve yalnız padişah kullarına verilmesi ilkesi çiğnenmeye başlanmıştır. *Kanûn-ı kadîm*⁹⁵⁵e aykırı olarak kendi ifadesiyle “re‘âyâ olanlardan Etrâk, Ekrâd ve Çingâne ve Tât ve A‘câm el-hâsıl her isteyen ilâ‘l-ân varub eğer seferlerde ve eğer Âsitânede akça ile dirliklere geçmek ile Kul tâ‘ifesine bu sebep ile ecnebî karışub herc ü merc olmuşlardır.”⁹⁵⁶ Kısacası yazara göre, reayadan askerî tabakaya bu denli yoğun geçişle klasik Osmanlı düzeninin temel ilkesi olan reaya ve askerî ayrılığı ilkesi ihlal edilmiştir. Söz konusu ilkenin ihlali ise *nizam-ı âlemin* bozulması anlamına gelmekteydi. Benzer tespitler Koçi Bey tarafından da yapıldığı görülmektedir. Koçi Bey de eskiden idarecilerin Kul menşeyinden geldiğini ve gerek reaya gerekse esnaf asla Kul taifesine karıştırılmadığını; ancak zamanla Kul taifesinin eski düzenin bozulduğunu ve harem-i hümayuna, kanuna aykırı olarak, Türk, Kürt, Yörük, Çingene, Yahudi ile şehir oğlanlarının girdiğini belirtmektedir.⁹⁵⁷ Kendisine göre, eski sultanlar zamanında tımar ve zeamet erbabının arasında da bir tane dahi ecnebi bulunmuyor, dirlikleri yalnızca “atadan ve babadan” sipahi ve zaim olanlar tasarruf edebiliyordu. Ancak tımar ve zeametlere de zamanlara çok sayıda ecnebi girmeye başlamasıyla düzen bozulmuştur.⁹⁵⁸ Görüldüğü üzere, Koçi Bey de toplumsal dinamiklerde bir dönüşümün yaşandığını tespit etmek de ve çözümü de erkân-ı erbaa yani dört direğin dengeli bir aradalığını temel alan toplum düzeninin devam ettirilmesini savunmaktadır. Son olarak Hippokrates'in mizaçlara ait sınıflamasından faydalanarak organik fonksiyonlarla sosyal tabakalar arasında paralellikler kuran Kâtip Çelebi de toplumun sınıf yapısı konusunda fikrini tekrarlamaktadır. Bütün sınıfların üzerine padişahı yerleştiren yazara göre, insandaki *havas* ve *kuva* (duygular ve kuvvetler) için toplum padişahıdır. Ulema bedeninin en önemli unsuru olan kana, asker balgama, tüccar safraya ve reaya ise sevdaya benzetilir. İnsan vücudunun sağlıklı olabilmesi nasıl bu dört unsurun dengeli bir şekilde bir arada bulunmasına bağlıysa, toplum düzeni açısından bu dört tabakanın durumu da aynı şekilde düşünülmelidir. Çelebi'ye göre, bu dört temel sınıf birbirleriyle uyumlu olarak görevlerini yerine getirmektedirler. Ancak birinin diğerine baskın çıkmaya kalkışması durumunda, tıpkı vücut yapısının bozulması ve çökmesi gibi devlet ve toplumun da düzeni bozulacak; önce duraklama ve gerileme başlayacak, son olarak da çöküş kaçınılmaz olacaktır.⁹⁵⁹

⁹⁵⁴ *Usûlü'l-Hikem Fî Nizami'l-Âlem*, 253.

⁹⁵⁵ 17. yüzyıl siyasetnâme-nasihâtname türü eserlerde ortaya çıkan bozuklukların yorumlanmasında kullanılan temel bir kavramdır. Söz konusu eserlerde bozulmalar genellikle *kanûn-ı kadîm*in ihmal ve terk edilmesine bağlanmaktadır.

⁹⁵⁶ *Kitâb-i Müstetâb*, 2-4.

⁹⁵⁷ *Koçi Bey Risalesi*, 43.

⁹⁵⁸ *Age.*, 32-33.

⁹⁵⁹ Kâtip Çelebi, *Düstûrû'l-amel li-ıslâhi'l-halel*, haz. Ali Can (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), 22-23.

Osmanlı bürokratların üzerinde durduğu husus; reayanın sultanın iktidarının bir aracısı olarak gördükleri kulların yerini alması durumunda, bir yandan sultanın otoritesinin zayıflayacağı, öte yandan toprakların işlenmeden kalacağı ve buna bağlı olarak da vergilerin ödenemeyeceği ihtimaliydi. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; Osmanlı siyasetname yazarlarının sosyal hareketlilik karşısındaki yaklaşımlarından, bunların sosyal statüyü doğuştan gelen bir özellik olarak algıladıkları veya sosyal hareketliliği tamamen reddettikleri anlamı çıkartılmamalıdır. Yapılmasını istedikleri şey, sosyal hareketliliğin tamamen durdurulması için bir kanunun çıkartılması değil, sosyal hareketlilikte ekonomik ve sosyal koşulların göz önünde bulundurularak geçişlerin bir plan ve program çerçevesinde yapılmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi İspanyol İmparatorluğu'nda da toplumsal dinamiklerinde meydana gelen dönüşümleri ortaya koymak için şüphesiz öncelikle söz konusu dinamiklerin neler olduğunu ortaya koymak gerekir. İspanya'da klasik toplum temelde toprak ve devlet memuriyetlerini tekelinde tutan ve vergiden muaf soylular⁹⁶⁰ ve ruhbanlar⁹⁶¹dan oluşan ayrıcalıklı sınıf (*la clase privilegiada*) ile vergi yükümlülüğü olan *pecherolar*⁹⁶² olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı Bu

⁹⁶⁰ Soyluluk, İspanya'da toplumsal yapının en üst tabakasında yer almaktaydı. Aşağıda görüleceği üzere, soyluluk temelde *kan bağına* dayalı olmakla birlikte askerî anlamda kazanılabilmekte en önemlisi de satın alınabilmekteydi. Nitekim aşağıda özellikle 17. yüzyılda mali ihtiyaç çerçevesinde sık sık soyluluk unvanlarının satışına başvurulduğu görülecektir. Soylular vergiden muaf olup, evlenmek, miraslarını devretmek, mal mülklerini ipotek etmek gibi hususlarda kraliyet iznine sahiptiler. Aynı zamanda yargısal yetkiler ve askerî bir unvanlar elde ederek ayrıcalıklarını artırılabilmekteydiler. Kendi içlerinde de gruplara ayrılmaktaydılar. Bk. Lynch, *Crisis and Change*, 179-189; Kamen, *Spain*, 258-262; Charles Jago, "The Influence of Debt on the Relations between Crown and Aristocracy in Seventeenth-Century Castile", *The Economic History Review* 26/2 (1973): 218-236; aynı yazar, "The "Crisis of the Aristocracy" in Seventeenth-Century Castile", *Past & Present* 84 (1979): 60-90; Enrique M. Ruiz vd., *La España Moderna* (Madrid: Ediciones Istmo, 1992), 129-143; Bartolomé Yun Casalilla, "The Castilian aristocracy in the seventeenth century: crisis, refeudalisation, or political offensive?", *The Castilian crisis of the seventeenth century* içinde, ed.. I.A.A. Thompson ve Bartolomé Yun Casalilla (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 277-300.

⁹⁶¹ Ruhbanlar, ayrıcalıklı sınıfın içinde ikinci sırada gelmekteydiler. Kendilerini vergiden muaf tutan mali ayrıcalıklarının yanı sıra büyük bir ekonomik güce sahiptiler. Kilisenin gelirleri arasında çalışmada daha önce ortaya konulan *cruzada*, *excusado* ve *subsidio* yani "Tres Gracias (Üç Lütuf)" vergilerinin yanı sıra sahip olduğu topraklardan, hayvan sürülerinden ve diğer mülklerden elde ettiği gelirler bulunmaktaydı. Ancak bu noktada kilisenin topladığı vergilerin ve elde ettiği endülijans (kilise tarafından günahların bağışlanması) gelirlerinin onda birini krallıkla paylaştığını belirtmek gerekir. Sahip oldukları bu ekonomik güç dolayısıyla ruhban tabakası önemli bir siyasi ve sosyal nüfuz elde etmişti. Ruhban tabakasının içinde temel olarak başpiskoposlar, piskoposlar ve başrahipler, azizler, papazlar, keşişler bulunmaktaydı. Bk. Ruiz, *La España Moderna*, 129-143. Bu konuda ayrıca bk. Quintín A. Vaquero, *Iglesia y estado de España del siglo XVII (Ideario político-eclesiástico)* (Madrid: Miscelánea Comillas, 1961).

⁹⁶² *Pecherolar*, en genel anlamıyla vergi vermekle yükümlü sınıfı ifade etmekteydi. Başka ifadeyle soylu ve ruhbanlar dışındaki kesimi oluşturmaktaydılar. Bunlar çiftlik sahipleri, küçük toprak sahipleri, kiraladıkları toprakları işleyen küçük çiftçiler ve tarım işçilerinden oluşan kırsal kesim ile birlikte şehirde yaşayan küçük ve büyük zanaatkârlar gibi kişilerdi. *Pecherolar* bu yönüyle İspanyol toplumunda çoğunluğu temsil etmekteydi. İspanya'da kendi toprağı olan köylüler bulunmakla beraber toprağın soylular ve ruhbanlardan oluşan azınlık bir sınıfın elinde toplanmasının bir sonucu olarak köylünün

toplumsal yapıda ayrıcalıklı sınıfın lehine bir hiyerarşik yapı bulunmaktaydı. Bu hiyerarşik yapıda en önemli nokta ise ayrımların yasal bir temele dayanması ve bu yasalarla güçlendirilmesiydi. Bu noktada ekonomik ölçütlere göre hazırlanmış bazı yasalar aynı zamanda sosyal ayrışmanın sınırlarını belirlemekteydi. Örneğin bu tür yasalardan biri zanaatçıların, işçilerin kısacası el emeğine dayalı çalışanların ve eşlerinin ipek giyinmelerini yasaklarken; bir diğer yasa ise at arabası ve tahtıveren kullanmalarını yasaklamaktaydı. Bu tür hükümler basitçe statü sembollerinin belirlenmesine yardımcı olmakta ve sosyal hakları desteklemekteydi. Bununla birlikte soyluluğun bir taraftan *kan bağına* dayalı olabiliyor olması; diğer taraftan ise özellikle askerî anlamda kazanılabiliyor olması söz konusu ise de çoğunlukla satın alınabiliyor olması itibarıyla sosyal ayrışmanın temeli servete dayanmaktaydı. Soyluluğu satın alan paraydı ve bu bakımdan para sosyal hareketlilikte en önemli itici gücü oluşturmaktaydı. Bu bağlamda mali koşullar çerçevesinde toplumsal yapıyı oluşturan sınıflar arasında dikey hareketlilik mümkündü.⁹⁶³

İspanya'da soyluluk hiyerarşinin en altında 16. ve 17. yüzyılda soyluluk sertifikası olan *hidalguía* ile satın alınan, kazanılan ya da soylu statüleri kanıtlanan *hidalgolar* bulunmaktaydı. *Hidalgolar*, diğer soyluların sahip olduğu idari ve askerî unvanlara sahip değillerdi. Bununla birlikte, vergi muafiyetine sahiptiler. Sahip oldukları servet onları orta ve üst dereceli soylulardan ayırmaktaydı.⁹⁶⁴ Temel yaşam alanları Kuzey Kastilya ve Cantabria'nın dağlık arazisiydi. Bunlardan bazıları küçük önemsiz işlerden sıyrılabilmişse de birçoğu çok küçük işlerde çalışmaktaydı.⁹⁶⁵ Kastilya'nın daha güneyinde yaşayan ve maddi olarak biraz daha durumu iyi olanlar ise *caballerolar* idi. *Caballerolar* orta sınıf soylulardı. Şehir bürokrasisinin temsilcileri, büyük şehirlerin yöneticileri, komutanlar ve vasalların senyörleri, bu orta dereceli soylu grubu oluşturmaktaydı. Bunlar, şehir evlerinde oturmakta, gelirlerinin büyük kısmını kendi mülklerinden elde etmekte ve bu gelirlerini *juro* ve *censolar*a yaptıkları yatırımlarla artırmaktaydılar. Genellikle belediye konsüllerinde koltuk (*regimiento*) sahibi olmuşlardır. Bu da onlara meclislerde temsilcilik elde ederek vergi ve faiz konularında kendi çıkarlarını koruma ya da bu doğrultuda hareket etme imkânı vermiştir. Ancak yeni *Caballerolar* her zaman daha fazlasını istemişlerdir. Her zaman statülerini genişletmek istemişlerdir. Bu çerçevede eğer doğuştan sahip değillerse bazen

büyük çoğunluğu topraksızdı. Toprak sahibi olmayan köylüler, vassal olarak bir senyörün emrinde çalışıyor ya da kontratla kiraladıkları kiliseye ya da soylulara ait toprakları ekmekteydi. Toprağı olanlar ise genellikle kilise, kraliyet, senyörlük vergileri ve kontratların getirdiği malî yüklerin altında ezilmekteydi. Toprak sahibi borçlarını ödeyemediği durumda toprağını kaybedebiliyor ve kiracı durumuna düşebiliyordu. *Pecherolar*, aşağıda ortaya konulacağı üzere askerî anlamda başarı kazanarak ya da satın alarak soyluluk unvanı alabilmekte ya da belli bir süreç içinde ruhban sınıfına dâhil olabilmekteydi. Bk. Ruiz, *La España Moderna*, 129-143.

⁹⁶³ Ruiz, *La España Moderna*, 129-130 ve Lynch, *Crisis and Change*, 179-180.

⁹⁶⁴ Lola Cruz, *Mil Años de Historia de España* (Madrid: Alianza Editorial, 2000), 362.

⁹⁶⁵ Lynch, *Crisis and Change*, 183.

birtakım yargı yetkisi satın almaktaydılar. Nitekim 17. yüzyıl başlarında Kastilya’da sayıları 254 olan vassalların senyörleri (*señores de vasallos*) olmuşlardır.⁹⁶⁶

İspanya’da 16. ve 17. yüzyılda *hidalgolar* yoğun bir şekilde kan bağına dayalı orijinal soyluluğa (*nobleza de sangre*) dâhil olmuşlardır. Bu yoğun akın karşısında daha eski ve zengin soylular mevcut sosyal ayrımlarını korumak için *grandee* ve *título* ünvanlarıyla kendilerini ayırmışlardır. Böylece *grandee* soyluluk tabakasının en üst derecesini ifade etmiştir.⁹⁶⁷ İspanya’da 1520’de V. Carlos *grandezayı* tanımladığında bunlar aralarında Medinaceli, Alburquerque, Medina Sidonia, Alba, Béjar ve Frías dukleri de bulunmaktaydı. İlk soylular seçilmiş ve güçlü bir gruptu. Dük, kont ve marki gibi soylular bu grubun içerisinde yer almaktaydı. Bunlar birtakım yasal ve diplomatik ayrıcalıklara sahipti. V. Carlos döneminde, yönetim bunları siyasetin dışında tutmak için kendilerini ve servetlerini yönetsel alandan ziyade savaş ve diplomaside kullanmıştı. Yani siyasetteki varlıkları sınırlıydı.⁹⁶⁸

İspanyol İmparatorluğu’nun klasik sosyal yapısının temel dinamikleri yukarıda ortaya konulduğu şekilde iken söz konusu sosyal yapıda 17. yüzyıl itibarıyla birtakım dönüşümlerin olduğu görülmektedir. 16. yüzyıl boyunca İspanya’da soyluların politik yapıda etkisi söz konusu olsa da bu sınırlı kalmıştı. İspanyol İmparatorluğu’nun mutlak otorite ile yönetildiği V. Carlos ve II. Felipe dönemlerinde soylular merkezî idarede önemli bir nüfuz elde edememişti. Ancak Bölüm 4’te ortaya konulduğu üzere III. Felipe’nin 1598 yılında tahta çıkmasıyla bu durum değişmiştir. Bu tarihten itibaren *grandeeler* Devlet Konsülü ve valiliklere yapılacak atamalardan rol oynamak için saraya akın etmişlerdir.

İspanya’da V. Carlos döneminde 25 *grandee* ve 35 *título* varken;⁹⁶⁹ bu sayı II. Felipe döneminin sonlarında toplam 99’a çıkmıştır. Bunlar 18 dük, 38 marki ve 43 konttan oluşmaktaydı.⁹⁷⁰ III. Felipe döneminin sonunda bu sayı 140’ın üzerine çıkmıştır. IV. Felipe “ Ceza ve ödül olmadan hiçbir monarşi ayakta kalmaz; para sıkıntısı içerisinde olduğumuz için soyluluk ünvanlarının satmanın doğru olduğuna karar verdik.” diyerek 67 marki, 25 kont olmak üzere 92 *título* eklemiştir. Bu dönemde aynı zamanda soyluluk sertifikası olan *hidalguía* satışı para sıkıntısının gidermenin yollarından biri olarak görülmüştür. Bu bağlamda IV. Felipe tarafından 1629-1652 yılları arasından 130 tane *hidalguía* satışı gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda yüksek miktarda *hábito* satışı yapılmıştır. Öyle ki, Santiago düzeyinde 1551-1575 yılları arasından toplamda 354 *hábito* verilirken, 1621-1645 yılları arasından bu sayı 2.288’e çıkmıştır. Bu “onur enflasyonu”un akıllıca bir politika olduğu söylenemez; ancak çoğu zaman, toplumsal hareketlilik üzerindeki baskıları azaltma ve elitlerin sosyal hayattaki rollerinin artırma amacına hizmet etmekteydi.⁹⁷¹ İspanyol soylusu, 17. yüzyıldaki ekonomik sıkıntılardan çok fazla etkilenmemiştir. Soylular arasında büyük zayıflar

⁹⁶⁶ Lynch, *Crisis and Change*, 182-183.

⁹⁶⁷ Ruiz, *La España Moderna*, 130 ve Lynch, *Crisis and Change*, 181-182.

⁹⁶⁸ Lynch, *Crisis and Change*, 183.

⁹⁶⁹ Ruiz, *La España Moderna* 130 ve Kamen, *Spain*, 260.

⁹⁷⁰ Lynch, *Crisis and Change*, 183.

⁹⁷¹ Kamen, *Spain*, 260.

olmasına rağmen, bir sınıf olarak varolmayı başarmış ve giderek daha da güçlenmişlerdir. Soylular, bu dönemde merkezî idaredeki rolünün yanı sıra büyük lordların zenginlikleri efsanevi bir nitelik taşımaktaydı. 1600'lerde bir işçinin yıllık toplam geliri ortalama olarak 30 duka civarında iken, muhtemelen bu dönemde İspanya'daki en büyük soylu olan Medina-Sidonia Dükü'nün yıllık gelirinin 160 bin duka olduğu tahmin edilmektedir.⁹⁷² Soylular, sahip oldukları bu denli mal varlığı dolayısıyla IV. Felipe döneminde 1621-1643 yılları arasında Olivares Dükü tarafından uygulanan ekonomik reform programına dâhil edilmişlerdir. Soylular üzerinde hazineye yardım baskısı artırılmıştır.⁹⁷³ Örneğin, bu çerçevede 1632'de Béjar Dükü, Medina-Sidonia Dükü ve Priego Markisi'nden kralliyet ordusuna önce 3 bin, bir yıl sonra ise 4 bin askerin katılımını sağlamaları istenmiştir. Bu istekler belli aralıklarla farklı şekillerde devam etmiştir. Bunun üzerine 1638 yılında Béjar Dükü buna karşı çıkmıştır.⁹⁷⁴ Bölüm 6.2'de ortaya konulduğu üzere, Béjar Dükü 1625-1642 yılları arasında bu durumun kendisine 250 bin dukaya mal olduğunu belirtmektedir.

İspanya'da 1660'lardan itibaren kira ve ürün gelirlerinin artmaya başlamasıyla devlet içindeki önemli statülerini kaldıkları yerden devam edilmiştir. II. Carlos 1665-1700 yılları arasında 5 vikont, 80 kont ve 236 marki daha yaratmıştır. Ayrıca 26 soylu da *grandee* statüsüne yükseltilmiştir. Böylece 1627 yılında 41 olan *grandee* sayısı 1707'de 113'e çıkmıştır.⁹⁷⁵ II. Carlos döneminde bir bakıma sosyal hareketlik tasdik edilmiştir. Netice itibarıyla bu süreçte Kastilya'daki soylu sayısı iki katına çıkartılmıştır.

İspanya'da 17. yüzyılda yukarıda ortaya konulduğu üzere soyluluk unvanlarının mali ihtiyaçlar çerçevesinde satılmasıyla beraber, bu sınıfa toplumsal dinamikleri değiştirecek derece önemli miktarda geçişler olmuştur. Bu noktada aynı durumun ruhbanlar için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim ruhban sınıfının 1620'lerde 100 bin civarında tahmin edilen sayıları 1660'lerde hemen hemen iki katına çıkarak 180 bin civarına ulaşmıştır. Sayılarındaki bu yükseliş *arbitristalardan* tarafından eleştirilmiştir. Örneğin Sancho de Moncada, İspanyol nüfusunun neredeyse üçte birinin ruhban sınıfından oluştuğunu belirtmektedir.⁹⁷⁶

Yukarıdaki ortaya konula veriler, 16. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, İspanyol İmparatorluğu'nda toplumsal yapının temel dinamiklerinin temelden dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Osmanlı toplumunda *askerî* denilen yöneticilerle, *reaya* adı verilen yönetilenlerden oluşan idari kademelenmeye dayalı bir tabakalaşma ya da “erkân-ı erbaa” esasına dayanılarak ulema, askerler, tüccarlar ve zanaatkârlar ile reaya olmak üzere dört sınıftan oluşan bir yapı söz

⁹⁷² Age, 258.

⁹⁷³ Marañón, *El conde-duque de Olivares*, 89-100.

⁹⁷⁴ Ortiz, *La sociedad española en el siglo XVII*, I: 228-232.

⁹⁷⁵ Age., 219-221; Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century*, 249-253 ve I. A. A. Thompson, “The Purchase of Nobility in Castile, 1552-1700”, *Journal of European Economic History*, 8/2 (1979): 313-360.

⁹⁷⁶ Juan Reglá, “La época de los dos últimos Austrias”, *Historia social y economica de España y America* içinde, ed. Jaime V. Vives, 8 cilt. (Barcelona: Editorial Teide, 1957-9), III: 267

konusuydu. Bu yapı, idari kademelenmeye dayalı bir tabakalaşmayı ifade etmekte ve bu yapıda yönetenlerle yönetilenler arasında bir tahakküm değil bir sorumluluk ilişkisi bulunmaktaydı. Bu ilişki, birbirine karşı tümüyle kapalı, nesilden nesile aktarılan, hiyerarşik olarak sıralanmış ve temel dayanağını dinî yaptırımlardan alan bir tabakalaşma tipini ifade etmemekteydi. Osmanlı toplum yapısında tabakalar arasında geçişi engelleyen herhangi hukuki bir engel olmayıp alt tabakalardan üste doğru işleyen belli bir hareketliliği görebilmek her zaman mümkün olmuştur. Ancak buna rağmen, Osmanlı toplum yapısında bir dengenin söz konusu olduğunu ve 16. yüzyılın sonlarına kadar bu dengenin gözetildiğini belirtmek gerekir. Öncelikle Osmanlıda “erkân-ı erbaa” esasına dayanılarak toplumu oluşturduğu varsayılan ulema, askerler, tüccarlar ve zanaatkârlar ile reaya arasında karşılıklı sorumluluklara dayalı olarak oluşan denge *nizâm-ı âlemin* devamlılığını sağlamaktaydı. *Nizam-ı âlem*’in sürekliliği için her sınıfın kendi mevkiinde tutulması, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesi gerekmektedir. Bir teamül olarak yerleşen bu toplum dengesinde 16. yüzyılın sonlarından itibaren askerî teknoloji ve para düzenindeki gelişmeler çerçevesinde önemli birtakım dönüşümler meydana gelmiştir. Osmanlıda reayadan bilhassa sekban ve sarıca paralı askeri birlikler vasıtasıyla klasik dönemin aksine askeri tabakaya dengeyi bozacak şekilde yoğun bir geçiş söz konusu olduğu gibi askeri tabaka da yine klasik dönemin aksine zamanla ekonomik faaliyetlere dâhil olmuştur. Bu durum, klasik Osmanlı toplum yapısının temel dinamiklerinde önemli bir dönüşümü ifade etmekteydi. Osmanlıda olduğu gibi, İspanya’da da toplumsal yapının temel dinamiklerinde birtakım dönüşümler söz konusudur. Bu dönüşümlerin yine bu dönemdeki para düzeni ile ilişkili olduğu görülmektedir. İspanya’da toplumsal yapı soylular ve ruhban tababası gibi ayrıcalıklı gruplar ile vergi yükümlülüğü olan *pecheros*’tan oluşmaktaydı. Osmanlı’nın aksine, İspanya’da toplumsal yapıda hukuki niteliği olan ve çoğu kez kan bağına dayalı, temelde birbirine karşı kapalı, hiyerarşik olarak sıralanmış bir tabakalaşma bulunmaktaydı. Söz konusu tabakalaşmanın en üstünde kan bağına dayalı olan ve hukuki statüsü olan soylular yer almaktaydı. Soylular ise kendi içerisinde sırasıyla Los Grandes, títulos ve *segundones* olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. İspanya’da 17. yüzyılda gelir elde etmek amacıyla soyluluk unvanları satılmaya başlanmıştır. Nitekim 1520 yılında İspanya’da 25 Los Grandes ve 35 títulos var iken III. Felipe saltanatının sonlarına doğru bu sayı ikisinin toplamı olmak üzere 140’a çıkmıştır. III. Felipe döneminde soyluluk sertifikası olan *hidalguía* satışı para sıkıntısının gidermenin yollarından biri olarak görülmüştür. Bu bağlamda IV. Felipe tarafından 1629-1652 yılları arasından 130 tane *hidalguía* satışı gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda yüksek miktarda *hábitos* (şövalyelik nişanı) satışı yapılmıştır. Öyle ki, Santiago düzeyinde 1551-1575 yılları arasından toplamdan 354 *hábitos* verilirken 1621-1645 yılları arasından bu sayı 2.288’e çıkmıştır. IV. Felipe’ye saltanatı süresinde, Meclisler (Cortes) tarafından kendisine kralliyet yetkisinin dışında yaklaşık 200 bin kişiyi satın, böylece 169 yeni *señoríos* (Lord) yaratma yetkisi vermiştir. Bu dönemde özellikle de memuriyet satışlarından büyük artış oldu. Mesela Meclisler (Cortes) 1638 yılında 2 milyon dukaya kadar makam ve yetkilerin satılmasına

onay vermiştir. II. Carlos da 1665-1700 yılları arasında 328 yeni *títulos* vererek sosyal hareketliği tasdik etmiştir. Böylece bu süreçte Kastilya'daki aristokrasi sayısı iki katına çıkartılmıştır. İspanya'da 16. yüzyıl boyunca politik yapıda etkisi söz konusu olsa da son derece sınırlı kalan aristokrasi, böylece 17. yüzyılda merkezî idarede son derece önemli bir güç elde etmeye başlamıştır. Aynı durumun ruhbanlar için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim ruhban sınıfının 1620'lerde 100 bin civarında tahmin edilen sayıları, 1660'lerde hemen hemen iki katına çıkarak 180 bin civarına ulaşmıştır. Sayılarındaki bu yükseliş *arbitristalardan* tarafından eleştirilmiştir. İspanya'da toplumsal yapıda yaşanan bu sosyal hareketlik, yani tabakalar arası yaşanan yoğun geçişler toplumun temel dinamikleri dönüşüme uğramıştır. Sonuç olarak, Osmanlıda olduğu gibi İspanya'da toplumun temel dinamiklerinde ekonomik ve askerî sebeplere bağlı olarak bir dönüşümün yaşandığı görünmekle beraber söz konusu dönüşümler her iki imparatorluğun kendi iç dinamikleri çerçevesinde olmuştur. Bir bakıma genel bir durumdan söz etmek mümkün olmayıp özgün bir durum söz konusudur.

8. SONUÇ VE TARTIŞMA

Çalışmada ortaya konulan bilgiler ile bu çerçevede yapılan değerlendirme ve analizlerin gösterdiği üzere, araştırma sorularını yanıtlamak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda araştırmanın “Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve sosyal yapısında yaşanan dönüşümün sebeplerinin İspanyol İmparatorluğu özelinde özgün ve genel yönleri nelerdir?” şeklindeki ilk sorusunun yanıtını şu şekilde ortaya koymak mümkündür. Çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen dönüşümlerin temel sebepleri olarak nüfus artışı, kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel etkenler, veba salgını ve savaşların mali yükü olmak üzere dört temel unsur üzerinde durulurken; İspanyol İmparatorluğu temelinde yapılan karşılaştırmanın çıkarımları aşağıda ortaya konulmaktadır.

Osmanlıda 16. yüzyılın başlarında 12-13 milyon olan nüfus, 16. yüzyılın sonlarında 20-22 milyona çıkmıştır. Osmanlıda nüfus artış oranı, bölgelere göre değişiklik göstermekle beraber, yüzde 100’e yakın olmuştur, İspanya’da da 16. yüzyılın başlarında 4-5 milyon civarında olan nüfus, 16. yüzyılın sonlarında 7-8 milyona çıkarak yüzde 100’e yakın bir artış göstermiştir. Her iki imparatorlukta da toprak-nüfus dengesinin ikincisinin lehine gelişmesi ve arzın talebi karşılayamaması imparatorlukların sosyal ve ekonomik yapıları üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu durum ise en azından İspanyol İmparatorluğu özelinde nüfus artışı ve etkilerinin Akdeniz’de genel bir durum olduğu ve bunun Osmanlı’ya özgü olmadığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve sosyal yapısında yaşanan dönüşümün sebeplerinden bir diğeri olan iklimsel etkenler çerçevesinde imparatorluk coğrafyasının büyük bir kesiminde 1560’lardan 1590’ların ortalarına kadar geniş çaplı kuraklıklar yaşanmıştır. Söz konusu kuraklıklar, süreç içerisinde kıtlıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kuraklıklar ve bunların tetiklediği kıtlıkların şiddeti 1590’larda büyük artış göstermiştir. İspanyol İmparatorluğu’nda aynı dönemde özellikle 1591’den 1596 yılına kadar ki süreçte, şiddetli kuraklıkların yaşandığı ve bunun hemen hemen tüm ülkede kıtlıkları tetiklediği tespit edilmiştir. Bu noktada her iki imparatorlukta aynı dönemde iklimsel etkenlerin yol açtığı kuraklıklar ve bunun tetiklediği kıtlıkların yaşanması, bu durumun Osmanlı’ya özgü olmadığını göstermektedir. Bunun temel nedeni, “Küçük Buzul Çağı”nın etkileridir. Zira 16. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarında kadar yaşanan serin iklim periyodunu ifade eden Küçük Buzul Çağı boyunca özellikle de Akdeniz’in doğu ve batı yakasında önemli sonuçlar doğuran birtakım iklim değişiklikleri meydana gelmiştir. Özellikle 1570-1630 yılları arasında en şiddetli soğuklar yaşanmıştır. İspanyolca’da “Pequeña edad de hielo” olarak zikredilen Küçük Buzul Çağı’nın yol açtığı iklim dalgalanmalarının başlamasıyla birlikte, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının büyük bir kesiminde kuru kışlar ve ilkbaharlar gittikçe sıklaşıp sertleşmeye başlamıştır. Küçük Buzul Çağı’nın yol açtığı iklim dalgalanmaları özellikle 1590’lardan itibaren başlayarak her iki imparatorluğun coğrafyasında da kuraklık, kıtlık, göç ve isyan hareketlerinde önemli rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında yaşanan dönüşümün sebeplerinden biri olan veba salgını, 1570'lerden itibaren görülmeye başlayıp özellikle 1591'den 1596'ya kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda oldukça etkili olurken; İspanya'da da 1597-1602 yılları arasında şiddetli bir veba salgının gerçekleştiği görülmektedir. Vebanın Osmanlıda ne kadarlık bir kayba yol açtığına dair bir değerlendirmede bulunamamaktadır. Buna karşılık, İspanyol İmparatorluğu'nda yaklaşık 500 bin kişinin kaybına yol açtığı tahmin edilmektedir. Nüfus artışı ve iklimsel etkenler gibi veba salgının da aynı dönemde İspanya'da ortaya çıkıp kayıplara yol açmış olması, bunun Osmanlı'ya özgü bir durum olmayıp en azından Akdeniz'de yaşanan bir salgının yansıması olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında yaşanan dönüşümün sebeplerinden biri olarak tespit edilen savaşların maliye üzerinde büyük bir yük oluşturduğu ortaya konulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1578-1590 yılları arasında İran ve 1593-1606 yılları arasında Avusturya ile giriştiği savaşlar hazineye büyük mali yükler getirerek önemli bütçe açıklarına yol açmıştır. İran'ın 1603'teki savaş ilanı ile klasik dönemin aksine iki cephede birlikte savaşmak zorunda kalınması, mali yükü farklı bir boyuta ulaştırmıştır. Özellikle de Avusturya savaşlarında klasik kılıç, ok ve yay ile savaşan tımarlı sipahilerin tüfekli Avusturya piyadeleri karşısındaki etkisizliği dolayısıyla tüfek kullanan yeniçeri sayısının iki kat civarında artırılması ve sekban-sarıca paralı tüfekli askerî birliklerinin oluşturulması büyük mali yükler getirmiştir. Söz konusu askerlere ulufe ve bahşiş bulmak hazinenin temel gider kaynağı olmuştur. Çalışmada bu dönemde Osmanlıda bütçe açıklarının ulaştığı boyutlar ortaya konulmuştur. İspanyol İmparatorluğu'nda ise 1568'den itibaren ortaya çıkan Hollanda İsyanı'nın bastırılması için Flandes Ordusu'na yapılan büyük harcamalar, 1570'lerde daimi olarak genel anlamda Avrupa özelinde ise Fransa'daki Katoliklerin finanse edilmesi ve özellikle 1560'lardan itibaren İngiltere ile girişilen mücadelenin neticelendirilmesi amacıyla oluşturulan devasa donanmanın 1588'deki başarısız girişimi ekonomik yapıyı derinden etkileyerek önemli bütçe açıklarının oluşmasına yol açmıştır. Bu durum, II. Felipe döneminde ilki 1557 yılında olmak üzere, 1560, 1575 ve 1596 yıllarında dört kez tüm ödemelerin askıya alınarak devletin mali iflasının ilan edilmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na benzer şekilde İspanyol İmparatorluğu'nda da savaşları finanse etmenin ekonomik dolayısıyla da sosyal yapıdaki dönüşümde önemli rol oynadığı görülmekle beraber, bu durumun iki imparatorluğun kendi iç dinamiklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Her iki imparatorluğun da aynı dönemde birçok cephede savaşmak zorunda kalması arasında bir bağlantı kurmak mümkün değildir. Ancak Askeri Devrim olarak nitelendirilen gelişmeler çerçevesinde askerî teknolojideki değişimin her iki imparatorluğun da savaş teknolojilerini etkilediği ve dolayısıyla maliye üzerinde ek bir yük oluşturduğu muhakkaktır.

Netice itibarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında yaşanan dönüşüme yol açan nüfus artışı, kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel etkenler, veba salgını ve savaşların mali yükü gibi unsurlar aynı dönemde İspanyol İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal yapısında yaşanan dönüşüme yol açan sebepler özelinde

incelendiğinde; bunlardan nüfus artışı, iklimsel etkenler ve veba salgınının bu dönemde yaşanan genel bir krizin parçası olduğu ama imparatorluklara özgü çevre etkenlerinin imparatorluklardaki krizin kapsamı ve süresinde etkili olduğu söylenebilir. Savaşların mali yükünün ise Osmanlı İmparatorluğu'nun özgün dinamiklerinin bir sonucu olduğu ancak bu dönemde askerî teknolojideki gelişmelerin de bir dereceye kadar mali yapıya ek yük oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmanın “Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının idari, ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen dönüşümlerin benzer ve farklı noktaları nelerdir?” şeklindeki ikinci sorusunu şu şekilde yanıtlamak mümkündür.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî idarelerinde meydana gelen dönüşüm, temelde iki imparatorlukta da mutlakîyetçi yapının zayıflaması ve yeni güç dengelerinin ortaya çıkmasıdır. Bu noktada iki imparatorluğun merkezî idaresindeki dönüşüm süreci ve sonuçları itibarıyla bir benzerlik söz konusudur. Yani her iki imparatorluğun merkezî idaresinde de 16. yüzyıl sonlarından itibaren mutlakîyetçi yapı zayıflamaya başlarken, buna bağlı olarak yeni güç dengeleri ortaya çıkmıştır. Ancak meydana gelen dönüşümler iki imparatorluğun özgün dinamiklerinden kaynaklanmıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkezi idaresinde mutlakîyetçi yapının zayıflaması, temelde ilk etapta klasik dönemin temel uygulamalarından olan şehzadelerin sancağa gönderilmesi usulünün terk edilmesi, daha sonra Kafes usulüne geçilmesi ve süreç içerisinde ekberîyet usulüne geçilmesi gibi yeni eğilimlerin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Zira merkezî idaredeki bu yeni eğilimlere bağlı olarak şehzadelerin deneyimsiz olmasının yanı sıra bazılarının çocuk yaşta (I. Ahmed 14, II. Osman 14, IV. Murad 12, IV. Mehmed 7 yaşında) tahta çıkması, merkezî idarenin temel karakteristiğini yansıtan mutkakîyetçi yapının zayıflamasına yol açmıştır. Merkezî idarede mutlakîyetçi yapının zayıflamasına bağlı olarak da güç dengeleri değişmeye başlamıştır. Böylece Osmanlıda 16. yüzyılın sonlarından itibaren tedricen harem, veziriazamlar, ulema, kapıkulu askerleri merkezî idarede etkin güçler olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu güçler klasik dönemde de etkili olmakla birlikte bu dönemden itibaren özellikle de 17. yüzyılda merkezî idarede belirleyici ve yönlendirici olmuşlardır. Nitekim 1623-1632 yılları arası dönem, IV. Murad'ın çocuk yaşta olmasından dolayı Kösem Sultan İktidarı olarak nitelendirilmektedir. Bu döneme ait kaynaklarda bu durumu açıkça görmek mümkündür. Ayrıca 1648-1651 yılları arasında Kösem Sultan ile birlikte ocak ağaları, 1651-1656 yılları arasında ise Hatice Turhan Sultan ile birlikte Darussaade ağası yönetiminde etkili olmuştur. 1656'dan sonra ise veziriazamlar (Köprülüler) etkili olmuştur. İspanya'da ise III. Felipe dönemi (1598-1621) merkezi idarede önemli değişikliklerin olduğu bir dönemi ifade etmektedir. İspanya'da ise II. Felipe'nin 1598'deki ölümünden sonra mutlakîyetçi yapının zayıflaması Osmanlı'dan farklı olarak daha ziyade III. Felipe'nin kendi yapısı ve uygulamalarının bir sonucu olmuştur. Nitekim bu dönemden itibaren kralın gözdesi aristokrat olarak nitelendirilen en üst düzey aristokratlardan *validoların* yönetiminde belirleyici güç olması kendi tercihi olmuştur. Bu durum IV. Felipe döneminde (1621-

1665) de devam etmiştir. III. Felipe döneminde Lerma Dükü, IV. Felipe döneminde ise Olivares Dükü yönetimle ilgili kararların alınıp uygulanmasında tam yetki sahibi olmuşlardır. Oysa bu durum II. Felipe'nin en çok karşı çıktığı uygulamaydı. Bu noktada II. Carlos dönemi (1665-1700) ayrı tutulabilir. Çünkü II. Carlos'un dört yaşında tahta geçmesinin yanı sıra hastalıklı yapısı bu dönemde merkezî idarede annesi Mariana Anna ve onun akıl hocalarından oluşan naipler heyeti, eşleri önce Marie Louise sonra Neuburglu Mariana ve maiyetlerinin yanı sıra naipleri ve bürokratların tamamen hâkim olmasında önemli rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarından itibaren ekonomik yapısında meydana gelen en önemli dönüşüm olarak fiyat hareketleri üzerinde durulmuştur. Osmanlıda 16. yüzyıl boyunca artan fiyatların 17. yüzyılın başında en yüksek noktaya ulaştıktan sonra, 17. yüzyıl ortalarına kadar yavaş bir gerileme eğilimi içerisine girdiği anlaşılmaktadır. Osmanlıda 1580'lere kadar yüzde 80 civarlarında olan fiyat artışının 1580'lerin ortalarından itibaren hızla yükselerek yirmi yıllık bir surede üç katına çıktığı görülmektedir. Böylece 1600'lerin başındaki Osmanlı fiyatları 1500'lere oranla altı katına çıkmıştır. İspanya'ya bakıldığında; Osmanlı'ya benzer şekilde 16. yüzyılın başlarından itibaren yükselmeye başlayan fiyatların yüzyılın sonlarına gelindiğinde dört katına çıkarak zirveye ulaştığı 17. yüzyılın ilk yarısında ise nispeten durağanlaştığı anlaşılmaktadır. Osmanlıda görülen fiyat artışlarının benzer sebeplere bağlı olarak ve benzer oranlarda İspanya'da da yaşandığının görülmesi bu durumun bu dönemde yaşanan gelişmelerin genel bir yansıması olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1580'lere kadar fiyatlarda görülen artışların temel sebebi olarak Batı Avrupa ile olan ihracatından dolayı ticaret ve değerli maden girişi yoluyla buradan ithal edilen enflasyon ve değerli madenler kabul edilmektedir. Yani Osmanlıda fiyatlarda 1580'lere kadar görülen artışlarda ilk olarak, enflasyonun ticaret ve değerli maden girişi yoluyla Batı Avrupa'dan ithal edildiği söylenebilir. Tabi bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; Batı Avrupa'dan Osmanlı piyasalarına değerli maden akışı 1580'lerden sonra da devam etmiştir; ancak 1580'lerden sonra yaşanan fiyat artışlarında Osmanlı ekonomisi içinden kaynaklanan uzun dönemli gelişmeler daha ön plana çıkmıştır. Değerli madenler, aynı zamanda İspanya'da da fiyat artışlarının temel sebebi olarak kabul edilmektedir. Nitekim "miktar kuramı" temelinde fiyat artışlarına Coğrafi Keşifler ile birlikte İspanya'ya akan değerli madenlerin sebep olduğu vurgulanmaktadır. İspanya'ya Yeni Dünya'dan yapılan değerli maden ithalatının artışına paralel olarak fiyatlarının artışa geçmesi İspanya'da fiyat artışlarının temel sebebinin Amerikan değerli madenlerine bağlanmasına neden olmuştur. Para talebi fonksiyonunun ya da paranın dolaşım hızının sabit olduğu varsayımı altında Coğrafi Keşifler ile Yeni Dünya'dan İspanya'ya getirilen değerli madenlerin yol açtığı para arzındaki artışların 16. yüzyılın başından itibaren, özellikle de 1530'lardan sonra önce İspanya'daki fiyatları artırdığı, daha sonra da İspanya'nın dış ticareti ve ödemeler bilançosundaki açıklar yoluyla, fiyat artışlarının diğer Batı Avrupa ülkelerine ve Asya'ya yayıldığı savunulmaktadır. Bu noktadan hareketle, Yeni Dünya'dan getirilen

değerli madenlerin gerek 1580'lere kadar Osmanlı gerekse İspanyol İmparatorluğu'nda yaşanan fiyat artışlarının ortak temel nedeni olduğu sonucuna varılmaktadır.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarında meydana gelen fiyat artışlarının diğer sebepleri aynıdır. Söz konusu sebepler temelde yukarıda ortaya konulan nüfus artışı, iklimsel etkenler, veba salgını ve savaşların maliye üzerindeki etkileri gibi reel değişkenlerdir. Özellikle de yüzyılın sonlarına doğru her iki imparatorlukta da yaşanan nüfus artışı ve tarımsal üretimin nüfus artışının gerisinde kalması yani toprak-nüfus dengesinin ikincisinin lehine gelişmesi ve arzın talebi karşılayamaması tarımsal malların fiyatlarının artışına yol açmıştır. Bununla birlikte Küçük Buzul Çağı'nın yol açtığı iklim dalgalanmalarının 1590'lardan itibaren her iki imparatorlukta yol açtığı kuraklıkların tarımsal üretim üzerindeki olumsuz etkisi fiyatlara yansımıştır. Yine her iki imparatorlukta yüzyılın sonunda yaşanan veba salgının da tarımsal üretimin düşmesinde etkili olduğu dolayısıyla fiyatların artmasında rol oynadığını varsaymak mümkündür. Son olarak, 16. yüzyılın sonlarında önceki dönemlere oranla maliye üzerinde ağır yük oluşturan savaşlar fiyat artışlarını etkilemiştir. Ancak 1580'lerden sonra yaşanan fiyat artışlarının sebeplerinde Osmanlı'yı İspanya'dan ayıran en önemli faktör Osmanlıda 1585 yılında yapılan tağşiştir. Söz konusu tağşiş yirmi yıllık bir süreçte fiyat artışlarında önemli rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren gerçekleşen isyan hareketleri, yaşanan göçler ve toplumsal dinamiklerde meydana gelen gelişmeler sosyal yapıda ortaya çıkan temel dönüşümler olarak belirlenmiştir. Osmanlıda 1596-1610 yılları arasında çoğu artık işlevleri olmadığı için tımarı elinden alınan sipahiler, savaş bitiminde işsiz kalan sekban-sarıca paralı askeri birliklerinin yol açtığı Celali İsyanları olarak bilinen isyanlar ortaya çıkarak sosyal ve ekonomik yapı üzerinde derin izler bırakmıştır. Söz konusu isyanlar bu dönemde savaş teknolojisindeki değişikliklere (tüfek kullanımına) bağlı olarak geniş bir taban kazanmıştır. Ancak bu söz konusu isyanların ortaya çıkması sadece savaş teknolojisindeki gelişmelere bağlamak mümkün değildir. Zira bu dönemde yaşanan nüfus artışının yanı sıra iklimsel etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan kuraklıklarla birlikte tarımsal üretimin geride kalması ve arzın talebi karşılayamaması gibi faktörler de önemli rol oynamıştır. Ancak en önemlisi gerek Avrupa'dan Osmanlı pazarlarına akan İspanyol gümüşü gerekse 1578-1590 yılları arasında İran'la yürütülen ve büyük bir mali yüke dönüşen savaşların da etkisiyle bütçede oluşan açıkları kapatmak amacıyla 1585 yılında başvurulmuş tağşiş işlemidir. Söz konusu tağşiş işlemini küçük çaplı tağşişlerin izlemesiyle paranın alım gücünün giderek düşmesi Osmanlı toplumunda huzursuzlukların ortaya çıkmasını tetiklemiştir. İspanya'da ise 1568'de bir taraftan Endülüs İsyanı ortaya çıkarken, diğer taraftan Hollanda'da belli aralıklarla 1648 yılına kadar sürecektir bir isyan patlak vermiştir. İspanya'da 17. yüzyılda ise Katalonya İsyanı (1640-1652), Portekiz İsyanı (1640), Napoli İsyanı (1647-1648) gibi isyan hareketleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca 1641 yılında Endülüs, Aragon, Navarra, Sicilya ve Valencia gibi bölgelerde bu bağlamda huzursuzluklar vuku bulmuştur. Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarında yaşanan isyan hareketleri, ortaya çıktıkları dönem ve etkileri itibarıyla benzerlik göstermektedir.

Bununla birlikte, bu isyanların sebeplerinin de kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan farklılıklar bir tarafa bırakıldığında, büyük oranda benzerlik gösterdiği görülmektedir. Nitekim İspanya’da ortaya çıkan bu isyanların temelinde yine bu dönemde yaşanan kuraklığın tarımsal üretim üzerindeki etkisi önemli bir etken olmuştur. Bununla birlikte, 1603 yılındaki tağşiş ve onu izleyen tağşişler ile birlikte paranın alım gücündeki düşüş Osmanlıda olduğu gibi İspanyol toplumunda da huzursuzlukları tetiklemiştir. Ancak bu isyanların çıkışındaki en önemli faktör savaş teknolojisindeki değişikliklerle birlikte savaşların getirdiği yeni vergi yükleri olmuştur. Netice itibarıyla, Osmanlıda Celâli İsyanlarının ortaya çıkışında iç dinamikler etkili olmakla beraber İspanya özelinde bakıldığında söz konusu isyanların ortaya çıkışının 16. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa’da gelişen ve neticede, demografik yapıdan, askerî düzene, iklimsel gelişmelerden para düzenine, vergi toplama usullerine kadar pek çok sahada değişime/dönüşüme neden olan gelişmelerle yakından ilgili olduğu söylenebilir.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarında yaşanan isyan hareketleri, yapısal olarak ise birbirinden tamamen farklıdır. Osmanlıdaki isyan hareketlerinde ulusal ya da dinî faktörlerin bir yönlendirmesi söz konusu değildir. En önemlisi de bu isyanlarda dış güçlerle yani başka devletlerle işbirliği içinde hareket etme söz konusu değildir. Ancak buna karşılık, İspanyol İmparatorluğu’nda ortaya çıkan isyanlarda yukarıda söz edilen sebeplerin yanı sıra dinî ve siyasi sebepler de önemli rol oynamıştır. 1568’deki Endülüs İsyanı’nın ortaya çıkmasında II. Felipe’nin daha önce V. Carlos döneminde askıya alınan Moriskoların Arapça konuşması ve Mağribi kıyafetler giymesi gibi bir hükmü yürürlükten kaldırması çok büyük rol oynamıştır. Yine 1568’den itibaren Hollanda İsyanı’nın ortaya çıkmasında, II. Felipe’nin bu bölgede uyguladığı baskıcı dinî politika en büyük faktör olmuştur. Bununla birlikte, Portekiz İsyanı da tamamen bağımsızlık kazanmak gibi bir amaç taşımış ve sonuç elde edilmiştir. Ayrıca Katalonya İsyanı’nda Fransa ile işbirliği söz konusudur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda 17. yüzyıl başlarında temelde Celâli İsyanlarının yol açtığı ancak diğer taraftan nüfus artışı, kuraklık, kıtlık, veba salgını, para düzeni ve vergi yükümlükleri gibi unsurların tetiklediği göçler yaşanmıştır. Osmanlıda Celâli İsyanlarının özellikle 1603-1610 yılları arasında yol açtığı toplumsal hareketler “Büyük Kaçgun” olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu göçler 17. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Büyük Kaçgun’la bölgelerin yerleşim planları değişerek büyük göçler meydana gelmiştir. Anadolu’da halkın neredeyse üçte ikisi yerlerini terk ettiği anlaşılmaktadır. Celâlilerin baskısından halkın bir kısmı dağlara sığınırken, bir kısmı da daha güvenli gördükleri surlarla çevrili şehirlere göç etmiştir. Halkın geriye kalan kısmı ise Celâliler arasına karışmıştır. Bazıları da bulundukları sancağı terk ederek yine daha güvenli gördükleri başka sancaklara göç etmişlerdir. Bu dönemde kırsal alanda çok sayıda köyün metruk hale geldiği tespit edilmiştir. Buna karşılık, İstanbul ve Bursa gibi şehirlerin nüfuslarında büyük artışların olduğu görülmektedir. Bu dönemde şehir nüfuslarındaki hareketler, kaybolan köyler bu durumunun kapsamının anlaşılmasını sağlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasi ve ekonomik yapıyı tamamıyla etkileyen söz konusu göçler, bu yönüyle imparatorluğun sosyal yapısında önemli bir

dönüşümü ifade etmektedir. Osmanlıda yaşanan göç hareketlerine benzer hareketlere aynı dönemde İspanya’da da rastlanılmaktadır. Yine isyan, kuraklık, kıtlık, veba salgını, para düzeni, borçlanma ve vergi yükümlülükleri gibi sebeplere bağlı olarak İspanya’da da 17. yüzyılın ilk yarısında göçler yaşanmıştır. İspanya’da da bu dönemde çok sayıda köyün metruk hale geldiği, buna karşılık Madrid gibi büyük şehirlere büyük göç dalgalarının olduğu anlaşılmaktadır. Ancak İspanya’da Osmanlı’dan farklı olarak aynı zamanda dışa göç söz konusudur. Bu göçlerin yaşandığı yer ise Amerika Kıtası’dır. İspanya’dan Amerika Kıtası’na yapılan göçlerin boyutunu tam anlamıyla tespit etmek mümkün olmasa da bu dönemde her yıl 4-5 bin civarında kişinin Amerika’ya göç ettiği tahmin edilmektedir. İspanya’da yine Osmanlı’dan farklı olarak bu dönemde Moriskoların zorunlu göçü söz konusudur. 1609-1614 yılları arasında 175 bin civarında Morisko’nun sürgün edilmesi diğer göç hareketleriyle birlikte dönemin yazarları tarafından bu dönemde İspanya kırsalında yaşanan nüfus azalmasının, dolayısıyla da tarım ekonomisindeki çöküşün temel sebepleri arasında vurgulanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. yüzyılın sonlarından itibaren toplumsal yapısının temel dinamiklerinde de birtakım değişimler yaşanmıştır. Osmanlı toplumunda *askerî* denilen yöneticilerle, *reaya* adı verilen yönetilenlerden oluşan idari kademelenmeye dayalı bir tabakalaşma ya da “erkân-ı erbaa” esasına dayanılarak ulema, askerler, tüccarlar ve zanaatkârlar ile reaya olmak üzere dört sınıftan oluşan bir yapı söz konusuydu. Bu yapıda idari kademelenmeye dayalı bir tabakalaşmayı ifade etmekte ve yönetenlerle yönetilenler arasında bir tahakküm değil bir sorumluluk ilişkisi vardı. Bu ilişki, birbirine karşı tümüyle kapalı, nesilden nesile aktarılan, hiyerarşik olarak sıralanmış ve temel dayanağını dinî yaptırımlardan alan bir tabakalaşma tipini ifade etmemektedir. Osmanlı toplum yapısında tabakalar arasında geçişi engelleyen herhangi hukuki bir engel olmayıp alt tabakalardan üste doğru işleyen belli bir hareketliliği görebilmek her zaman mümkün olmuştur. Ancak buna rağmen, Osmanlı toplum yapısında bir dengenin söz konusu olduğunu ve 16. yüzyılın sonlarına kadar bu dengenin gözetildiğini belirtmek gerekir. Öncelikle Osmanlıda “erkân-ı erbaa” esasına dayanılarak toplumu oluşturduğu varsayılan ulema, askerler, tüccarlar ve zanaatkârlar ile reaya arasında karşılıklı sorumluluklara dayalı olarak oluşan denge *nizâm-ı âlem*in devamlılığını sağlamaktaydı. *Nizam-ı âlem*’in sürekliliği için her sınıfın kendi mevkiinde tutulması, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesi gerekmektedir. Bir *teamül* olarak yerleşen bu toplum dengesinde 16. yüzyılın sonlarından itibaren askerî teknoloji ve para düzenindeki gelişmeler çerçevesinde önemli birtakım dönüşümler meydana gelmiştir. Osmanlıda reayadan bilhassa sekban ve sarıca paralı askeri birlikler vasıtasıyla klasik dönemin aksine askeri tabakaya dengeyi bozacak şekilde yoğun bir geçiş söz konusu olduğu gibi askeri tabaka da yine klasik dönemin aksine zamanla ekonomik faaliyetlere dâhil olmuştur. Bu durum klasik Osmanlı toplum yapısının temel dinamiklerinde önemli bir dönüşümü ifade etmekteydi. Osmanlıda olduğu gibi İspanya’da da toplumsal yapının temel dinamiklerinde birtakım dönüşümler söz konusudur. Bu dönüşümlerin yine bu dönemdeki para düzeni ile ilişkili olduğu görülmektedir. İspanya’da toplumsal yapı soylular ve ruhban tabakası gibi

ayrıcalıklı gruplar ile vergi yükümlülüğü olan *pecheros*'tan oluşmaktaydı. Osmanlı'nın aksine İspanya'da toplumsal yapıda hukuki niteliği olan ve birbirine büyük oranda kapalı, hiyerarşik olarak sıralanmış ve temel dayanağını dinî yaptırımlardan da alabilen bir tabakalaşma bulunmaktaydı. Söz konusu tabakalaşmanın en üstünde hukuki statüsü olan soylular yer almaktaydı. Soylular ise kendi içerisinde sırasıyla Los Grandes, títulos ve *segundones* olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. İspanya'da 17. yüzyılda gelir elde etmek amacıyla soyluluk unvanları satılmaya başlanmıştır. Nitekim 1520 yılında İspanya'da 25 Los Grandes ve 35 títulos var iken III. Felipe saltanatının sonlarına doğru bu sayı ikisinin toplamı olmak üzere 140'a çıkmıştır. III. Felipe döneminde soyluluk sertifikası olan *hidalguía* satışı para sıkıntısının gidermenin yollarından biri olarak görülmüştür. Bu bağlamda IV. Felipe tarafından 1629-1652 yılları arasından 130 tane *hidalguía* satışı gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda yüksek miktarda *hábitos* (*şövalyelik nişanı*) satışı yapılmıştır. Öyle ki Santiago düzeyinde 1551-1575 yılları arasından toplamdan 354 *hábitos* verilirken 1621-1645 yılları arasından bu sayı 2.288'e çıkmıştır. IV. Felipe'ye saltanatı süresinde Meclisler (Cortes) tarafından kendisine kralliyet yetkisinin dışında yaklaşık 200 bin kişiyi satın, böylece 169 yeni *señoríos* (Lord) yaratma yetkisi vermiştir. Bu dönemde özellikle de memuriyet satışlarından büyük artış oldu. Mesela Meclisler (Cortes) 1638 yılında 2 milyon dukaya kadar makam ve yetkilerin satılmasına onay vermiştir. II. Carlos da 1665-1700 yılları arasında 328 yeni *títulos* vererek sosyal hareketliği tasdik etmiştir. Böylece bu süreçte Kastilya'daki aristokrasi sayısı iki katına çıkartılmış oldu. İspanya'da 16. yüzyıl boyunca politik yapıda etkisi söz konusu olsa da son derece sınırlı kalan aristokrasi 17. yüzyılda merkezî idarede son derece önemli bir güç elde etmeye başlamıştır. Aynı durum ruhbanlar için de geçerlidir. Nitekim ruhban sınıfının 1620'lerde 100 bin civarında tahmin edilen sayıları, 1660'lerde hemen hemen iki katına çıkarak 180 bin civarına ulaşmıştır. Aynı zamanda toplumsal yapıda sosyal hareketlik yani tabakalar arası yoğun geçişler yaşanmasıyla toplumun temel dinamikleri dönüşüme uğramıştır. Netice itibarıyla, Osmanlıda olduğu gibi İspanya'da toplumun temel dinamiklerinde ekonomik ve askerî sebeplere bağlı olarak bir dönüşümün yaşandığı görünmekle beraber söz konusu dönüşümler her iki imparatorluğun kendi iç dinamikleri çerçevesinde olmuştur. Bir bakıma genel bir durumdan söz etmek mümkün olmayıp özgün bir durum söz konusudur.

Araştırmanın “Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısında yaşanan dönüşüm karşısında geliştirdiği politikaların İspanyol İmparatorluğu özelinde özgün ve genel yönleri nelerdir?” şeklindeki üçüncü sorusunu ise şu şekilde yanıtlamak mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan ekonomik dönüşüm karşısında ilk etapta geliştirdiği yeni kaynaklar yaratma politikasına benzer bir politika İspanya tarafından da uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan bütçe açığıyla mücadelede yeni kaynaklar yaratmak amacıyla ilk olarak, taşşiş işlemleri uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda 1585 taşşiş işlemini 1600, 1618, 1624 ve 1641 yıllarında uygulanan taşşiş işlemleri takip etmiştir. Bu noktada İspanyol İmparatorluğunda da aynı amaç çerçevesinde

devalüasyon yani paranın değerini düşürme politikasına başvurulmuştur. Bu bağlamda 1599 yılında gümüş ve bakırdan oluşan bir madeni para olan *vellón* içindeki gümüş miktarının azaltılarak yeniden piyasaya sürülmesi suretiyle değeri düşürülerek ek gelir elde edilmiştir. Bu uygulamanın ek gelir getirmesi üzerine İspanya’da 1650’lere kadar bu politikaya sık sık başvurulmuştur. Osmanlıda mali sıkıntılar karşısında yeni ekonomik kaynaklar yaratmak amacıyla uygulamaya konulan taşıma işlemlerinin yanı sıra mevcut vergilerin usul ve esaslarının değiştirildiği görülmektedir. Bu çerçevede olağanüstü durumlarda aynî ve nakdî olmak üzere toplanan avârız, düzenli aynı zamanda nakdî bir gelir kaynağı haline dönüştürülmüştür. Bununla birlikte, bu dönemde kanun dışı toplanan ve “tekâlif-i şakka” olarak adlandırılan vergiler de dolaylı olarak da olsa bir tür yeni gelir kaynağı oluşturmıştır. Yeni kaynaklar yaratma amacı çerçevesinde, Osmanlıda ikinci olarak ise Osmanlı imdadiyye denilen yeni vergiler konulmuştur. İspanya’da da bu çerçevede, tuz vergisi, mühür vergisi, kâğıt oyunları vergisi, borçların vergilendirilmesi gibi daha önce olmayan birtakım vergiler koymuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik dönüşüm karşısında ikinci etapta geliştirdiği politika ise vergi kaynaklarının toplanmasında iltizam usulüne geçmek olmuştur. Bununla birlikte, vergi toplayıcılarının yolsuzluklarının önüne geçmek suretiyle devletin gelir kaynaklarında yaşanacak olası kayıpların önüne geçebilmek ve belirli bölge veya cemaatlerden belli gelir meblağlarını garantiye almak amacıyla ekonomik yapıda bir bakıma müşterek iltizam olan maktû‘ sisteminin uygulamasını yaygınlaştırmıştır. Böylece dönemin yeni ekonomik koşullarında hazinenin nakit ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. İspanya ise bu amaç çerçevesinde, olağanüstü durumlarda devletin ödeyenlere birtakım ayrıcalıklar tanıdığı ve bu ayrıcalıklar karşılığında aldığı bağışları ifade eden *donativo* uygulaması genişletilmiştir. Bunun yanı sıra, bedelli askerlik, kraliyet köylerini satma, soyluluk unvanları satma gibi yeni usullere başvurulmuştur. Tüm bu veriler bir arada değerlendirildiğinde; her iki imparatorluğun da ekonomik dönüşüm karşısında kendi iç dinamikleri temelinde önce mevcut vergilerin miktarında artışa gitmek ve yeni vergiler ihdas etmek suretiyle yeni ekonomik kaynaklar yaratmaya yönelik bir politika izlediği anlaşılmaktadır. Daha sonra ise yine aynı amaç çerçevesinde birtakım yeni yöntemlere başvurmışlardır. Bu durum ise iki imparatorluğu ekonomik dönüşüm karşısında benzer politika izlediklerini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın dördüncü ve son sorusu olan “Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının idari, ekonomik ve sosyal yapılarında meydana gelen dönüşümlerin aynı döneme isabet etmesi bir rastlantı mıdır? Değilse sebepleri nelerdir?” şeklindeki sorunun yanıtı yukarıda ortaya konulan hususlar içerisinde yer almaktadır. Buna göre, Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının idari yapısında meydana gelen dönüşümlerin genel anlamda aynı döneme denk gelmesi ve benzer sonuçlar doğurması için genel bir sebepten söz etmek mümkün olmadığından bu gelişmeler arasında bir bağ kurmak mümkün değildir. Dolayısıyla sadece rastlantısal bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir. Ancak Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının ekonomik ve sosyal yapısında yaşanan dönüşümler yukarıda

ortaya konulduğu üzere sebepleriyle birlikte ele alındığında özgün dinamikler olmakla birlikte aynı döneme denk gelmesinin bir rastlantı olduğu söylenemez. Söz konusu dönüşümler bu dönemde özellikle de Akdeniz'in doğu ve batı yakasında demografik yapıdan, iklimsel gelişmelere, askerî alandaki gelişmelerden, salgın hastalıklara, para düzeninden vergi toplama usullerine kadar pek çok sahada değişime/dönüşüme neden olan gelişmelerle yakından ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmanın yukarıda ortaya konulan bulguları çerçevesinde Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının ekonomik ve sosyal yapılarında 17. yüzyıldaki dönüşümün belirleyici karakterinin, merkezi yönlendirmenin şekillendirdiği düzenlemeler olmaktan ziyade, sosyal ve doğal itimli etkileşimler neticesinde ortaya çıkmış görece özgür işleyen süreçler olduğu sonucuna varılabilir.

Bu çalışma aynı zamanda 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana geldiği gözlemlenen dönüşümlerin aynı dönemde benzer tarihi süreçten geçen İspanyol İmparatorluğu'ndaki yapılar ile ortak ve farklı noktalarını tespit etmeyi sağlamıştır. Böylece İspanyol İmparatorluğu temelinde, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşümlerin Avrupa'daki yapılara benzeyip benzemediği ya da belli açılardan söz konusu yapılardan farklılık gösterip göstermediği ortaya koymak mümkün olmuştur. Bununla birlikte, bu çalışma ile İspanyol İmparatorluğu'nda tespit edilen ölçütlerden hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen dönüşümlerin daha geniş bir düzlemde değerlendirilmesine ve bu dönüşümlerin doğasına yönelik daha genelleyici çıkarımlar yapılabilmesine imkân sağlayacak yeni perspektifler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu temelinde 21. yüzyıl itibarıyla ortaya çıkmakta olan karşılaştırmalı tarih çalışmalarına katkı sağladığı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA**I. ARŞİV BELGELERİ****Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD):

No: 15615.

Mühimme Defterleri (MD)

No. 3, 5, 6, 7, 12, 14-1, 14-2, 17, 18, 19, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 55, 58, 60, 61, 62, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74.
(Aşağıda listesi verilenler ile birlikte)

Şer'îye Sicilleri (ŞS)

Ankara Şer'îye Sicilleri (AŞS)

No:10, 11.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

No. 532/3; 532/8; 532/10; 532/11; 532/12; 532/14; 532/20; 532/23; 532/24; 532/25; 532/26; 532/27; 532/32; 778/28; 778/33; 778/34; 778/46; 778/47; 779/1.

Archivo General del Palacio Real de Madrid (AGPR)

Sección Histórica (SH): leg.3

Expedientes Personales (EP): Cajas 548/4, 521/26.

Archivo General de Simancas (AGS)

Cámara de Castilla (CC)

Diversos de Castilla (DC): legs. 1-31, 18-48.

Visitas (V): legs. 2793, 2796.

Estado (Est): legs. 183, 2636, 2741, 4126.

Patronato Real (PR): leg. 12.

Biblioteca Nacional de España (BNE)

Miss. 17881, 5570.

II. YAYIMLANMIŞ BELGELER

3 Numaralı Mühimme Defteri, 966-968/1558-1560. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)-Özet ve İndeks. 2 cilt. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.

- 6 Numaralı Muhimme Defteri (972/1564-1565)- Özet-Transkripsiyon ve İndeks. 2 cilt. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.
- 7 Numaralı Muhimme Defteri, 975-976/1567-1569-Özet-Transkripsiyon ve İndeks I-II. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1997/1999.
- 12 Numaralı Muhimme Defteri, 978-979/1570-1572-Özet-Transkripsiyon ve İndeks. 3 cilt. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996.
- ACADEMIA DE LA HISTORIA (haz.), *Colección de documentos inéditos para la historia de España*. XXXVI. Madrid: Imprenta de la Viuda de Calero, 1860.
- Actas de las Cortes de Castilla*. XXII. Madrid: Imprenta de la Viuda é Hijos de J.A. Garcia, 1902.
- AYN ALİ EFENDİ, “Risale-i Vazîfe-Horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri içinde*, ed. Ahmet Akgündüz, IX: 87-126. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.
- BOSTANCI, H. Muharrem, “19 Numaralı Muhimme Defteri”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.
- BURİAN, Orhan (çev.), *The Report of Lello Third English Ambassador to the Sublime Porte/Bâbîâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello’nun Muhtırası*. Ankara: TTK Basımevi, 1952.
- BÜYÜKTUĞRUL, Afif, “Preveze Muharebesine İlişkin Belgeler”, *Belleten* 42/168 (1948): 629-665.
- FRAY ALONSO CABRERA, “Sermón predicado en el funeral por Felipe II”, *Sermones del maestro Fray Alonso de Cabrera içinde*, ed. Manuel Mir, 693-709. Madrid: NBAE, 1906.
- GARCIA, Carlos R (haz.), *Correspondencia privada de Felipe II con su secretario Mateo Vázquez, 1567-1591*. Madrid: Instituto Jerónimo Zurita, 1959.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyip, “Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, V-VIII/9-12, (1971): 1-151.
- GÜNAY, Musa, “55 Numaralı Muhimme Defteri”. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1996.
- KAYA, Kenan, “11 Numaralı Mühimme Defteri’nin (H.978-986/1570-1578) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2007.
- MURPHEY, Rhoads, “Dördüncü Sultan Murad’a Sunulan Yedi Telhis”, *VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiler (11-15 Ekim 1976) içinde*, ed. Kollektif, II: 1095-1099. 3 cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1981.
- ÖZCAN, Abdulkadir (haz.), *Kânûnname-i Âl-i Osman*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- SIMON CONTARINI, “Relación que hizo a la República de Venecia Simón Contarini al final del año de 1605”, *Relaciones de las cosas sucedidas el la corte de España desde 1599 hasta 1614 içinde*, haz. Luis C. de Córdoba. Madrid: Imprenta de J. Martín Alegría, 1857.

- SKILLITER, Susan A., “The Letters of the Venetian ‘Sultana’ Nûr Bânû and Her Kira to Venice”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata* içinde, ed. A. Gallotta ve U. Marazzi, 515-536. Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1982.
- _____, “Three Letters from the Ottoman ‘Sultana’ Şâfiye to Queen Elizabeth I.” *Documents from Islamic Chanceries* içinde, ed. Samuel M. Stern, 119-157. Cambridge: Harvard University Press, 1965.
- ÜLKER, Hikmet, *Sultanin Emir Defteri: 51 Numaralı Muhimme Defteri*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Muhimme Defteri 44*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1995.
- YÜCE, OĞUZHAN, “59 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.

III. KAYNAK ESERLER

- ‘ABDULKÂDIR (KADRÎ) EFENDİ, *Topçular Kâtibi ‘Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, 2 cilt. Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- ‘ÎSÂ-ZÂDE EFENDİ, *‘Îsâ-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1996.
- ABDURRAHMAN ABDÎ PAŞA, *Vekâyi-nâme*, haz. Fahri Ç. Derin. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993.
- ANONİM, *Kitâb-i Müstetâb*, haz. Yaşar Yücel, Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- ANTONIO PÉREZ, *Relaciones y Cartas*[1598], haz. Alfredo Alvar Ezquerro, 2 cilt. Madrid: Turner, 1986.
- ÂŞIKPAŞAZÂDE, *Osmanoğullarının Tatihi*, haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- BALTASAR ALAMOS DE BARRIENTOS, *Discurso político al rey Felipe III al comienzo de su reinado*, haz. Modesto Santos, Madrid: Anthropos Editorial, 1990.
- BENITO DE PEÑALOSA Y MONDRAGON, *Libro de las cinco excelencias del español que despueblan a España para su mayor potencia y dilatacion*. Pamplona: Carlos de Labàyen, 1629.
- BOSTAN, *Süleymanname*. Ayasofya Kütüphanesi, no. 3317.
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA, *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, haz. Funda Demirtaş. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Zübde-i Vekaiyât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: TTK Basımevi, 1995.
- DIEGO DE COLMENARES, *Historia de la insigne ciudad de Segovia* [1637], 2 cilt. Segovia: Academia de Historia y Arte de San Quirce, 1970.
- DIEGO DE SAAVEDRA FAJARDO, *Idea de un principe politico christiano*. Amberes: Jerononymo y Juan Bapt. Verdussen 1655.
- EDİRNELİ ORUÇ BEĞ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Nihal Atsız, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1972.
- FERİDUN AHMED BEY, *Münşeatü's-Selâtin*. TBMM Kütüphanesi, no. 71-5305.

- FRANCISCO DE MONCADA, *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*. L. Deu, 1623.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Faris Çerçi. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.
- _____, *Nushatü's-Selâtîn*. Süleymaniye Kütüphanesi, Husrev Paşa Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, no. 311.
- HASAN BEY-ZÂDE AHMED PAŞA, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, haz. Şevki Nezihi Aykut, 3 cilt. Ankara: TTK Basımevi, 2004.
- HASAN KÂFÎ EL-AKHÎSARÎ, “Usûlü'l-Hikem Fî Nizami'l-Âlem”, haz. Mehmet İpşirli, *Tarih Enstitüsü Dergisi* X-XI (1981), 239-278.
- HRAND D. ANDREASYAN (çev.), *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619*. İstanbul: Baha Matbaası, 1964.
- İDRÎS-İ BIDLÎSÎ, *Selim Şah-Nâme*, haz. Hicabı Kırlangıç. Ankara: Hece Yayınları, 2016.
- JAIME BLEDA, *Coronica de los moros de España*. Madrid: En la impression de Felipe Mey, a costa de Pablo Clates, 1618.
- KARA ÇELEBİZÂDE ABDÜLAZİZ EFENDÎ, *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, haz. Nevzat Kaya, Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- KARAÇELEBİZÂDE ABDÜLAZİZ EFENDÎ, *Ravzatü'l-ebrâr*, haz. İbrahim Özgül. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.
- KÂTİP ÇELEBÎ, *Düstûrü'l-amel li-islâhi'l-halel*, haz. Ali Can, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- _____, *Fezleke*, haz. Zeynep Aycibin. Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007.
- _____, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, haz. Orhan Şaik Gökay, 2 cilt. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1980.
- KEMALPAŞAZÂDE, *Tevarih-i Al-i Osman, X. Defter*, haz. Şefaettin Severcan, Ankara: TTK Basımevi, 1996.
- KINALİZÂDE ALÎ ÇELEBÎ, *Ahlâk-ı Alâ'i*, haz. Mustafa Koç, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- KOÇI BEY, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Zuhuri Danışman, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- LÜTFİ PAŞA, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982.
- _____, *Tevârih-i Âli Osman*, haz. Kayhan Atik, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- MARCOS DE GUADALAJARA Y JAVIER, *Memorable expulsion i iustissimo destierro de los moriscos de España*. Pamplona: Nicolas de Assiayn, 1613.
- MARTIN GONZÁLEZ DE CELLORIGO, *Memorial de la politica necessaria y útil restauracion à la republica de España y estados de ella, y del desempeño vniuersal de estos reynos* [1600], haz. José L. Pérez de Ayala, Madrid: Instituto de Cooperación Iberoamericana: A. Bosch Editor: Instituto de Estudios Fiscales, 1991.

- MATEO ALEMÁN, *Vida del Picaro Guzmán de Alfarache* [1599]. BNE, R/39680.
- MATRAKÇI NASUH, *Süleymannâme*, haz. Davud Erkan. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005.
- _____, *Tarih-i Sultan Bayezid ve Sultan Selim Han*. British Museum, no. 23586.
- MEHMED B. MEHMED EDİRNEVÎ, *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*, haz. Abdurrahman Sağırlı. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000.
- MEHMED B. MEHMED EDİRNEVÎ, *Târîh-i Âl-i Osmân*, haz. Abdurrahman Sağırlı. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000.
- MEHMED HALİFE, *Tarih-i Gilmâni*, haz. Ömer Karayumak, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1975.
- MEHMED NEŞRÎ, *Kitâb-ı Cihan Nümâ*. Viyana Milli Kütüphanesi, no. 986.
- MEHMED SUÛDÎ EFENDÎ, *Tarih-i Hind-i Garbî Veya Hadîs-i Nev: History of the West Indies Known as the New Hadith*, haz. Kollektif, İstanbul: Tarihi Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1999.
- MIGUEL ALVAREZ OSSORIO Y REDÍN, *Extension politica y economica, y la mejor piedra de toque, y crisol de verdades, para descubrir los tesoros que necesita esta catolica monarquia* [1687]. BNE, mss. 8456.
- MUSTAFA SÂFÎ, *Zübtetü't-tevârîh*, haz. İbrahim H. Çuhadar, 3 cilt. Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- NAÎMÂ MUSTAFA EFENDÎ, *Târih-i Na'îmâ*, haz. Mehmet İpşirli, 4 cilt. Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- NEV'İZÂDE ATÂYÎ, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmile-ti's-Şakâ'ik/Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, 2 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- ÖZTÜRK, Necdet (haz.), *Anonim Tevârih-i Âli Osman Osman (1299-1512)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
- PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDÎ, *Peçevi Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- PEDRO DE GUZMÁN, *Bienes de el honesto trabajo y daños de la ociosidad: en ocho discursos*[1614]. BNE, R/7707.
- PEDRO FERNANDEZ DE NAVARRETE, *Conservación de Monarquías. Discursos politiquos*. Madrid: La imprenta real, 1626.
- RÂŞİD MEHMED, *Tarih-i Râşid*, 5 cilt. University of Toronto Library, no. DR531-R37/1865a.
- SANCHO DE MONCADA, *Restauración política de España* [1619], haz. Marques de Villarias, Madrid, 1746.
- SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDÎ, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, 2 cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1999.
- SEYYİD MURÂDÎ, *Barbaros Hızır Paşa'nın Hatıraları-Gazavât-ı Hızır Paşa*, 2 cilt. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1977.
- SİLAHDAR FINDIKLILI MEHMED AĞA, *Zeyli-Fezleke*, haz. Nazire K. Türkal. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.

- SİNAN ÇAVUŞ, *Tarih-i Feth-i Şikloş Estergon ve İstoni Belgrad*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ, *Solak-zâde Tarihi*, haz. Süleyman Lokmacı. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- STEPHAN GERLACK, *Türkiye Günlüğü*, çev. Turkis Noyan, 2 cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- TÜĞÎ HÜSEYİN, *Musîbetnâme*, haz. Şevki N. Aykut, Ankara: TTK Basımevi, 2010.
- TURSUN BEY, *Târîh-i Ebu'l-Feth*, haz. Fatih K. Yardım ve Seval Orhan, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- UŞŞÂKÎZÂDE İBRÂHİM HASÎB EFENDÎ, *Zeyl-i Şakâ'ik/Uşşâkîzâde'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- VECÎHÎ HASAN EFENDÎ, *Vecîhî ve Devri*, haz. Ziya Akkaya. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1957.

IV. ARASTIRMA VE İNCELEMELER

- ABELLÁN, José L., “El fracaso político de Carlos V: un drama de ideas”, *En torno a las comunidades de Castilla: actas del Congreso Internacional “Poder, Conflicto y Revuelta en la España de Carlos I”* içinde, ed. Fernando M. Gil, 541-550. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2002.
- ACERO, Beatriz A., “El norte de África en el ocaso del emperador (1549- 1558)”, *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530-1558)*: [Congreso internacional, Madrid 3-6 de julio de 2000], ed. José M. Millán, I: 387-417. 4 cilt. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001.
- ACUN, Fatma, “Celâli İsyanları (1591-1611)”, *Türkler Ansiklopedisi*. 9: 695-710. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- ÁGOSTON, Gábor, “Information, ideology, and limits of imperial policy: Ottoman grand strategy in the context of Ottoman- Habsburg rivalry”, *The Early Modern Ottomans, Remapping The Empire* içinde, ed. Virginia H. Aksan ve D. Goffman, 75-103. Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- AKDAĞ, Mustafa, “Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk (1603-1606)”, *AÜDTCFD* 2/2-3 (1964): 1-49.
- _____, “Tımar Sisteminin Bozuluşu”, *AÜDTCFD* 3/4 (1945): 419-431.
- _____, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1963.
- _____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- _____, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*. 2 cilt. Ankara: Tekin Yayınevi, 1979.
- AKGÜNDÜZ, Murat, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- AKMAN, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.
- AKSU, Leyla, “Orduya Ait İki Mufassal Tahrir Defteri Üzerine Metodolojik Bir Tahlil Denemesi”. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2005.

- AKTEPE, Münir, “Es‘ad Efendi, Mehmed”, *EF*². II: 713. Leiden: Brill, 1998.
- _____, “Hocazâde Esad Efendi”, *DİA*. 11: 340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- AKYILDIZ, Ali, “Para”, *DİA*, 34: 163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- _____, “Safiye Sultan”, *DİA*. 35: 472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- ALARCIA, Diego T., “El papel del Norte de Africa en la politica hispana (ss. XV-XVI)”, *Tiempos Modernos: Revista Electronica de Historia Moderna* 1/1 (2000): 1-29.
- ALBEROLA-ROMÁ, Armando, *Los cambios climáticos: la Pequeña Edad del Hielo en España*. Madrid: Cátedra, 2014).
- ALDERSON, Anthony D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*. Oxford: Clarendon Press, 1956.
- ALLEN, Paul, *Philip III and the Pax Hispanica, 1598-1621: The Failure of Grand Strategy*. New Haven and London, Yale University Press, 2000.
- ALTINAY, Ahmet R., *Hoca Sâdeddin*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1933.
- _____, *Kadınlar Saltanatı: Kösem Sultan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- _____, *Köprülüler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- _____, *Turhan Valide*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1931.
- ALVAREZ, Gonzalo A., *Las crisis agrarias en la España moderna*. Madrid: Taurus, 1970.
- ÁLVAREZ, Manuel F., “La Paz de Cateau-Cambresis”, *Hispania: Revista española de historia* 77(1959): 530-544.
- _____, *Charles V: Elected Emperor and Hereditary Ruler*. London: Thames and Hudson, 1975.
- _____, *Historia de España*. 8 cilt. Madrid: Editorial Gredos, 1987.
- _____, *Juana la Loca, 1479-1555*. Diputación Provincial de Palencia, 1994.
- _____, *La España Del Emperador Carlos V (1500-1558. 1517-1556)*. Madrid: Espasa Calpe, 1966.
- ÁLVAREZ-NOGAL, Carlos ve Christophe Chamley, “Debt Policy under Constraints: Philip II, the Cortes and Genoese Bankers”, *The Economic History Review* 67/1 (2014): 193-195.
- ANDERSON, Roger C., *Naval Wars in the Levant 1559-1853*. Liverpool: Liverpool University Press, 1952.
- ANES, Gonzalo, “The agrarian 'depression' in Castile in the seventeenth century”, *The Castilian crisis of the seventeenth century* içinde, ed.. I.A.A. Thompson ve Bartolomé Yun Casalilla, 60-76. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- ARGUELLES, Ramon G., “Vida y figura de Carlos II el Hechizado”, *Actas II Congreso Español de Historia de la Medicina* içinde, ed. Manuel A. Viguera vd., II: 199-232. 3 cilt. Salamanca: SEHCYT, 1965.
- ARIKAN, Muzaffer, “Türk-İspanyol Münasebetleri Bakımından Aragon Kraliyet Arşivi'nin Ehemmiyeti ve Türklerle İlgili Vesikalar”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (1964): 251-275.

- _____, “XIV-XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu BİR Bakış”, *AÜDTCFD* 23:3-4 (1969): 239-256.
- _____, ve Paulino Toledo, “Türk Deniz Tarihi ile İlgili Belgeler IV”, *OTAM V* (1994): 491-527.
- ARNOLD, David, *The Age of Discovery, 1400-1600*. London and New York: Routledge, 2012.
- ATWELL, William S., “International Bullion Flows and the Chinese Economy circa 1530–1650”, *Past and Present* 95 (1982): 68–90.
- AVCILAR, Suna B., “Osmanlı Tabakalaşma Sistemine Dair Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Ansiklopedisi*. 4: 55-68. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- _____, “Türk Sosyal Bilimcilerinin Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme”. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1994.
- AVILÉS, Miguel, *Nueva historia de España* (Madrid: EDAF, 1982).
- AYÁN, Carmen S. , “Reformismo y Real Hacienda: Oropesa y Medinaceli”, *Nobleza y sociedad en la España moderna* içinde, ed. María del Carmen Iglesias, 157-184. Madrid: Nobel, 1995.
- AYDIN, Yusuf A., “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg Antlaşmaları ve Uygulamaları”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.
- AYÖNÜ, Yusuf, *Katalanların Anadolu ve Trakya’daki Faaliyetleri (1302-1311)*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2009.
- AZCONA, Tarsicio de, *Isabel la Católica. Estudio crítico de su vida y su reinado*. Madrid: La Esfera, 2002.
- BABINGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- BALET, Ángel B., *La compañía de almogáraves en Grecia*. Madrid: Liber Factory, 2014.
- BARKAN, Ömer L., “894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları”, *Belgeler I/I* (1964): 1-117.
- _____, “Avârız”, *İA*. 2: 13-19. Ankara: MEB Basımevi, 1979.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine Dair Notlar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası* 17/1-4 (1955): 193-224.
- _____, “Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, *Studies in the Economic History of the Middle East From the Rise of Islam to the Present Day* içinde, ed. Michael A. Cook, 163-171. London: Routledge, 2014.
- _____, “Tarih, Felsefe ve İctimaiyat; Osmanlı İmparatorluğu’nun Teşekkülü Meselesi”, *AÜSBFD* 1/2 (1943): 343-354.
- _____, “Tarihi Demografi Araştırmaları’ ve Osmanlı Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 1-27.
- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* II/1 (1940): 20-59.

- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* II/2 (1941): 214-247.
- _____, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, XXXIV/36 (1970): 557-607.
- _____, *XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.
- BARKEY, Karen, *Bandits and Bureaucrats-The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1994.
- _____, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- BAROJA, Julio G., *Los Moriscos del Reino de Granada*. Madrid: ISTMO, 1991.
- BAVIERA, Adalberto de, *Mariana de Neoburgo, Reina de España*. Madrid: Espasa-Calpe, 1938.
- BAYSUN, Mehmet C., “Kösem Sultan”, *İA*. 6: 915-923. Ankara: MEB Basımevi, 1977.
- _____, “Kösem Wâlide”, *EF*. V: 272-273. Leiden: Brill, 1986.
- BEECHING, Jack, *The Galleys at Lepanto*. London: Hutchinson, 1982.
- BEHAR, Cem, *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatik Enstitüsü, 1996.
- BELHACHEMI, Jean-Louis, *L’empire des ombres: Kossem, 1589-1651*. Toulouse: Editions Milan, 1988.
- BENEDICT, Carol, *Bubonic Plague in Nineteenth-Century China*. Stanford: Stanford University Press, 1996.
- BENEDICTOW, Ole J., *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge: The Boydell Press, 2004.
- BENNASSAR, Bartolomé, *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l’Espagne à la fin du XVIe siècle*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1969.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Yeniçeri”, *DİA*. 43: 450-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- BOOGMAN, J. C., “The Union of Utrecht: its Genesis and Consequences”, *BMGN – Low Countries Historical Review* 94/3 (1979): 377-407.
- BOONE, Rebecca A., *Mercurino di Gattinara and the Creation of the Spanish Empire*. London and New York: Routledge, 2014.
- BOSTAN, İdris, “Cezayir-i Bahri Sefid Eyaletinin Kuruluşu (1534)”, *İÜFTD* 38 (2003): 47-67.
- _____, “İnebahtı Deniz Savaşı”, *DİA*. 22: 287-289. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____, “Kanuni ve Osmanlıların Akdeniz Siyaseti”, *Türkler ve Deniz* içinde, ed. Özlem Kumrular, 13-17. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- _____, “Oruç Reis”, *DİA*. 33: 426-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- BOTS, Hans (ed.), *The Peace of Nijmegen 1676-1678/79/La paix de Nimègue 1676-1678/79*. Amsterdam: Holland University Press, 1980.

- BÖREKÇİ, Günhan, “Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603–17) and His Immediate Predecessors”. PhD diss., The Ohio State University, 2010.
- _____, “İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* XIV/26 (2009): 45-96.
- BRAUDEL, Fernand, “Les espagnols et l’Afrique du Nord, de 1492 a` 1577”, *Revue Africaine* 69 (1928): 184-233.
- _____, ve Frank Spooner, “Prices in Europe from 1450 to 1750”, *The Cambridge Economic History of Europe* içinde, Michael M. Postan ve Edwin E. Rich, IV:374–486. Cambridge: Cambridge University Press, 1967
- _____, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2 cilt. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989–1990.
- BRECHT, Martin, *Martin Luther 1521–1532: Shaping and Defining the Reformation*. Philadelphia: Fortress Press, 1994.
- BRECHT, Martin, *Martin Luther The Preservation of the Church 1532–1546*. Philadelphia: Fortress Press, 1999.
- _____, *Martin Luther: His Road to Reformation 1483–1521*. Philadelphia: Fortress Press, 1985.
- BUNES IBARRA, Miguel A. de, “Carlos V y el Imperio Otomano”, *Torre de los Lujanes- Boletín de la Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País* 41 (2000): 63-75.
- _____, “El Imperio Otomano y la Monarquía Hispánica en el siglo XVI: el conocimiento español del otro extremo del Mediterráneo”, *OTAM* 5 (1995): 167-179.
- BURKE, Peter, “Presenting and Re-presenting Charles V”, *Charles V1500-1558 and his Time* içinde, ed. Hugo Soly, 393-475. Anwerp: Mercatorfonds, 1999.
- _____, *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-1989*. Oxford: Polity Press, 1990.
- BURKE, Peter, “The Virgin of the Carmine and the Revolt of Masaniello”, *Past & Present* 99 (1983): 3–21.
- BURNS, Robert I., “The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311”, *Speculum* 29/4 (1954): 751-771.
- BUSTAMANTE, Ciriaco P., *Felipe III. Semblanza de un monarca y perfiles de una privanza*. Madrid: Graf. Estades, 1950.
- CABRERA, Fray Alonso de, “Sermón predicado en el funeral por Felipe II”, *Sermones del maestro Fray Alonso de Cabrera* içinde, ed. M. Mir, 693-709. Madrid: NBAE, 1906.
- CABRERO, Bermejo, *Estudios sobre la Administración Central Española (siglos XVII y XVIII)*. Madrid: Maribel, 1982.
- CABRILLANA, Nicolás, “Villages désertés en Espagne”, *Villages désertés et histoire économique: XIe-XVIIIe siècle* içinde, ed. Georges Duby vd., 461-512. Paris: S.E.V.P.E.N., 1965.

- CAMERON, Euan, *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- CARANDE, Ramón, *Carlos V y Sus Banqueros*, 3 cilt. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1965.
- CARBAJO ISLA, Maria F., *La poblacion de la Villa de Madrid. Desde finales del siglo XVI hasta mediados del siglo XIX*. Madrid: Siglo XXI de España, 1987.
- CAREW HUNT, R. N., "Some Pamphlets of the Revolt of the Netherlands against Spain", *The English Historical Review* 44/175 (1929): 388-399.
- CARTER, Charles H., "The Nature of Spanish Government After Philip II" *Historian* 26/1 (1963): 5-12.
- CASTILLO, Antonio C. del, *Estudios del reinado de Felipe IV*, 2 cilt. Madrid: A. Pérez Dubrull, 1988.
- _____, *Historia de la decadencia de España: desde el advenimiento de Felipe III al trono hasta la muerte de Carlos II*. Madrid: Biblioteca Universal, 1854.
- CEBRIÀ, Ernest B., *Fernando el Catolico*. Barcelona: Ediciones Península, 1999.
- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: Çelikkilt Matbaası, 1965.
- CHAKIB, Benafri, "Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)". Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1989.
- CHAUNU, Pierre, *La España de Carlos V*, 2 cilt. Barcelona: Península, 1976.
- CHEJNE, Anwar G., *Muslim Spain its History and Culture*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1974.
- CHILDS, John, *The Nine Years' War and the British Army*. Manchester: Manchester University Press, 1991.
- CHUDoba, Bohdan, *Spain and the Empire, 1519-1643*. Chicago: Chicago University of Chicago Press, 1952.
- CLARK, George, "From the Nine Years War to the War of the Spanish Succession", *The New Cambridge Modern History içinde*, ed. John S. Bromley, VI: 381-409. 14 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- _____, "The Character of the Nine Years War, 1688-97", *Cambridge Historical Journal* 11/2 (1954): 168-182.
- CONRAD, Lawrence I., "Ta'ūn and Wabā': Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam", *JESHO* 25/3 (1982): 268-307.
- _____, "The Plague in the Early Medieval Middle East". PhD diss., Princeton University, 1981.
- COOK, Michael A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450- 1600*. London: Oxford University Press, 1972.
- COŞAN, Leyla, *Tanrım Bizi Türklerden Korumu*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.
- CRUZ, Lola, *Mil Años de Historia de España*. Madrid: Alianza Editorial, 2000.
- CUTILLAS-FERRER, José F., "El siglo XVI y el comienzo de las relaciones diplomáticas con Persia: Carlos V y Šāh Ismā'īl", *Carlos V. Los moriscos y el*

- İslam içinde*, ed. María J. Rubiera Mata, 339-346. Alicante: Universidad de Alicante, 2001.
- ÇABUK, Vâhid, *Sultan IV. Murad Han*. İstanbul: Sebil Yayinevi, 1995.
- _____, *Köprülüler*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- ÇETİNER, Yılmaz, *Haremde bir Venedikli: Nurbanu Sultan*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001.
- DANIŞMEND, İsmail H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5 cilt. İstanbul: Türkiye Yayinevi, 1972.
- DANVILA Y COLLADO, Manuel, “Cortes de Madrid de 1632 a 1636 y de 1638 a 1643”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* içinde, ed. Manuel Danvila y Collado, XVI: 71-76. Madrid: Real Academia de la Historia, 1890.
- DARBY, Graham, *Spain in the Seventeenth Century*. New York: Routledge, 2013.
- DEMİR, Alpaslan, “Osmanlı Devleti’nde Yörükler İle Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, *Akademik Bakış* 11/21 (2017): 15-31.
- DENY, Jean, “Sadrâzam”, *El²*. 10: 46. Leiden: Brill, 2000.
- DIAZ VÍRUELL, Luis Alberto A. ve Armando A. Romá, *Clima, desastres y convulsiones sociales en España e Hispanoamérica, siglos XVII-XX*. Alicante: Universidad de Alicante, 2017.
- DIOS, Salustiano de, *El Consejo Real de Castilla: (1385-1522)*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1982.
- DOLS, Michael W., *The Black Death in the Middle East*. Princeton: Princeton Universitöl Press, 1977.
- DOMINGUEZ ORTIZ, Antonio, “España ante la Paz de los Pirineos”, *Hispania: Revista española de historia* 77(1959): 545-573.
- _____, ve Bernard Vincent, *Historia de los moriscos: vida y tragedia de una minoría*. Madrid: Revista de Occidente, 1978.
- _____, “The Revolt of Catalonia against Philip IV”, *Past & Present* 29 (1964): 105–111.
- _____, *La sociedad española en el siglo XVII*, 2 cilt. Madrid: C.S.I.C, 1963, 1970.
- _____, *Política y hacienda de Felipe IV*. Madrid: Editorial de Derecho Financiero, 1960.
- DOYLE, Michael W., *Empires*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1986.
- DRELICHMAN, Mauricio ve Hans-Joachim Voth, “The Sustainable Debts of Philip II: A Reconstruction of Castile's Fiscal Position, 1566-1596”, *The Journal of Economic History* 70/4 (2010): 813-842.
- _____, ve Hans-Joachim Voth, “Serial defaults, serial profits: Returns to sovereign lending in Habsburg Spain, 1566–1600”, *Explorations in Economic History* 48/1 (2011): 1-19.
- ECHENBERG, Myron, *Plague Ports: The Global Urban Impact of Bubonic Plague, 1894– 1901*. New York: New York Press, 2007.
- ELLIOTT, John H., *Empires of the Atlantic World, Britain and Spain in America 1492-1830*. New Haven and London, Yale University Press, 2006.

- _____, *Imperial Spain, 1469-1476*. London: Penguin Publishing Group, 1977.
- _____, *Richelieu and Olivares*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- _____, *The Count-Duke of Olivares: The Statesman in an Age of Decline*. New Haven and London: Yale University Press, 1983.
- _____, *The Revolt of the Catalans*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- EMECEN, Feridun M., “Selim II”, *DİA*. 36: 414-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- _____, “İbrâhim Han”, *DİA*. 21: 316-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____, “İhtilalci Bir Mehdilik” Hareketi Mi?-Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan* içinde, ed. M. Öz ve F. Yeşil, 521-534. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- _____, “Mustafa I”, *DİA*. 31: 272-275. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____, “Selim I”, *DİA*. 36: 407-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- _____, “Büyük Türk’e Pannonia Düzlüklerini Açan Savaş: Mohaç 1526”, *Muhteşem Süleyman* içinde, ed. Özlem Kumrular, 45-92. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- _____, “Gazâyâ Dâir XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* içinde, ed. Mustafa Ç. Varlık vd., 191-197. Ankara: TTK Basımevi, 1995.
- _____, “İbrâhim”, *DİA*. 21: 274-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- _____, *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: TTK Basımevi, 1989.
- ERDOĞRU, M. Akif, “Kanuni Sultan Süleyman’ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIX/1 (2014): 167-187.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Yayınları, 1995.
- EROĞLU, Haldun, *Osmanlı Devleti’nde Şehzadelik Kurumu*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- FAGAN, Brian, *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300-1850*. New York: Basic Book, 2002.
- FALKNER, James, *The War of the Spanish Succession 1701–1714* (UK: Pen and Sword, 2015.
- FAROQHI, Suraiya, “Ra‘iyya”, *Eİ²*. VIII: 404-406. Leiden: Brill, 1995.
- _____, *Approaching Ottoman History: An Introduction to Sources*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- _____, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*. New York: Cambridge University Press, 1987.
- _____, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

- FAYARD, Janine, *Les membres du Conseil de Castille à l'époque moderne (1621-1746)*. Geneva: Droz, 1979.
- _____, *Los miembros del Consejo de Castilla (1621-1746)*. Madrid: Siglo XXI, 1980.
- FERNÁNDEZ, Luis S., *El tiempo de la guerra de Granada*. Madrid: Ediciones Rialp, 1989.
- _____, *La España de los reyes católicos (1474-1516)*. 5 cilt. Madrid: Ediciones Rialp, 1989-1990.
- FERNÁNDEZ-ARMESTO, Felipe, *The Spanish Armada: The Experience of War in 1588*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- FEROS, Antonio, *Kingship and Favoritism in the Spain of Philip III, 1598-1621*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- FERRER, José C., "Spain: Relations with Persia in the 16th and 17th Centuries", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/spain-relations-persia-16-17-century> (Erişim 20.10. 2020).
- FINLAY, Robert, "Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Süleyman, and the Habsburg Embassy of 1533-1534", *Journal of Early Modern History* 2/1 (1998):1-31.
- FISCHER-GALATI, Stephen, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1551–1555*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959.
- FISHER, Douglas, "The Price Revolution: A Monetary Interpretation", *Journal of Economic History* 49 (1989): 883–902.
- FLEMMING, Barbara, "*Khōdja Efendi*", *EF*. V: 27-28. Leiden: Brill, 1986.
- FLORISTÁN, José M., "Vacilaciones de la política española frente a Turquía en la época de Felipe II: entre el sabotaje y la tregua encubierta y la tregua 'vergonzante'", *España-Turquia, Del enfrentamiento al análisis mutuo* içinde, ed. Pablo M. Asuero, 207-227. İstanbul: ISIS, 2003.
- FLYNN, Dennis O., "The Microeconomics of Silver and East–West Trade in the Early Modern Period" *The Emergence of a World Economy, 1500–1914* içinde, ed. Wolfram Fischer vd., 37–60. Wiesbaden: Franz Steiner S Wiesbaden, 1986.
- _____, "Use and Misuse of the Quantity Theory of Money in Early Modern Historiography", *Minting, Monetary Circulation and Exchange Rates* içinde, ed. E. van Cauwenberghe ve F. Sigler, 383–417. Trier: Verlag Trier Historische Forschungen, 1984.
- FREDERIC J., Baumgartner, *France in the Sixteenth Century*. New York: Macmillan, 1995.
- FRIEDRICH, Heer, *The Holy Roman Empire*. New York and Washington: Frederich A. Praeger, 1968.
- GARCIA, Bernardo J., *La pax hispanica: politica exterior del Duque de Lerma*. Leuven: Leuven University Press, 1996.
- GARCIA, Miguel H., *Ideas de los españoles del siglo XVII*. Madrid: Gredos, 1966.

- GARGANTILLA, Pedro, *Enfermedades de los reyes de España, Los Austrias: de la locura de Juana a la impotencia de Carlos II el Hechizado*. Madrid: La Esfera De Los Libros, 2005.
- GARNIER, Edith, *François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles-Quint: 1529-1547*. Paris: Éditions du Félin, 2008.
- GARRISON, Janine, *A History of Sixteenth-Century France, 1483–1598, Renaissance, Reformation and Rebellion*, çev. Richard Rex. London: Macmillan Press, 1995.
- GELDEREN, Martin van, (ed. ve çev.), *The Dutch Revolt*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- GENÇ, Mehmet, “İltizam”, *DİA*. 22. 154-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ankara: Ötüken Yayınları, 2000.
- GERBER, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600- 1700*. Kudüs: Hebrew University Press, 1988.
- GIBBONS, H. Adams, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*, çev. Ragıp H. Özden. Ankara: Altınordu Yayınları, 2017.
- GIBSON, Charles, *The Black Legend: Anti-Spanish Attitudes in the Old World and the New*. New York: Knopf, 1971.
- GINÉS, Juan V., *Los Musulmanes Españoles*. Barcelona: Sayma Ediciones y Publicaciones, 1961.
- GOFFMAN, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- GOLDMAN, William S., “The Political Culture of Empire: The Spanish Council of State and Foreign Policy under Philip III, 1598-1621”. PhD diss., Yale University, 2001.
- GOTTMANN, Jean, *Centre and Periphery: Spatial Variation in Politics*. Beverly Hills: Sage, 1980.
- GÖÇER, Lütfi, *XVI-XVII Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: Sermet Matbaası, 1964.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyip, “Köprülüler”, *İA*. 6: 892-897. Ankara: MEB Basımevi, 1977.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Hâne”, *DİA*. 15: 552-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- GRISWOLD, William, “Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia”, *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze* içinde, ed. Health W. Lowry ve D. Quataert, 37-58. İstanbul: The ISIS Press, 1993.
- GÜLER, Mustafa, *Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, 2002.
- _____, “Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia”, *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze* içinde, ed. Andreas Tietze vd., 37-57. İstanbul: The ISIS Press, 1993.
- _____, “Djalālī”, *El²*. 2: 238-239. Leiden: E.J. Brill, 1991.

- _____, *The Great Anatolian Rebellion, 1000–1020/1591–1611*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.
- GROOT, H.D., “Murād IV”, *EF²*. VII: 597-599. Leiden: Brill, 1998.
- GROVE, Jean M., *The Little Ice Age*. New York: Routledge, 1988.
- GÜRKAN, Emrah S., “Osmanlı-Habsburg Rekabeti Çerçevesinde Osmanlıların XVI. yüzyıldaki Akdeniz Siyaseti”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası* içinde, ed. Haydar Çoruh vd., 11-50. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- HAMILTON, Earl J., “Imports of American Gold and Silver into Spain, 1503-1660”, *The Quarterly Journal of Economics* 43/3 (1929): 436-472.
- _____, *American Treasure and The Price Revolution in Spain, 1501-1650*. New York: Octagon Books.Inno., 1965.
- HARVEY, Leonard P., *Muslims in Spain, 1500–1614*. Chicago: University of Chicago Press, 2005.
- HEADLEY, John M., “Germany, the Empire and Monarchia in the Thought and Policy of Gattinara”, *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V* içinde, ed. H. Lutz, 15-33. Munich: Oldenbourg, 1982.
- _____, “Rhetoric and Reality: Messianic, Humanist, and Civilian Themes in the Imperial Ethos of Gattinara”, *Prophetic Rome in the High Renaissance Period* içinde, ed. M. Reeves, 241-269. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- _____, “The Habsburg World Empire and the Revival of Ghibellinism”, *Medieval Renaissance Studies* 7 (1975): 93–127.
- HEPER, Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını, 1974.
- HERNÁNDEZ, Esteve E., *Creación del Consejo de Hacienda de Costilla, 1523–1525*. Madrid: Servicio de Estudios del Banco de España, 1983.
- HESS, Andrew, “The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History”, *Past and Present* 57 (1972): 53-73.
- _____, “The Moriscos. An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain”, *The American Historical Review* 74/1 (1968): 1-25.
- _____, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago: The University of Chicago Press, 1978.
- HILLGARTH, Jocelyn N., *Los reinos hispánicos 1250-1516*. 3 cilt. Barcelona: Grijalbo, cilt I: *Un equilibrio precario: 1250-1410* (1979)/cilt II: *La hegemonía castellana: 1410-1474* (1983)/cilt III: *Los reyes Católicos, 1474–1516* (1984).
- HOLBORN, Hajo, *A History of Modern Germany, The Reformation*. Princeton: Princeton University Press, 1959.
- HORDEN, Peregrine, “Mediterranean Plague in the Age of Justinian”, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* içinde, ed. Michael Maas, 134–160. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- HUME, Martin, *The Court of Philip IV: Spain in Decadence*. New York: G. P. Putnam’s Sons, 1907.

- HUSSEY, Roland D., “The Spanish Empire under Foreign Pressures, 1688–1715”, *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. John S. Bromley, 343-380. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- IGLESIAS, Carmen, “El Gobierno de la Monarquía”, *La Monarquía de Felipe II* içinde, ed. Felipe R. Martín, 455-514. Madrid: Real Academia de la Historia, 2003.
- IMBER, Colin, “Ideals and Legitimation in Early Ottoman History”, *Süleyman the Magnificent and his Age: The Ottoman Empire: the Early Modern World* içinde, ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead, 138-153. Londra: Longman, 1995.
- _____, “Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebu’s-Su’ud’s Formulation of Ottoman Dynastic Ideology”, *Süleymân the Magnificent and His Time* içinde, ed. Gilles Veinstein, 179-184. Paris: Documentation Française, 1992.
- _____, “The Reconstruction of the Ottoman Fleet After the Battle of Lepanto 1571-1572”, *Studies in Ottoman History and Law* içinde, ed. Colin Imber, 85-101. İstanbul: ISIS Press, 1996.
- IRIBARNE, Manuel F., *Don Diego de Saavedra y Fajardo y la diplomacia de su época*. Madrid: Graf. Arges, 1956.
- ISOM-VERHAAREN, C., “An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V”, *Turcica XXVIII* (1996): 299-318.
- _____, *Allies with the Infidel: The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century*. London-New York: I.B. Tauris, 2011.
- ISRAEL, Jonathan, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. New York: Oxford University Press, 1998.
- İŞIKSEL, Güneş, “La politique étrangère ottomane dans la seconde moitié du XVIe siècle: le cas du règne de Selîm II (1566-1574)”. Thèse de doctorat, EHESS, 2012.
- İLGÜREL, Mücteba, “Ahmed I”, *DİA*. 2: 30-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- _____, “Celâli İsyanları”, *DİA*. 7: 252-257. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- _____, “Celâ-yi Vatan”, *DİA*, c. 7: 238-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- _____, “Karayazıcı Abdülhalim”, *DİA*. 24: 482-483. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- _____, “Kösem Sultan’ın Bir Vakfıyesi”, *Tarih Dergisi* 16/21 (1966): 83-84.
- _____, “Kösem Sultan”, *DİA*. 26: 273-275. İstanbul: TDV Yayınları, İLGÜREL, 2002.
- _____, “Levent”, *DİA*. 27: 149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- _____, “Zirveden Dönüş: II. Selim’den III. Mehmed’e”, *Türkler Ansiklopedisi*. IX: 1174-1218. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- İNALCIK, Halil, “Avrupa Devletler Denge Sistemi ve Osmanlı-Fransız İttifakı, 1525-1544 Barbaros Hızır Paşa Fransa’da”, *Muhteşem Süleyman* içinde, ed. Özlem Kumrular. 9-24. İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.

- _____, “Avrupa Devletler Sistemi: Fransa ve Osmanlı”, *Doğu-Batı Makaleler 1* içinde, haz. Ş. Korkusuz ve Z. Uygurer, 223-239. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016.
- _____, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *Journal of Economic History* XXIX/I (1969): 124-135.
- _____, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde, ed. T. Naff ve R. Owen, 27-52. Carbondale ve Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977.
- _____, “Çiftlik”, *DİA*, 8: 313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- _____, “İspanyol-Türk İlişkilerine Kuşbakışı (1300-1584)”, *Türk Korkusu* içinde, ed. Özlem Kumrular, 241-245. İstanbul: Doğan Kitap, 2008.
- _____, “Lepanto in the Ottoman Documents”, *Il Mediterraneo nella seconda met del ‘500 alla luce di Lepanto* içinde, ed. G. Benzoni, 185-192. Florence: Olschki, 1974.
- _____, “Military and Fiscal Transformation, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten* 15 (1951): 629-684.
- _____, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsümü”, *Belleten* XXIII/92 (1959): 575-610.
- _____, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *AÜSBFD* XIV/I (1959): 69-94.
- _____, “Padişah”, *DİA*. 34: 140-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- _____, “The Question of the Emergence of the Ottoman State”, *International Journal of Turkish Studies* 2/2 (1980): 71-79.
- _____, “The Rise of the Ottoman Empire”, *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve B. Lewis, I: 295-323. 4 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- _____, *Devlet-i ‘Aliyye*. 4 cilt. İstanbul: İş Bankası Yayınları, cilt I-2009/cilt II-2014/cilt III-2015/ cilt IV-2016.
- _____, *The Otloman Empire, the Classical Age, 1300-1600*. Londra: Phoenix Press, 2000.
- _____, ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Otttoman Empire, 1300-1914*, 2 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Ahîzâde Hüseyin Efendi”, *DİA*. 1: 548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- _____, “Ebûsaid Mehmed Efendi”, *DİA*. 10: 281. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- _____, “Hoca Abdürrahim Efendi”, *DİA*. 1: 289. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- _____, “Hocazâde Mehmed Efendi”, *DİA*. 28: 452-453. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- _____, “Hocazâde Mesud Efendi”, *DİA*. 29: 345-346. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

- _____, “Sadrazam”, *DİA*. 35: 414-419. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- _____, “Sun‘ullah Efendi”, *DİA*, c. 37: 530-532. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- _____, “Şeyhülislâm Sun‘ullah Efendi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 13 (1987): 209-256.
- _____, “Şeyhülislâm”, *DİA*. 39: 91-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İSEN, Mustafa, *Acıyı Bal Eylemek, Türk Edebiyatında Mersiye*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1993.
- İSLAMOĞLU-İNAN, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- JAGO, Charles, “Aristocracy, war and finance in Castile, 1621-1665: the titled nobility and the house of Bejar during the reign of Philip IV”. PhD diss., University of Cambridge, 1969.
- _____, “The ‘Crisis of the Aristocracy’ in Seventeenth-Century Castile”, *Past & Present* 84 (1979): 60-90.
- _____, “The Influence of Debt on the Relations between Crown and Aristocracy in Seventeenth-Century Castile”, *The Economic History Review* 26/2 (1973): 218-236.
- JENKINS, Hester D., *Ibrahim Pasha: Grand Vizier of Suleiman the Magnificent*. New York: Columbia University Press, 1911.
- JENSEN, de Lamar, “The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy”, *The Sixteenth Century Journal* 16/4 (1985): 451-470.
- JOHNSON, Loretta T., “The Holy League of 1571: The Diplomatic Background of the Battle of Lepanto”. PhD diss., M.A. Creighton University, 1969.
- JÓNSSON, Már, “The expulsion of the Moriscos from Spain in 1609–1614: the destruction of an Islamic periphery”, *Journal of Global History* 2/2 (2007): 195–212.
- JOSEPH VON HAMMER, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mümin Çevik ve Erol Kılıç, 18 cilt. (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983).
- JUDERIAS, Julián, *España en tiempo de Carlos II el Hechizado*. Madrid: Revista de Archivos, Bibl. y Museos, 1912.
- KAFADAR, Cemal, “Gazâ”, *DİA*. 13: 427-429. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- KAGAN, Richard L., *Lawsuits and Litigants in Castile. 1500-1700*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1981.
- _____, *Students and Society in Early Modern Spain*. Maryland: Johns Hopkins University Press, 2019.
- KALNEIN, Albrecht G. von, *Juan José de Austria en la España de Carlos II*. Lleida: Editorial Milenio, 2001.
- KAMEN, Henry, *Philip of Spain*. New Haven: Yale University Press, 1997.
- _____, *Philip V of Spain: The King who Reigned Twice*. London: Yale University Press, 2001.
- _____, *Spain 1469-1714: A Society of Conflict*. London: Longman, 2005.

- _____, *Spain in the Later Seventeenth Century, 1665-1700*. London and New York: Longman, 1980.
- _____, *The Duke of Alba*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- _____, *The War of Succession in Spain 1700-15*. Indiana University Press, 1969.
- KAMPMANN, Christoph, “Leopoldo I: La política imperial, los derechos dinásticos y la sucesión española”, *Europa y los tratados de reparto de la Monarquía de España, 1668-1700* içinde, ed. L. Ribot ve José M. Iñurritegui, 173-194. Madrid: Biblioteca Nueva, 2016.
- KARACA, Filiz, “Turhan Sultan”, *DİA*. 41: 423-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- KARADEMİR, Zafer, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani-Osmanlı Toplumunda Kıtliklar (1560-1660)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- KARLIĞA, H.Bekir, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*. 3: 149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- KÂŞGARLI MAHMÛD, *Divânü Lugâtî't-Türk*, haz. Seçkin Erdi ve Serap T. Yurteser. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- KELENİK, József, “The Military Revolution in Hungary”, *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor, 117-159. Leiden: Brill, 2000.
- KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtliklar,” *Türkler Ansiklopedisi*. 10: 718-730. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- _____, *Genel Hatlarıyla Dünya’da ve Osmanlı Devleti’nde Yaşanan Kıtliklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar’ın Kafkas Elleri’ni Fethi, 1451-1590*. Ankara: TTK Basımevi, 1998.
- KNECHT, Robert J., *Francis I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- KOÇ, Yunus, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*. 4: 535-550. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- KOÇU, Reşat E., *Kösem Sultan*, 2 cilt. İstanbul: Kervan Yayınları, 1972.
- KOENIGSBERGER, Helmut G., “The Empire of Charles V in Europe”, *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. R. B. Wernham, II: 339-376. 14 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- _____, *The German Reformation*. London: Macmillan, 1986.
- KONSTAM, Angus, *Lepanto 1571, The Greatest Naval Battle of the Renaissance*. Oxford: Osprey Publishing, 2003.
- _____, *Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars*. Oxford: Osprey Publishing, 1996.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*. Ankara: TTK Basımevi, 1991.
- KUMRULAR, Özlem, “İspanyol Kaynakları Işığında “Alaman Seferi”-I “Türk Geliyor!”, *Tarih Ve Toplum*, 36/216 (2011): 27-31.
- _____, “Orta Avrupa’nın Kaderini Değiştiren Savaş: Mohaç, Öncesi, Sonrası ve Kastilya’da Yankısı”, *Bellekten LXXI/261* (2007): 537-573.
- _____, *Kösem Sultan*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.

- _____, *Yeni Belgeler Işığında Osmanlı- Habsburg Düellosu*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- KUNT, Metin, “Siyasal Tarih”, *Türkiye Tarihi* içinde, ed. Sina Akşin, III: 73-188. 5 cilt. İstanbul: Cem Yayınevi, 1997.
- _____, “Na‘îmâ, Köprülü, and the Grand Vezirate”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi I* (1973): 57-63.
- _____, “The Köprülü Years (1656-1661)”. PhD diss., McGill University, 2011.
- KUR‘AN, Âli İmrân: 26; Sâd: 26.
- KURAT, Akdes N., “Hoca Sâdeddin Efendi’nin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişmesindeki Rolü”, *Fuad Köprülü Armağanı* içinde, ed. Osman Turan vd., 305-316. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953.
- _____, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, 1553-1610*. Ankara: AÜDTCE, 1953.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, 1578-1610*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* içinde, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, I: 513-566. 2 cilt. İstanbul: IRCICA, 1994.
- _____, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*. Ankara: TTK, 2018.
- LADERO QUESADA, Miguel Á., *Granada: Historia de un país islámico (1232-1571)*. Madrid: Gredos, 1969.
- _____, *Los Reyes Católicos*. Madrid: Alianza Editorial, 1999.
- LAFUENTE, Modesto, *Historia general de España*. Madrid: Establecimiento tipografico de D. Francisco de P. Mellado, 1862.
- LANZ, Karl (ed.), *Correspondent des Kaisers Karl V*, 3 cilt. (Leipzig: Brockhaus, 1844).
- LAURES, John, *The Political Economy of Juan de Mariana*. New York: Fordham University Press, 1928.
- LEE, Stephen J., *Aspects of European History, 1494-1789*, 2 cilt. London and New York: Routledge, 1984.
- LEMERLE, Paul, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- LEÓN, Fernando G. de ve Geoffrey Parker, “The grand strategy of Philip II and the revolt of the Netherlands”, *The Origins and Development of the Dutch Revolt* içinde, ed. Graham Darby, 107-132. London and New York: Routledge, 2001.
- LEOPOLD VON RANKE, *The Ottoman and the Spanish Empires, in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, çev. Walter K. Kelly (Dublin: Trinity College, 1843).
- LERA GARCIA, Rafael de, “Venta de oficios en la Inquisición de Granada (1629-1644)”, *Hispania* 48/170 (1988): 909-962.
- LESURE, Michel, *Lepante. La crise de l’empire ottoman*. Paris: Julliard, 1972.
- LEWIS, Bernard, *The Political Language of Islam*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988.
- LIMM, Peter, *The Dutch Revolt, 1559-1648*. London and New York: Routledge, 2013.

- LISS, Peggy K., *Isabel the Queen: Life and Times*. New York: Oxford University Press, 1992.
- LITTLE, Lester K. (ed.), *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541– 750*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- _____, “Plague Historians in Lab Coat,” *Past and Present* 213/1 (2011): 267-290.
- LOCKHART, Laurence, “European Contacts with Persia, 1350-1736”, *The Cambridge History of Iran*. 6: 381-382. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- LOMAX, Derek, *The Reconquest of Spain*. London and New York: Prentice Hall Press, 1978.
- LOVETT, Albert W., “Juan de Ovando and the Council of Finance (1573–1575)”, *Historical Journal* 15/1 (1972): 1-21.
- _____, *Philip II and Mateo Vasquez de Leca the government of Spain, 1572-1592*. Geneva: Librairie Droz, 1977.
- LUTERBACHER, Jürg vd., “European Seasonal and Annual Temperature Variability, Trends, and Extremes since 1500”, *Science* 303 (2004): 1499-1503.
- LYNCH, John, *Bourbon Spain: 1700-1808*. Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- _____, *Carlos V y su tiempo*. Barcelona: Crítica, 2000.
- _____, *Los Austrias (1516-15700)*, çev. Juan Faci. Barcelona: CRÍTICA, 2000.
- _____, *The Hispanic World in Crisis and Change, 1598-1700*. Oxford: Blackwell, 1994.
- _____, *The Wars of Louis XIV, 1667–1714 (Modern Wars in Perspective)*. New York: Routledge, 2013.
- MACINTOSH, Claude T., “French Diplomacy during the War of Devolution, the Triple Alliance and the Treaty of Aix-la-Chapelle”. PhD diss., Ohio State University, 1973.
- MACKAY, Angus, *Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000–1500*. London: The Macmillan Press, 1977.
- MAHMUD ŞEVKET PAŞA, *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi*. Ankara: TTK Basımevi, 2010.
- MALLETT, Michael E. ve Christine Shaw, *The Italian Wars 1494-1559: War, State and Society in Early Modern Europe*. London and New York: Routledge, 2002.
- _____, ve John R. Hale, *The Military Organisation of a Renaissance State: Venice no. 1400 to 1617*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- MALTBY, William, *Fernando Álvarez de Toledo, Third Duke of Alba*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983.
- MANTRAN, Robert, “Ahmad I”, *El²*. I: 267-268. Leiden: Brill, 1986.
- MARAÑÓN, Gregorio, *El conde-duque de Olivares le pasion de Mandar*. Madrid: Espasa-Calpe, 1959.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler, I*, drl. M.Türkönç ve T. Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- MARIN, José G., *La burocracia castellana bajo los Austrias*. Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla 1977.

- MARTIN, Colin ve Geoffrey Parker, *The Spanish Armada*. Manchester: Mandolin, 1999.
- MARTIN, Felipe R., “La población española al comienzo de los tiempos modernos”, *Cuadernos de Historia. Anexos de la Revista Hispania* 1 (1967): 189-202.
- MARTINEZ, Adolfo C., “Los grandes, el poder y la cultura política de la nobleza en el reinado de Carlos II”, *SHHM* 20 (1999): 77-136.
- MATTHEE, Rudolph, “The Ottoman-Safavid War of 986-998/1578-90: Motives and Causes,” *International Journal of Turkish Studies* 20/1-2, (2014): 1-20.
- MATTINGLY, Garrett, *Renaissance Diplomacy*. New York: Cosimo, 2010.
- _____, *The Armada*. Boston: Houghton Mifflin, 1959.
- _____, *The Defeat of the Spanish Armada*. Boston: Houghton Mifflin, 1959.
- MAURA, Gamazo G. , *Vida y reinado de Carlos II*, 2 cilt. Madrid: Espasa-Calpe, 1954.
- MAXIM, Mihai, “Tımsıvar”, *DİA*. 41: 94-95. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayer ve S. Ali Kahraman, 6 cilt. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996).
- MERÇİL, Erdoğan, “Anadolu Beylikleri”, *DİA*. 3: 138-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- MERRIMAN, Roger B., *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New*, vol 4: *Philip the Prudent*. New York: The MacMillan Company, 1934.
- MERT, Özcan, “Âyan”, *DİA*, 4: 195-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- MITCHELL, Silvia Z., *Queen, Mother, and Stateswoman: Mariana of Austria and the Government of Spain*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2019.
- MOLNÁR, Miklós, *A Concise History of Hungary*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- MOOSVI, Shireen, “The Silver Influx, Money Supply, Prices and Revenue Extraction in Mughal India”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 30 (1987): 47–94.
- MOTLY, Alexander J., “Thinking About Empire”, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* içinde, ed. Karen Barkey ve Mark Von Hagen, 19-29. Boulder: Westview Press, 1997.
- MURPHEY, Rhoads, “An Ottoman View from the Top and Rumbblings from below: Sultanlic Writs (Hatt-ı Hümayun) of Murad IV (R. 1623-1640)”, *Turcica* 28 (1996): 319-338.
- _____, *Ottoman Warfare(1500–1700)*. UK: UCL Press, 1999.
- MUŞMAL, Hüseyin, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-50)”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000.
- NADAL, Jordi, *La Poblacion española (siglos XVI a XX)* (Barcelona: Ariel, 1966).
- NAKİ, Emrah, “İki Savaş Arası Osmanlı-İspanya İlişkileri (1571-1588): Büyük Kopuş”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.

- NIEHAUS, Thomas K., "Population Problems and Land Use in the Writings of the Spanish Arbitristas: Social and Economic Thinkers: 1600-1650". PhD diss., The University of Texas at Austin, 1976.
- NIEROP, Henk van, "The Nobles and the Revolt", *The Origins and Development of the Dutch Revolt* içinde, ed. Graham Darby, 48-66. London and New York: Routledge, 2001.
- O'CALLAGHAN, Joseph F., *A History of Medieval Spain*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1983.
- _____, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- OFLAZOĞLU, Ahmet, *Kösem Sultan: Oyun*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, "17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar", ed. F. Halıcı, 97-108. Ankara: Konya Kültür ve Turizm Derneği 1984.
- OLIVER, L. Morales, "El testamento de la reina Isabel y su reflejo en Africa", *Archivos del Instituto de Estudios Africanos* 11 (1958): 7-21.
- ONARAN, Burak, *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, çev. Saadet Özen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- ONNEKINK, David, "Anglo-French Negotiations on the Spanish Partition Treaties (1698–1700): A Re-evaluation", *The Contending Kingdoms: France and England, 1420–1700* içinde, ed. Glenn Richardson, 161–177. Aldershot: Ashgate, 2008.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler, 1597-1607*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- ORO, José G., *Cisneros: Un Cardenal reformista en el trono de España (1436-1517)*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2005.
- OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Basımevi, 2011.
- OTTERSTRÖM, Gustaf, "Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History," *The Scandinavian Economic History Review* 3 (1955): 3–47.
- ÖDEN, Zerrin G., "Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alan ve Katalanlar ile İttifâkı", *İÜEFĐ* 35 (1994): 123-129.
- ÖZ, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana ilkeler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/1 (1999): 27-33.
- _____, "Reâyâ", *DİA*. 34: 490-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- _____, "Sosyal Hayat", *DİA*. 33: 532-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- _____, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* içinde, ed. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, 15-32. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001.
- _____, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus, 1455-1643", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6/1 (1991): 173-209.
- _____, "Tahrir", *DİA*, 39: 425-429. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- _____, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Buçuktepe Vak'ası", *DİA*. 6: 343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- _____, "Kapıkulu", *DİA*. 24: 347-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- _____, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", *Osmanlı Ansiklopedisi*. 6: 551-557. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*. İstanbul: TDV Yayınları, 2017.
- ÖZEL, Ahmet, "Dârülharp", *DİA*. 8: 536-537. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- _____, "Dârülişlâm", *DİA*. 8: 541-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- ÖZEL, Oktay, "Avârız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* içinde, ed. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk, 33-50. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001.
- _____, ve Mehmet Öz (drl.), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2015.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*. Ankara: TTK Basımevi, 2014.
- ÖZTÜRK, Necdet, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- PALENCIA, Ángel G., *Historia de la España Musulmana*. Barcelona: Labor, 2005.
- PÁLFFY, Géza, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the 16th Century*, çev. Thomas J. DeKornfeld ve Helen D. DeKornfeld. Boulder: Social Science Monographs, 2009.
- PAMUK, Şevket, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle East Studies* 34 (2004): 451-468.
- _____, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies* 33 (2001): 69-89.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- _____, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- PAPP, Sándor, "Hungary and the Ottoman Empire (From the Beginnings to 1540)", *Fight Against Turks in Central-Europe in the First Half of the 16th Century* içinde, ed. István Zombori, 37-89. Budapest: Varszegi Asztrik, 2004.
- _____, "Zitvatorok Antlaşması", *DİA*. 44: 472-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- PARKER, Geoffrey, "Spain, Her Enemies and the Revolt of the Netherlands 1559-1648", *Past & Present* 49 (1970): 72-95.
- _____, *Emperor: A New Life of Charles V*. New Haven and London: Yale University Press, 2019.

- _____, *Global Crisis: War, Climate Change, & Catastrophe in the Seventeenth Century*. New Haven and London: Yale University Press, 2013.
- _____, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659_ The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- _____, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- _____, *The Grand Strategy of Philip II*. New Haven: Yale University Press, 1998.
- _____, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- _____, *The Thirty Years' War*. London and New York: Routledge, 1997.
- PARRY, John H., “The Spaniards in the New World, 1493-1521”, *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. D. Hay, I: 430-444. 14 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- PARRY, Vernon, “The Successors of Sulaimān, 1566–1617”, *A History of the Ottoman Empire to 1730* içinde, ed. Parry Vernon ve Michael Cook, 103-132. New York : Cambridge University Press, 1976.
- PEARSON, Jean-Marc, *Les Letrados, juristes castillans sous Philippe III*. Poitiers: Université de Poitiers, 1980.
- PEDANI, M. P., “Safiye’s Household and Venetian Diplomacy”, *Turcica* 32 (2000): 9-32.
- PEIRCE, Leslie P., *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 1993.
- PÉREZ MOREDA, Vicente, “Spain”, *Famine in European History* içinde, ed. G. Alfani ve C. Ó Gráda, 48-72. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- _____, “The plague in Castile at the end of the sixteenth (1597-1602)”, *The Castilian crisis of the seventeenth century* içinde, ed.. I.A.A. Thompson ve Bartolomé Yun Casalilla, 32-59. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- _____, “Una nueva interpretación de las relaciones entre mortalidad y economía: pruebas históricas contra el modelo de las “crisis de subsistencias”, *Economic and biological interactions in pre-industrial Europe from the 13th to the 18th centuries* içinde, ed. Simonetta Cavaciocchi, 181– 218. Florence: Firenze University Press, 2010.
- _____, *Las crisis de mortalidad en la España interior (siglos XVI-XIX)*. Madrid: Siglo Veintiuno de España, 1980.
- PEREZ, Joseph, *La España de los Reyes Católicos*. Madrid: Nerea, 1997.
- PEROTT, David, “France's War against the Habsburgs, 1624-1659: the Politics of Military Failure”, *Guerra y Sociedad en La Monarquía Hispánica: Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)* içinde, ed. E. G. Hernán ve D. Maffi, I: 31-48. 2 cilt. España: Editorial CSIC - CSIC Press, 2006.

- PETTEGREE, Andrew, "Religion the revolt", *The Origins and Development of the Dutch Revolt* içinde, ed. Graham Darby, 67-83. London and New York: Routledge, 2001.
- PFANDL, Ludwig, *Carlos II*. Madrid: Afrodisio Aguado, 1947.
- PFISTER, Christian, "Spatial Patterns of Climatic Change in Europe A.D. 1675 to 1715", *Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675-1715* içinde, ed. Burkhard Frenzel vd., 287-316. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1994.
- _____, "Weeping in the Snow: The Second Period of Little Ice Age-type Impacts, 1570-1630", *Kulturelle Konsequenzen Der 'Kleinen Eiszeit'/Cultural Consequences of the Little Ice Age* içinde, ed. W. Behringer ve H. Lehmann, 31-86. Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht, 2005.
- PHILLIPS, JR, William D. ve Carla Rahn Phillips, *A Concise History of Spain*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- PIERSON, Peter, *Philip II of Spain*. London: Thames and Hudson 1975.
- PITT, Harry G., "The Pacification of Utrecht", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. John S. Bromley, VI: 446-479. 14. cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- POLIŠENSKÝ, Josef V., *The Thirty Years War*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1971.
- POOLE, Stafford, *Juan de Ovando: Governing the Spanish Empire in the Reign of Philip II*. USA: University of Oklahoma Press, 2004.
- PRAK, Maarten, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Golden Age*, çev. Diane Webb. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- PRESCOTT, William H., *History of the Reign of Ferdinand and Isabella*, 3 cilt. London: George Routledge & Co., 1854.
- RAMIREZ, Rafael V., *La Rebelión de Portugal 1640-80. Guerra, conflicto y poderes en la monarquía hispánica*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 1998.
- RAMSAY, G. D., "The Austrian Habsburgs and the Empire", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. R.B. Wernham, III: 319-346. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- RAMSEY, Peter H., *The Price Revolution in Sixteenth Century England*. London: Methuen and Company, 1971.
- REILLY, Bernard F., *The Medieval Spains*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- REPP, Richard C., "Şun‘ Allāh", *EF*². IX: 873-874. Leiden: Brill, 1998.
- RIBOT GARCIA, Luis A., "La España de Carlos II", *Historia de España* içinde, ed. Menéndez Pidal, XXVIII: 61-204. Madrid: Espasa-Calpe, 1993.
- RIVILLA, Teresa S., *El Consejo de Inquisición (1483-1700)*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1995.
- RİFA‘AT ‘ALİ, Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State-The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*. New York: Syracuse University Press, 2005.

- RODRIGUEZ, Manuel R., *Gattinara: Carlos V el sueño del Imperio*. Madrid: Silex, 2005.
- ROOMER, H.R., "The Safevid Period", *The Cambridge History of Iran* içinde, ed. Peter Jackson, VI: 246-253. 7 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- RUIZ, Enrique M. vd., *La España Moderna*. Madrid: Ediciones Istmo, 1992.
- RUIZ, Mercedes L., *La población de la ciudad de Logroño durante el Antiguo Régimen (1500– 1833)*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1994.
- RULE, John C., "The Partition Treaties, 1698–1700: A European View", *Redefining William III: The Impact of the King-Stadholder in International Context* içinde, ed. E. Mijers ve D. Onnekink, 91-108. Ashgate Publishing, 2007.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Akçe", *DİA*, 2: 224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- _____, "Avârız", *DİA*, 4: 108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2011.
- SANZ, Angel G., *Desarrollo y crisis del Antiguo Régimen en Castilla la Vieja: economía y sociedad en tierras de Segovia de 1500 a 1814*. Madrid: Akal, 1977.
- SCHÄFER, Ernst, *El Consejo Real y Supremo de las Indias: La labor del Consejo de Indias en la administración colonial*. Madrid: Marcial Pons Historia, 2003.
- SCHAMİLOĞLU, Uli, "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization", *Views from the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet* içinde, ed. Neğün Yavari, 255-279. New York: Columbia University Press, 2004.
- SCHUMPETER, Joseph A., *History of Economic Analysis*. New York: Routledge, 2006.
- SCRIBNER, Robert W., "The Reformation Movements in Germany", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. R. B. Wernham, II: 69-93. 14 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- SEDEÑO, Gregorio G., "La epidemia de peste que padeció la ciudad de Jaén en el año 1602", *Seminario Médico I* (1953): 86-93.
- SERRA, Eva, "The Treaty of the Pyrenees, 350 Years Later", *Catalan Historical Review* 1/1 (2008): 81-99.
- SERRANO, Carlos S., "Los Comienzos de la Privanza de Lerma Segun los Embajadores Florentinos", *Boletín de la Real Academia de la Historia* 144 (1959): 75-101.
- SERTOĞLU, Midhat, IV. *Murad*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.
- SETTON, Kenneth M., "Lutheranism and the Turkish peril", *Balkan Studies III* içinde, ed. Basil Laourdas, 133-168. Skopje: Institute for Balkan Studies, 1962.
- _____, *The Papacy and the Levant, 1204-1571: The Sixteenth Century*, 3 cilt. Philadelphia: American Philosophical Society, 1984.
- SEVERCAN, Şefaettin, "Hoca Sâdeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1992): 73-78.

- SHAW, Carlos M., “La Edad Moderna”, *Historia de España* içinde, ed. José-Luis Martin vd., I: 279-537. 2 cilt. Madrid: Taurusminor, 2001.
- SHAW, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press.
- SINGER, Amy, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration Around Sixteenth-Century Jerusalem*. New York: Cambridge University Press, 1994.
- SKILLITER, Susan A., “*Khurrem*”, *ET*. V: 68-70. Leiden: Brill, 1995.
- , “The Hispano-Ottoman Armistice of 1581”, *Iran and Islam in Memory of the late Vladimir Minorsky* içinde, ed. Clifford E. Bosworth, 491-515. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971.
- SOEN, Violet, “Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)”, *Journal of Early Modern History* 16 (2012): 1-22.
- SOUCEK, Svat, “The Rise of Barbarossas in North Africa”, *Archivum Ottomanicum* III (1971): 238-250.
- SÖYLEMEZ, Faruk, “Yavuz Sultan Selim'in Taht Mücadelesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/33 (2012): 63-83.
- SPOONER, Frank C., *The International Economy and Monetary Movements in France, 1493-1725*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972.
- STORRS, Christopher, *The Resilience of the Spanish Monarchy 1665-1700*. New York: Oxford University Press, 2006.
- STRADLING, Robert A., “A Spanish Statesman of Appeasement: Medina de las Torres and Spanish policy, 1639–70”, *Historical Journal* 19 (1976): 1–31.
- , *Philip IV and the Government of Spain, 1621-1665*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- , *Spain's Struggle For Europe, 1598-1668*. London and Rio Grande: The Hambledon Press, 1994.
- , *The Armada of Flanders: Spanish Maritime Policy and European War, 1568-1668*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- , *The Armada of Flanders: Spanish Maritime Policy and European War, 1568-1668*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- SUBRAHMANYAM, Sanjay, “Precious Metal Flows and Prices in Western and Southern Asia, 1500–1750: Some Comparative and Conjunctural Aspects,” *Studies in History* 7 (1991): 79–105.
- SWART, Koenraad W., *Sale of Offices in the Seventeenth Century*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1949.
- SYMCOX, Geoffrey, *War, Diplomacy and Imperialism 1618-1763*. New York: Harper & Row, 1973.
- ŞAHİN, İlhan, “Nûrbânu Sultan”, *DİA*. 33: 250-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “İmdâdiyye”, *DİA*. 22: 221-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- _____, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- _____, *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- TABAKOĞLU, Hüseyin S., “Akdeniz’de Osmanlı-İspanyol Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denizgücü ve Savaş”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2015.
- TANSEL, Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim*. Ankara: MEB Yayınları, 1969.
- TEKİNDAG, M. C. Şehabeddin, “Selimnameler”, *İÜEFTD* 1 (1970): 197-230.
- _____, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, *İÜEFTD* 17/22 (1968): 49-78.
- _____, “Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* I/3 (1967): 34-39.
- TEZCAN, Baki, “The Debut of Kösem Sultan’s Political Career”, *Turcica* 40 (2008): 347-359.
- _____, “The Question of Regency in the Ottoman Dynasty: The Case of the Early Reign of Ahmed I.” *Archivum Ottomanicum* 25 (2008): 185-198.
- _____, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- THOMPSON, I. A. A., “The Armada and the Administrative Reform: The Spanish Council of War in the Reign of Philip II” *The English Historical Review* 82/325 (1967): 698-725.
- _____, “The Purchase of Nobility in Castile, 1552-1700”, *Journal of European Economic History*, 8/2 (1979): 313-360.
- _____, *War and Government in Habsburg Spain, 1560-1620*. London: Athlone Press, 1976.
- THOMSON, Mark A., “Louis XIV and the Origins of the War of the Spanish Succession”, *Transactions of the Royal Historical Society* 4 (1954): 111-134.
- THYS-ŞENOCAK, Lucienne, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*. UK: Ashgate, 2006.
- TILLY, Charles, “How Empires End”, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* içinde, ed. Karen Barkey ve Mark Von Hagen, 1-11. Boulder: Westview Press, 1997.
- TOLEDO, Paulino, “La idea de Imperio Mundial en la jerarquía político-administrativa de los imperios otomano y español durante el siglo XVI”, *España-Turquia, Del enfrentamiento al análisis mutuo* içinde, ed. Pablo M. Asuero, 19-33. İstanbul: ISIS, 2003.
- _____, “Lepanto: El ultimo encuentro naval por la soberania mundial en el mediterraneo”, *Erdem* 6 (1990): 843-860.
- TOMÁS Y VALIENTE, Francisco, *Los validos en la monarquía española del siglo XVII*. Madrid: Siglo XXI Editores, 1982.

- TOUCHAN, R. vd., “Preliminary Reconstructions of Spring Precipitation in Southwestern Turkey from Tree-Ring Width”, *International Journal of Climatology* 23 (2003): 157-71.
- _____, vd., “Reconstructions of Spring/Summer Precipitation for the Eastern Mediterranean from Tree Ring Widths and Its Connection to Large-Scale Atmospheric Circulation”, *Climate Dynamics* 25 (2005): 75-98.
- TRACY, James D., *Emperor Charles V, Impresario of War: Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- _____, *The Founding of the Dutch Republic: War, Finance, and Politics in Holland, 1572-1588*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996.
- TURAN, Şerafettin, “Barbaros Hızır Paşa”, *DİA*. 5: 65-67. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- _____, “Hersekzâde Ahmed Paşa”, *DİA*. 17: 235-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- _____, “Hoca Sâdeddin Efendi”, *DİA*. 18: 196-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- _____, *Kanuni Sultan Dönemi Taht Kavgaıları*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1997.
- _____, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*. Ankara: TTK Basımevi, 1961.
- UĞUR, Ahmet, *The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selimname Literature*. Berlin: Schwarz, 1985.
- ULLUO, Modesto, *La hacienda real de Castilla en el reinado de Felipe II*. Roma: Librería Sforzini, 1963.
- ULUÇAY, M. Çağatay, “Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar”, *Kanuni Armağanı* içinde, ed. Uluğ İğdemir, 227-258. Ankara: TTK Basımevi, 1970.
- _____, *Padişahların Kadınları ve Kızları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
- _____, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul: Manisa Halkevi, 1944.
- _____, “Bayazıd II.nin Ailesi”, *Tarih Dergisi* 10 (1959): 104-124.
- _____, “Hürrem Sultan”, *İA*. 5/1: 593-596. Ankara: MEB Basımevi, 1987.
- _____, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu”, *İÜEFTD* 6/9 (1954): 53-90.
- UYAR, Mesut ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*. California: ABC-CLIO, 2009.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H., “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri”, *Belleten* 39/156 (1975): 659-696.
- _____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK Basımevi, 1937.
- _____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Medhal*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.

- _____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK Basımevi, 1984.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, 4 cilt (6 kitap). Ankara: TTK Basımevi, 2011.
- ÜNAL, Mehmet A., XVI. Asırda Harput Sancağı. Ankara: TTK Basımevi, 1989.
- ÜNVER, Süheyl, "Taun Nedir? Veba Nedir?", *Dirim*, 3-4 (1978): 363-366.
- _____, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine," *Tedavi Kliniği ve Laboratuvar Mecmuası* 5 (1935): 70-88.
- VAQUERO, Quintín A., *Iglesia y estado de España del siglo XVII (Ideario político-ecclesiástico)*. Madrid: Miscelánea Comillas, 1961.
- VARLIK, Nükhet, "New Science and old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters", *Medieval Globe* I (2014): 193-227.
- _____, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- VEENENDAAL, Augustus J., "The War of the Spanish Succession in Europe", *The New Cambridge Modern History* içinde, ed. John S. Bromley, VI: 410-445. 14 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- VERMEIR, René, "How Spanish Were the Spanish Netherlands?", *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 36/1 (2012): 3-18.
- VIDAL, Santiago S., "La españa de los reyes catolicos", *Historia social y económica de España y América* içinde, ed. Jaime Vicens-Vives, II: 359-430. 5 cilt. Barcelona: Editorial Vicens-Vives, 1972.
- VILAR, Pierre, "The Age of Don Quixote", *Essays in European Economic History* içinde, ed. Peter Earle, 100-113. New York and London: Oxford University Press, 1974.
- VILAR, Rafael R., *La politica europea de España durante la guerra de treinta años (1624-1630)*. Madrid: Escuela de Historia Moderna, 1967.
- VILLARI, Rosario, *The Revolt of Naples*, çev. James Newell. Cambridge: Polity Press, 1993.
- WALSH, William T., *Isabel de España*. Madrid: Aldus, 1943.
- WEDGWOOD, Cicely V., *The Thirty Years War*. London: Methuen, 1981.
- WEISSER, Michael R., "The Agrarian Depression in Seventeenth-Century Spain", *The Journal of Economic History* 42/1 (1982): 149-154.
- WHITE, Sam, "Rethinking Disease in Ottoman History", *International Journal of Middle East Studies* 42/4 (2010): 549-567.
- _____, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- WILLIAMS, Patrick, "Philip III and the Restoration of Spanish Government, 1598-1603", *The English Historical Review* 88/349 (1973): 751-769.
- WILLIAMS, Patrick, *Philip II*. London: Palgrave Macmillan, 2001.

- _____, *The Great Favourite the Duke of Lerma and the Court and Government of Philip III of Spain, 1598–1621*. Manchester: Manchester University Press, 2010.
- WITTEK, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Fatmagül Berkay. İstanbul: Pencere Yayınları, 2017.
- WOODHEAD, Christine, "Selim II", *El²* 9: 131-132. Leiden: Brill, 1998.
- _____, "Türkhan Sultân", *El²*, no. X: 679. Leiden: Brill, 2000.
- YAKUT, Esra, *Şeyhülislamlık/Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- YAMAN, Ahmet E., "Sadr-ı Âzamlık", *Türkler Ansiklopedisi*. XIII: 1041-1054. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*. Ankara: Türk Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- YILMAZ, Gülay, "The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul". PhD diss., McGill University, 2011.
- YILMAZER, Ziya, "Murad IV", *DİA*. 31: 177-183. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- YİĞİT, İsmail, "Tunus", *DİA*. 41: 385-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- YOLALICI, Emin, "Osmanlı Devleti'nde Şehzadeler Meselesi", *Osmanlı Ansiklopedisi*. 6: 384-398. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- YUN-CASALILLA, Bartolomé, "The Castilian aristocracy in the seventeenth century: crisis, refeudalisation, or political offensive?", *The Castilian crisis of the seventeenth century* içinde, ed.. I.A.A. Thompson ve Bartolomé Yun Casalilla, 277-300. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- YÜCEL, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*. Ankara, TTK Basımevi, 1992.
- ZIEGLER, Karl-Heinz. "The Peace Treaties of the Ottoman Empire with European Christian Powers", *Peace Treaties and International Law in European History* içinde, ed. R. Lesaffer, 338-364. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- ZILFI, Madelina C., *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age 1600-1800*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı :
Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

Yüksek Lisans Öğrenimi :

Doktora Öğrenimi

Bildiği Yabancı Diller :
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

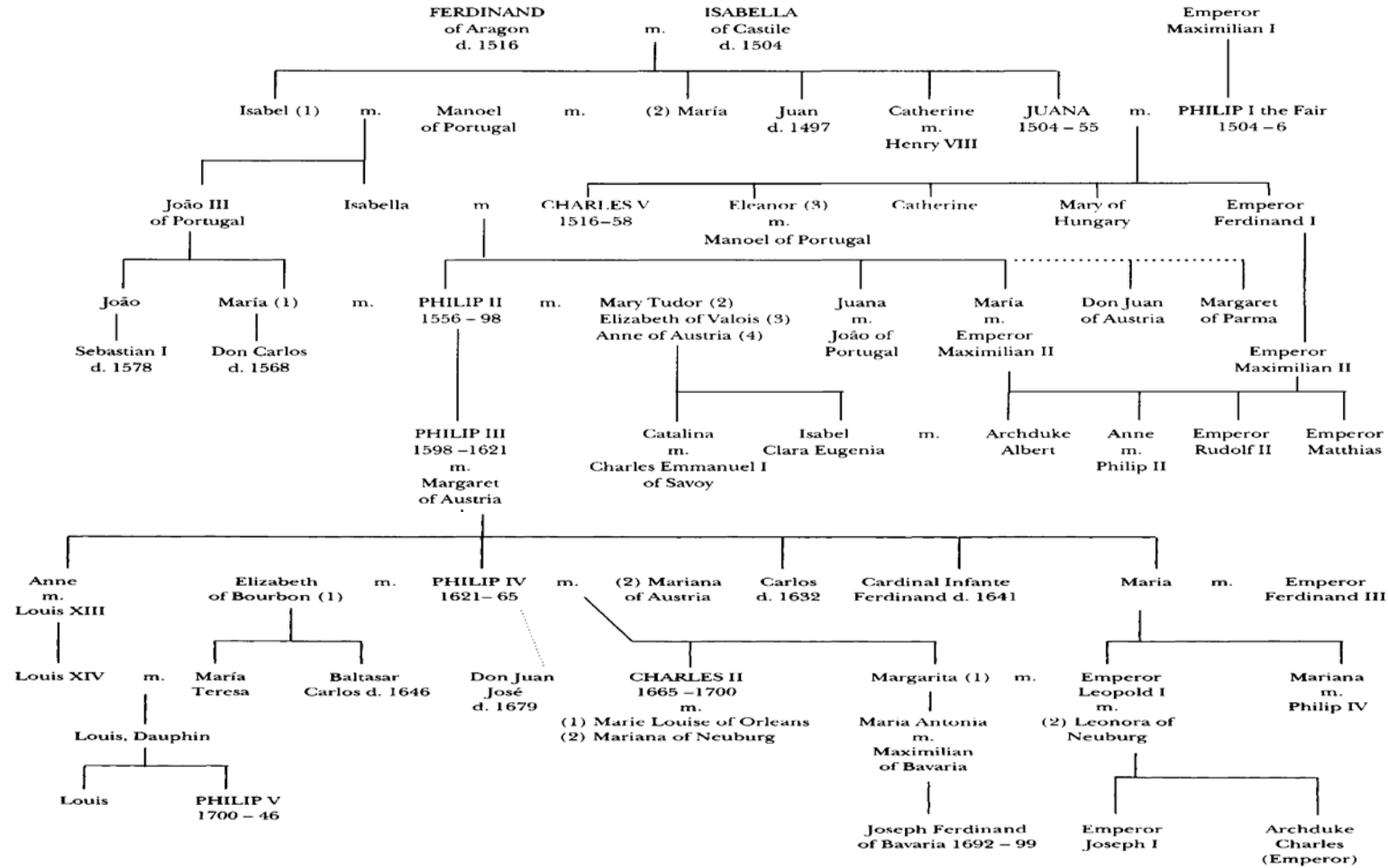
Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi :
Tel. :
Tarih :

EKLER

EK 1: İspanyol Hükümdarlarının Hanedan Tablosu 1474-1700 (Darby, Spain in the Seventeenth Century, X)

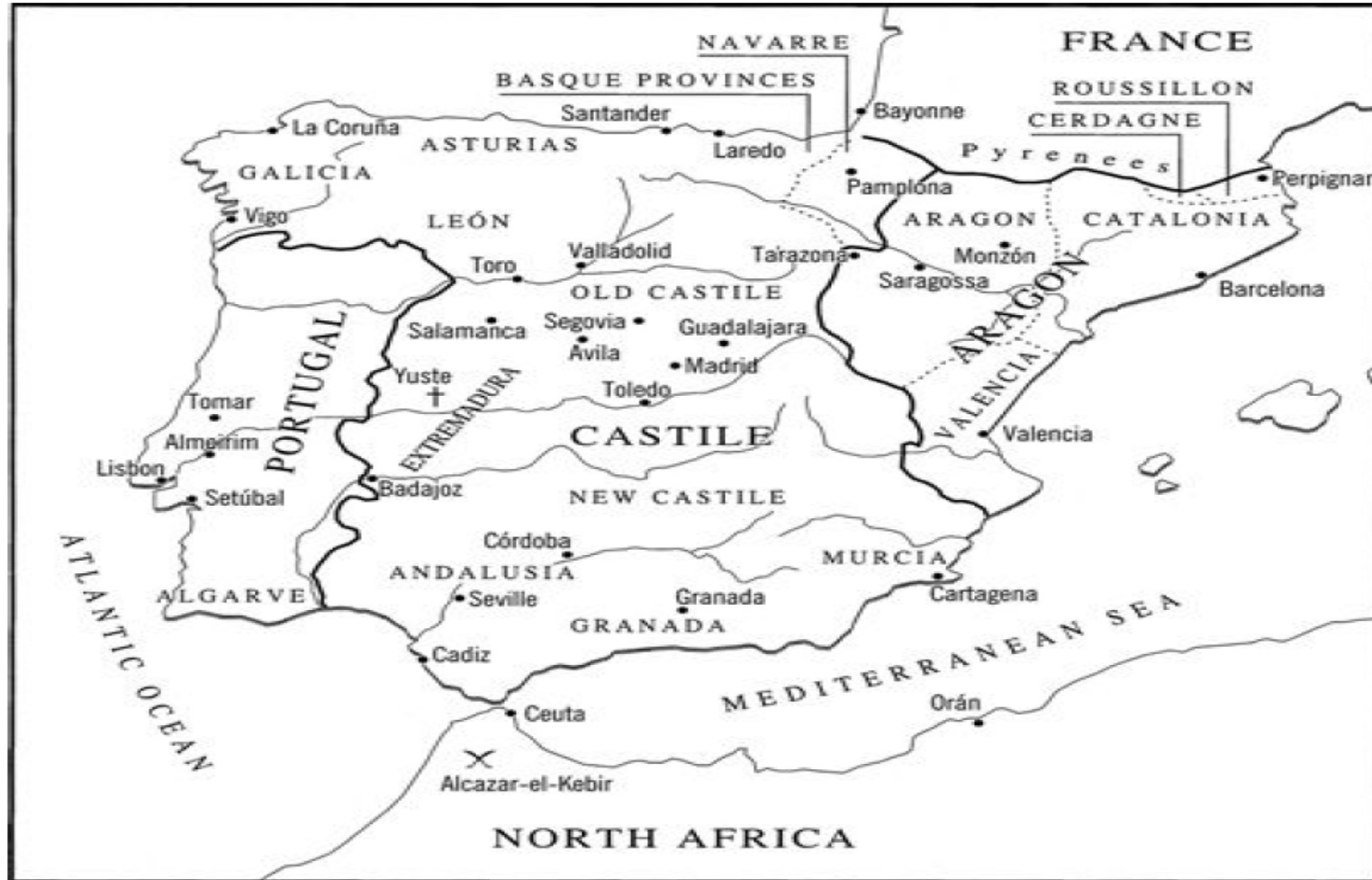
EK 2: İspanya'nın Geleneksel Bölgeler (Phillips, Spain, 156)

EK 3: V. Carlos Dönemin’de Avrupa’da İspanyol İmparatorluğu (Parker, Emperor: A New Life of Charles V, 95)

EK 4: II. Felipe Dönemin’de Avrupa’da İspanyol İmparatorluğu (Kamen, Philip of Spain, xiv)

EK 5: Amerika'da İspanyol İmparatorluğu (Kamen, Spain, XXIV)

EK 6: İspanya’da Eşya Fiyatları, 1501-1550(Hamilton, The Price Revolution in Spain, 189)

<i>Yıl</i>	<i>Andalusia</i>	<i>Yeni Kastilya</i>	<i>Eski Kastilya</i>	<i>Valencia</i>
1501	...	68.51	...	69.88
1502	...	69.68	73.43	83.32
1503	65.84	68.88	76.84	85.16
1504	...	71.18	...	80.81
1505	70.59	80.04	...	82.63
1506	...	110.63	98.16	86.36
1507	92.36	108.43	...	79.28
1508	...	95.88	90.17	86.72
1509	...	74.54	...	75.50
1510	...	76.21	80.50	79.19
1511	67.72	84.06	80.17	86.32
1512	...	72.86	77.53	84.55
1513	65.43	80.27	78.22	89.29
1514	...	85.26	...	87.70
1515	78.33	87.90	...	85.35
1516	...	80.73	...	88.75
1517	74.29	76.34	77.43	92.38
1518	...	86.23	89.19	91.54
1519	85.16	82.79	84.86	92.77
1520	...	73.99	83.96	91.62
1521	...	87.85	93.38	97.95
1522	...	109.99	96.02	103.01
1523	...	85.74	101.24	103.93
1524	...	95.27	96.94	99.93
1525	...	99.55	99.44	99.56
1526	...	103.83	91.80	96.15
1527	...	96.70	105.16	100.24
1528	...	96.44	102.91	96.72
1529	...	107.90	105.81	97.79
1530	122.45	117.95	106.64	109.81
1531	...	118.37	...	110.21
1532	108.79	103.48	121.48	106.77
1533	...	100.69	98.13	102.30
1534	...	125.18	91.67	102.63
1535	...	85.55	92.11	99.51
1536	...	107.70	100.36	106.77
1537	121.65	102.50	104.39	100.25
1538	...	118.63	104.28	109.48
1539	133.12	110.50	107.91	103.95
1540	...	121.25	100.98	109.36
1541	...	104.54	103.23	101.26
1542	150.41	127.45	105.71	106.81
1543	...	124.91	110.46	107.96
1544	...	119.43	110.47	103.37
1545	...	105.45	107.13	112.06
1546	...	129.48	113.23	122.06
1547	...	127.45	109.08	110.42
1548	162.68	131.19	125.99	117.00
1549	152.20	170.09	128.28	120.78
1550	...	145.23	132.62	125.49

EK 7:İspanya’da Eşya Fiyatları, 1551-1600(Hamilton, The Price Revolution in Spain, 198)

<i>Yıl</i>	<i>Andalusia</i>	<i>Yeni Kastilya</i>	<i>Eski Kastilya</i>	<i>Valencia</i>
1551	68.85	62.96	71.75	74.03
1552	...	71.16	68.52	75.60
1553	...	65.47	68.57	75.91
1554	72.52	63.46	72.47	78.63
1555	72.46	59.85	73.35	78.40
1556	...	61.85	77.27	76.48
1557	76.18	72.15	88.67	81.95
1558	75.50	72.12	98.14	77.93
1559	71.65	72.67	87.14	79.99
1560	72.79	80.42	81.48	81.66
1561	85.86	82.79	87.79	90.87
1562	104.42	85.26	90.87	85.42
1563	88.55	85.86	94.21	90.02
1564	85.83	88.30	95.87	84.67
1565	99.33	88.54	98.17	83.48
1566	89.87	91.63	94.00	85.65
1567	91.18	92.74	94.33	85.37
1568	...	93.73	93.73	90.28
1569	94.77	91.75	85.10	89.10
1570	...	93.52	95.50	88.35
1571	103.41	95.36	96.42	94.94
1572	95.26	96.38	100.26	97.36
1573	95.32	101.57	101.29	98.11
1574	...	97.25	102.17	98.75
1575	...	101.06	107.95	106.84
1576	93.99	97.43	94.39	96.79
1577	...	96.62	93.26	92.12
1578	...	96.79	97.96	102.60
1579	...	113.35	103.06	104.67
1580	103.21	104.15	97.59	106.11
1581	...	102.95	101.33	104.51
1582	111.48	102.33	101.06	111.40
1583	...	107.98	104.26	109.80
1584	112.68	115.65	104.83	108.28
1585	108.75	116.16	108.39	112.10
1586	...	109.45	106.24	106.77
1587	106.58	113.07	109.74	115.80
1588	108.91	104.20	103.82	113.56
1589	112.45	112.71	108.95	118.23
1590	...	118.11	107.32	117.46
1591	113.06	113.50	110.84	113.52
1592	114.75	115.67	117.62	120.42
1593	111.00	111.91	111.59	119.23
1594	113.55	113.50	114.83	115.09
1595	110.94	114.08	112.38	118.91
1596	123.70	113.63	115.65	113.46
1597	...	114.38	126.40	127.23
1598	130.02	126.32	140.76	133.11
1599	113.13	134.00	131.61	140.95
1600	141.1	130.70	136.16	140.91

EK 8: İspanya’da Eşya Fiyatları,1601-1650 (Hamilton, The Price Revolution in Spain, 215)

<i>Yıl</i>	<i>Andalusia</i>	<i>Yeni Kastilya</i>	<i>Eski Kastilya</i>	<i>Valencia</i>
1601	93.91	84.05	94.31	107.31
1602	88.23	79.63	93.43	104.48
1603	93.68	79.03	91.75	105.20
1604	99.23	81.12	94.33	100.77
1605	98.22	86.69	96.76	98.76
1606	91.42	86.61	95.09	94.79
1607	91.28	84.81	91.87	88.94
1608	90.29	84.41	91.20	92.70
1609	89.29	80.96	80.13	90.88
1610	87.83	82.27	83.54	96.87
1611	80.67	79.95	83.06	94.11
1612	82.46	78.22	79.95	96.33
1613	83.66	82.92	79.50	93.55
1614	83.75	88.29	85.97	94.66
1615	81.43	84.17	83.84	94.60
1616	84.05	88.56	88.36	95.97
1617	84.63	89.98	86.89	99.02
1618	88.57	88.38	82.84	99.79
1619	82.79	80.62	84.94	98.50
1620	88.57	86.24	85.27	94.94
1621	...	82.69	85.86	96.14
1622	90.08	89.48	83.21	95.22
1623	87.64	87.51	87.49	100.61
1624	88.78	93.24	95.52	96.52
1625	96.38	93.68	92.15	93.72
1626	113.39	107.74	102.13	99.01
1627	113.04	113.76	116.03	101.40
1628	110.61	109.17	117.12	100.47
1629	99.88	112.99	117.06	108.12
1630	99.79	109.69	106.64	106.78
1631	96.17	105.23	110.13	107.11
1632	100.60	111.43	108.10	111.31
1633	99.84	104.71	102.92	112.90
1634	96.10	107.39	99.84	109.54
1635	98.42	100.52	98.23	110.92
1636	105.24	105.34	94.21	118.20
1637	118.30	109.11	100.40	118.61
1638	107.29	112.82	116.01	109.53
1639	104.92	108.23	105.43	106.38
1640	104.76	106.05	103.25	111.82
1641	110.40	114.70	110.04	113.67
1642	131.58	122.95	123.72	108.97
1643	114.14	112.39	114.50	111.67
1644	115.61	111.88	105.37	118.85
1645	113.68	113.28	103.42	111.69
1646	123.62	113.17	112.59	106.72
1647	125.69	109.18	109.25	115.69
1648	126.44	119.05	120.51	114.60
1649	136.00	120.44	124.96	111.22
1650	157.5	122.78	124.58	114.10

EK 9: Ordu Nahiyyelerindeki Köylerin Celâli İsyanları ve İzleyen Yıllardaki Seyri (Leyla Aksu, “Orduya Ait İki Mufassal Tahrir Defteri Üzerine Metodolojik Bir Tahlil Denemesi” (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2005), 32-56)

<i>Tahrir Kayıt Tarihleri</i>	<i>1598</i>	<i>1613</i>	<i>1642</i>
1-Kaza-i Bayramlı Nahiyesi			
Devam Eden Köyler	11	11	3
Kaybolan Köyler	-	-	8
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	1	1	1
2-Nahiye-i Bolaman			
Devam Eden Köyler	37	39	18
Kaybolan Köyler	-	1	22
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	3	1	12
3-Nahiye-i Çamaş			
Devam Eden Köyler	18	18	15
Kaybolan Köyler	-	-	3
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	-	-	4
4-Nahiye-i İhtiyar			
Devam Eden Köyler	18	18	15
Kaybolan Köyler	-	-	3
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	-	-	4
5-Nahiye-i Bucak			
Devam Eden Köyler	13	13	4
Kaybolan Köyler	-	-	9
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	-	-	14
6-Nahiye-i Satılmış			
Devam Eden Köyler	42	44	12
Kaybolan Köyler	1	-	32
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	2	-	7
7-Nahiye-i Ulubeğ			
Devam Eden Köyler	31	32	15
Kaybolan Köyler	-	-	17
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	1	-	3
8-Nahiye-i Alibeğce			
Devam Eden Köyler	22	24	6
Kaybolan Köyler	-	-	18
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	2	-	5
9-Nahiye-i Şayıblü			
Devam Eden Köyler	15	15	1
Kaybolan Köyler	-	1	15
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	1	-	3
10-Nahiye-i Bedirlü			
Devam Eden Köyler	15	10	10
Kaybolan Köyler	-	-	6
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	1	-	3

11-Nahiye-i Fermûde			
Devam Eden Köyler	26	28	9
Kaybolan Köyler	3	-	20
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	2	1	3
12-Nahiye-i Kepsil			
Devam Eden Köyler	20	20	12
Kaybolan Köyler	-	-	8
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	-	-	8
13-Nahiye-i Şemseddin			
Devam Eden Köyler	14	14	3
Kaybolan Köyler	-	-	11
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	-	-	4
14-Nahiye-i Ebulhayr			
Devam Eden Köyler	14	14	7
Kaybolan Köyler	-	-	7
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	-	-	10
15-Nahiye-i Bozat			
Devam Eden Köyler	18	19	4
Kaybolan Köyler	-	-	15
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	1	-	4
16-Nahiye-i Elmalu			
Devam Eden Köyler	7	7	5
Kaybolan Köyler	-	-	2
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	-	-	9
17-Nahiye-i Kırık İli			
Devam Eden Köyler	25	35	9
Kaybolan Köyler	2	1	26
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	10	1	4
18-Nahiye-i İskefsir			
Devam Eden Köyler	58	71	38
Kaybolan Köyler	1	-	33
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	13	2	16
19-Nahiye-i Milas			
Devam Eden Köyler	85	104	66
Kaybolan Köyler	1	-	31
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	19	-	14
20-Nahiye-i Hafsamana			
Devam Eden Köyler	67	71	48
Kaybolan Köyler	-	1	26
Yeni Ortaya Çıkan Köyler	4	3	28